

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + Refrain from automated querying Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at http://books.google.com/

Ind L 338.5(34)

HARVARD COLLEGE LIBRARY

CR. H. L. H. War.

Government Oriental Library Series.

Edited by Pandits under the supervision of the Curator, Govt. Oriental Library, Mysore.

BIBLIOTHECA SANSKRITA-No. 84.

बोधायनधर्मसूत्रम्

श्रीगोविन्दस्वामित्रणीतविवरणसमेतम्.

THE BODHÂYANA-DHARMA-SÛTRA

WITH THE COMMENTARY OF GÔVINDASVÂMIN.

EDITED BY

L. S'RÎNIVÂSÂCHÂRYA,

Assistant Pandit, Government Oriental Library. Mysore.

Published under the Authority of the Government of His Highness the Magaraja of Mysore.

1907.

HARVARD UNIVERSITY LIBRARY 53 * 10

MYSORE:

PRINTED AT THE GOVERNMENT BRANCH PRESS.

भूमिका.

-

अधास्यां प्रबन्धावल्यां प्राक्पकटीकृतं आपस्तम्बीयं गृह्यस्-त्रं धर्मसूत्रं च सम्यास्थानं, बोधायनीयं च गृह्यस्त्रम्। अधु-ना पुनः बोधायनीयं धर्मसूत्रं श्रीमता गोविन्दस्वामिना प्रणी-तेन विवरनेन सार्धे सममुद्र्यतः। इदं विवरणमल्पप्रम्थमाते-गमीरं च। भतो विकायते सोऽयं गोविन्दस्वामी प्राचीनः पण्डि-तप्रवरक्षेति॥

वचिप न शक्यतेऽस्य देशः कालो वा विशिष्य निर्णेतुम्। तथाअपि तदुदाइतप्रबन्धप्रणेत्रपेक्षया तस्यार्वाक्त्वं सिद्धचित हि यथा—

अस्मिन् विवरणे तत्र तत्र समुदाइतवचननिचये आप-स्तम्बगौतमवसिष्ठानां धर्मसूत्रवचनं, बोधायनीयमेव गृह्यगृ-द्यपरिभाषापितृमेधमहाप्रवरवचनं, मनुदक्षयाक्षवल्क्यनारदपरा-शरध्यासप्रमुखानां स्मृतिवचनं च इश्यते ॥

तथा प्रथमप्रसत्तियाच्यायारम्भं—"आहुश्च न्यायविदः अ-श्वानादिनियमस्य पर्यवसानं वेदाध्ययनसमकालमाडुः" इत्यनेन वाक्येन "अञ्चानादिनियमस्य" इत्यादि शबरस्यामिमाध्यवाक्य-मुदाइतम् । तथा प्रथमाध्याये एकविंशतितमसूत्रव्याख्यायां "स्वमातुलसुतां प्राप्य दाक्षिणात्यस्तु तुष्यिति, तथा—अहिच्छत्र-वाद्यव्यस्सुरां पिवन्ति" इत्येतत् भद्दकुमारिलवाक्यमुदाइतमवलो-क्यते तथा—द्वितीयप्रश्ने तृतीयाध्याये "पूज्यान् पूजयेत्" इति सूत्रव्याख्याने महाकविकालिदासविरचितरघुवंशमहाकाव्ये प्र. धमसर्गे पठितं "प्रतिब्रधाति हि श्रेयः पूज्यपूजाव्यतिक्रमः" इ- स्येकोनाशीतितमस्य स्रोकस्य उत्तरार्थम् ॥

अफ्चि — द्वितीये द्वितीयाध्याये एकपश्चाशक्तमसूत्रव्यास्थाने "चान्द्रायणे वा चान्द्रायणानीति गुरुलघुभावे वर्षायरोषेऽभ्यासचिरोषे च इति यक्तस्वामिमणीतकासिष्ठधर्मसूत्रचिवरणवचवमुद्दाइतम् । संभाग्यते चासौ यक्तस्वामी कादवभास्करकालानन्तरकालिकः यामुनाचार्यरामानुज्ञास्वार्यप्राक्कालिकश्चेतिः यतः श्रीमद्रामानुजीयभगवद्गीताभाष्यदीकायां तात्पर्यचन्द्रिकायां श्रीवेदान्ताचार्यविरचितायां क्रमेण भगवद्गीताभाध्यप्रणेतृपारगणनपरः "पिशाच रन्तिदेव गुप्त शङ्कर यादवप्रकारा भास्कर नारायणार्य यक्तस्वामिप्रभृतिभिः स्वंस्यं मतमास्थितैः
परदशतभाष्यकद्भिरस्मित्तस्वान्तर्तार्थकरैश्च भगवद्यामुनाचार्यभाध्यकारादिभिरविगितपरिगृहीतोऽयमत्र सारार्थः" इति प्रन्थः
पञ्चतेः तत्रोक्षिक्षतो गीताभाष्यप्रणेता यक्तस्वाम्यसावेवः स्यात्।
इति ॥

अयं चापरो विशेषः—अत्र विवरणे भूयांस्युदाहृतानि मनुवचनानि वासिष्ठधर्मसूत्रवचनानि चः बहुचानामेवेदं वासिष्ठं
धर्मसूत्रं, तस्मादनुमीयते बहुचस्स्यादेष गोविन्दस्वामीति ।
आस्तां विस्तरः॥

SCHALLEY & NY DITABLE MADE

आदर्शपुस्तकानि.

तत्रैतत्कोञ्चागारस्थाः कोशा एव पश्च-

1	मूलं.	तालपत्रं.	नागराक्षरं	. 4∩5 † .	अनतिशु र्द्ध ः	समप्रम्.
2	,,	,,	प्रन्याक्षरं	515 ,,	"	"
3	विवरण	म् "	,,	9 3 6 "	,, -	,,
4	,9	कागदमयम्	थान्त्राक्षरं	A138 ,,	1,	,,
5	,,	,,	"	A144,	,,	,,
6	:,	तालपत्रं	प्रन्थाक्षरं	तंजावूरुजि	छा कदिरम	लाप्रहा-
			रस्थित	ब्रह्मश्री ।	। सुब्रह्मण्य	शास्त्रिणां
			पुस्तकम्	ţ.		
7	,,	,,	प्रन्थाक्षरं	श्रीमन्मही	भूर महारा	जमन्दिर-
			स्थितस	रस्वतीभाण	डागारे संगृह	ोतं पुस्त-
			कंच स	मग्रं शुद्धं चे	गेति.	•

पतानि पश्च विवरणपुस्तकान्याद्शींकृत्य परिशोधितोऽयं प्रबन्धः ययपीमानि पुस्तकान्येतद्देशीयान्येव अशुद्धिस्थलेऽक्षरलोपस्थले च सर्वेत्रैककृप्यस्येव दर्शनात् । विदेशीयं च पुस्तकं नाद्या-विव समासादितम् । तथाऽपि समुपलब्धस्याप्यप्रकाशे आत्यन्तिकं विलोपं संभाव्य स्थितस्य प्रकाशः श्रेयानिति निश्चित्य प्रकटीकृतमिदं श्रीमद्भगवद्वोधायनधर्मसूत्रं सविवरणमिति सुम्बक्षम् ॥

-***

विषयानुक्रमणिका.

--

प्रथमप्रश्ने—		पुटसं.
धर्मानुव्या ख ्यानम्	प्रथमाध्याये	1
शिष्टाः	,,	2
परिषत्	,,	3
पश्चभा विप्रातिपात्तः	,,	7
शिष्टदेशः	,,	11
म्लेच्छदेश:	,,	12
त्रह्मचर्यम्	द्वितीयाध्याये	14
उपनयनकाल:	,,	17
ब्रह्मचारिधर्म:	,,	18
विद्यानर्हः	,,	27
ब्रह्म चर्यप्रशंसा	**	29
स्नातकधर्म:	तृतीयाध्याये	32
कमण्डलुचर्या	चतुर्थाध्याये	3t
अन्तर्शुद्धिः	पश्चमाध्याये	44
बहिरशुद्धिः	"	45
आचमनम्))	46
द्रव्यशुद्धिः	,,	51
आशौचम्	,,	74
शुनो ९इतप्रायश्चित्तम्	,,	86
भक्ष्य।भक्ष्यविचार:	,,	87
ऋलर्थशुद्धिः	षष्ठाध्याये	93
ऋत्वर्थविशयः	सप्तमाध्याये	106
वर्णाः	अ ष्टमा ध्याये	113
अनन्तरप्रभवाः	नवमाध्याये	116

		पुटसं.
राजधर्म:	दशमाध्वाये	118
विवाहः	एकादशाध्याये	133
अनध्यायः	,,	138
द्वितीयप्रश्ने —		
भू णह प्राय धित्त म्	प्र बमा ण्याये	147
गुरुतस्पगप्रायश्चित्तम्	,,	150
स्तेनप्रायितम्	**	151
सुरापाने प्रायिकतम्	,,	152
ब्रह्मचारिनियम:	,,	155
उद् पात्रनिनयनम्	,,	159
पतनीवानि	,,	161
उपपातकानि	,,	162
अशु चिकराणि	,,	164
कृच्छाः	,,	172
गृहस्यधर्मः	द्वितीयाध्याये	174
दायविभागः	,,	175
चीपर्मः	,,	187
नियोग:	,,	193
वृत्त्यनुकल्पः	,,	195
गृहस्थनियम:	हतीयाध्वाये	200
प्रामनिवासः नगरनिषेधश्र	,,	212
सन्ध्योपासनविधिः	चतुर्याध्याय	216
म्रानविधिः	पत्रमाध्याये	226
देविंपितृतर्पणम्	,,	233
पत्रमहायज्ञाः	षष्ट्राध्याये	239
भाश्रमाः	,,	243
ऐ का श्रम्यविचारः	"	248
में जनविधिः	सप्तमाध्याये	254
भार म्	भइमाध्यावे	265
•		

		•
	_	पुटसं.
प्रजाकामोपदेशः	नव मा ध्याये	272
सं प्यास विधिः	दशमाध्याये	277
नृतीयप्रसे		
शालीनयायावरादिवृत्तिः	प्रथमाध्याये	297
षण्णित्रत्तेनी	द्वितीयाध्याये	303
वानप्रस्थधर्मः	दतीयाध्या ये	309
अत्रत्यप्रायश्चित्तम्	चतुर्याध्याये	315
अघ मर् यणकल्प:	पश्चमाध्याये	318
प्रसृतयावककस्पः	षष्टाध्याये	320
क्रमाण्डहोमः	सप्तमाध्याये	325
चान्द्रायणकल्पः	अष्टमाध्याये	3 30
अनश्रत्यारायणविधिः	नवमाध्याये	340
पापान िबर्ह णम्	दशमाध्याये	345
चतुर्थमभे —		•
नानार्थानि प्रायश्वित्तानि	प्रथमद्वितीयाध्याययोः	3 51
रहस्यप्रायश्चित्तानि	तृतीयचतुर्याध्याययोः	366
क्रत्वर्यप्रायश् <u>वि</u> त्तम्	पश्रमाध्याये	369
ब्र डा क् र्चः	9,	376
अथ जपः	षष्ठाध्याये	379
अय ब्राह्मणप्रशंसा	सप्तमाध्याये	3 83
क्रियाप्रशंसा	अष्ट मा ध्याये	387

TIES, DATING VET HE NIX acti

शुद्धिपत्रम्.

g Z.	प <u>ङ्</u> गी.	अशुद्धम्.	शुद्धम्.
2	12	तत:	तत्र
3	,,	अङ्क	अङ्ग
15	18	बापि	वापि
33	5	आम्राना	अस्नाना
49	15	वच्छुरि	वच्छुद्धिरि
51	13		उच् छ ष्टं
85	12	त्रयण	त्रयाणा
,,	15	मन्तन	मन्तेन
193	17	श्रद्धास्यां	शब्दाभ्यां
212	13	वृष ती	वृषसी
215	19	त तीय	द्भितीय
262	2	जानानि	जानाति
3.4	8	त्रिरातं	त्रिरात्रं
348	6	बहिष्म	बहिष्प
365	11	दव	देव
379	19	व्याह त	व्याह त

SORTHYA, VIOTAN F

श्रीः

बो धा य न ध र्म सू त्रं

गोविन्दस्वामिप्रणीतव्याख्यांसमेतम्.

उपदिष्टो धर्मः प्रतिवेदम् ॥ १ ॥

प्रतिशासमतीन्द्रियार्थप्रतिपादको नित्यो प्रन्थरिशर्वेदः । तत्प्र-तिपाद्यो धर्मः । यद्यप्येकैकस्यां शास्त्रायां परिपूर्णान्यङ्गानि । तथाऽपि कल्पसूत्रान्तरेशशास्त्रान्तरोक्तांशो पसंहारः क्रियत एव ॥ १ ॥

तस्यानु व्याख्यास्यामः॥ २॥

अन्विति । पश्चादित्यर्थः ॥ २ ॥

स्मार्तो हितीयः॥ ३॥

अनुभूतिबिषयासम्प्रमोषः स्पृतिः । तद्दिमिव्यक्षको प्रन्थः स्पृति । राब्देनोपर्चयते । स्मार्तः स्पृत्युपिष्टः । अनुत्र्याख्याप्रहणं स्मार्तस्य धर्मस्य कल्पविधिमन्त्रार्थवादमूलत्वप्रदर्शनार्थम् । तच्च 'धन्वित्रव प्रपा असि '' 'तस्माच्छ्रेयांसं पापीयान् पश्चाद्न्वेति ' इत्यत एव प्रपागुर्वनुगमादीनां कर्तव्यतामवगम्य तत्कर्तव्यता स्पृतिशास्त्रकारे-स्मिद्देयते । प्वं तस्य श्रीतधर्मविवेक तस्य श्रीतधर्मविवेक तस्य श्रीतधर्मिक्षेत्रका निक्ति । स्वः १०५०१९ । विः तस्य श्रीतधर्मिवेवेक

इति धर्मदौर्बल्यं द्रष्टव्यम् । स च स्मार्ती धर्मः पश्चविधो मनति—वर्णधर्मः आश्रमधर्मः वर्णाश्रमधर्मः गुणधर्मः निमित्तधर्मश्चेति । तत्रापि साधारणविशिष्टभेदेन द्वैविध्यं द्रष्टव्यम्—'द्विजातीना-मध्ययनम् ' इत्यादिः साधारणो वर्णधर्मः । 'ब्राह्मणस्याधिकारः प्रवचनयाजनप्रतिप्रहाः ' इत्यादिविशिष्टः । तथा—आश्रमधर्मो दया-दिस्साधारणः । 'अग्रीन्धनादिविशिष्टः । तथा—वर्णाश्रमधर्मोऽ-प्यग्रीन्धनादिस्साधारणः । वैल्वदण्डधारणादिविशिष्टः । अभिषे-कादिगुणयुक्तस्य राज्ञो रक्षणं वर्णधर्मः । हिंसादिनिमित्तधर्मः । उपादेयानुपोदयताकृतो गुणनिमित्तयीविशेषः ॥ ३ ॥

तृतीयदिशष्टागमः ॥ ४ ॥

धर्म इत्यनुषज्यते । शिष्टैरागम्यत इति शिष्टागमः । शिष्टैरा-चरित इत्यर्थः । ततः प्रत्यक्षश्रुतिविहितः प्रथमो धर्मः । प्रकी-र्णमन्त्रार्थवादमूलो द्वितीयः । तृतीयस्तु प्रलीनशाखामूलः । सर्वेषां वेदमूलत्वेऽपि दौर्बल्यमर्थवादप्रसङ्गा द्विदितन्यम् ॥ ४ ॥

अथ शिष्टानाह---

शिष्टाः खलु विगतमत्सरा निरहङ्काराः कुम्भीघान्या अलोलुपा दम्भदर्पलोभ-मोहक्रोघविवर्जिताः॥ ५॥

खिल्विति वाक्यालङ्कारार्थो निपातः । मर् १ परगुणाक्षमता । अहङ्कारः अभिजनविद्यानिमित्तो गर्वः पन्याः दशाहं

¹ग, प्रकर्षाः

जीवनीपयिकधान्याः । अनेन सन्तुष्टतोपलक्ष्यते । अलोलुपता वैतृष्ण्यम् । दम्भो लोकप्रत्ययार्थं धर्मध्वनोच्छ्रायः । दपों धर्मा-तिरेकान्मतिहर्षः । लोभः प्रसिद्धः । मोहः कृत्याकृत्यविवेकज्ञू-न्यताः । दम्भादिविवर्णिताः ॥ ५ ॥

किञ्च--

धर्मेणाधिगतो येषां वेदस्तपरिबृंहणः। शिष्टास्तदनुमानज्ञाः श्रुतिप्रत्यक्षहेतव इति॥ ६॥

येषामिति कृद्योगे षष्ठी 'कर्तृकर्मणोः कृति ' इति । इति-हासपुराणाम्यां साहितो वेदो प्रन्थतोऽर्थतश्च येरवगत इत्यर्थः । बृंहणग्रहणं श्रुतिस्पृतिसदाचारशास्त्राणामप्युपलक्षणार्थम् । श्रुति-प्रत्यक्षद्देतवश्च श्रुतिरेव प्रत्यक्षं कारणमस्य धर्मस्येति येषां दर्श-नमिति विग्रहः । अनेन मीमांसकाः कीर्तिताः । अतएव तद्नु-मानश्चाः ते भवन्ति स्मार्तशिष्टागमयोशश्रुत्यनुमानविद् इत्यर्थः । एवं च शास्त्राधिगतो यो धर्मस्सोऽनुष्ठेय इत्यभिप्रायः ॥ ६ ॥

तदभावे दशावरा परिषत्॥ ७॥

उक्तलक्षणशिष्टामाने **दशावरा परिषत्** तया यो निधीयते सोऽ-नुष्ठेय इत्यर्थः ॥ ७ ॥

तां च परकीयमतेन प्रदर्शयितुमाह— अथाप्युट गन्ति—

चा कल्पी च अङ्कविद्धर्मपाठकः।

र्व चात्रवेदं

आश्रमस्थास्त्रयो विप्राः पर्षदेषा दशा-वरा ॥ ८ ॥

नतस्त एव विद्याश्चातुँवैद्यं तेन तद्विदो लक्ष्यन्ते । विकल्पी मीमांसकः । अङ्गं व्याकरणादि तज्ज्ञः । धर्मपाठकः तन्मूलिका तद्र्थावगितिगित पाठग्रहणम् । तद्भिज्ञ इत्यर्थः । तान् विशिनिष्टि—आश्रमस्थास्त्रयो विगाः अवानत्रस्थास्त्रयो गृहान्ते । वानप्रस्थानां पुनर्वनाधिवासत्वादनधिकारो धर्मोपदेशस्य । परिव्राजकोऽपि भिक्षार्थी ग्राममीयादेव । तथा च गौतमः—' प्रागुपोत्तमात्त्रय आश्रमिणः' इति । विगा इति क्षत्रियौश्ययोधर्मोपदेशानधिकारप्रदर्शनार्थं विप्रग्रहणम् । 'ब्राह्मणो धर्मान् त्रब्र्यात् ' इति विसष्ठवचनाच । 'आश्रमस्थास्त्रयो मुख्याः ' इति पाठे नैष्ठिकब्रह्मचारी गृह्मते । यथा धर्मस्कन्धब्राह्मणे ताननुक्रम्य ' सर्व एते पुण्यलोका भवन्ति' इत्याह । एवंगुणास्त्रय आश्रमिणो दशावरा परिषद्भविते ॥ ८ ॥

अथानुकल्पमाह--

पश्च वा स्युख्नयो वा स्युरेको वा स्यादिनिन्दितः। प्रतिवक्ता तु धर्मस्य नेतरे तु सहस्रद्राः ॥९॥

सम्भवापेक्षो विकल्पः । अनिन्दितः पक्षपातादिशोषरहितः। तृतीयो वाराब्दोऽपिशब्दस्यार्थे द्रष्टव्यः । आह च---

एकोऽपि वेदविद्धर्म यं व्यवस्येद्विचक्षा इति H5

. (-••

¹ परिषदेषा. ² गी. घ. २८-४९

⁴ छा. उ. २-२३-२. ⁵ मनु. १२-११३

अफिशब्दादेकेन न वाच्यम् । वस्यति च 'वहुद्वारस्य धर्मस्य'¹ इति । तुराब्दोऽवधारणार्थः ॥ ९ ॥

> अव्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीवि-नाम् । सहस्रशस्समतानां परिषत्त्वं न विद्यत इति ॥ १०॥

" नेतरे तु सहस्त्रशः" इति सासर्थ्ये सत्यारम्भादत्यन्तापद्य-व्रतादीननुगृह्यति । आह च---

> जातिमात्रोपजीवी च कामं स्याद्वाह्मणश्रुवः । धर्मप्रवक्ता नृपतेर्ने तु शूद्रः कथंचन ॥ इति ॥²

'नेतरे तु सहस्रशः ' इत्युक्तम्, तंत्रेव निन्दामाह—

यथा दारुमयो हस्ती यथा चर्ममयो मृगः। ब्राह्मणश्चानधीयानस्त्रयस्ते नामधारकाः

11 99 11

स्पष्टम् ॥ ११ ॥

अत्यन्तापद्यपि एकोहिष्टवकुणां दोषोऽस्तीति दर्शयितुमाह— यहदन्ति तमोमूढा मूर्खा धर्ममजानतः। तत्यपं शतधा भूत्वा वक्तृन् समिध-ग । १२॥

19-5

²मनु. ८-२०.

व्यवहारं प्रायश्चित्तादिकं यद्भदिन्त तमसा अन्धकारेणाविष्टा अजानतः अजानन्तः यस्मिन् पापकर्मणि येभिः प्रायश्चित्तं विहितमिति रोषः॥ १२॥

'एको वा स्यादिनिन्दितः' इति यदुक्तं, तत्राह—
बहुद्वारस्य धर्मस्य सूक्ष्मा दुरनुगा गतिः।
तस्मान्न वाच्यो ह्येकेन बहुद्वोनापि संइाये॥ १३॥

अनेकश्रुतिस्मृतिसदाचारप्रमाणत्वाद्धर्मस्य बहुद्वारत्वम् । अत एव चास्य मूक्ष्मत्वं दुरनुगत्वं च । तथाहि----

> श्राखानां विप्रकीर्णत्वात्पुरुषाणां प्रमादतः । नानाप्रकरणस्थत्वात्सूक्ष्मा दुरनुगा गतिः॥

तस्मात् इत्युपसंहारः॥ १३॥

बहवः पुनः---

धर्मशास्त्ररथारूढाः वेदखद्गधरा दिजाः । क्रीडार्थमपि यदूयुस्त धर्मः परमस्समृतः॥

रिष्टानां प्राबल्यं प्रदर्शयितुं धर्मशास्त्राणि वेदाश्च रथायुषे-रूपमीयन्ते ॥ १४ ॥

शिष्टेहिं वर्णाश्रमादयो व्यवस्थापिताः । टेन पापं न लिप्यत इत्याह—

^{1 2-5}

यथाऽद्रमिन स्थितं तोयं मारुताकौँ प्रणा-शयेत् । तद्दत्कर्तरि यत्पापं जलवत्सं प्रलीयते ॥ १५ ॥

अथैनामिष्रनोऽज्यवस्थां परिज्ञाय प्रायश्चित्तं विधीयत इत्याह— शरीरं बलमायुश्च वयः कालं च कर्म च। समीक्ष्य धर्मविहुद्धचा प्रायश्चित्तानि नि-दिशेत्॥ १६॥१॥

श्रीरं वातप्रकृतिकं पित्तप्रकृतिकमित्यादि वा । आयुः ज्ञानं, अयतेर्गत्यर्थादीणादिक उण्प्रत्यथः । वयः बाल्यादिलक्षणम् । कालः शीतोष्णादिलक्षणः । कर्मे प्रायश्चित्तस्य निमित्तभूतं सा-नुबन्धं हिंसादि ॥ १६ ॥

श्रीतस्स्मार्तेश्शिष्टागम इति त्रिविघो धर्मो व्याख्येयः । तत्र व्य-वस्थितशिष्टाचरितानां धर्माणाम्—

पश्चवा विप्रतिपत्तिः दक्षिणतस्तथोत्तरतः ॥

दक्षिणेन नर्मदामुत्तरेण कन्यातीर्थम् । उत्तरतस्तु दक्षिणेन हिमवन्तमुदम्बिन्ध्यस्य । एकदेशप्रसूतानां शिष्टानां परस्परं पश्च-धा विप्रतिपत्तिः विसंवादः 'यान् पदार्थान् दाक्षिणात्याः ' इत्यादि॥

तत्र प्रथमम्---

याति गतस्तानि व्याख्यास्यामः॥१८ निगदञ् १८॥ तन्नेमान्युदाहरणानि---

यथैतदनुपेतेन सह भोजनं स्त्रिया सह भो-जनं पर्युषितभोजनं मातुलिपतृष्वसृ-दुहितृगमनमिति ॥ १९॥

गमनिमिति सम्बन्धः ॥ १९॥

अथोत्तरतः ऊर्णाविक्रयः शीघुपानं उभय-तोदद्गिर्व्यवहारः आयुधीयकं समुद्र-संयानमिति ॥ २०॥

ऊर्णायास्तद्विकारस्य च कम्बलादेविकायः । उभयतो दन्ता अश्वादयः । व्यवहारः विक्रयादि । आयुधीयकं शस्त्र-धारणम् । समुद्रसंग्रानं नावा द्वीपान्तरगमनम् ॥ २०॥

इतरदितरस्मिन् कुर्वन् दुष्यतीतरदितरस्मिन्।।

अनुपेतेन सह भोजनादीनुत्तरापथे कुर्वन दुष्यित तत्रत्येि इशिष्टेः दूष्यत इत्यर्थः । एवमूर्णाविक्रयादीनि कुर्विक्षतरत्र । तस्मादनुपेतेन सह भोजनादीनि दक्षिणात्येि दिशिष्टेराचर्यमाणत्वात् दोषाभावाच तैरेव कर्तव्यानि । ऊर्णाविक्षयादीनि चोदीच्येरेव । तदेतद्रष्टकुमारि-हिन्हिपितम्—

स्वमातुलसुतां प्राप्य दाक्षिणात्यस्य नृष्यति ॥ इति ॥ तथा हि---अहिच्छत्रबाह्मण्यस्सुरां ि ते च ॥ २१ ॥

¹अनुपनीतेन

ननु किमिति व्यवस्था ? यावता मूलश्रुतिरेषां विशेषेण कल्प्यते यथा होळकादीनाम् । यथा वा बोधायनीयं धर्मशास्त्रं कैश्चिदेव पठचमानं सर्वाधिकारं भवति । तथा गौतमीयगोभिलीये छन्दो-गैरेव पठचेते, वासिष्ठं तु बहुचेः, अथ च सर्वाधिकाराणि । यथा वा गृह्यशास्त्राणि सर्वाधिकाराणि, तह्रदनुपनीतसहभाजना-दीन्यपि समानि भवन्तीत्याशक्कचाह—

तत्रतत्र देशप्रामाण्यमेव स्यात् ॥ २२ ॥

एवं व्यवस्थिति। व मूलश्रुतिः कल्प्यते । किन्त्विमामनुपपात्ते न कल्पयतीत्यभिप्रायः । तस्माद्वचनस्थितविषयमेवानुष्ठानं तद्वर्जनं च।।

मिथ्यैतदिति गौतमः ॥ २३ ॥

गौतमग्रहणमादरार्थम् । नात्मीयं मतं पर्युदासितुम् । स ह्य-वमाह—'देशकालजातिकुलधर्माश्राम्नायैरिवरुद्धाः प्रमाणम् ''तिहरू-द्धो देशादिधर्मी न कर्तव्यः । तिहरुद्धश्रायम् । आह च गृत्स-मदः—'अनुपनीतसहभोजने ह्यादशरात्राणि । उच्लिष्टभोजने हि-गुणम् ' इति । प्रायश्चित्तविधानाित्रवेधः कल्प्यते । तथा 'स्विया सहभोजने त्रिरात्रीपवासः घृतप्राशनं च '। तथा 'पर्युषितभोजने अहोरात्रीचवासः ' इति संवर्तः । मातुलदुहितृगमनेऽप्याह—

> सिक्षभार्या समास्य मातुलस्यात्मजां तथा। चान्द्रायणं रेजः कुर्याच्छश्रमपि तथैव च॥

गी-ध-११--२०.

तथा विवाहिऽपि--

पञ्चभी मार्वन्धुभ्यः सप्तमी पितृबन्धुतः ॥ इति ॥

आह च---

पैतृष्वसेयीं भगिनीं स्वसीयां मातुरेव च।

मातुश्च भ्रातुराप्तां च गत्वा चान्द्रायणं चरेत्॥²

एवमूणांविक्रयादिष्विप आम्रायविरोधः प्रसिद्धः । ऊर्णा ताव-द्पण्येषु पठिता । शीधुपाने गौतमः— 'नित्यं मद्यमपेयं ब्राह्मण-स्य '³ इति । तथोभयदन्तन्यवहारे विसष्ठः— 'अश्वो छवणमप-ण्यम् ' इति प्रकृत्य 'प्राम्यपशूनामकश्वभाः केशिनश्च ' इत्याह । तथा च श्रुतिः— 'उभयादत्प्रतिगृह्वात्यश्चं वा पुरुषं वा वेश्वानरं द्वाद-शकपाछं निर्वेपेत् ' इति प्रायश्चित्तम् । तथा आयुषीयकेऽपि 'परीक्षार्थोऽपि ब्राह्मण आयुषं नादधीत ' इति । स्वयमेव पत नीयेषु समुद्रसंयानं वक्ष्यति । एवमादीन्याछोच्याम्रायेरविरुद्धाः प्रमाणमित्युक्तम् । अतो 'मिथ्यैतदिति गौतमः ' इत्युपपनं भवति ॥ २३ ॥

एतदेव स्वमतीमत्याह--

उभयंचैव नाद्रियेत शिष्टागमविरोधदर्श-नात् शिष्टस्मृतिविरोधदर्शनाच ॥२४॥

शिष्टागमविरोधस्तावत्स्वयमुद्धितः 'पश्चधा विप्रतिपश्चिः' इत्यत्र । स्मृतिविरोधश्च शिष्टस्यातिविरोधः, सोऽपि दि प्व । एकसूत्रतां

¹ वा—घ. ८-२. ² मनु—११—१७ २—२०. ⁴ २—२८. ⁵ तै. सं. ५-२-

त्वेके मन्यन्ते । यथा होळकादयो व्यवस्थितदेशविषया व्यव-स्थिताः कर्तव्याः इत्यमिमेऽपीत्यस्य चोद्यस्य व्यवस्थितदेशश्रुत्यनुमान-मुक्तं 'तत्रतत्र देश्वपामाण्यमेव स्यात्' इति । तत्राह---' उभयं चैव नाद्रियेत शिष्टस्मृतिविरोधदर्शनात् ' इति । स च विरोध उक्तः । तस्माद्विरुद्धत्वाद्धोळकाद्यनुष्ठानं सर्वाधिकारकम्। इह विरोधादनुपनीतसहभोजनादिवर्जनं सर्वाधिकारमिति शेषः । आहुश्च न्यायविदः 'विरोधे त्वनंभक्षं स्यादसाति ह्यनुमानम्' इति ॥ २४॥

अथ शिष्टदेशानाह---

प्रागदर्शना 'त्प्रत्यकालकवना इक्षिणेन हि-मवन्तमुदक्पारियात्रमेतदार्यावर्त रिमन् य आचारस्त प्रमाणम्॥ ॥ २५ ॥

तत्रापि शिष्टस्मृतिविरोधेऽनपेक्ष्यमेव ॥ २५ ॥

गङ्गायमुनयोरन्तरमित्येके ॥ २६ ॥

आर्यावर्तत्वे विकल्पः ॥ २६ ॥

अषाप्यत्र भाक्षविनो गाधामुदाहरन्ति ॥ आर्याक्तान्तरप्रदर्शनार्थं भाक्कविनः छन्दोगविशेषाः गाथा छो-कम् ॥ २७॥ ह्या चयः ._____

तमाह---

पश्चात्तिन्धुर्विसरणी सूर्यस्योदयनं पुरः । यावत्कृष्णा विधावन्ति ताविद्धे ब्रैह्म-वर्चसमिति ॥ २८ ॥

कुष्णः रुष्णमृगः । ब्रह्मवर्चसं अध्ययनविज्ञानानुष्ठानसम्पत् । म्हेन्च्छेदेशस्त्वतः परम् ॥ २८॥

तदाह---

आवन्तयोऽङ्गमगधाः सुराष्ट्रा दक्षिणापथाः। उपावृत्सिन्धुसौवीरा एते सङ्कीर्णयो-नयः॥ २९॥

स्त्रीषु व्यवस्था नास्तीति यावत् । अवन्त्यादिषु कल्याणा-चारो नास्ति ॥ २९ ॥

किश्च-केचिद्देशाः प्रवेशार्हा न भवन्ति । तत्प्रवेशे प्रायश्चि-त्तविधानात् । तत्र दूरोत्सारितमाचारग्रहणमित्याह-

> आरद्दान् कारस्करान् पुण्ड्रान् सौवीरान् वङ्गान् कलिङ्गान् प्रानूनानिति च गत्वा पुनस्तोमेन यजेत सर्वपृष्ठया वा॥३०॥

¹ सिम्धुविधरणी.

³ ता

पुनस्तोमो नाम एकाहः । इष्टप्रथमसोमस्यैव प्रायश्चित्तमेका-हो(कं) द्रष्टव्यम् । 'यदि पद्मचामेव विशेषं कुवींतेष ह वै पद्मचां पापं करोत्यारद्यान् कारस्करान् पुण्ड्रान् सोवीरान् वा गच्छति' इति । सर्वपृष्ठेष्टिस्त्वाहिताग्रिमात्रस्य । सा च 'य इन्द्रियकामो वीर्यकामस्त्यात्'* इत्यत्र विहिता । अनाहिताग्रेस्तु वक्ष्यति—'प्रति-षिद्धदेशगमने' इति ॥ ३०॥

पुनरप्याहिताग्रेरेव देशान्तरगमने प्रायश्चित्तमाह--

अथाप्युदाहरान्त--

पद्ग्यां स कुरुते पापं यः कलिङ्गान् प्रप-यते । ऋषयो निष्कृतिं तस्य प्राहु-वैश्वानरं हविः॥ ३१॥

वैश्वानरीयेष्टिः । एषा च कलिङ्गगमने सर्वेष्टष्ठया सह विकल्प्यते । अथ वा-आरद्वादिषु न गमनादेव प्रायश्चित्तं, किं तर्हि सम्माषणस-हासनादिभिरपि । कलिङ्गे पुनर्गभनमात्रमिति विशेषः ॥ ३१॥

अथाप्याह----

बहूनामिप दोषाणां कृतानां दोषनिर्णये । पवित्रेष्ठिं प्रशंसन्ति सा हि पावनमु-त्तममिति ॥ ३२ ॥

अयेतत्त्रसङ्गादाह—

वैश्वानरीं व्रातपतीं पवित्रेष्टिं तथैव च। ऋतावृतौ प्रयुज्जानः पापेभ्यो विप्रमुच्यते॥ पापेभ्यो विप्रमुच्यत इति ॥ ३३ ॥ २॥

पवित्रेष्टचाः पूर्वत्रम्रहणं प्रशंसार्थम्, इह तु ऋतावृतागिवति कालविधानार्थम्, आसामेकैकस्यामे [कैकश एव] प्रयोगः । हिरु-चारणमादरार्थं विशेषज्ञापनार्थम् ॥ ३३॥

> इति बोधायनीयधर्मविवरणे गोविन्वस्वामिकते प्रथमप्रश्ने प्रथमोऽध्यायः

ब्रह्मचर्यमुपयच्छेत् गुरुशुश्रूषणं तथा । समिद्रैक्षागुरूक्तीनां मायश्चित्तं विधीयते ॥

अथ ब्रह्मचर्यं प्रस्तूयते—तच्च सिमदाधानं मिक्षाचरणमाचा-र्योक्तिकरणं स्वाध्यायाध्ययनं चेति । तच्चैतत् 'ब्राह्मणो वै ब्रह्मचर्यमुपयच्छेतामूतानि ' इत्यत्र स्पष्टीकरिष्यति । तत्कियन्तं कालं चरितव्यमित्याह—

> अष्टाचत्वारिंशदर्षाणि पौराणं वेदब्रह्मच-र्यम् ॥ ३ ॥

पुरातनं पुराणं पौराणं कतयुगपुरुष

कि तत् ह

वेदस्वीकरणार्थं ब्रह्मचर्यं उपनयनात् प्रभृत्यष्टाचत्वारिशद्धर्षपरि-मितं च । तदिदानीन्तनेरिप कर्तव्यमिति वाक्यशेषः । यद्धा— पौराणं पुराणिर्मन्वादिभिर्द्धप्रमाचरितं च । अथ वा—अनादित्वात् पुराणो वेदः तत्र भवं पौराणम् । यद्धा—प्रसिद्धितिहासपुरा-णप्रभवम् ॥ १ ॥

तस्यैव परिमाणान्तरमाह-

चतुर्विशतिं हादश वा प्रतिवेदम् ॥ २ ॥ वर्षाणीत्यनुवर्तते । वाशब्दश्च प्रत्येकमभिसम्बध्यते ॥ २ ॥ संवत्सरावमं वा प्रतिकाण्डम् ॥ ३ ॥

प्राजापत्यादीनां पञ्चानामपि काण्डानामेकैकस्मिन् काण्डे संव-त्सरावमं वा संवत्सरावधिकमित्यर्थः । प्रतिशब्दो वीप्सार्थम् ॥३॥

प्रहणान्तं वा ॥ ४ ॥

यावता कालेन वेदस्वीकरणं भवति तावन्तं कालम् । एते च विकल्पास्सामर्थ्या पेक्षया द्रष्टव्याः । एतदुक्तं भवति—यावद्वेद-स्वीकरणं तदर्थावबोधश्च न जायते तावन्नाश्रमान्तरप्रवेशाधि-कार इति । तावद्धीतवेदैराश्रमान्तरप्रवेशः कार्यः, स त्वधीत-वेदाविष्ठुतब्रह्मचर्येण च कार्यः । आह च—

> वेदानधीस वेदौ वा वेदं बाऽपि यथाक्रमम् । अविधुतब्रह्मचर्यो ब्रहस्थाश्रममाविशेत्॥ इति॥

भ. १-१. ¹मनु. १-२.

तथा च श्रुतिः—'आचार्यकुलाद्वेदमधीत्य यथाविधानं गुरोः कर्मातिशेषेणाभिसमावृत्य कुटुम्बे शुचौ देशे' इत्यादि ॥ ॥ ४ ॥

अधुना ग्रहणान्तापेक्षमेव स्थापयन् हेतुमाह-

जीवितस्यास्थिरत्वात् ॥ ५ ॥

पौराणिकादिब्रह्मचरणं कार्यम् ॥ ५ ॥

श्रीतस्य कर्मणोऽप्रिहोत्रादेविच्छेदः प्रसङ्गाद्युक्त इत्याशङ्कत्य श्रुतिविरोधमेव दर्शयति---

कृष्णकेशो श्रीनादधीतेति श्रुतिः ॥ ६ ॥

अनया श्रुखा विरोधात्स्मार्तानां पूर्वेषां पक्षाणां त्यागः॥ ६॥

अथेदानीं ब्रह्मचर्यस्य उपनयनानन्तरारम्भं दर्शियतुमनुपनीतस्य शास्त्रचेदितकर्मानिधकारमाह—

नास्य कर्म नियच्छन्ति किश्चिदा मौजिब-न्धनात् । वृत्त्या शूद्रसमो ह्येष याव-देदेषु जायत इति ॥ ७ ॥

प्रायशो नियमरूपत्वाद्विधिना नियच्छन्तीत्युक्तम् । तथा च गौतमः—'यथोपपातमूत्रपुरीषो भवति ' इति । ननु किमिति तस्य धर्मानधिकारः श यावता सोऽपि त्रैवर्णिक एव । सत्यम्, तथाऽपि वृक्त्या शूद्रसमो क्षेपः । वृत्तिर्वर्तनमःचारः । तथा च

¹ **छा.** उ. ८-१५-१,

² वेदेन.

गौतमः— 'प्रागुपनयनात्कामचारवादभक्षः ' इति । वेदजननमस्यो-पनयनम् । ननु प्रागुपनयनाच्छूद्रसाम्ये पानादिष्वप्यदोषस्त्यात् । नैतदेवम्, शुद्रसम् इत्यतिदेशान्त स्वयं श्रृद्धः, ततश्च न स्वजा-त्याश्चयधर्मनिवृत्तिर्भवति, जात्याश्चयश्च मधुपानादिप्रतिषेषः 'मद्यं नित्यं ब्राह्मणः' इत्यादिस्मृतेः । अत्र पूर्वेणार्धेन विध्यभावमा-ह । इतरेण च प्रतिषेधाभावम् ॥ ७॥

उपनयनस्य कालमाह—

गर्भादिसङ्क्ष्या वर्षाणां तदष्टमेषु ब्राह्मणमु-पनयेत्॥ ८॥

गर्भाष्टमेष्वित्यर्थः । 'छन्दोवत्सूत्राणि ' इतिव्यत्ययेन परस्मै-पद्म् । यद्यपि गर्भादिस्सर्वोऽप्युपनयनस्य कालः । तथापि प्रा-क्पश्चमादसामर्थ्यानिवृत्तिः । पश्चमप्रभृतिष्वतएव 'पश्चमे ब्रह्मवर्च-सकामः ' इत्यादिश्रुतिस्तदादिरेव गृह्मते ॥ ८ ॥

ज्यधिकेषु राजन्यमुपनयीत ॥ ९ ॥

गर्भेकादरोष्ट्रिति यावत् ॥ ९॥

तस्मादेकाधिकेषु वैदयम्॥ १०॥

गर्भद्वादेशिष्वत्यर्थः ॥ १०॥

अत्रापि विशेषमा इ----

वसन्तो प्रीष्मदशरदिति ऋतवो वर्णानुपू-

¹ ही। थ, १-१,

² गा. थ. २-२०.

उदगयनमात्रेऽपि केचिदिच्छन्ति । आह चाश्वलायनः—'उदगयन आपूर्यमाणपक्षे पुण्ये नक्षत्रे चौलकर्मीपनयनगोदानिवाहाः ' इति । तस्मादुदगयनेऽपि योग्यं नक्षत्रमारभेत । तदुपगयने कर्तव्यम् । अथ कस्माद्वसन्तादिरुपनयनोपसंहारो न भवति ! । उच्यते—उदगयनशब्दानर्थन्यप्रसङ्गान्नोपसंहारो युक्तः ।
उदगयन एव हि वसन्तो नान्यत्र, तस्माद्वसन्तेऽप्युपनयनं कर्तव्यम् । वसन्तादिश्रुतिः किमर्था ! प्रशंसाज्ञापनार्था । अतश्च
गुक्रास्तमयादिविरोधेऽपि वसन्ते कर्तव्यमिति वाक्यार्थः॥ ११॥

गायत्रीत्रिष्टुब्जगतीभिर्यथाक्रमम् ॥ १२॥

उपनयीतेति शेषः ॥ १२ ॥

आषोडशादाद्वाविंशादाचतुर्विंशादित्यना— त्यय एषां क्रमेण ॥ १३ ॥

अनात्ययः अनितक्रमः उपनयनकालस्य ॥ १३ ॥

मौजी घनुर्ज्या शाणीति मेखलाः ॥ १४॥ एषां क्रमेणेत्यनुषज्यते । मौजी बाह्मणस्य मेखलेत्यादि॥ १४॥

कृष्णरुरुवस्ताजिनान्यजिनानि ॥ १५॥

एषां ऋमेण । अजिनशब्दः प्रत्येकमिसम्बध्यते । रूष्णा-जिनं ब्राह्मणस्येत्यादि । पुनरजिनग्रहणात् कुशशरजातिकं वा उत्तरीयं स्मृत्यन्तराद्वेदितव्यम् । न त्वेवानुत्तरीयस्स्यादित्यिमप्रायः ॥

[ો] માય. ગૃ.

मूर्घललाटनासाग्रप्रमाणा याज्ञिकस्य वृ-क्षस्य दण्डाः ।। १६ ॥

एषां क्रमेणेत्यनुषज्यते । याज्ञिकवृक्षविद्योषाः पालाद्यादया गृह्य एवोक्ताः ॥ १६ ॥

तेषां मध्ये प्रतिगृह्येप्सितं दण्डं मिक्षाचरणे कर्तव्ये ब्राह्मणस्य तात्रन्मन्त्रोद्धारमाह—

भवत्पूर्वी भिक्षामध्यां याच्ञान्तां चरेत् स-प्राक्षरां क्षां च भिंच न वर्धयेत्॥१७॥

भिक्षामन्त्रं व्यक्तमेवोश्वरेत् भवच्छव्दपूर्वं भिक्षाशब्दमध्यां याच्याप्रतिपादकशव्दान्तां सप्ताक्षरां च । एवं हि भवति भिक्षां देहीति सम्पन्नो भवति । तत्र च क्षाभिशब्दौ न वर्धयेत् नोच्चे राचक्षीतेत्यर्थः । वचने अवचने कण्वनिपातः । उच्चेराचक्षीतेति विधिर्गम्यते । यहा—ओदनादिः यह्व्यभेदोऽत्र च भेदे न वर्धयेत् हिवचनबहुवचनप्रयोगो न कर्तव्य इत्यर्थः । एवमुच्चारण-मदृष्टार्थं भवति ॥ १७॥

अथ वर्णानुपूर्वेण भिक्षामन्त्रोश्चारणवेलायां भवच्छक्दप्रयोग-देशमाह—

भवत्पूर्वी ब्राह्मणो भिक्षेत भवन्मध्यां रा-जन्यो भवदन्त्यां वैदयस्तर्वेषु वर्णेषु॥

¹⁶ विशेषाः पूर्वोक्ताः १ इत्यभिकपाठः.

^{2 &#}x27;18 '

ब्राह्मणग्रहणं वर्णान्तरार्थमनुवादः । वर्णग्रहणेनेव सार्ववर्णिक-भैक्षाचरणे सिद्धे सर्वग्रहणात् प्रकृतविषयमिति गम्यते । प्रकृताश्च त्रैवर्णिकास्ततश्च पर्युदस्तश्जादः । ननु प्रतिलोमपर्युदासार्थः कि-मिति न भवति ! भवतु, यदि ज्ञाह्मान्नभोजनप्रतिषेषपराणि वाक्यानि न स्युः, सन्ति हि तानि ॥ १८॥

ते ब्राह्मणाद्यास्स्वकर्मस्थाः॥ १९॥

स्वकर्मसु प्रसिद्धाः । तथा च गौतमः— 'सार्वविणिकं मैक्षा-चरणमिश्चास्तपतितवर्जम् ' इति । ननु 'द्विजातिषु स्वकर्म-स्थेषु ' इति सूत्रयितव्ये किमिति सूत्रद्वयारम्भः ! सत्यं, अयं द्याचार्यो नातीव प्रन्थलाघवाभित्रायो भवति । अथवा आरम्भसा-मर्थ्या देव प्रशस्ताभावे सति अप्रशस्तद्विजातिष्विति न दोष इति गम्यते ॥

आह च मनुः---

वेदयक्षेरहीनानां प्रशस्तानां स्वकर्मसु । ब्रह्मचार्याहरेद्भैक्षं गृहेभ्यः प्रयतोऽन्वहम् ॥ सर्वे हि विचरेक्कामं पूर्वोक्तानामसम्भवे ॥²

गातमायेऽपि सर्ववर्णमहास्तपरिमद्यर्थमेव ॥ १९॥

उक्तं भिक्षाचरणं ब्रह्मचर्ये । अथ समिदाधानमाह—

सदाऽऽरण्यात्समिध आहृत्यादध्यात्॥२०॥

अमे इति देखः । आरण्यग्रहणं ससमित्कदेशप्रदर्शनार्थम् ॥२०॥

¹ गी. घ. २-३६, ² मणु. २-१८३-१८५,

सत्यवादी ह्रीमाननहङ्कारः ॥ २१॥

स्यादिति देशः ॥ २१॥

पूर्वोत्थायी जघन्यसंवेशी॥ २२॥

गुरोत्स्यादिंति शेषः ॥ २२ ॥

सर्वत्राप्रतिहतगुरुवाक्योऽन्यत्र पातकात्॥

गुरोर्वाक्यप्रतिघातः तदर्थाकरणं विल्लम्बनं वा । सोऽत्र दृष्टा-दृष्टार्थेषु कर्मसु । यद्वा—विद्याग्रहणात् प्रगूढवन्त्वं च । अन्य-त्र पातकात् पतनीयात् यस्मिन् गुरुकर्मणि कृते ब्रह्महत्यादिना पतितो भवति तद्वर्जयेदित्यभिप्रायः ॥ २३ ॥

यावदर्थसम्भाषी स्त्रीभिः॥ २८॥

बहुभाषणादातिप्रसङ्गस्सम्भवेदिति ॥ २४॥

नृत्तगीतवादित्रगन्धमाल्योपानच्छत्रधारणा-अनाभ्यअनवर्जी ॥ २५ ॥

वादित्रं पटहादि गन्धं चन्दनादि माल्यं पुष्पादि गन्धादिषु च त्रिषु धार गराब्दः प्रत्येकमिसम्बध्यते । गन्धधारणमित्यादि । उपानद्रहणं पादुकाया अप्युपलक्षणार्थम् । अञ्जनमक्ष्णोः । अ-भ्यक्षनं शिरसि ॥ २५ ॥

दक्षिणं दक्षिणेन सव्यं सव्येन चेापसंगृह्णी-याद्वीर्घमायुः स्वर्गं चेच्छन् ॥ २६ ॥

दक्षिणेन पाणिना स्पृशेत् । इतरं चेतरेण । तद्भिमुख ९व । आह च—

व्यत्यस्तपाणिना कार्यग्रुपसङ्ग्रहणं गुरोः॥ इति ॥ दीर्घमायुर्ध्यायन् स्वर्गं च ॥ २६॥

असावहं भो इति श्रोत्रे संस्पृश्य मनस्समाघानार्थम् ॥ २७ ॥

जपसङ्ग्रहणवेलायां च स्वश्रोत्रसंस्पर्शः कर्तव्यः चित्तसमा-धानार्थम् । तत्र मन्त्रः—' असावहं मोः' इति । अस्मीति वाक्यसमाप्तिः । असावित्यात्मीयनामग्रहणम् । गोविन्दशर्मा नामाऽस्मीति प्रतिवचनयोगः ॥ २७ ॥

पादयोः कियान् देश उपसङ्गाह्य इत्यत आह-

अधस्ताज्ञान्वोरा पद्मयाम् ॥ २८ ॥

उपंसगृद्वीयादिति शेषः ॥ २८॥

तत्रापवादमाह--

नासीनो नासीनाय न शयानो न शयाना-य नाप्रयतो नाप्रयताय ॥ २९ ॥

¹ मनु. २-७२.

उपसंग्रह्मीयादित्यनुवर्त ते । अप्रयतोऽशुचिः ॥ २९ ॥

काममन्यस्मै साधुवृत्ताय गुरुणाऽनुज्ञातः॥

गुरोरन्यस्मे साधुवृत्ताय अनुष्ठानपराय विदुषे गुर्वनुज्ञया त-त्सिनिधावप्युपसंगृद्धीयात् । कामग्रहणान्निवृत्तिरिप प्रतीयते । अस-निधौ तु विनाऽप्यनुज्ञया कुर्यादेव ॥ ३०॥

शक्तिविषये मुहूर्तमपि नाप्रयतस्स्यात् ॥

शक्ताविति वक्तव्ये विषयग्रहणं ब्रह्मचारिणो वाऽप्यार्थं स्नानि-मित्ते स्नायादेव । आचमननिर्मित्तेऽप्याचामेदिति ॥ ३१॥

अथ पर्युदस्यति--

सिमद्वार्युदकुम्भपुष्पात्रहस्तो नाभिवादये-द्यज्ञान्यदप्येवं युक्तम् ॥ ३२ ॥

सिपद्धारी समित्याणिः । उदकुम्भादिषु हस्तराब्दः प्रत्ये-कमभिसम्बध्यते एवंयुक्तं पितृदेवताग्रिकार्योदिषु व्यापृतो व्यापृतमापि नामिवादयेत ॥ ३२ ॥

न समवायेऽभिवादनमत्यन्तशः ॥ ३३ ॥

अत्यन्तरास्समवायेऽत्यन्तसमीपं स्थित्वेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

भ्रातृपत्नीनां युवतीनां च गुरुपत्नीनां जा-तवीर्यः ॥ ३४ ॥

'न समवायेऽत्यन्तदाः' इति वर्तते । जातवीर्यो जातशुक्तः।

वा प्राध्ये,

चशब्दात्पितृब्यादिपत्नीनामपि युवतीनाम् । स्थिवराणां बाला-नां च न देशः ॥ ३४॥

नौशिलाफलककुअरप्रासादकटकेषु चक्रवत्सु चादोषं सहासनम् ॥ ३५॥

चक्रबन्तो रथराकटादयः । इतरे प्रसिद्धाः । एषु गुरुणा तत्पत्नीमिर्वो सहासनं अदोषं दोषावहं न भवति । अन्यत्र सदोषं सहासनमिति गम्यते ॥ ३५॥

प्रसाधनाच्छादनस्नापनोच्छिष्टभोजनानी-

ति गुरोः ॥ ३६ ॥

शिष्येण कार्याणीति शेषः । प्रसाधनं मंण्डनम् । आच्छाद्नं छत्रधारणम् । गात्रमलापकर्षणं वा । इतिकरणात् पादमर्दनपृष्ठधाः वनादयो गृह्यन्ते ॥ ३६॥

उच्छिष्टवर्जनं तत्पुत्रेऽनूचाने वा ॥ ३७ ॥

गुरुपुत्रें उनूचाने वा अनुचाने वा गुरुपुत्रे अपनुचान एव शाखायास्सहाङ्गाध्यायिनि । वाशब्दो ऽ वधारणार्थः, अनुचान एवति ॥ ३७॥

प्रसाधनाच्छादनस्नापनोच्छिष्टवर्जनं च त-त्पत्न्याम् ॥ ३८ ॥

युवस्यामिति देशः । स्थविराया आच्छादनादिप्राप्त्यथाँऽय-मारम्भः ॥ ६८॥

धावन्तमनुधावेत् गच्छन्तमनुगच्छेतिष्ठन्त-मनुतिष्ठेत् ॥ ३९ ॥

ऋज्वेतत् ॥ ३९॥

नाप्तु श्वाघमानस्स्नायात्॥ ४०॥

स्ठाघनं विकत्थनं तञ्च क्रीडनं करताडनादिः । तथा च विसष्ठः—'न पांदेन पाणिना वा जलमभिहन्याम्न जलेन जलम् '' इति ॥ ४०॥

दण्ड इव प्रवेत् ॥ ११ ॥

अप्सूद्धर्तनप्रातेषेधोऽयम् ॥ ४१ ॥

अब्राह्मणाद्ध्ययनमापदि ॥ ४२ ॥

अब्राह्मणात् क्षत्रियादेः । अध्ययने निशेषः—आपादि ब्रा-ह्मणामाने । अध्ययनं श्रवणस्यापि प्रदर्शनार्थम् ॥ ४२॥

शुश्रूषाऽनुव्रज्या च यावदध्ययनम् ॥ ४३॥

शुश्रूषा प्रसाधनादि । अनुब्रज्या अनुगमनम् । अयुक्तमे-तादिति केचित् ॥ ४३ ॥

तयोस्तदेव पावनम् ॥ ४४ ॥

¹ बा. घ. ६-३६, ३७,

पावनं शुचिहेतुः । एवं रुतेऽपि शिष्योपःध्याययोर्शर्णधर्म-व्यतिक्रमदोषो नास्तीत्यभिन्नायः ॥ ४४॥

भ्रातृपुत्रशिष्येषु चैवम् ॥ ४५ ॥

शुश्रूषाऽतिदिश्येते यावदध्ययनम् । यवीयसामित्युपरितनसूत्रात् प्रतिकर्षो द्रष्टव्यः ॥ ४५ ॥

ऋत्विक्छ्वशुरिपतृव्यमातुलानां तु यवीयसां प्रत्युत्थायाभिभाषणम् ॥ ४६ ॥

अयमपि नियमोऽध्यापकानामेवमृत्विगादीनाम् । अभिभाषणं स्वागतादिशब्दप्रयोगः ॥ ४६ ॥

प्रत्यभिवाद इति कात्यः ॥ ४७॥

कतस्यापत्यं कात्यः स एवं मन्यते स्म ऋत्विगादिभिः प्रत्यभिवादः कर्तव्य इति । एषां प्रत्यभिवादनविधानादितरैर-भिवादनं कर्तव्यमिति गम्यते ॥ ४७ ॥

तत्र हेतुमाह—

शिशावाङ्गिरसे दर्शनात् ॥ ४८ ॥ ३ ॥

शिशुः किलाङ्गिरसः पितृनध्यापयामास । तान् 'पुत्रकाः' इत्यामन्त्रयामास । तच्च न्याय्येमेवेति देवा ऊचुः । अनेनापि प्रकारेण ज्ञानत एव ज्येष्ठाः न वयस्त इति दर्शयति ॥ ४८॥ अनर्हीय विद्या न दातव्येत्याह—

धर्माथीं यत्र न स्यातां शुश्रूषा वाऽपि त- | द्विघा । विद्यया सह मर्तव्यं न चैनामू- | षरे वपेत् ॥ ४९ ॥

यथा कृषीवलरशुभं बीजमूषरे न वपति । तथा च शुश्रूषा-दिवर्जिते विद्या नं दातन्येत्यर्थः ॥ ४९ ॥

अयोग्याध्यापने दोषमाह---

अग्निरिव कक्षं दहित ब्रह्मपृष्टमनाहतम्। तस्माद्वे शक्यं न ब्रूयात् ब्रह्ममानम-कुर्वतामिति ॥ ५०॥

शक्यं मानमिति सम्बन्धः । वैशब्दः पादपूरणः । ब्रह्म विद्या मानं पूजा ॥ ५०॥

ब्रह्मचर्याविधावेवेतिहासमाह--

एवास्मै वचो वेदयन्ते ॥ ५१ ॥

एवेत्येवितित्येतित्मन्नर्थे । एवमस्य ब्रह्मचारिण इतिहासरूपं वचो वेदयन्ते वाजसनेयिनः । तच्च वक्ष्यमाणम् ॥ ५१ ॥ तदाह---

ब्रह्म वै मृत्यवे प्रजाः प्रायच्छत् तस्मै ब्र-

ह्मचारिणमेव न प्रायच्छत्सोऽब्रवीदस्तु मह्ममप्येतस्मिन् भाग इति यामेव रा-त्रिं समिधं नाहराता इति ॥ ५२ ॥

ब्रह्मशब्देन जगत्कारणरूपमुच्यते, वेदसम्बन्धात् । तत् मृत्य-वे प्रजाः । किमर्थं श्मारियतुं प्रायच्छदिप तस्मे ब्रह्मचा-रिणमेव न प्रायच्छत् आत्मसानिकर्षात् । अथ मृत्युराह— सोऽब्रवीदस्तु मह्मप्येतस्मिन् भाग इति । ब्रह्मचारिण्यपि म-रणधर्मप्रवेशोऽस्त्वत्यर्थः । ततो ब्रह्माब्रवीत्सा रात्रिस्स वासरः या-मेव रात्रिं समिधं नाहराता इति । लिङ्थे लेड्सवित । समिदा हरणमग्रीन्धंनं तच भिक्षाचरणवेदाध्ययनगुरुशुश्रूषादीनामपि प्रद-र्शनार्थम् ॥ ५२ ॥

उपसंहरति-

तस्माद्रह्मचारी यां रात्रिं समिघं नाहरति । आयुष एव तामवदाय वसति ॥५३॥

आयुषः खण्डामिति शेषः । द्वितीयार्थे वा षष्ठी । 'द्विरैन्द्र-वायवस्य भक्षयति ' इतिवत् ॥ ५३॥

अथामीन्धनादिचतुष्टयमपि विदधाति---

तस्माद्रह्मचारी समिधमाहरेन्नेदायुषोऽवदा-य वसानीति ॥ ५४ ॥ न्येत्येष उदित्येतेन सम्प्रयुज्यने परिगाधे गम्यमाने । यथा— 'अग्नेमें वाक्प्राणैरनुषक्ता सन् ' इति । आयुषोऽवदाय न वसा-नीति परिभावेनाग्रीन्धनादिचतुष्टयं कुर्यादित्यर्थः ॥ ५४ ॥

अय दीर्घसंस्तवेन ब्रह्मचर्यप्रशंसा-

दीर्घसत्रं ह वा एष उपैति यो ब्रह्मचर्यमु-

दीर्घसत्रं शाक्यानामयनादि सत्रस्य हि प्रायणीयोदयनीयावति-रात्री स्तः । उभयतोऽतिरात्रत्वात् सत्राणान् ॥ ५५ ॥

तन्मध्ये यान्यहानि तदिह कथमित्याह-

स यामुपनयन् समिध आदधाति सा प्रा-यणीयाऽथ यां स्नास्यन् सोदयनीया-ऽथ या अन्तरेण सत्र्या एवास्य ताः॥

यां रात्रिमुपनयत्रुपनीयमानस्सिमिध आद्धाति 'आयुर्दा देव जरसम् ' इति । यां च स्नास्यन् 'इमं रतोममहिते ' इति । तदिह प्रायणीयोदयनीयौ रात्रिप्रधानत्वात् निर्देशस्य प्रायणीयोदयनीयशब्दाम्यां न स्त्रीलिङ्गदोषः । याश्च ते अन्तरेण रात्रयस्तासु यास्सायप्रातस्सिमिध अधीयन्ते तानि त्रीण्यहानी-त्युपमीयन्ते ॥ ५६ ॥

¹ एकामिकाण्डे २-२-१· ² एकामिकाण्डे २-७-१.

ब्राह्मणो वै ब्रह्मचर्यमुपयंश्चतुर्घा भूतानि प्रविशत्यियं पदा मृत्युं पदाऽऽचार्य प-दाऽऽत्मन्येव चतुर्थः पादः परिशिष्यते स यद्य्रौ समिधमाद्धाति य एवास्या-य्रौ पादस्तमेव तेनं परिक्रीणाति तं संस्कृत्यात्मन्धत्ते स एनमाविशत्यथ यदात्मानं दरिद्रीकृत्याह्वीभूत्वा भिक्षते ब्रह्मचर्यं चरति य एवास्य मृत्यौ पाद-स्तमेव तेन परिक्रीणाति तं संस्कृत्या-त्मन्धत्ते स एनमाविशत्यथ यदाचा-र्यवचः करोति य एवास्याचार्ये पाद-स्तमेव तेन परिक्रीणाति तं संस्कृत्या-त्मन्धत्ते स एनमाविश्वात्यथ यत्स्वाध्या-यमधीते य एवास्यात्मनि पादस्तमेव तेन परिक्रीणाति तं संस्कृत्यात्मन्धने स एनमाविज्ञाति न हवै स्नात्वा भिक्षे-तापि ह वै स्नात्वा भिक्षां चरत्यपि ज्ञा-तीनामज्ञानायाऽपि पितणामन्याभ्यः क्रियाभ्यः स यदन्यां भिक्षितव्यां न विन्देतापि वा स्वामेवाचार्यजायां भि-क्षेताथो स्वां मातरं नैनं सप्तम्यभिक्षि-ताऽतीयात् ॥

भैक्षस्याचरणे दोषः पावकस्यासामिन्धने । सप्तरात्रमकृत्वैतदवकीार्णव्रतं चरेत् ॥ तमेवं विद्वांसमेवं चरन्तं सर्वे वेदा आविद्यान्ति ॥ ५७॥

बाह्यणग्रहणं त्रैवणिकोपलक्षणार्थम् । भूतराब्देनाग्निं मृत्युमाचार्थ-मात्मानं चाह । पादश्च तेजः आयुः प्रज्ञा बलमिति तत्राद्ये-स्त्रिभिः पादैरग्रचादीन् प्रविशति । अतस्स्वात्मन्येवास्य चतुर्थः परिशिष्यते । भूतविशस्तर्वे वेदा आविशान्ति, न केवलं ब्रह्म-चर्यानुष्ठाने ब्रह्मचारिणो वेदग्रहणमेव फलम् ॥ ५७॥

ताई स्नातकावस्थायामप्यविशेष इत्याह-

यथा ह वा अग्निस्तमिद्धो रोचत एवं ह वा एष स्नात्वा रोचते य एवं विद्वान् ब्रह्मचर्यं चरतीति ब्राह्मणिमिति ब्राह्म-णम्॥ ५८॥

ब्राह्मणं 'यथा इ बा ' इत्यादि 'चरति' इत्येतदन्तं ब्राह्मणम् ।

अन्यत्राप्येवंजातीयकनिपातप्रयोगे ब्राह्मणपाठ इति द्रष्टव्यम् । रोचते दीप्यते ॥ ५८॥

इति बोधायनीयधर्मविवरणे गोविन्दस्यामिकृते द्वितीयोऽध्यायः

'स्नात्वा रोचते' इति स्नानप्रयोगधर्मानत आह—

अथ स्नातकस्य ॥ १ ॥

प्राक्पाणि प्रहणाद्धर्मी वक्ष्यन्त इति शेषः । त्रयो हि स्नातका भवन्ति—वेदस्नातको व्रतस्नातको वेदव्रतस्नातक इति । ननु समावर्तनानन्तरमेव भाषीमधिगच्छेत्, न तु तूष्णीं स्थातव्यम् । तथाहि—

अनाश्रमी न तिष्ठेत दिनमेकमि द्विजः । आश्रमेण विना तिष्ठन् मायश्चित्तीयते नरः ॥ जपे होमे तथा दाने स्वाध्याये विमभोजने । नासौ फलमवामोति कुर्वाणोऽप्याश्रमच्युतः॥ इति ॥

चत्वार एवाश्रमधर्मासमूत्रकारैस्समाम्राताः, न च स्नातको नाम तेषां मध्ये कश्चिदाश्रमी विद्यते । आचार्येणाप्युक्तम्—'यत्र कामयते तदेतीत्यतत्समावर्तनम्' इति । एवं ब्रुवतां समावर्त-नानन्तरं आश्रमप्राप्तिरेव दीशता । नेष दोषः—भार्याऽधिगमने यत-

¹ इक्ष. स्मृतिः. १-११-१२.

मानस्यापि कदाचिद्रायौग्रहणं न सम्भाव्येत । परिवत्ताधीनस्वातस्य । तस्यामवस्थायामिमे वक्ष्यमाणा धर्मा वेदितव्याः । किश्च—
यावद्वेदस्वीकरणं ब्रह्मचारिणो नियमानुपालनं, अत उर्ध्वं धर्मिजज्ञासाऽवस्थायां स्नातकधर्मावसरः । तस्मादूर्ध्वं दारसङ्ग्रही इत्यविरोघः । आहुश्च न्यायविदः—'आस्नानादि नियमस्य पर्यवसानं
वेदाध्ययनसमकालमाहुः' इति । तथा तस्माद्वुरुकुले तिष्ठन् मधुमांसाद्यं वर्जयन् जिज्ञासेताविरुद्धत्वाद्धर्ममित्यवगम्यते इति ॥ १ ॥

सोऽयं स्नातकः--

अन्तर्वास्युत्तरीयवान् ॥ २ ॥

स्यादिति रोषः । अन्तर्वासः कटिसूत्रम् । तद्दद्वाससा चो-त्तरीयवान् स्यादित्यर्थः ॥ २ ॥

वैणवदण्डं घारयेत् ॥ ३ ॥

अङ्गुष्ठप्रमाणा मूर्घपरिमिता यष्टिर्दण्डः ॥ ६ ॥

सोदकं च कमण्डलुम् ॥ ४ ॥

घारयेदित्यनुवर्तते ॥ ४ ॥

ं द्वियज्ञोपवीती ॥ ५ ॥

स्यादिति दोषः । द्वे यज्ञोपनीते अस्येति निम्रहः ॥ ५ ॥

¹शाबरमाध्ये. १-१-१.

अन्तर्वास उत्तरीयम्.

उष्णीषमजिनमुत्तरीयमुपानहौ छत्रं चौ-पासनं दर्शपूर्णमासौ च ॥ ६ ॥

एतेऽप्यस्य भवेयुरिति शेषः । उष्णीषं शिरोनेष्टनं, अजिन-मुत्तरीयं, औपासनं एकामिपरिचरणं, तदेवौपासनशब्देनाह । दर्शपूर्णमासौ स्थालीपाकेन कर्तन्यौ ॥ ६ ॥

पर्वसु केशइमश्रुलोमनखवापनम् ॥ ७ ॥

कर्तव्यिमिति रोषः । केशा मूर्धजाः । स्मश्रु मुखजम् । स्रोम गुह्मप्रदेशजम् । नखाः करपादजाः ॥ ७॥

तस्य वृत्तिः ॥ ८ ॥

तस्य स्नातकस्य वृत्तिः यात्रा जीवनोपायो वक्ष्यते । प्रक-तेऽपि स्नातके तस्य प्रहीणं वृत्तिव्यितिरिक्तधर्माणां गृहस्थस्यापि प्रवेशार्थम् ॥ ८॥

ब्राह्मणराजन्यवैद्ययस्थकारेष्वामं लिप्से-त ॥ ९ ॥

आमग्रहणात् पक्तप्रतिषेधः । आमाभावे पक्तयाचनं चानुज्ञा-यते । तथा च वसिष्ठः—'क्षुधा परीतस्तु किञ्चिदेव याचेत' इति प्रक्रम्य 'धान्यमम्नं वा न तु स्नातकः क्षुधाऽवसीदेदित्युप-देशः' इति ॥ ९ ॥

[ा] वा. घ. १२-३.

क्षुन्निवृत्तिसमर्थेस्यालामे---

मैक्षं वा ॥ १०॥

भिक्षाणां समूहो भैक्षं, आपदि बहुम्यो याचेतेत्यर्थः॥१०॥ याच्ञाऽवस्थायाम्—

वाग्यतस्तिष्ठेत्॥ ३३॥

स्वस्तिवचनमपि न कुर्यादित्यभिप्रायः । 'न ह वै स्नात्वा भि-क्षेत ' इत्यस्येवायमनुवादः ॥ ११॥

सर्वाणि चास्य देवपितृसंयुक्तानि पाकय-ज्ञिकसंस्थानि भूतिकर्माणि कुर्वितेति॥

देविपतृम्यां संयुक्तशब्दः प्रत्येकमिसम्बध्यते । ते च पश्च महायज्ञाः । पाकयिक्षकसंस्थानि अष्टकाहोमादयः । भूतिक-मिण आयुष्यचरुरित्यादयः । इतिशब्दः प्रकारवचनः । एवं-प्रकारा अस्य मैक्षात् चरुहोमाः कर्तव्याः । प्राणिनो [अप्राणिनो] हि पष्टी पश्चम्यर्थे भवति 'आपस्त्वयं [अपामयं] करोति ' इति यथा ॥ १२ ॥

अथ फलार्थवादः---

एतेन विधिना प्रजापतेः परमेष्ठिनः परम-र्षयः परमां काष्ठां गच्छन्तीति बोधा-यनः ॥ १३ ॥ ५ ॥ परमे स्थाने तिष्ठतीति परमेष्ठी । तस्य स्थानं परमा का-ष्ठा । परमर्थयो विसष्ठादयः । बोधायनः काण्वायनः । आहेति दोषः । आत्मानमेवाभिवदन्त्याचार्यः । आत्मनो वा आचार्योः । यद्वा—मनोः भृगुवत्तस्य शिष्यो प्रन्थकर्ता । विचलित-शाखा वा काचिद्वोधायनसंज्ञिता ॥ १३ ॥

> १ति बोधायनीयधर्मविवरणे गोविन्दस्वामिकृते नृतीयोऽध्यायः.

'सोदकं च कमण्डलुष्' इत्युक्तप्। तत्राह— अथ कमण्डलुचर्यामुपदिशन्ति वेदविदः॥

चर्या चरणं धारणादि । मृग्मयो हि कमण्डलुः । तम-धोपपाते हि दाहश्शुद्धिहेतुराम्रातः । अतः पुनः कमण्डलोश्शु-द्धचन्तरविधित्सयेदमारभ्यते ॥ १ ॥

> छागस्य दक्षिणे कर्णे पाणौ विप्रस्य दक्षि-णे । अप्सु चैव कुशस्तम्बे पावकः प-रिपठचते ॥ तस्माच्छौचं कृत्वा पा-णिना परिमृजीत पर्यिमकरणं हि तत्। उद्दीप्यस्व जातवेद इति पुनर्दाहादि-शिष्यते ॥ २ ॥

> > श्तरबाशुचिसंसर्गे.

अनः छागः । स्तम्बस्सङ्घातः । एतेषु चतुर्षृतिः पठचते वेदंषु आघाने— 'आग्नेयी वा एषा यदना '' इत्येवमादिषु । तस्माद्राह्मणस्यापि दक्षिणे हस्तेऽग्निर्विद्यते । हेतुराम्नातः । अतः पुनः कमण्डलोश्त्रुचित्वविधित्सयेदमाह । .छागस्याप्यशुचिमावे प्राप्ते तह्क्षिणेन पाणिना परिमुनेत् 'उद्दीप्यस्व ' इतिमन्त्रेण । पर्यग्निकरणं तद्भवति । तच्च पुनर्दाहाद्विशिष्टतरं शोचमापादय-तीत्यर्थः ॥ २॥

अत्रापि किश्चित्संस्पृष्टं मनिस मन्येत कु-हैार्वा तृणैर्वा प्रज्वाल्य प्रदक्षिणं परिदह्न-नम् ॥ ३ ॥

कमण्डलोरेवाशुचिसंस्पर्शाशङ्कायां कुरोर्चा विश्वामित्रतृणेर्चाऽमो प्रदीसैः प्रदक्षिणतः परिदद्दनं कर्तव्यम् । परितो दहनं परिद-हनम् ॥ ३॥

> अत ऊर्ध्व श्ववायसप्रभृत्युपहतानामित्रव-र्ण इत्युपदिशन्ति ॥ ४ ॥

श्वादिमिरुपघाते पर्यभिकरणं कृत्वा अत ऊर्ध्व यथाऽभिव-णों भवति तथा दग्धव्य इत्युपदिश्चन्ति आचार्या इति शेषः॥४॥

मूत्रपुरीषरोहितरेतःप्रभृत्युपहतानामुत्सर्गः॥

एतैरूपहतानां कमण्डलूनामुत्सर्गस्त्यागः । व्यक्त्यपेक्षया बहु-वचनम् ॥ ५ ॥

¹ ते. सं. २-२-४,

⁹ वाक्किती. १.

यदा कमण्डलुर्भग्रस्त्यात् तदा कि कुर्यादित्यत्राह—

भग्ने कमण्डलौ व्याहृतिभिद्दशतं जुहुयात्

जेपद्वा ॥ ६ ॥

आज्येनेति दोषः । जपेद्वा व्याहृतीरेव ॥ ६ ॥

भूमिर्भूमिमगान्माता मातरमप्यगात् । भूयास्म पुत्रैः पशुभिर्यो नो देष्टि स भिद्यतामिति ॥ कपालानि संहृत्याप्सु प्र-क्षिप्य सावित्रीं दशावरां कृत्वा पुनरे-वान्यं गृह्णीयात् ॥ ७ ॥

वामदेव ऋषिः । अनुष्टुप्छन्दः । भिन्नानि मृण्मयानि प्रतिपा-द्यानि । भूमिविकाराणां प्रकृतिलयविज्ञानं क्रियते । प्रथमान्तो भूमिशब्दः विकारानाह । द्वितीयान्तः प्रकृतिम् । कपालानि स्वप्रकृतौ लीनानि । माता मातरमप्यगात् य एवमन्तईदय आ-काशो मृत्पिण्डः कमण्डलुः वियदादिरूपेण निर्मितोऽसाविप स्व-प्रकृतिमगात् । ततः किमायातमस्माकम् १ वयं तु पुत्रैः पशुभि-भूयास्म । आशिषि लिङ् । अस्मान् द्वेष्टि यः स एव हि भिद्य-तामिति । अनेन मन्त्रेण कमण्डलुकपालानामप्सु संक्षेपणं प्रतिपत्तिः । अथान्यं गृहन् सावित्रीं दशावरां कृत्वा जिप-त्वा पृद्धीयात् ॥ ७॥ किश्च---

वरुणमाश्चित्य एतत्ते वरुण पुनरेव मामो-मित्यक्षरं ध्यायेत् ॥ ८ ॥

वरुणमाश्रित्य वरुणं शरणं प्रतिपध इत्युक्त्वा 'एतसे व-रुण पुनरेव मामोम् ' इति प्रहणमन्त्रः । तस्यायमर्थः—यदे-तत्कपालं मयाऽप्सु संक्षिप्तं तत्तव वरुण भवतु अपरं कमण्डलु-द्रव्यं पुनर्मामेहि कमण्डलुस्वामी ओमित्यक्षरं ध्यायेत् । ओ-मोमिति ब्राह्मणानां, तेन हि सर्वमोतं प्रोतं च भवति । अक्षर-मपि तदेव न क्षरति न विनद्यतीति ध्यायेत् अनुस्मरेत्॥८॥

अथ कमण्डलुम्रहणवेळायामपादानकारकवर्णविशेषात् प्रायश्चित्त-विशेषः—

> शूद्राद्मृह्य शतं कुर्या दैश्यादर्धशतं स्मृतम्। क्षत्रियात्पश्चविंशत्तुं ब्राह्मणाद्दश कीर्ति-

ताः ॥ ९ ॥

प्रणवो गायत्री वा सङ्ख्याविषया ॥ ९ ॥

रात्रावुदकग्रहणमीमांसा---

अस्तमित आदित्य उदकं गृह्णीयात्र गृह्णी-यादिति मीमांसन्ते ब्रह्मवादिनः ॥१०॥

¹ पश्च विश्वस्तु. पञ्चविंशतिस्तु.

संवादार्था प्रकृतप्ंहुतिः । तत्राग्रहणपक्षश्रेश्रयान् । कृतः ! पाराणिकवचनात् । तथाहि---

> कर्मयोग्यो जनो नैव नैवापक्शुद्धिकारणम् । यस्मिन्ननुदिते तस्मै नमो देवाय भास्वते॥ इति ॥

श्रुतेः 'अपो निश्चिन गृद्धीयात्' इति ॥ १०॥

गृह्णीयादित्येतदपरम् ॥ ११ ॥

अपरं दर्शनं न विद्यते परं दर्शनं यस्मात्तदपरं सिद्धान्त इत्यर्थः । अनियतकालत्वान्मूत्रपुरीषादेरप्यवश्यकर्तव्यत्वाचोदक-साध्यशोचानां 'श्रक्तिविषये मुहूर्तमिष नाप्रयतस्स्यात्' इति वचनाच प्रहणमेव साधीयः ॥ ११॥

यसु पुराणश्चितिवचनानि 'अपो निश्चि न गृह्वीयात् ' इति । तत्र परिहारमाह—

यावदुदकं गृह्णीयात्तावत्प्राणमायच्छेत्॥ १२॥

कथमुदकग्रहणवेलायां प्राणायामेन परिहार इत्याराङ्कृचाह ॥१२॥

अग्निहे वे द्युदकं गृह्वाति ॥ १३ ॥

कथं प्राणायामे सत्युदकं गृहाति ? कथं वा तेनादित्यसान्न-धिर्भवंति ? इति चेत् उच्यते—िनरोधे सति वायुर्बलगन् जाय-ते, ततोऽग्रिः । तथाच वक्ष्यति 'निरोधाज्जायते वहिः' इति । अनुभवोऽपि तथैव दृश्यते । अग्री सत्यादित्यसन्निधि- भैवतीति महीतुमुदकं राक्यते । तथा च श्रुतिः—'आदित्योवाऽ-स्तमयेऽमिं प्रविराति स तद्धीयते ' इति । तथा च—' रात्रा-वमिर्देखरो न सूर्यः ' इति दूरभूयस्त्वानुभवोपि तथैव भवति ॥१३॥

कमण्डलूदकं पुनरात्मन एव शुचिकारणं, न पितृसंयुक्तादि-कर्मम्य इत्याह—

> कमण्डलूदकेनाभिषिक्तपाणिपादो यावदा-र्द्र तावदशुचिः परेषामात्मानमेव पूतं करोति नान्यत्कर्मं कुर्वीतेति विज्ञायते॥

अत्र विज्ञायते इत्युक्तेः श्रुतिपाठ इत्यवगन्तव्यम् ॥ १४ ॥ अपि वा यत्तः प्रतिशौचं जलान्तरेणामणि-बन्धाच्छुद्धिरिति बोधायनः॥१५॥ ॥६॥

अथाप्युदाहरन्ति---

कमण्डलुर्दिजातीनां शौचार्थं विहितः पुरा। ब्रह्मणा मुनिमुख्येश्च तस्मात्तं घारयेत्सदा॥ ततदशौचं ततः पानं सन्ध्योपासनमेव च। निर्विशङ्केन कर्तव्यं य इच्छेच्छ्रेय आत्मनः॥ १६॥

कमण्डलूदकेन शौचं अपानादेश्शमलनिर्हरणादिकम् । स्नानस-म्बचोपासने रहारहकार्योपलक्षणार्थे ॥ १६ ॥ कथमनेनाह । अन्तःकरोगन देवतापूजादि कुर्यादित्याशङ्कचाह— कुर्याच्छुद्धेन मनसा न चित्तं दूषयेहुधः । सह कमण्डलुनोत्पन्नस्स्वयंभूस्तस्मात्क-मण्डलुना चरेत् ॥ १७॥

शास्त्रव्रक्षणेष्वर्थेषु सामान्यतो दृष्टा भ्रान्तिर्न कार्या । विशिष्टो-त्यत्त्या च कमण्डलुप्रशंसैव । चरेत् आचरेत् अनुतिष्ठेत् ॥१७॥
मूत्रपुरीषे कुर्वन् दक्षिणे हस्ते गृह्णाति सव्ये आचमनीयम् ॥ १८॥

जलकार्ये मूत्रपुरीषे आचमने च नियमः । अनुपयोगकाले यथासौकर्य भवति तथा रृद्धीयादित्यर्थः ॥ १८॥

एतत्सिध्यति साधूनाम् ॥ १९ ॥

एतस्मिन् कमण्डले ये धर्मा अभिहितास्ते साधूनां सिध्यति नेतरेषाम् । साधवश्च निर्विराङ्कितशास्त्रार्थाः ॥ १९ ॥

अमुमेव द्रष्टांन्तेन द्रदयन्नाह---

यथा हि सोमसंयोगाञ्चमसो मध्य उच्य-ते । अपां तथैव संयोगान्नित्यो मध्यः

कमण्डलुः ॥ २० ॥

मेघो यज्ञः, तदर्ही मेध्यः ॥ २० ॥

पितृदेवाभिकार्येषु तस्मानं परिवर्जयेत् ॥

यस्मात् 'कमण्डलूदकेनाभिषिक्तपाणिपादो यावदाई तावद-श्राचिः परेषाम्' इत्युक्तं, पितृदेवाग्निकार्येषु तस्मात्तं परिव-र्जयेत् ॥ २१॥

तस्मादिना कमण्डलुना नाध्वानं व्रजेत्र-सीमान्तं न गृहाद्गृहम् ॥ २२ ॥

कमण्डलूदकं यस्माच्छुद्धिकारणं तस्माद्दिना कमण्डलुना ना-ध्वानं ब्रजेत् न सीमान्तं न गृहाद्वृहम् ॥ २२ ॥

पदमपि न गच्छेदिषुमात्रादित्येके ॥२३॥

मूत्रोत्सर्गादेरनियतकालत्वात् पदमपि न गच्छेत् । इषु-मात्रादित्येके ॥ २३ ॥

यदिच्छेद्रमसन्ततिमिति बोघायनः ॥२४॥

यतः सन्ततिरविच्छेदः ॥ २४॥

ऋग्विधमृग्विधानं वाग्वदति ऋग्विधमृग्वि-धानं वाग्वदति ॥ २५ ॥ ॥७॥

वागिति ब्राह्मणमुच्यते । तस्मित्रर्थे ऋगप्यस्तीति ब्राह्मण माहित्यर्थः । स यथा—'तस्येषा भवति । यत्ते शिरुपं कश्यपरोच-नावत् '² इति ॥ २५ ॥

> इति बोधायनीयधर्मव्याख्याने गोविन्दस्वामिकृते प्रथमप्रश्ने चतुर्थोऽध्यायः

¹ ऋगिवधेन. ऋगिवधानेन.

² ते. आ. १-७.

कमण्डलुशीचप्रसङ्गेन अन्यद्रव्यविषयमपि शीचमारभ्यतेः---

अथातदशौचाधिष्ठानम् ॥ १ ॥

अधिष्ठानं निधानं कारणमित्यनर्थान्तरम् । शोध्यद्रव्यं वा ॥ १ ॥

अद्भिरशुद्धयन्ति गात्राणि बुद्धिर्ज्ञानेन शु-द्धयति । अहिंसया च भूतात्मा मन-स्सत्येन शुद्धयतीति ॥ २ ॥

अब्ग्रहणं मृदादीनामप्युपलक्षणार्थम् । गात्रग्रहणं द्रव्यान्तर-प्रदर्शनार्थम् । बुद्धिरन्तरात्मिका सा च व्यवसायात्मिका । द्वानं तत्त्वावबोधनं तस्मिन् साति रागापायादन्तरात्मा शुद्धो भवति । वाङ्क्रनःकायैर्भूतानां दुःबस्यानुत्पादनं अहिंसा तया च भूतात्मा शुध्यति । भूतात्मा पुनः कर्मणां कर्ता । आह

यः करोति तु कर्माणि स भूतात्मोच्यते बुधैः । इति ॥
सङ्कल्पात्मकं मन इत्युच्यते । सत्यं तु यथाभूतार्थवचनम् ॥ २ ॥
एवं च सति—

मनदशुद्धिरन्तदशौचम् ॥ ३ ॥

तत्र ज्ञानेन सत्येन या शुद्धिरुक्ता तदन्तश्शोचमिति वेदित-व्यम् । तदेव तावदेव ॥ ३॥

¹ मनु. १२-१२.

बहिदशौचं व्याख्यास्यामः ॥ ४ ॥

विविधमारूया विस्तार इत्यर्थः ॥ ४ ॥

बाह्यस्याचेतनस्य गात्रादेरशुचिभावे पुरुषस्याप्यशुचित्वं भव-तीति तदर्थे बाह्यशोचमारम्यते । अद्भिरेवाचमनं क्रियते तदेवा प्रमथममारम्यते—

कै। इं सौत्रं वा त्रिस्तिवृद्यज्ञोपवीतमानाभेः दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य सन्यमवधाय ज्ञि-रोऽवदध्यात् ॥ ५ ॥

कुशिविकारः कौशं मूत्रस्य विकारः सौत्रम् । तस सूत्रं कापासमयं त्रिस्तिवृदिति क्रियाम्यावृत्तिगणने भवति।ति त्रिवृदिति च
त्रिगुणं भवति । एतदुक्तं भवति—नवरुत्वस्संपादयेदिति ।
यज्ञार्थमुपवीतं उपव्यानं च विन्यासिविशेषः यज्ञप्रहणं गुरूपसदनादरिष प्रदर्शनार्थम् । तथा चापस्तम्बः—' उपासने गुरुणां
वृद्धानामितथीनां होमे जप्यकमिणि भोजन आचमने स्वाध्याये
च यज्ञोपवीती स्यात् ' इति । आनाभेः आङ्कर्यादायाम्,
ऊर्ध्व नाभेरित्यर्थः । दक्षिणं बाहुमवधाय बाहोरघस्तात्रुत्वा
विश्वरिक्षयं दक्षिणं बाहु शिरश्च संग्रहीयादित्यर्थः । तथा
च श्रुतिः—' दक्षिणं बाहुमुद्धरतेऽवधते सव्यमिति यज्ञोपवीतम् ''
इति च ॥ ५॥

विपरीतं पितृभ्यः ॥ ६ ॥

¹भा. प. भ. १-१५-१. ² तै. भा. २-१.

सन्यं बाहुमवधाय शिरोऽवदध्यात् । श्रुतिरिप 'एतदेव विपरीतं प्राचीनावीतम् '' इति । पितृनुद्दिश्य यत्क्रियते तन्नैत-द्रवति ॥ ६ ॥

कण्ठेऽवसक्तं निवीतम् ॥ ७ ॥

मनुष्याणां भवति । ऋषीणामित्येतदेवमुक्तं भवति ॥ ७ ॥ अघोऽवसक्तमधोवीतम् ॥ ८ ॥

नाभरधोऽवसक्तमधः क्षिप्तमधोवितं भवति । एतदेव 'सं-वीतं मानुषम् ' इति चोच्यते । मनुष्यकार्याणि कर्तव्यानि तानि चाञ्जनाम्यञ्जनोद्वर्तनान्यवमलानि ॥ ८॥

शौचाङ्गतया यज्ञोपवीतमुक्तम् । इदानीं तदेव शौचमाह--

प्रामुख उदमुखो वाऽऽसीनइशौचमारभेत। शुचौ देशे दक्षिणं बाहुं जान्वन्तरा कृत्वा प्रक्षाल्य पादौ पाणी चामणि-बन्धात्॥ ९॥

शौचिमहाचमनमिप्रेतम् । शुचावि येव सिद्धे देशग्रहणं पादुका -दावारूढेनाचमनं न कर्तव्यमिति बोधयितुम् । अनेकपुरुषे। न्नाय्योदे । आसीनग्रहणं शयनादिनिवृत्त्यर्थम् । प्रक्षाव्य पाणी पादौ चेति चशब्दान्मूत्राद्युपहतं गात्रान्तरमि प्रक्षाव्येति गम्यते ॥ ९ ॥

पादप्रक्षाळनोच्छेषणेन नाचामद्यद्याचामद्भू-मौ स्नावयित्वाऽऽचामत्॥ १०॥

¹ ते. आ. २-१.

यत्पात्रस्थोदकेन पादप्रक्षाळनं कृतं तदवशिष्टं पादप्रक्षाळ नोच्छेषणं तेनाचमनं न कार्यम् । अन्यस्यासम्भवे तेनापि य-द्याचामेद्भूमौ स्नावयित्वाऽऽचामेत् तस्माद्भूमौ किश्चिदुदकं वि-स्नाच्य आचमनं कार्यम् ॥ १०॥

आचमन एव पाण्यवयवविशेषविधित्सयाऽऽह---

ब्राह्मेण तीर्थेनाचामेत् ॥ ११ ॥

कि तद्बाह्मतीर्थम्—

अङ्गुष्ठमूलं ब्राह्म तीर्थम् ॥ १२ ॥

अङ्गुष्ठमूलस्योत्तरतो मेखला ॥ १२ ॥

एतत्त्रसङ्गात्पितृतर्पणाद्यर्थमन्यान्यप्याह—

अङ्गुष्ठाग्रचं पित्र्यमङ्गुल्यमं दैवमङ्गुलिमूल-मार्षमङ्गुल्यङ्गुष्ठयोर्वा मध्यं पित्र्यम् ॥

तथा च विसष्ठः—' प्रादेशिन्यङ्गुष्ठयोरन्तरे पित्र्यम् ' इति । ऋज्वन्यत् ॥ १३ ॥

इदानीमाचमन एव किश्चित्पर्युदस्यति-

नाङ्गुळीभिर्न सबुहुदाभिः न फेनाभिर्नोष्णा-भिर्न क्षाराभिर्न छवणाभिर्न कळुषाभिर्न विवर्णाभिर्न दुर्गन्धरसाभिः॥ १४॥

¹ पा. घ. ३-६८,

अङ्गुलीभिः स्नाविताभिः अद्भिर्नाचामेत् इति सम्बन्धः । बुद्धुदः स्फोटः । सफेनाः सिंडण्डीराः । उष्णः अभिना, नादित्यर-शिमभिः । क्षाराश्च द्रव्यान्तरसङ्क्रभणात्, न स्वभावतः । कालु-ष्यमि कारणान्तरेण, न वर्षादिना । विवर्णत्वमि तथा, न तु मू गुणेन ॥ १४ ॥

अथावमन एव कर्तुरवस्थाः पर्युदस्यन्ते---

न हसन्न जल्पन्न तिष्ठन्न विलोकयन्न प्रहः न प्रणतो न मुक्तिशिखो न प्रावृतकण्ठो न वेष्टितिशिरा न त्वरमाणो नायज्ञोपवीती न प्रसारितपादो न बद्धकक्ष्यो न बहि-र्जानुः शब्दमकुर्वन् त्रिरपो हृदयंगमाः पिवेत् ॥ १५॥

महः अधोमुखः । प्रणतो वक्रकायः । ननु 'आसीनक्कौचमार-भेत ' इत्युक्तम् । किमिति तिष्ठतः प्रतिषेधः. उच्यते—तत्र उप-वीतसाहचर्यादासत्तर्योगविकारः त्रैवणिकाधिकारः स्यात् । ततश्च स्त्रीशृद्धाणां स्थानादियोगिनामप्याचमनं प्राप्यत तन्मा भूदिति पुनर्प्र-हणम् । अथं वा—अत्यापदि तत्प्रद्धताऽम्यनुज्ञा । यद्धा—गम-नजल्पनादिप्रतिषेधार्थं दृष्टान्तत्वेने।पन्यासः । बद्धकक्ष्यः कृत्सन-बन्धः बहिर्जानुः जान्वोबिहर्गतदिक्षणबाहुः । तथा च गौतमः-'दृक्षिणं बाहुं जान्वन्तरा कृत्वा ' इति । त्रिःपाने क्रियमाणे एकसमावेशेन इद्यंगमाभिरद्भिर्भवितव्यम्, ततश्चामणिपूरणोदकेन पानं कार्यम् । अन्यदितरोहितम् ॥ १५ ॥

[ं] गी. थ. १-३६.

त्रिः परिमृजेद्विरित्येके॥ १६॥

बहिर्भूतंमुदकं त्रिः परिमृजेद्विरित्येके । परिमार्जन एव द्विर-म्यासो न पानेऽपि । उत्तरत उभयग्रहणात् ॥ १६॥

सक्दुभयं स्नियादशूद्रस्य च ॥ १७॥

उभयं पानं मार्नेनं च स्त्रीशूद्रयोस्सकुत्सकृत्।। १७॥

अथाप्युदाहरन्ति-

गताभिर्हृदयं विप्रः कण्ठ्याभिः क्षत्रियद्दशु-चिः । वैदयोऽद्भिः प्राशिताभिस्स्यात् स्त्रीशूद्रौ स्पृश्य चान्तत इति ॥ १८॥

वर्णान्तरस्योदकपरिमाणान्तरविधानादेव हृदयंगमविधिविप्रस्थिति प्राप्ते पुनर्विप्रग्रहणमितरवर्णार्थमनुवादः । हृदयादुपरि कण्ठः । तस्मादुपरि काकळम् । तस्मादुपरि ओष्ठमिति प्रतिवर्ण स्थाननिर्देशः।

> दन्तवद्दन्तसक्तेषु दन्तवत्तेषु धारणा । स्रस्ते-षु तेषु नाचामेत्तेषां संस्राववच्छुरिति ॥

दन्तवद्दन्तसक्तेषु उदकिबन्दुषु । किमुक्तं भवति ? दन्तवेतषु ा णा कार्यो । बहिर्गतजलस्य परिमार्जनविधानादन्तर्गतस्य दोषा.. माव इत्यमित्रायः । संस्नावः लाला ॥ १९॥ अमुमेवार्थं परकीयमतेन द्रवियतुमाह— अथाप्युदाहरन्ति—

> दन्तवद्दन्तल्येषु यज्ञाप्यन्तर्मुखे भवेत् । आचान्तस्याविशष्टं स्यात्रिगिरिन्नेव त-च्छुचिरिति ॥ २० ॥

आचमनोत्तरकालं यदास्येऽविशष्टमुपलम्यते जलाविशष्टमित्य-म्यवहार्यं द्रव्यं तिम्नगिरन् प्रवेशयन्त्रवं तच्छुचिर्भवतीति शेषः॥२०॥

तथाऽऽचमने किञ्चिद्विधित्सयाऽऽह-

खान्यद्भिस्तंस्पृत्रय पादौ नाभिं शिरः सब्यं पाणिमन्ततः ॥ २१ ॥

स्वानि चक्षुरादीनि इन्द्रियाणि । कुतः ? स्मृत्यन्तरदर्शनात् ' ऊर्घ्वं वे पुरुषस्य नाम्ये ' इति । वक्ष्यति—

अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां तु चश्चषी सम्रुपस्पृदेत् । डभाभ्यां प्रत्येकमिति दोषः । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् ॥ प्रदेशिन्यङ्गुष्ठाभ्यां तु नातिके समुपस्पृदेत् ॥ कनिष्ठिकाङ्गुष्ठाभ्यां तु श्रवणे (म्रुपस्पृदेत् । पादावभ्यक्ष्य सर्वाभिः नाभिमङ्गुष्ठकेन तु ॥ दद्यात्तन्पृप्तिं सर्वाभिस्तव्ये पाणौ ततो जहम्॥इति ॥२१॥

¹ते. सं. ६-१-३.

गात्राणां शौचपुक्तम् । सःप्रति तत्सम्बन्धिनो द्रव्यस्याह । तत्र यद्वव्यहस्तश्चेदुच्छिष्टो भवति तस्य द्रव्यस्य किं शौचमित्याह—

तैजसं चेदादायोच्छिष्टस्स्यात्तदुदस्याचम्या-दास्यन्नद्भिः प्रोक्षेत् ॥ २२ ॥

तेजसा हेतुभूतेन यत्क्रियते तत्तेजसं तद्धस्तस्तु उच्छिष्टो भवित निधाय च तद्द्व्यमाचम्यादास्यन् तद्द्व्यं अद्भिः मोसे-त् । स च तद्द्व्यं प्रयतं भवित ॥ २२॥

अथ चेदन्नेनोच्छिष्टी स्यात् तदुदस्याचम्या-दास्यन्नद्धिः प्रोक्षेत् ॥ २३ ॥

पृथगारम्भस्तेनसेनान्नस्य वैलक्षण्यदर्शनार्थम् । पूर्वत्र तेनसहस्त-स्याप्रायत्ये संनाते शौचमुक्तम् । इह तु पात्रान्तरादन्नहस्तस्य शौ-चमिति शेषः । तथाच वसिष्ठः—

चरक्रभ्यवहार्येषु जीच्छ्छं यदि संस्पृत्तेत्।
भूमौ निधाय तत्पात्रमाधम्य प्रचरेत्पुनः॥ इति ॥ २३॥
एतदेव विपरीतभमन्रे ॥ २४॥

अमत्रं मृण्मयपात्रमिहाभिमेतम् । तस्यात्यन्तोपहतेऽस्योदसनमात्रमेव नादानीमत्यर्थः । इतरस्य पुनर्दोह एव ॥ २४॥

वानस्पत्ये विकल्पः ॥ २५ ॥

[ं] बा. थ. १-४१.

वानस्पत्ये वार्क्षे पात्रेऽप्रयते सति आदानस्य विकल्पः उप-हतिविदेशपोपेक्षया । आचमनं तु स्थितमिव ॥ २५ ॥

पुरुषेण संयुक्तद्रव्यस्याप्रायत्ये शौचमुक्तम् । अधुना वियुक्ताव-स्थायामाह—

तैजसानामुञ्छिष्टानां गोशकद्वस्मभिः प-रिमार्जनमन्यतमेन वा ॥ २६॥

उपघातांपेक्षया द्रव्याणां समुच्चयविकल्पौ । उदकं पुनस्सर्वत्राः नुवर्तते ॥ २१ ॥

अथ विशिष्टानां तैजसानां शोचान्तरमाह— ताम्ररजतसुवर्णानामम्ळैः ॥ २७॥

परिमार्जनिमत्यनुवर्तते । सलेपानामेतत् । निर्लेपानां तु पूर्वीक्ता-नामन्यतमेनेव । तथा च विसष्टः—'अद्भिरेव काश्चनं पूर्यते तथा रजतम् '' इति ॥ २७॥

अमत्राणां दहनम् ॥२८॥

स्पर्शमात्रादुच्छिष्टानां मृण्मयानां पुनर्दाहः शौचमान्नातम् । अनहीत्रायत्ययुक्तस्पर्शै तु त्रोक्षणमेव ॥ २८॥

दारवाणां तक्षणम् ॥ २९ ॥

शीचमित्यनुवर्तते ॥ २९ ॥

¹ वा. ध, ३-६१,

वैणवानां गोमयेन ॥ ३० ॥

परिमार्जनिमिति रेाषः । विदलादीनामशुचिस्प्रष्टानामेतत् ॥ ३०॥ फलमयानां गोवालरज्ज्वा ॥ ३१॥

बिल्वनाळिकेरादिफलविकाराणां गोवालरज्ज्वा । परिमार्जनिमिति शेषः । रज्जुम्रहणं वालबहुत्वोपलक्षणार्थम् । तथा च विसष्टः— 'गोवालैः पंरिमार्जनं फलमयानाम् ''॥ इति ॥ ३१॥

कृष्णाजिनानां बिल्वतण्डुलैः॥ ३२॥

बिल्वतण्डुलान् पिष्ट्वाऽवलेपनं कार्यमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

कुतपानामरिष्टैः ॥ ३३ ॥

कुतपा नाम पार्वतीयच्छागरोमनिर्मिताः कम्बळा उच्यन्ते । अरिष्टेः पूयवृक्षफलैः ॥ ३३ ॥

ऊर्णानामादित्येन ॥ ३४ ॥

उर्जा अविलोमानि । तद्विकाराणां प्रावरणादीनामादित्यात-पेन शुद्धिः ॥ ३४॥

क्षीमाणां गौरसर्वपकल्केन ॥ ३५ ॥

भ्रुमा अतसी ताद्विकाराणाम् ॥ ३५॥

मृदा चेलानाम् ॥ ३६॥

कार्पासमयानां मृदा शुद्धिः ॥ ३६ ॥

¹ **था. थ. १-५४.**

चेळवत् चर्मणाम् ॥३७॥

कृष्णाजिनव्यतिरिक्तांनामिति शेषः ॥ ३७॥

तैजसवदुपलमणीनाम् ॥ ३८ ॥

उपलानां मणीनां च शक्रदादिभिश्शुद्धिः ॥ ३८॥

दारुवदस्थ्नाम् ॥ ३९॥

तक्षणामित्यर्थः ॥ ३९ ॥

क्षामबच्छङ्कराङ्गर्शक्तिदन्तानाम् ॥ ४० ॥

गौरसर्षपकल्केन शौचं कार्यम् ॥ ४०॥

पयसा वा ॥ ४१ ॥

प्रक्षाळनमिति शेषः ॥ ४१ ॥

'मूत्रपुरीषासृक्शुक्ककुणपस्पृष्टानां पूर्वोक्ता-नामन्यतमेन त्रिस्तप्तकत्वः परिमा-र्जनम् ॥ ४२ ॥

मूत्रादिग्रहणं द्वादशमलप्रदर्शनार्थम् । तानि च मनुना प्रदर्शि-तानि---

> वसाशुक्रमस्रम्णज्जाम् त्रविद्वर्णविण्सुखाः । श्लेष्माश्रुप्यिकास्स्वेदो द्वादशैते नृणां मलाः ॥

^{1 ' बक्षु}र्घाण ' इत्याधिकम्.

84-834.

पूर्वोक्तानां गोशकदादीनामन्यतमेन शौचम् । एतच परिमार्जनं तैजसा नां उच्छिष्टमात्रदुष्टानां वेदितव्यम् । परिमार्जनमुङ्केखनं पुनः-करणमितियथोपघातं कर्तव्यम् । तथाच शङ्कः—'कुणपरेतोमूत्र-पुरीषोपहतानां आवर्तनमुङ्केखनं भस्मना परिमार्जनमुत्सर्गः' ॥ इति । अत्रावर्तनशब्देन पुनःकरणमुच्यते । तत्रैवं व्यवस्था—स्पष्टमात्राणां त्रिस्तासकत्वः परिमार्जनम् । अव्यक्तानामुङ्केस्तनम् । चिरकालोपहतानामावर्तनम् । अत्यन्तोपहतानां त्याग इति ॥

अतैजसानामेवंभूतानामुत्सर्गः ॥ ४३ ॥

एवं भूतानामित्यत्यन्तमिलनानां त्यागः । तेषाभेव 'यथासम्भव-मुत्सेदनं तन्मात्रच्छेदश्च ' इति शङ्कवचनःत् ॥ ४३॥

वचनाद्यहे चमसपात्राणाम् ॥ ४४ ॥

चमसानां पात्राणामुच्छिष्ठरपर्शदोषो नास्तीति रेाषः । मूत्राद्युपह तानां तु त्याग एव ॥ ४४॥

कि तद्वचनित्यत आह---

न सोमेनोञ्छिष्टा भवन्तीति श्रुतिः ॥४५॥

सोमेन नोच्छिष्टाः पुरुषास्तोमाश्चमसाश्चान्यानि च पात्राणि उच्छिष्टानि न भवःतीःयर्थः॥ ४५॥

इदानीं संक्षिप्याह—

कालोऽग्रिर्मनसद्भाद्धिरुदकाद्युपलेपनम् ।

अविज्ञातं च भूतानां षड्विषं शौचमु-च्यत इति ॥ ४६ ॥

काल्रश्शावाशीचादिशुद्धिसाधनं भवति । अथान्यत्रापि तेन-सानां पात्राणां मूत्राद्युपहतानां गोमूत्रे सप्तरात्रं परिशोधनमिति । अग्निरपि मृण्मयस्य शुद्धिहेतुः । मनसञ्जुद्धिरनातङ्कः परितोष इत्यादि । तदपि प्रायश्चितादौ सहकरोति । तथा च मनुः—

> यस्मिन् कर्मण्यस्य कृते मनसस्स्यादलाघवम् । तस्मिन् तावत्ततः कुर्याद्यावतुष्टिकरं भवेत्॥ इति॥¹

तथोदकैस्स्वर्णरजतादि शुद्धचित । अन्यान्यिप यानि प्रातिस्विका-नि शोधकानि कालगोवालिबल्वतण्डुलादीनि तेषामि स्नानप्रोक्ष-णप्रक्षाळनादिषु यथाद्रव्यं योजनीयम् । तथा भूमेरुपलेपनादि वक्ष्यते । अविद्वातं च प्रत्यक्षादिना प्रमाणेनानवगतदोषमि शुद्धचित । एवं षद्विषं शौचं भवति ॥ ४६ ॥

अधुनाऽन्यदिप शौचिविधो परकीयमतेन कारणमाह---

अथाप्युदाहरन्ति---

कालं देशं तथाऽऽत्मानं द्रव्यं द्रव्यप्रयो-जनम् । उपपत्तिमवस्थां च विज्ञाय शौचं शोचज्ञः कुशलो धर्मेप्सुः समाच-रेत् ॥ ४७॥ ॥ ८॥

^{188-888.}

कालो ग्रीष्मादिः । श्रीतोष्णादिलक्षणः देशः । द्रव्यं शो-ध्यम् । गोमयादि वा । द्रव्यप्रयोजनमुदकाहरणादि । उ-पपतिः न्यायः । अवस्था स्थितिः । अथ वा—आतुरादिका । चशब्दात् कर्तारमपि ज्ञात्वा शौचक्षः मन्वाद्येनकाविरुद्धशास्त्रार्थ-ज्ञः कुशलः प्रवीणः उहापोहसमर्थः । अस्मिन् कालेऽस्मिन् दे-शेऽस्य द्र-यस्यास्मे प्रयोजनायास्मात् कारणादस्यामवस्थायामस्य पुरुषस्यतावच्छीचमिति यो वेद स कुशलः धर्मजिक्षासुस्समाचरेत् विदध्यात् । एतदन्यत्रापि दण्डप्रायश्चित्तादौ द्रष्टव्यम् ॥ ४७ ॥ इदानीं दृष्टदोषाणामपि केषांचिद्वव्याणां शौचमापादयितु-माह—

> नित्यं शुद्धः कारुहस्तः पण्यं यच्च प्रसारितम्। ब्रह्मचारिगतं भैक्षं नित्यं मध्यमिति श्रुतिः ॥ ४८ ॥

हस्तादन्येन पादादिना स्पर्शने दोषः । आपणगर्तैः विक्रीतुं पण्यं प्रसारितम् । श्रुत्युपन्यासः सामान्यतो दृष्टिश्रान्त्या प्रक्षा-ळनाद्याराङ्कानिवृत्त्यर्थः ॥ ४८॥

किश्च---

वत्तः प्रस्नवने मेध्यः शकुनिः फलशातने। स्नियश्च रतिसंसर्गे श्वा मृगप्रहणे शुचिः॥

अत्र 'पक्षिजग्धं गवाऽऽघातमवधूतमवश्चुतम्'। इत्येवमाद्यालोचनया जुगुप्सा नैवं कथ्यते । दोहकालादन्यत्र वस्साकीढेऽपि दोषः । तथा शातनप्रहणात् दृक्षास्पतितस्य शकु-8 निजम्धस्य मक्षणे दोषः । रतिसंसर्गग्रहणात् अन्यत्र स्त्रीणां श्वासलालास्वादेने दोषः । तत्रापि स्वभार्यीया एव । तथा मृ-गयाया अन्यत्र श्वलीढस्य दोषः । तथा च वसिष्ठः—

श्वहताश्च मृगा वन्याः पिततं च लगैः फलम्। बालैरनुपरिकान्तं स्तिभिराचिरतं च यत्॥ प्रसारितं च यत्॥ प्रसारितं च यत्पण्यं यो दोषः स्त्रीमुखेषु च। मशकौर्मिकाभिश्च लीढं चेन्नावहन्यते॥ क्षितिस्थाश्चेव या आपो गवां तृप्तिकराश्च याः। परिसङ्ख्याय तान् सर्वान् श्चीनाह प्रजापितः॥ इति॥ ४९॥

आकराद्रशुचयस्सर्वे वर्जियत्वा सुराकरम् । अद्रुष्यास्सन्तता धाराः वातोद्भृताश्च रेणवः॥५०॥

आकरा उत्पत्तिस्थानानि । गुळशोद्रादीनां दृष्टदोषाणां न तत्र राङ्का कार्येत्यभिप्रायः । सुराकरं तु वर्जयेत् स्पर्शनगन्वग्रह-णादीनां प्रतिषेवात् । अदृष्यास्सन्तता धारा अशुचित्पृष्टा अपि जलप्रस्रवणादयः अदृष्याः । अत एतद्रम्यते विच्छिन्नया करकादिधारया नाचामेदिति । वायूत्थापिताश्चेदवस्करादिदेशादु-त्थापिता अप्यदृष्या एव रेणवः ॥ ५०॥

¹वा. भ ३-४७.

कि**श्व**—

अमेध्येषु च ये वृक्षा उप्ताः पुष्पफलोपगाः। तेषामपि न दुष्यन्ति पुष्पाणि च फ-लानि च ॥ ५१ ॥

वृक्षम्रहणं पुष्पम्रहणं चौषधिशाखादीनामप्युपलक्षणार्थेन् ॥५१॥ किश्च---

चैत्यवृक्षं चितिं यूपं चण्डालं वेदविक्रयम्। एतानि ब्राह्मणस्स्पृष्ट्वा सचेलो जलमा-विशेत्॥ ५२॥

ऋज्वेतत् ॥ ५२ ॥

किश्व--

आत्मशय्याऽऽसनं वस्त्रं जायाऽपत्यं कम-ण्डलुः । शुचीन्यात्मन एतानि परेषा-मशुचीनि तु ॥ ५३ ॥

स्षष्टमेतत् ॥ ५३ ॥

आसनं शयनं यानं नौः पन्थाश्च_. तृणानि च । चण्डालपतितस्पृष्टं मारुतेनैव गु-द्वयति ॥ ५४॥

पन्थानो भूमिविषयाः । नौः दारुमयी फलका । आन्दो-

क्रिकादीन्यपि द्रव्याणीति केचित् । एषामन्यतमानीत्यध्याहारः । तत्रापि स्पर्शनमात्रेऽदोषः । एतदध्यासनादिषु यथादोषं शीचं कर्तव्यम् ॥ ५४॥

किश्च-

खलक्षेत्रेषु यद्घान्यं कूपवापीषु यज्ञलम् । अभोज्यादिष तद्गोज्यं यज्ञ गोष्ठगतं प-यः॥ ५५॥

अभोज्यान्नेः पुरुषेर्निष्पादितेषु खलक्षेत्रधान्यादिषु पुनश्च साधा-रणत्वेन च सर्वसाधारणत्वेन सङ्कल्प्यते तेष्वेतद्दृष्टव्यम् । तत्रापि पतितचण्डालपरिगृहीतं दुष्टमेव । गोदोहनेवलायामेव परिगृहीतं पयो भोज्यं गोष्ठगतम् ॥ ५५॥

किश्व-

त्रीणि देवाः पवित्राणि ब्राह्मणानामकल्प-यत् । अदृष्टमद्गिर्निक्तं यञ्च वाचा प्र-इास्यते ॥ ५६॥

ब्राह्मणग्रहणं प्रदर्शनार्थम्, पुराकल्पप्रशंसेषा । अदृष्टं प्रत्य क्षादिभिरनवमतदेषम्, उपहतानुपहताशङ्कायामाद्भीर्नीर्कतं प्रक्षा-ळितम्, तथा वाचा प्रशस्तं च । आह च वसिष्ठः—'वा चा प्रशस्तमुपयुक्षीत' इति यावत्प्रशस्तान्यम्युक्ष्य उपयुक्षीतेति॥

आपः पवित्रं भूमिगताः गोतृप्तिर्यासु जा-

यते । अव्याप्ताश्चेदमेध्येन गन्धवर्णर-सान्विताः ॥ ५७ ॥

अमेध्यन पुरीषादिना अच्याप्ताः भूगुणव्यतिरिक्तगन्धवणरसा-न्विताः वज्यो इत्यर्थः ॥ ५७॥

भूमिगता इत्युक्तं, तत्त्रसङ्गादाह---

भूमेस्तु संमार्जनप्रोक्षणोपलेपनावस्तरणो-लेखनैर्यपास्थानं दोषविशेषात् प्राय-त्यम् ॥ ५८ ॥

भूमेस्तु सम्मार्जनं प्रायत्यं भवेदिति शेषः । सम्मार्जनं स-मूहन्या । प्रोक्षणं त्वितिः । उपलेपनं गोमयादिना । अव-स्तरणं ताभिरेव । उद्घेखनं खिनेत्रैः । आह च मनुः—

सम्मार्जनेनाअनेनं सेचनोक्षेखनेन च ।

गवां च परिवासेन भूमिइशुद्धचित पश्चाभेः ॥ इति॥ यथास्थानं दोषविशेषात् दोषगुरुलघुतापेक्षया सम्मार्जनादीनां व्यस्तसमस्तापेक्षया प्रायत्यं शुचित्वं भवति । तत्रेकेन काचि-च्छुद्धिः, कचिद्वाम्याम्, कचित्त्रिभिः, कवित्समस्तेरिति द्वष्ट-व्यम् ॥ ५८ ॥

तत्र क्रचित्रोक्षणस्यैव शुद्धिहेतुतामाह-

अथाप्युदाहरन्ति-॥९॥

गोचर्ममात्रमिबन्दुः भूमेदशुद्धघति पातितः

¹मनु. ५-१२४.

समूढमसमूढं वा यत्रामेध्यं न लक्ष्यत इति ॥ ५९ ॥

अध्यिन्दुः जललवः शुध्यतीति अन्तर्नीतिणिजर्थी द्रष्टव्यः । समूढं सम्मार्जन्या । असंमूढं स्पर्शादिदुष्टं देशं गोचमिममाणं शोधयति । तमावेष्टयति—यत्र अमेध्ययुक्तममेध्यं पुरीषादि न लक्ष्यते तमिति शेषः ॥ ५९ ॥

परोक्षमधिश्रितस्यात्रस्यावद्योत्याभ्युक्षणम्।।

परोक्षं भोक्तुरसमक्षमधिश्रित्य पक्रस्यान्नस्यान्निनाऽवद्योः त्याभ्युक्षंणं राङ्कापदमापन्नस्य शुद्धिर्भवति । अनाशिङ्कतस्य तु 'त्रीणि देवाः पवित्राणि' इत्युक्तम् ॥ ६०॥

तथाऽऽपणेयानां च भक्ष्याणाम् ॥ ६१ ॥

आपणं विणजां पण्यस्थानम् । ऋयविऋयस्थानमित्यर्थः । तत्र भवा आपणेया भक्ष्या मण्डकापूपसक्तुमोदकादयः उत्तरा-पथवासिनः प्रसिद्धाः । तेषामवद्योत्याभ्युक्षणम् । तथाच श्रङ्कः— 'आकरजानामभ्युक्षितानां घृतेनाभिचारितानामभ्यवहरणीयानां पुनः-पचनेमेव समानम् ' इत्यादिना ॥ ६१॥

न केवलमवद्यातनाद्येव शौचकरणम् । किं तार्हि ? दातुश्श्र-द्धाऽपि । तां च पुराकल्परूपेण प्रशंसति—

भीभत्सवः शुचिकामा हि देवा नाश्रद्धधा-नाय हविर्जुषन्त इति ॥ ६२ ॥

भीभत्सवः आविहिंसन्तः अश्रद्धधानात् पुरुषःद्धविनं जुष-न्ते । तस्मान्नूनं श्रद्धाऽपि शुचिकारणमित्यवगम्यते ॥ ६२॥

किश्व--

शुवेरश्रद्धधानस्य श्रद्धधानस्य चाशुचेः।

मीमांसित्वोभयं देवाः सममन्नमकल्पयन् ॥ प्रजापतिस्तु तानाह न समं
विषमं हि तत् । हतमश्रद्धधानस्य श्रद्धापूतं विशिष्यते ॥ ६३ ॥

दीर्घकालं मीमांसित्वा विचार्य शुचेरश्रद्दधानस्य अशुचे अश्रद्धानस्य च तयोस्समीकरणे कते देवान् प्रजापितरब्रवीत् विषमसमीकरणमेतद्युष्माभिः कतं कष्टमिति । किं तत्र करणमित्या- इतमश्रद्धानस्य । तस्मात् श्रद्धांपूतमेव विशिष्यते इति ॥ ६३ ॥

किश्व--

अथाप्युदाहरन्ति-

अश्रद्धा परमः पाप्मा श्रद्धा हि परमं त-पः। तस्मादश्रद्धया दत्तं हविनीश्रन्ति देवताः॥ ६४॥

अद्भा आदरः कीतूइछं आस्तिक्यम् । यस्मात् अदेवं भूता

तस्मादश्रद्धया दत्तं नादातव्यमिति रेाषः । आह च रूष्णो धनंजयाय-

अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् । असदित्युच्यते पार्थ न च तत्मेत्य नो इह¹॥६४॥ श्रद्धारहितः पुनः—

इष्ट्वा दत्वाऽपि वा मूर्खः स्वर्गे न हि स गच्छति॥६५॥

मूर्ख इत्युक्तं, को ऽसावित्यत आह--

शङ्काविहतचारित्रो यस्स्वाभिप्रायमाश्रितः। शास्त्रातिगः स्मृतो मूर्खो धर्मतन्त्रोप-रोधनादिति ॥ ६६॥

शक्का कत्याकत्यविवेकशून्यता । तया संशयात् विहतं चा-रिश्रमनुष्ठानं यस्य स तथोक्तः । ततश्च शास्त्रतो निश्चित्य हेयोपादेयौ चावेक्ष्य विवेकाभावे स्वाभिन्नायमाश्चित्य यः स्वेच्छा-चारी भवतीत्यर्थः । एतस्मादेव शास्त्रातिगश्च भवति शास्त्रार्थमतीत्य गच्छति । तच्चायुक्तम्, यतो भगवद्गीतासूक्तम्—

तस्माच्छास्तं ममाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ ॥ इति ॥ एवंविधोयः पुरुषः स मूर्खस्स्मृतः । को हेतुः ! धर्मतन्त्रोपः रोधनादिति । धर्मस्य तन्त्रमनुष्ठानं तस्योपरोधो भवति ॥ ६६॥

श्रद्धा यथा द्रव्याणां शुद्धिहेतुः एवं प्रक्षाळनमपीत्येतह्शीय-साह----

¹ मगवद्गीता. १७-२८.

शाकपुष्पफलमूलौषधीनां तु प्रक्षाळनम् ॥

तुराब्दो विशेषप्रायत्यदर्शनार्थः । तच्चास्पृश्यप्रदर्शनार्थम् । तत्र चैताद्विधानम् । एतेषां पुनः मूत्राद्युपहतानामल्पानां त्यागः, बहूनां तन्मात्रत्यागः, शिष्टानां प्रक्षाळनमम्युक्षणं वा ॥ ६७॥

मूत्रपुरीषोपहतस्य शोचं वक्तुं मूत्रपुरीषकरणं तावदाह-

शुष्कं तृणमयाज्ञिकं काष्ठं लोष्टं वा तिर-स्कृत्याहोरात्रयोरुदग्दक्षिणामुखः प्रा-वृत्य शिर उच्चरेदवमेहेद्या। ६८॥

अयाक्षिकं शुष्कं तृणमिति तिरस्कृत्यान्तर्भाय भूमि अह-रुद्धाक्षो रात्रो दक्षिणामुखः मातृस शिर उच्चरेद्वमेहेद्वा मू-त्रपुरीषे च । तथा च वामिष्ठः—'भूमिमयज्ञमयैस्तृणैरन्तर्भाय मूत्रपुरीषे कुर्यात्' इति ॥ ६८॥

मूत्रे मृदाऽद्भिः प्रक्षाळनम् ॥ ६९ ॥

कार्यमिति शेषः । सक्टिदिति च ॥ ६९॥

त्रिः पाणेः ॥ ७० ॥

मृदाऽद्भिः प्रक्षाळनमित्यनुवर्तते । तत्रापि सव्यस्य सक्त् । उमयोर्द्विदिरिति विनिर्देशः कल्प्यः ॥ ७०॥

तद्दत्पुरीषे ॥ ७३ ॥

मृदाङक्तिः प्रक्षाळनमतिदिश्यते । 'नव पुरीषे च' इति व वक्तव्ये 'तद्वत्' इति अतिदेशो विशेषविवक्षया ॥ ७१ ॥ तमाह——

पर्यायास्त्रिस्तिः पायोः पाणेश्च ॥ ७२ ॥

पायुर्पानप्रदेशः । मूत्रे यदुक्तं तेन पुरीषे त्रिरावृत्तेन मवितव्यम् । पूर्वं पायोस्सकत् मृद्दातव्या सक्च पाणेः । एवं त्रिरावतेते । तत्रैवं मानवम्---

्र एका लिक्ने गुदे तिस्नः तथैकस्मिन् करे दन्न। जभयोस्सप्त दातव्या मृदक्शुद्धिमभीप्सता॥ इति॥ तथाऽपरं वासिष्ठमतम्—

एका लिक्ने तिस्रो वाम उभाभ्यां द्वे च मृत्तिके। पश्चापाने दंत्रैकस्मिन्नुभयोत्सप्त मृत्तिकाः॥ इति ॥² दक्षस्तु मृत्तिकापरिमाणमुपदिशति—

अर्थप्रस्तिमात्रा तु प्रथमा मृत्तिका स्मृता। द्वितीया च तृतीया च तदर्घार्धा प्रकीर्तिता॥ तत्र विरुद्धेषु विकल्पः, अविरुद्धेषु समुचयो द्रष्टव्यः। 'मला-पक्षेणेऽमेध्यस्य ' इत्येतत्तु सर्वत्र सममित्युच्यते॥ ७२॥

> ्रमूत्रवद्रेतस उत्सर्गे ।' ७३ ॥ शुक्रस्योत्सर्गे मूत्रवच्छोचमेव ॥ ७३ ॥

नीवीं विस्नस्य परिधायाप उपस्पृशेत्।

¹ ५-१३६. ² वा. घ. ६-१८. ³ दक्ष. ५-७.

आर्द्रं तृणं गोमयं भूमिं वा समुपस्पृ-शेत्॥ ७४॥

परिहितस्य वाससो बन्धो नीवी । अपामुपस्पर्शनं प्र-क्षाळनम् । वा सम्भवापेक्षो विकल्पः ॥ ७४ ॥

नाभेरघस्स्पर्शनं कर्मयुक्तो वर्जयेत्॥

देविपतृसंयुक्तं कर्म कुर्वाण इत्यर्थः॥ ७५॥

तत्र कारणमाह--

जर्ध्वं वै पुरुषस्य नाभ्ये मेध्यमवाचीनमः मेध्यमिति श्रुतिः । श्रूद्राणामार्याधिष्ठि-तानामर्धमासि मासि वा वपनमार्यव-दाचमनकल्पः ॥ ७६ ॥

कल्पः प्रयोगः । 'आसीनस्थित्वा ' इत्यादि । एवं च 'स्त्रीशृद्धौ तुँ सकत् ' इत्येतदनार्याधिष्ठितशृद्धविषयं द्रष्टव्यम् । ननु सर्व एव शृद्धा आर्याधिष्ठिताः । तथा च वक्ष्यति—'शृद्ध-स्तु पूर्वेषां परिचर्यां करोति ' इति । सत्यम्—तथाऽपि परिचर्या-समितक्रमस्सम्भाव्यते । सन्ति हि केचिच्छूद्धाः स्वतन्त्रा एव शि-स्पनीविनश्च, तस्मादनवद्यम् । यद्धा—आर्यो ब्राह्मणोऽभिन्नेतो न क्षत्रियवेश्यो, तत्रैतत्स्यात् । आर्यविदिति वितन्त्ययेनाचमन-धर्माणां सर्वेषामितिदेशे सत्युपवीतादीनामि निर्नाप्तस्यात् । नेत्याह्— त्रैविणकप्रधानत्वादुपनयनस्य, तत्न्नयुक्तत्वाद्योपवीतस्य, न शृद्धस्य प्राप्तिः । तस्मादुपवीतादिवर्जितस्यातिदेशोऽयम् ॥ ७६ ॥ वर्णधर्मेत्रसङ्गादिदमन्यदुच्यते मा भूत्तत्साधारणमिति—

वैदयः कुसीदमुपजीवेत् ॥ ७० ॥

कुसीदो वृद्धचर्य द्रव्यस्य प्रयोगः॥ ७७॥ तं विस्तारयति---

पश्चविंद्यातिस्त्वेव पश्चमाषकी स्यात्॥ ७८॥

माषो नाम कषीपणः । 'विंशो भागः पणस्य परिकीर्तितः' इति स्मृत्यन्तरदर्शनात् । पञ्चविंशतिसङ्ख्यानां कर्षापणानां प्रतिमासं पञ्च माषा वृद्धिरित्यर्थः ॥ ७८ ॥

अत्र यः परेणोपयोजितं द्रव्यं पूर्वसूत्रोक्तपरिमाणात् भूयस्ये वृद्धचै प्रयच्छति । तमिषक्त्याह—

अथाप्युदाहरन्ति-

यस्तमर्घमृणं गृह्य महार्घ सम्प्रयोजयेत् । स वै वार्षुषिको नाम ब्रह्मवादिषु गर्हितः॥ वृद्धिं च ब्रह्महत्यां च तुल्या समतो-लयत् । अतिष्ठद्भूणहा कोट्यां वार्षु-षिस्तमकम्पतेति ॥ ७९ ॥

अयमर्थी द्वितीयेन यच्छब्देन छम्यते । तत्र निन्दा-अक्षवा-

दिषु गर्हित इत्यादि । योयः वीप्सा ब्राह्मणादन्येषां निषेषा द्रष्टव्यः ॥ ७९ ॥

गोरक्षकान् वाणिजकान् तथा कारुकुशी-लवान् । प्रेष्यान् वार्धुषिकांश्चेव विप्रान् शूद्रवदाचरेत् ॥ ८० ॥

गोरक्षकान् विप्रानधीतवेदानि । एतेन क्षत्रियवैदयावि व्या-रूयातो । शुद्रवदाचरेत् । गोरक्षकादिबाह्मणहिंसायामि ब्रह्मह-त्या भवत्येव । साक्षिदापथे तावत्—

> सत्येन शापयेद्विमं क्षत्रियं वाहनायुधैः । गोबीजकाञ्चनैर्वेश्यं शुद्रं सर्वेस्तु पातकैः ॥ इति ॥

तथा दिव्येऽपि 'अप्निं नलं वा शूद्रस्य' इति ॥ ८०॥

वृद्धिप्रयोगे तु स्वयमेव वक्ष्यति--

कामं तु परिलुप्तकत्याय कदर्याय नास्ति-काय पापीयसे पूर्वी दद्याताम् ॥ ८१॥

परिलुप्तकृत्यो विच्छिनाचारः । कदर्यः सत्यपि द्रव्ये द्रव्या-र्जनस्वभावः । नास्तिको वेदबाह्मणनिन्दकः । पापीयान् शूद्रः । एतेम्यो यथाकामं भूयस्यै वृद्धचे पूर्वी वर्णी ब्राह्मणक्षत्रियौ दद्या-ताम् । यः पुनस्स्मृतिषु ब्राह्मणस्य वार्धुप्यप्रतिषेषस्स कृतकृत्य-विषयो द्रष्टव्यः ॥ ८१ ॥

¹ अयं यदीयसो. ² स्तु. ८-११३.

परिलुप्तकत्यप्रसङ्गादन्यदुच्यते---

अयज्ञेनाविवाहेन वेदस्योत्सादने न च । कुळान्यकुळतां यान्ति ब्राह्मणाति-क्रमेण च ॥ ८२ ॥

विवाहश्शास्त्रलक्षणभार्योपरिग्रहलाभः । वेदस्योत्सादनमनध्य-यनम् । किं पुनस्स्मृतिषु । ब्राह्मणातिक्रमं तु शातातप आह—

अत्यासम्रमधीयानं ब्राह्मणं यस्त्वतिक्रमेत्। भोजनाचैव दानाच दहत्यासप्तमं कुलम् ॥ इति ॥ कुलान्युत्कष्टान्यपि निकष्टतां यान्तीत्यर्थः॥ ८२॥

इदानीं मूर्खबाह्मणातिक्रमे दोषो नास्तीत्याह-

ब्राह्मणातिक्रमो नास्ति मूर्खे मन्त्रविवर्जिते। ज्वलन्तमग्रिमुत्सृज्यं न हि भरमनि हूयते॥ ८३॥

मूर्खल्रक्षणमुक्तं 'शास्त्रातिगस्स्मृतो मूर्खः' इत्यत्र । तथा च विसष्टः—

> यस्य चैव गृहे मूर्खो दूरे च स्याद्वहुश्रुतः। बहुश्रुताय दातव्यं मूर्खे नास्ति व्यतिक्रमः॥ इति ॥८३

किश्च-

गोभिरश्वेश्व यानैश्व रूष्या राजोपसेवया।

¹ वा. था. ३-९.

कुलान्यकुलतां यान्ति यानि हीनानि मन्त्रतः ॥ मन्त्रतस्तु समृद्वानि कुला-न्यल्पघनान्यपि। कुलसङ्क्यां च गच्छ-न्ति कर्षन्ति च महद्यशः ॥ ८४ ॥

गोभिरश्वेश्वेत्यत्र संव्यवहारेणेत्यध्याहार्यम् ॥ ८४ ॥ अधुना नानाविधानां पुरुषार्थानां परस्परविरोधं दर्शियत्वा हेयो-पादेयविवेकायाह—

> वेदः कृषिविनाशाय कृषिर्वेदविनाशिनी । शक्तिमानुभयं कुर्यादशक्तस्तु कृषिं त्य-जेत् ॥ ८५ ॥

कृषिग्रहणं वेदतदर्थज्ञानविरोधिप्रदर्शनार्थम् । आह च मनुः— सर्वान् परित्यजेदर्थान् स्वाध्यायस्य विरोधिनः ॥ इति ॥ वेदोत्सादनप्रसङ्गादिदमन्यदुच्यते—

न वै देवान् पीवरोऽसंयतात्मा रोरूयमाणः ककुदी समश्रुते । चलनुन्दी रभसः कामवादी कुशास इत्यणवस्तत्र यान्ति ॥८६॥ पीवरोऽतिपानः परमांसेन स्वमांसं वर्धयन् । आह च मनुः—

¹मनु, ४-१७,

स्वमांसं मरमांसेन यो वर्धियतुमिच्छति । अनभ्यर्च्य पितृन् देवाझ ततोऽन्योऽस्त्यपुण्यकृत् ॥ इति॥¹

प्यायतेर्वृद्धिकर्मण औणादिकः करच्प्रत्ययः । असंयतात्मा असंयतबुद्धिः निषिद्धकर्माभिमुखी निरोद्धमक्षम इत्यर्थः । रोख्यमाणः
रौतेरशब्दकर्मणः क्रियासमिन्याहारे यङ्प्रत्ययो द्रष्टव्यः । नरगानिष्रयः गान्धर्वादिप्वासक्तमना इत्यर्थः । ककुदी ककुद्मान् स
च बलीवर्दः, तदुपनीवीत्यर्थः । चलत्तुन्दी चलतः प्राणिनो
यस्तु हिनस्ति प्राणिघातक इति यावत् । यो वा चलत्तुन्दी
स चलत्तुन्दीत्युदाहृतः । उदरपूरणपरायणः । रभसस्तीक्ष्णो वाकायकर्माभः दीर्घवैरी च । कामवादी यथेष्टवादी निर्विशङ्कमसंदिग्धं च यो भाषते । कुशासः लशान् दुर्बलानशक्तानस्यति
बाधते इति कशासः । इतिशब्दः प्रकारवचनः । अणवः
कुर्बन्तः क्षुद्रा इत्यर्थः । एते देवान समक्षुवते । कि तर्हि
कुर्वन्ति तत्र यान्ति यत्र जाता इहैव परिभ्रमन्तीत्यर्थः ॥८६॥

अम्रंयतात्मेत्युक्तं, तत्रापवादमाह—

यद्यौवने चरित विश्वमेण सहाऽसद्वा यादृशं वा यदा वा । उत्तरे चेद्वयिस साधुवृत्त-स्तदेवास्य भवति नेतराणि ॥ ८७ ॥

उत्तरं वयः पश्चाराद्वर्षाः, एताम्य उर्ध्वम् । आचार्याभिमतं वा ' उनषष्टेश्च वर्षेम्यो ह्यष्टाम्यश्च मासेम्यः ' एतस्मादर्वाग्यौव-नम् । सद्वाऽसद्वेति विहितप्रतिषिद्धोभयाभावः । यादशं वेति प्रका-रानियमः । यदा वेति कालानियमः । अयमत्रार्थः —यौवनोद्धतः

¹ मनु. ५-४२.

पुरुषो व्यामोहात्पूर्वस्मिन् वयसि साध्वसाधु वाऽत्यन्तनिरुष्टमिप क-मेपद्धतो आचरति, स चेदुत्तरस्मिन् वयसि साधुवृत्तः कल्या-णाचारो भवति प्रतिषिद्धं परिहाप्य स्विविहितमनुतिष्ठति तदेव तस्यवास्य फल्लं भवति नेतराणि दुष्कृतानि पूर्ववयोऽनुष्ठितानि । अनेन च प्रायश्चित्ताल्पत्वं ख्यापितम् । न पुनरकरणमेव प्रा-यश्चित्तस्य ॥ ८७॥

तदाह----

शोचेत मनसा नित्यं दुष्कृतान्यनुचिन्त-यत् । तपस्वी चाप्रमादी च ततः पापा-त्रमुच्यते ॥८८॥

इत्यंशीचेन शोचेत मनसा—अहो कष्टं मया रुतं, धिङ्कां कामचारमदीर्घदिशिनं, का मे गितः का मे त्राणभूमिरिति, अत उर्ध्वं ईटशं कर्म न करिष्यामीति दुष्कृतान्यनुचिन्तयन् अनुस्मरित्तवर्थः । तपस्वी रुच्छादिरुत् । अप्रमादी पापस्य कर्मणः पुनरसेविता । तस्माद्यीवनरुतात्पापात् प्रमुच्यते नैतत्कु-र्या पुनरिति निवृत्त्या पूयते तत इति । तथा च वसिष्ठः—

ख्यापनेनानुतापेन तपसाञ्च्ययनेन च।

पापकुन्युच्यते पापाद्दानाद्वाऽपि प्रमुच्यते ॥ इति ॥८८ स्थाविरे मुवृत्तस्य पुरुषस्य योवने विश्रमकृतानि पापानि दोषांश्चकल्पादनल्पतां न छमन्ते इत्युक्तम्, तत्प्रसङ्गादिदमन्य-दनाशङ्कनीयमुच्यते—

¹ स्यु-११—२२८ः

स्पृशन्ति बिन्दवः पादौ य आचामयतः प-रान् । न तैरुच्छिष्टभावस्यानुल्यास्ते भू-मिगैस्सहेति ॥ ८९ ॥ १०॥

भूमौ पतिताः पुनरुत्थाय विन्दवः परानाचामयतः पादौ स्पृशन्ति ते पुरुषं नोच्छिष्टं कुर्वन्ति भूमिगैस्तुल्या इत्यभिधान्तात् अन्यत्रापि भूमिगतजलमदोषमिति गम्यते । पादब्रहणा-दन्यत्रोच्छिष्टमावो मवत्यव ॥ ८९ ॥१०॥

स्पर्शनिमित्ताशौचमिभधायाधुना तदभावेऽप्याशौचप्रतिपिपाद्यिः षयाऽऽह—

> सपिण्डेष्वादशाहमाशौचिमिति जननमर-णयोरिषकत्य वदत्यृत्विग्दीक्षितब्रह्मचा-रिवर्जम् ॥ ९०॥

समानः पिण्डो येषां ते सपिण्डाः तेषु स्मृतिशास्त्रकारिणां यह्शाहाशोचवचनं तदेव जननं मरणं चाधिकृत्य वद्ति । न सर्व त्र्यहाद्याशोचवचनमपि । तथा च स्मृत्यन्तरे यदाशोचवचनम् 'जननेऽप्येवमेव स्यात्' इति तद्दशाहस्येवातिदेशकमिति मन्तव्यम्॥

आशौचे सति सम्प्राप्ते दानादिने विधीयते।
तथा च वृद्धमनुः—

उभयत्र दशाहानि कुलस्याम्नं न भुज्यते । दानं प्रतिग्रहो होमः स्वाघ्यायश्च निवर्तते ॥

¹ ग़ा. थ. १४. १४.

कुमारजन्मदिवसमेकं कुर्यात्प्रतिग्रहम् । आयान्ति देवपितरः तत्र सम्बोधयन्ति च ॥ तस्मात्ताद्देवसं पुण्यं पितृवंशविवर्धनम् ॥ इति ॥

ब्राह्मणविषयमेतद्दशाहाशौचवचनम् । क्षत्रियादीनां तु एकादशा-हादि ॥ ९०॥ अथ मपिण्डता—

सपिण्डता त्वासप्तमात्सपिण्डेषु ॥ ९१ ॥

न निवर्तत इति रेशः । तत्त्वात्मानमिष्ठत्य प्रागूर्धं च षट्टु पुंस्मु भवति । तत्सन्तितिषु च उभयतोऽपि सप्तमे निवर्त-ते । सपिण्डस्य संक्षेपोक्तिरेषा, विस्तरस्तु वक्ष्यते 'अपि च प्रापितामहः ' इत्यत्र । ननु त्रिपुरुषमेव सापिण्डचं सम्भाव्यते, पितृपितामहप्रपितामहानां पिण्डदानवचनात् । उच्यते—पित्रादिषु त्रिषु जीवत्स्वेव येम्यः पिता ददाति तेम्यस्ततः पुत्रो ददाति परेम्यः त्रिम्यः पिण्डदानं सम्भाव्यते, अत उपपद्यते सप्तमे निवृत्तिरिति ॥ ९१ ॥

साम्प्रतं म्रियमाणवयोऽवस्याविशेषापेक्षयाऽऽशौचमाह—

आ सप्तमासादा दन्तजननाद्वोदकोपस्पर्श-नम् ॥ ९२ ॥

सप्तममासादर्वान्दन्तजननाद्वा तेषु मृतेषु उदकोपस्पर्शनं स्ना-नमात्रमेव सपिण्डानाम् । यत्तु तस्मिन्नवधावेकाहाशीचं तेन सहा-स्य विकल्पः ॥ ९३ ॥ किश्च---

पिण्डोदकिक्रया प्रेते नात्रिवर्षे विधीयते । आदन्तजननाद्वाऽपि दहनं च न कार-येत् ॥ ९३ ॥

तृतीयवर्षमप्रविष्टस्याजातदन्तस्य वा पिण्डोद्कक्रिया न क-तेन्या । दहंनं च, अवध्योः द्वयोः स्नेहापेक्षया विकल्पः।

> नात्रिवर्षस्य कर्तव्या बान्धवैरुदकाकिया । जातदन्तस्य वा कुर्यान्नान्नि वाऽपि कृते सति ॥

तथा—

नास्य कार्योऽग्निसंस्कारः नापि कार्योदकिकया¹॥ इति॥९३॥

स्त्रीषु मृतासु कथमित्याह-

अप्रतासु च कन्यासु प्रतास्वेके ह कुर्वते। लोकसङ्ग्रहणार्थे हि तदमन्त्रास्स्त्रियो मताः॥९४॥

अमत्तास्वित्यत्र न पिण्डोदकिक्रयेत्यनुवर्तते । मत्तास्वेके इकुवेते इति पितृसपिण्डाभिन्नायमेतत् । तत्रायं हेतुः—लोकस-क्रृहणार्थे हीति । लोकसङ्ग्रहणं महाजनवशीकारः । तस्मात्मत्ता-मु विकल्पः । आह च याज्ञवल्क्यः—

¹सनु. ५-६९-७०,

कामोदकं सिखपत्तास्वस्रीयश्वशुरित्वजाम् ।। इति।।

पितृसपिण्डानां पुनरूढानां कुर्वीरन्नेव । तथा च वासिष्ठः— 'प्रत्तानामितरे कुर्वीरन् ताश्च तेषाम् '² इति । ऊढानां च अ-नूढानां च अमन्त्रिकैवोदकक्रिया । आह च मनुः—

अमन्त्रिका तु कार्येयं स्त्रीणामाष्ट्रदशेषतः । संस्कारार्थे शरीरस्य यथाकालं यथाक्रमम् ^३ ॥इति ॥९४॥ द्रव्यसाध्यत्वात् पिण्डदानादेर्मृतस्य रिक्थं लब्ध्वा पिण्डदाना-दिकं कुर्यादिति विवेक्तुं सपिण्डसकुल्यविवेकार्थे तावदाह—

> अपि च प्रिपतामहः पितामहः पिता स्व-यं सोदर्या भ्रातरः सवर्णायाः पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रस्तत्पुत्रवर्जं तेषां च पुत्र-पौत्रमविभक्तदायं सिपण्डानाचक्षते ॥

सापिण्ड्य एव किञ्चिद्वक्तव्योऽस्तीति मत्वाऽत्रापिचेत्याह । उ-क्तस्यैव विस्तारोऽयम् । प्रपितामद्द इत्यादि । परिभाषा चैषा द्रष्टव्या ॥ ९५ ॥

विभक्तदायानपि सकुल्यानाचक्षते ॥९६॥

एषा परिभाषा वे । विभक्ताविभक्तशब्दौ व्यत्यस्तौ कार्यौ । एतदुक्तं भवति—सम्बन्धविशेषज्ञाने सति सपिण्डा उच्यन्ते ।

¹ ३-४, ²वसि. ४-१९, ₃ममु. २-६६.

सम्बन्धमात्रज्ञाने सकुल्याः । अतश्च सकुल्या अपि सपिण्डकु-ल्या एव, द्रव्यपरिग्रहे तु विशेषो नास्ति ॥ ९६ ॥

तदाह---

असत्स्वन्येषु तद्ग्रामी ह्यर्थो भवति ॥ ९७॥ अन्येष्वौरसादिषु पुत्रेषु तद्ग्रामी ह्यर्थो भवति ॥ ९७॥ सपिण्डाभावे सकुल्यः ॥ ९८॥

ऋज्वेतत् ॥ ९८॥

तदभावे पिताऽऽचार्योऽन्तेवास्यृत्विग्वा ह-रेत् ॥ ९९ ॥

वाशब्दो विकल्पार्थः । स च व्यवस्थया । सा च पू-र्वाभावे उत्तरोत्तर इति । पिता पितृस्थानीयः । अनेन पुत्र-स्थानीयोपि लक्ष्येत । स च दाहादिसंस्कारादिकर्ता । तथा च विसष्ठः—'सिपण्डाः पुत्रस्थानीया वा तस्य धनं विभजेरन्'¹ इति । इतरथा सकुल्याभावे पिता गृह्णीयादित्युक्ते पूर्वापरवि-रोधस्स्यात् । तस्मात् पितृशब्देन पितृस्थानीयः पुत्रस्थानीयो गृहीतव्यः ॥ ९९ ॥

तदभावे राजा सत्स्वं त्रैविद्यवृद्धेभ्यः संप्र-यच्छते ॥ १००॥

सदिति ब्राह्मणं प्रतिनिर्दिशति । इतरवर्णस्वं तु सर्वाभावे राजैवाददीत ॥ १००॥

वसि. १७-८१.

न त्वेव कदाचित्स्वयं राजा ब्राह्मणस्वमा-ददीत ॥ १११ ॥

अस्मिन् पक्षे परकीयमतेन दोषमाह— अथाप्युदाहरन्ति—

> ब्रह्मस्वं पुत्रपौत्रघ्नं विषमेकाकिनं हरेत् । न विषं विषमित्याहुर्ब्रह्मस्वं विषमुच्यते॥ तस्माद्राजा ब्राह्मणस्वं नाददीत परमं ह्यतिद्वषं यद्राह्मणस्वमिति॥ १०२॥

राजग्रहणमुपलक्षणार्थं, अन्यो वा ब्राह्मणस्वं नाददीत । न विषं विषमित्याहुब्रह्मस्वं विषमुच्यते । इयांस्तु विशेषः । ब्रह्मस्वं पुत्रपौत्रघ्नं विषमेकााकिनं हरेत् ॥ १०२ ॥

प्रसक्तानुप्रसक्तं परिसमाप्याधुना प्रकृतमुच्यते---

जननमरणयोस्तित्रपाते समानो दश-रात्रः॥ १०३॥

सिन्नपातस्समवायः । अन्यतरेण निमित्तेन दशाहे वर्तमाने इतरस्यांपि निमित्तस्य तत्रान्तःपातः । तथाचेत् पूर्वाशौचप्रयुक्त-तन्त्रमध्यपातित्वादितरं प्रसजित । न पृथग्दशरात्रं प्रयुक्ते इत्य-भिप्रायः । एवं त्र्यहादिप्विप । तत्र भूयसा सह अल्पीयो गच्छिति न त्वल्पीयसा भूयः । प्रेक्षितप्रयुक्तिसान्निध्याभावात् । तत्र सजातीयस्येव प्रसङ्ग इति केचित्। तथाच गौतमः—'तज्जा-तीयमेव तच्चेदन्तः पुनरापतेच्छेषेण शुद्धचेरन्' इत्युक्तवान् । तस्माज्जनने जननं मरणे मरणमिति निवेशिस्सद्धो भवति । आ-चार्यस्त्वनादृत्य तच्छब्दं जननमरणयोरिति वदन् विजातीयस्यापि प्रसङ्गं मन्यते ॥ १०३॥

तत्र विशेषमाह-

अथ यदि दशरात्रात्सन्निपतेयुराद्यं दशरा-त्रमाशौचमा नवमाद्दिवसात् ॥१०४॥

अत्र हि विधे यदि दशरात्रे वर्तमाने दशमाहिवसादवीक् दशाहित्ररात्रादयो वा निपतेयुः तदा प्रक्रान्तस्य शेषिणेव शुद्धिभैवतीत्यर्थः । दशमे चेदहीन सिन्नपतेयुरन्यदाशौंचं क- स्प्यम् । तच्च गौतमवचनात् । स आह—'रात्रिशेष द्वाम्याम् प्रभाते तिमृभिः'² इति । प्रभाते प्रकृषण भाते दशमस्य उ- षःप्रभृति उदयादर्वाक् परिपात इत्यिभिप्रायः । उदिते तु यथा-प्राप्तमेव ॥ १०३॥

जननमरणयोरित्युक्तं, तत्र निर्देशक्रमेण जनने ताविद्वराष उच्यते—

जनने तावन्मातापित्रोर्दशाहमाशौचम्॥

यदि सर्वसिपण्डा वृत्तवन्तो भवेयुः तदा मातापित्रोरेव द्शा-हाशोचम् ॥१०५॥

¹ **१ ५-**४.

^{8 98-49} C.

अपि नेत्पिता वृत्तवान् तत्राह— मातुरित्येके तत्परिहरणात् ॥ १०६॥

यस्मात्प्रसूतिकां छोकः परिहरति तस्मात् तस्या एव जनना-शोचं न जनकस्येति ॥ १०६॥

पितुरित्यपरे शुक्कप्राघान्यात् ॥ १०७॥

न हि शुक्रमन्तरेण भवन्तीति ॥ १०७॥ ननु क्षेत्रमन्तरेणापि प्रजा न भवन्तीत्याशङ्कचाह— अयोनिजा हापि पुत्रादश्रूयन्ते ॥ १०८॥

अगस्त्यविसष्ठादयः । तथा हि—मित्रावरुणयोदीक्षितयोरू-वैशीमप्सरसं दृष्ट्वा वासतीवरे कलशे रेतो न्यपतत् । ततोऽग-स्त्यविसष्ठावजायेतामिति । तदेतदृचाऽम्युक्तम्—

> उतासि मैत्रावरुणो वसिष्ठो विश्या ब्रह्मन्मनसोधिजातः। द्रप्सं स्कन्नं ब्रह्मणा दैव्येन

विश्वेदेवाः पुष्करे त्वाददन्त'॥ इति॥ १८॥

अतस्स्वमतमेवोपसंहरति-

मातापित्रोरेव तु संसर्गसामान्यात् ॥१०९

संसर्गः सम्बन्धः प्रजोत्पत्त्युपायभूतः । स चोमयोस्समानः यस्मात् ॥ १०९॥

¹ऋक्सं. ७-३३-११.

अधुना ऋमप्राप्ते मरणे सत्युद्कक्रियाप्रयोगङ्कृप्तिरुच्यते—

मरणे तु यथाबालं पुरस्कृत्य यज्ञोपवीतान्यपसव्यानि कृत्वा तीर्थमवतीर्य सकत्सकृत् त्रिर्निमण्ज्योन्मज्ज्योत्तीर्याचम्यतत्प्रत्ययमुदकमासिच्यात एवोत्तीर्याचम्यगृहदार्यङ्गारमुदकमिति संस्पृइयाक्षारलवणाशिनो दशाहं कटमासीरन् ॥

यथाबालं योयो बालस्तंतं पुरस्कत्य किनष्ठप्रथमा इति यावत् । अपसन्यानि अप्रदक्षिणानि प्राचीनावीतानि कत्वा । कथं यज्ञोपवीतानि भवन्ति चेत्? भूतगत्येति ब्र्मः । अन्यत्रापि प्रेतकत्येष्वेवमेव भवितन्यम् । सक्द्रहणं प्रतिनिमज्जनोन्मज्जनं उत्तीर्योत्तीर्यंत्यथः । तत्प्रत्ययं प्रेतं प्रत्याय्य प्रेतस्य नामप्रहणपूर्वकं उद्देशं कत्वेत्यर्थः । प्रत्ययमित्याभीक्ष्ण्ये णमुल्प्रत्ययो द्रष्टन्यः । प्रहप्रवेशावस्थायां पुनर्गृहद्वारे अगारे अङ्गारमुद्धं च संस्पृद्ध्य बालपुरस्सराः गृहं प्रविशेयुः । इतिश- ब्देन प्रकारवाचिना स्मृत्यन्तरेणोक्तं समुच्चिनोति । एवं हि याज्ञवल्क्य आह—

आचम्याप्रचादिसिललं गोमयं गौरसर्षपान्। विदश्य निम्बपत्राणि गृहान् बालपुरस्सराः॥ प्रविज्ञेगुस्समालभ्य कृत्वाऽञ्मनि पदं ज्ञनैः*॥ इति॥

^{#3-83-94.}

ततः प्रभृति दशाहमक्षारस्रवणाश्चिनो भवेयुः । यावदाशीचं कटे तृणप्रस्तरे आसीरन् उपविशेयुः । पिण्डदानमपि प्रतिदि-वसं कार्यम् ॥११०॥

एकाद्दयां द्वाद्दयां वा श्राष्ट्रकर्म ॥१११॥

कुर्वितिति शेषः । योऽप्ययमेकोहिष्टादेः ज्योतिश्शास्त्रे कालो विहितः । सोऽनिष्कान्ततत्कालस्य वेदितन्यः ॥ १११॥

होषक्रियायां लोकोऽनुरोद्धन्यः॥ ११२॥

अत्रापि त्रेतस्य शेषित्रयायाः कर्तव्यायाः लोको महाजनः अनुरोद्धव्यः । नम्रप्रच्छादनश्राद्धं दाहादिषु । अत्रापि न केवलं दाहित्रियायामेव । तत्र हि बहुशब्दे उदकमुक्तं 'यज्ञातः स्त्रिय आहुस्तत्कुर्वन्ति ' इति । तथाऽन्यरप्युक्तं 'स्त्रीम्यस्पर्ववर्णेम्यश्च धर्मशेषान् प्रतीयात् ' इति ॥ ११२ ॥

साम्प्रतं सिपण्डाशोचं कर्तव्यम् । तत्र तावत्समानोदकाशोच-मुच्यते---

अत्राप्यसिपण्डेषु यथाऽऽसन्नं त्रिरात्रमहो-रात्रमेकाहामिति कुर्वीत ॥ ११३ ॥

इतिकरणात् सद्यश्राीचम् । अहारात्रशब्देन पक्षिण्युपक्षिप्ता । वृत्तस्वाध्यायापेक्षश्चायं विकल्पः । वृत्तनिमित्तानि चाध्ययनविज्ञानानि कर्माणीति द्वचिकगुणनिर्गुणानां व्युत्क्रमणैते पक्षा भवन्ति ॥११३॥

¹ बो. पिद्य. १-५-१५.

² आप. भ. १-१९-१५.

आचार्योपाध्यायतत्पुत्रेषु त्रिरात्रं पक्षिण्ये-काहम् ॥ ११४ ॥

आचार्ये प्रेते त्रिरात्रम् । उपाध्याये पक्षिणी । तयोः पुत्रेष्पेकाहम् ॥ ११४ ॥

ऋत्विजां च॥ ११५॥

चशब्दाद्याज्यस्य च त्रिरात्रमृत्विजां च॥ ११५॥

शिष्यसतीर्थसब्रह्मचारिषु त्रिरात्रमहोरात्र-मेकाहमिति कुर्वीत ॥ ११६ ॥

अत्रापि त्रिरात्रमहोरात्रं पक्षिणीति । तीर्थशब्देन गुरुरुच्यते समानी गुरुर्यस्येति विग्रहः । ब्रह्मचारी सहाध्यायी । एषु मृतेषु यथोक्तं त्रिरात्रादिभवति ॥ ११६ ॥

गर्भस्रावे गर्भमाससम्मिता रात्रयः स्त्री-णाम् ॥ ११७॥

त्रिमासे गर्भस्मृतो भवति यदि तावन्त्यहोरात्राणि । एवं चतु-ष्ट्रादिष्वपि । स्त्रीप्रहणात् जननादर्वोक् वृत्ते न पुरुषस्याशौ-चम् ॥ ११७॥

> परशवोपस्पर्शनेऽनिभसन्धिपूर्वं सचेळोऽपः स्पृष्टा सद्यदशुद्धो भवति ॥ ११८ ॥

परम्नवः असिपण्डरावः । कथम् ? असवर्णशवस्परीने वहने चोमयत्राशौचान्तरविधानात् । अभिसिन्धः कामः, तदभावोऽनिभि-सिन्धः अपां स्पर्शनमवगाहनम् । तत्सद्य एव कुर्वीत न विल्यम्बयेत् ॥

अभिसान्धिपूर्वे त्रिरात्रम् ॥ ११९ ॥

अनन्तरोक्तविषय एव ॥ ११९ ॥

ऋतुमत्यां च ॥ १२० ॥

ऋतुमती रजस्वला । तत्स्पर्शे अभिसन्धिरनभिसन्धिरिति वि-भागो न भवेदिति चराब्दस्तत्स्पृष्टिन्यायानुकर्षणार्थः । आह च मनुः—

> दिवाकीर्त्यमुद्दक्यां च पतितं स्नुतकीं तथा । सवं तत्स्पृष्टिनं चैव स्पृष्ट्वा स्नानेन शुद्धयित ॥ इति ॥

दिवाकीर्त्यस्तु चण्डालः । अत्रायं विश्वेषः—अबुद्धिपूर्वे संस्पर्शे द्वयोस्स्नानं; बुद्धिपूर्वे तु त्रयणामिति केचित् ॥ १२०॥

यस्ततो जायते सोऽभिशस्त इति व्याख्या-तान्यस्यै व्रतानि ॥ १२१ ॥

' यस्ततः '² इत्यादिना 'प्रजाये गोभीथाय'² इत्येवमन्तने ब्राह्म-णवाक्येन रजस्वलाया व्रतान्युक्तानि । तानि तया पालनीयानी-त्यर्थः । तथा च विसष्ठः—' त्रिरात्रं रजस्वलाऽशुद्धिभेवेत् '³ इत्येवमा-दिना प्रपश्चितवान् ॥ १२१ ॥

[े] मनु, ५-६५. ३ ते.सं. २-५-१. ३ बासि. घ. ५-६.

वेदविक्रियणं यूपं पतितं चितिमेव च। स्पृष्ट्वा समाचरेत्स्नानं श्वानं चण्डालमेव च॥ १२२॥

हिरण्यादिग्रहणपूर्वकं वेदप्रदानं विक्रयः लक्षणया । चिति-यूपयोस्त्वप्रवृत्तप्रायोपस्पर्शनम् । पतितग्रहणमुपपातकानामप्युपलक्ष-णम् । श्वग्रहणं च सृगालादीनां, चण्डालग्रहणं प्रतिलोमानाम् ॥

> ब्राह्मणस्य व्रणहारे पूयशोणितसम्भवे । क्रिमिरुत्पद्यते तत्र प्रायश्चित्तं कथं भवेत्॥ गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दिधसिपः कुशोद-कम् । ज्यहं स्नात्वा च पीत्वा च कि-मिदष्टः शुचिर्भवेत् ॥ १२३॥

नैतात्क्रिमिदंशनमात्रे चोद्यते । क तार्हि ? स्वशरीरोत्पन्निकिमिदं-शे । इतरथा प्रक्षोत्तरानुपपत्तेः । यद्वा---व्रणद्वारे क्रिमीणा-मुत्पत्तिमात्रे एतत्प्रायश्चित्तम् । न दंशने ॥ १२३॥

शुनोपहतस्सचेलोऽवगाहेत ॥ १२४ ॥

शुनोपहतः शुना स्पृष्टः नाभेरूर्घ्वमिति शेषः॥ १२४॥ अथ वाऽऽह—

प्रक्षाल्य वा तं देशमित्रना संस्पृत्रय पुनः प्रक्षाल्य पादौ चाचम्य प्रयतो भवति॥

किमत्र प्रायश्चित्तामिदं भवति ? स्नानाशक्तौ पादौ प्रक्षाळ्य पुनराचामेदिति सम्बन्धः ॥ १२५॥ शुना दष्टस्य कथमित्याह—

अथाप्युदाहरन्ति-

शुना दष्टस्तु यो विप्रो नदीं गत्वा समुद्रगाम् । प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राइय विशुद्धयति ॥ सुवर्णरजताभ्यां वा
गवां शृङ्गोदकेन वा । नवैश्व कलशैस्स्नात्वा सद्य एव शुचिभवेत् ॥१२६॥
॥ ११॥

श्वाधिकारे पुनः श्वग्रहणं श्वापदादीनां प्रदर्शनार्थम् । नदीं गत्वा स्नात्वा चेति रोषः । सुवर्णरजतेति । इदमपि शुना दष्टस्यैव । कनकरजतिनिर्मितेन पात्रेण वा मृण्मेयेवी कलशेः स्नानं एकः कल्पः । गवां शृङ्गोदकेन नवेश्च कलशेरित्यपरः ॥१२६॥

एवं तावत्त्राणिविशेषेदेष्टस्य प्रायश्चित्तमुक्तम् । अथेदानीं प्राणिविशेषे भक्षणं प्रतिषेधति—

अभक्ष्याः परावो ग्राम्याः ॥ १२७॥

सप्त ग्राम्याः पञ्चवः गोश्वाजाविकपुरुषाश्च गर्दमश्च उष्ट्रस्स-प्रमोऽश्वमुहैके ब्रुवते ॥ १२७॥

क्रव्यादादशकुनयश्च ॥ १२८ ॥

ऋव्यं मांसं तददन्तीति क्रव्यादाः । शकुनयः काकाः शकुन्ता वा ग्राम्यानुकर्षणार्थश्रकारः । एतेषां मक्ष्यत्वेन कामतः प्राप्तानां प्रतिषेधः । तथा च श्रुतिः—'स होत्राच कि मेडन्नं भविष्यतीति' इति मुख्यप्राणेन पृष्टे ऊचुः 'यत्किश्चिदिदमाश्वम्य आशकुनिभ्य इति होचुः' इति । आह च मनुः—

प्राणस्यान्नमिदं सर्वे प्रजापतिरकल्पयत् ॥ इति ॥ अतस्सर्वमिदं भक्ष्यत्वेन प्राप्तं तन्निवारणार्थं प्रकरणारम्भः ॥

तथा कुक्कुटसूकरम् ॥ १२९ ॥

तथाशब्दोपि प्राम्यानुकरणार्थे एव । कुक्कुटसूकरिमिति हंद्वेक-

साम्प्रतं ग्राम्यपशुविषयप्रतिषेधापवादमाह—

अन्यत्राजाविभ्यः ॥ १३० ॥

प्रत्येकं बहुवचनं तत्र जात्याख्यायामन्यतरस्यां भवति । अजा अपिमक्ष्या इत्यर्थः ॥ १३०॥

भक्ष्याः श्वाविद्वोघाशशशास्यककच्छपखड्नाः खद्भवर्जाः पञ्च पञ्चनखाः ॥ १३१ ॥

¹छा. उ. ५-२-१.

परिसङ्क्षेत्रेषा । कामत एवेतेषामपि मध्यत्वे प्राप्ते मध्यतर-निषेघार्थम् । पञ्चपञ्चनखग्रहणाच सजातीयपरिसङ्क्**चैषा गम्य**ते । श्वाविडादीन् षडनुक्रम्य पश्चग्रहणात् षष्ठस्य परिस्इ्चायां विक-ल्पः । तच स्पष्टीकृतं—खडूवर्जा इति । तथा च वसिष्ठः ' खड्ने तु विषदन्तः '¹ इति । आचार्येणाप्युक्तं 'खङ्गरश्राद्धे पवित्रम् ' इति । एवमुत्तरेष्विप खड्गवत् यथासम्भवं योजना । श्वाविद् श्वसदृशम्गः वरा इविशेषः ॥ १३१ ॥

तथदर्यहरिणपृषतमहिषवराहकु छङ्गाः कु-लक्नवर्जाः पश्च द्विखुरिणः ॥ १३२ ॥

भक्ष्या इत्यनुवर्तते । पूर्ववत्सक्ष्या ॥ १३२ ॥ पश्चो गताः । पक्षिण आरम्यन्ते---

पक्षिणस्तिनिरिकपोतकपिञ्जलवाधीणसम-यूरवारणा वारणवर्जाः पश्च विवि-ष्किराः ॥ १३३ ॥

अस्मिन्नपि पट्के वारणे विकल्पः । विकीर्य मक्षयन्तीति वि-विष्किराः । अन्यत्पूर्ववत् ॥ १३३ ॥

मत्स्यास्तहस्रदंष्ट्रश्चिलिचिमो वर्मी बृह-च्छिरोमशकरिरोहितराजीवाः॥१३४॥

मक्या इत्यनुवर्त ते । उक्तेषु पशुम्रगपक्षिमनुष्येषु अप्रसिद्धना-मकाः निषादेभ्योऽवगम्याः ॥ १३४ ॥

¹वा. घ. १४-५७.

उक्तो जङ्गमेषु भक्षणिवशेषः । तथा परेष्वाह— अनिर्देशाहसन्धिनीक्षीरमेपयम् ॥ १३५॥

गोमहिषाजानामिति रेाषः । प्रसवादारम्य नातिक्रान्तदशाह-मनिदेशाहं क्षीरम् । सन्धिनीपुनः या गर्भिणी दुहाते या वा सायमदुग्धा प्रातर्दुहाते प्रातरदुग्धा वा सायम् ॥ १३५॥

विवत्साऽन्यवत्सयोश्च ॥ १३६ ॥

क्षीरमेपयीमत्यनुर्वते विवत्सा विगतवत्साऽन्यवत्सा च । सनिधनीक्षीरमेपयम्, न पुनस्तिद्वकारं दृष्याद्यिप । कृत एतत् ?
विसष्ठवचनात् । यदाह—'सिन्धनीक्षीरमवत्साक्षीरम् '¹ इत्यभक्ष्यप्रकरणे । कथमनेन दृष्याद्यनुष्रहो भवति ? अयं तावत् न्यायः सर्वत्र निषेधे द्रव्यशुद्धो वेदितव्यः प्रकृतिग्रहणे
विकारस्यापि ग्रहणं विकारग्रहणे च प्रकृतिरिति । यत्पुनरपण्यप्रकरणे 'क्षीरं च सविकारम् '² इति विकारग्रहणं कृतं तत्रायमभिप्रायः—विकाराणां दिधवृतादीनां क्षीरजोतस्तु जात्यन्तरत्वात्
पायसादिशब्दव्यापादेन दिधवृतनवनीतादिशब्दान्तराविकारग्रहणमन्तरेण तद्वद्विन जायत इत्यत्रान्यतरग्रहणेऽन्यतरग्रहणं न भवत्येव । इह
तु वसिष्ठवचने क्षीराधिकारे सत्येवं पुनः क्षीरग्रहणं तद्विकाराम्यनुज्ञानार्थम् ॥ १३६ ॥

आविकमौष्ट्रिकमैकशफमपेयम् ॥१३७॥

¹ वा. घ. १४-३४,

²वा. ध, २-२६.

क्षीरिमत्यनुवर्तते । एकशका एकखुरा अश्वादयस्तेषां पय ऐकशकम् ॥ १३७॥

उत्तरमपेयानां पयसां प्रसङ्गाङ्घाघवाच प्रायश्चित्तमाह— अपेयपयःपाने कृच्छ्रोऽन्यत्र गव्यात् ॥१३८

अविशेषितः कृच्छ्रशब्दः प्राजापत्ये वर्तते ॥ १३८॥

गव्ये त्रिरात्रमुपवासः ॥ १३९ ॥

द्वयमतद्भुद्धिपूर्वविषयम् । अनुद्धिपूर्वे तु पूर्वस्मिन् त्रिरात्रं गव्ये तू-पवासः । आह च मनुः—' रोषेषूपवसेदहः ' इति ॥ १३९॥

> पर्युषितं शाकयूषमांससर्पिदशृतधानागुड-दिषमधुसक्तुवर्जम् ॥ १४०॥

पर्युषितमुषःकालान्तरितम् । शाकयूपादिवर्ज पकं पर्युषितम-भक्ष्यमिति सम्बन्धः ॥ १४०॥

शुक्तानि च ॥ १४१ ॥

श्वक्तानि च दिधवर्जम् । आह च मनुः— दिध भक्ष्यं तु शुक्तेषु सर्वे च दिधसम्भवम् । यानि चैवाभिषूयन्ते पुष्पमूलफलैक्श्यभैः²॥इति॥१४१ तथाजातो गुळः ॥ १४२ ॥

¹ मनु, ५-२०,

^{2 4-90.}

तथाजातश्ज्ञुक्तत्वेन जात इत्यर्थः । गुळस्य पृथक्करणं पक-स्यापि इक्षुरसस्य ज्ञुक्तस्य प्रतिषेधार्थम् ॥ १४२॥

भक्ष्यामध्यप्रकरणेनाहारशुद्धिरुक्ता । तच्छुद्धेहि सन्वशुद्धिभेव-ति । सन्त्वशुद्धौ च ध्रुवा स्मृतिर्जायते । तच्चाध्ययनेऽधिकार इत्याह—

श्रावण्यां पौर्णमास्यामाषाढ्यां वोपाकृत्य तैष्यां माष्यां वोत्सृजेयुरुत्सृजेयुः॥१४३ ॥ १२ ॥

श्रवणेन नक्षत्रेण श्रविष्ठया वा युक्ता पोर्णेमासी श्रावणी । श्रवणशब्दोऽत्र नक्षत्रद्वयप्रदर्शनार्थः । तथाऽऽह—

> चित्रादितारकाद्वन्द्वैः पूर्णपर्वेन्दुसङ्गतैः । मासाः चैत्रादिकाः क्षेयाः त्रिस्त्रिष्षष्ठान्त्यसप्तमैः॥

इति । एवमेव द्वादश पौर्णमास्यो द्रष्टव्याः । उपाकर्मोत्सर्जनं च गृह्य एवोक्तम् ॥ १४३ ॥

> इति बोधायनीयधर्मस्त्रविवरणे गोविन्दस्वामिकृते पश्चमोऽध्यायः

एवं तावत्पुरुषार्थतया शौचाधिष्ठानमुक्तम्, अथेदानीं क्रत्वर्थत-याऽऽह-

शुचिमध्वरं देवा जुषन्ते ॥ १ ॥

अध्वर इति यज्ञनाम । ध्वरः हिंसाकर्म तत्प्रतिषेघोऽध्वरः । जुषन्ते सेवन्ते । देवग्रहणं पितृणामप्युपलक्षणार्थम् ॥ १॥ किमित्येवम् !

शुचिकामा हि देवादशुचयश्च ॥ २ ॥

हिशब्दो हेती । शुचिकामत्वात् शुचित्वाचेत्यर्थः ॥ २॥ प्रपश्चोऽयं भूयः तत्संग्रहार्थः—

तदेषाऽभिवदति-

शुची वो हव्या मरुतदशुचीनां शुचिं हिनो-म्यध्वरं शुचिभ्यः। ऋतेन सत्यमृतसा-प आयञ्छुचिजन्मानदशुचयः पावका इति ॥ ३॥

श्रुतिः ऋगेषा देवानां श्रुचित्वमिभवदतीति विक्रियते । वसिष्ठस्यार्षे त्रिष्टुप्छन्दः । हे मरुतः! वो युष्माकं श्रुचीनां सतां हव्यान्यिप श्रुचीनि योग्यानि भवन्ति । तस्मात् श्रुचिभ्यो युष्मम्यं श्रुचिमेवाध्वरं यज्ञं प्रहिणोमि । यस्मादेवं वयं मरुतां कृतवन्तस्तस्मात्तेऽपि मरुतः ऋतेन यज्ञेन सत्यं परं
पुरुषार्थममृतस्त्रपस्वर्गीपवर्गारुयं आयन् प्राप्नुयुः । ऋतवदशुचिजन्मानश्रुचयः पाषकाः च ऋतसापः यज्ञसेवनाः । उक्तं च 'शु-

चिभिः साध्वरम् ' इति¹ । जन्म श्रुचि येषां ते श्रुचिजन्मानः शुचयः पावनहेतवश्च द्रव्याणाम् । तथा चोक्तम्— 'श्वचण्डाल-पतितोपस्पृष्टम् १ इति ॥ ३ ॥

अहतं वाससां शुचिस्तस्माद्यत्किश्चेज्यासं-युक्तं स्यात्सर्वे तदहतैर्वासोभिः कुर्यात्॥ 11 8 11

अइतेन वाससा इत्युक्तं प्रत्यहतस्य वाससः साक्षात् क्षा-ळनं न स्यात्तित्राकरणायाह---

प्रक्षाळितोपवातान्यक्किष्टानि वासांसि पत्नी-यजमानावृत्विजश्च परिद्धीरन् ॥ ५ ॥

तत्र संस्कारोऽहतवासस एतत्शाळनमित्याभेत्रायः । उपवा-तानि शोषितानीत्पर्थः । अक्तिष्टानि अच्छिद्राणि, तानि च शुक्रानि भवन्ति, उत्तरत्र लोहितवासस इति विशेषश्रवणात्। ऋत्विक्छब्दादुपद्रष्ट्राद्योऽप्येवंभूतानि वासांसि परिदधीरन्निति गम्यते ॥

एवं प्रक्रमादूर्ध्वम् ॥ ६ ॥

आवृत्तादिति रोषः । प्रक्रम उपक्रमः । उपक्रमादारम्याऽपव-र्गादेवंभूतैर्वासोभिर्भवितव्यमित्यभित्रायः ॥ ६ ॥

दीर्घसोमेषु सन्नेषु चैवम् ॥ ७॥

¹ शुनिभिर्नाध्वराभैति पाठान्तरम्. ² अत्र प्रन्थो गलितो भाति.

दीर्घसोमास्सत्राणि संस्थानि प्रसिद्धानि । चशब्द एकाहा-हीनोपसङ्गृहणार्थः । एवमित्यतिदेशः । 'यत्किञ्चज्यासंयुक्तम् ' इत्य-स्य विस्तरोऽयम् ॥ ७॥

किमेष एवोत्सर्गः ? नेत्याह—

यथा समाम्रातं च॥ ८॥

शुक्रवाससोऽन्यदिष यद्यथा समाम्रातं तथा कर्तव्यमिति ॥ ८॥ तदाह—

> यथैतदभिचरणीयेष्विष्टिपशुसोमेषु लोहि-तोष्णीषा लोहितवाससश्चर्तिजः प्र-चरेयुः चित्रवाससश्चित्रासङ्गया वृषाक-पाविति च ॥ ९ ॥

अभिचरणीयेषु अभिचारसाधनेषु उष्णीषं शिरोवेष्टनं वासः परिधानं चित्रं नानावणं आसङ्गयं उत्तरीयम् । अभिचरणेष्ट-यः 'आग्रावेष्णवमेकादशकपालं निर्वपेत्' इत्याद्याः । पशवः 'ब्राह्मणस्पत्यं तूपरमालभेत²' इत्याद्याः । सोमाः श्येनाद्यः । वृषा-किपः 'विहि सोतोरमृक्षत ' इति सूक्तम् । इतिशब्दचशब्दौ 'अभि-चरन् दशहोतारं जुहुयात् ' इत्येवमादीनामुपसंग्रहणार्थौ ।। ९ ॥

अय्रचाघाने क्षौमाणि वासांसि तेषामलाभे कार्पासिकान्यौर्णानि वा भवन्ति ॥ १०॥

¹ते. सं. २,२[.]९० ²ते. सं. २-१-५, ⁸ऋक्सं. १०-८६-१ ⁴ते. ब्रा. २-२-१.

पत्नीयजमानयोरेतद्विधानम् ॥ १०॥

'अहतं वाससां शुचिः' इत्युक्तम् । इदानीमुपहतान्यपि वा-सांस्यम्यनुत्रानन् तेषां मूत्रादिसंसर्गे शौचमाह---

मूत्रपुरीषलोहितरेतःप्रभृत्युपहतानां मृदाऽ-द्विरिति प्रक्षाळनम् ॥ ११॥

इतिशब्दः प्रकारवचनो गोशकृदादीन्यिप प्रदर्शयित । पुरु-षार्थेप्विप वासांसीति यथासम्भवं द्रष्टव्यम् ॥ ११ ॥

वासोवत्तार्प्यवृकलानाम् ॥ १२ ॥

तृपानाम वृक्षास्सन्ति तेषां त्वच। निर्मितमाच्छादनं तार्प्यमि-त्युच्यते । वृकलाइशकमाः (१) । तेषामपि मृदाऽद्गिरिति प्रक्षाळ-नम् ॥ १२ ॥

वल्कलवत्कृष्णाजिनानाम् ॥ १३ ॥

वल्कलशब्देनाप्याच्छादनिवेशेष उच्यते । 'चेलवल्कलभारि-णाम्' इत्येषमादिषु दर्शनात् । तह्रत्रुप्णाजिनानामिष यथाशौ-चं वेदितव्यम् । ननु वल्कलानां शौचं नोक्तम्, अतः कथं तह्रँदित्यतिदेशः । उच्यते—इह 'वल्कलवत्रुप्णाजिनानाम्' इत्युपमिते सित रूप्णाजिनवद्रल्कलानामित्ययमर्थ उपमानोक्त्या-ऽत्र विधित्सितः । तह्रदिति वितिन्त्ययः षष्ठचा सह व्यत्ययः रूप्णाजिनवद्रल्कलानामिति । यथा 'सह शाख्या प्रस्तरं प्र हरति' इत्यत्र द्वितीयातृतीययोः । एवं च वल्कलानामि बिल्वतण्डु-

इदं चान्यत्--

न परिहितमधिरूढमप्रक्षाळितं प्रावरणम्॥

भवेदिति रोषः । परिहितं कौपीनप्रदेशे । अधिरूढं तल्पा-स्तरणार्थे । एतदुभयमप्रशाळितं प्रावरणमुत्तरीयेण न कुर्यात् ॥

नापल्पूछितं मनुष्यसंयुक्तं देवतासु यु-ज्ञ्यात् ॥ १५ ॥

पर्पूछितं हस्तेन शिलायां ताडितम् । अपल्पूछितमेवंभूतं वासश्चर्मादि मनुष्यैरुपयुक्तं देवतासु देवेगु न कुर्यात् । देवतार्थे-षु कर्मस्विति यावत् । 'यथाऽधिगवणकर्माण्यव्रतं चर्म ' इत्यत्र वचनात् मनुष्यैरुपयुक्तमपि पर्पूछितं चेदुपस्तीर्यामेश्वेव ॥ १५ ॥

अधुना देशशुचिमाह—

घनाया भूमेरुपघात उपलेपनम् ॥ १६॥

महावेदिनिर्माणावस्थायामिति शेषः । तत्र हि 'वेदिकारा वेदिं कल्पयन्ते ' इति शौंचं नोक्तम् । शिलातलतया स्थिताया भूमेरुपघाते उपलेपनं मूत्राद्युपघाते गोमयेनोपलेपनम् ॥ १६ ॥

सुविरायाः कर्षणम् ॥ १७॥

तस्मिनेव विषये **सुषिरायाः** सा^{च्}छद्राया मृद **उपघाते** क-र्षणाच्छुद्धिः ॥ १७ ॥

हिन्नायाः मेध्यमाहृत्य प्रच्छादनम् ॥ १६॥

किसा आद्री। तस्या उपघाते तृगादिना मृदा च प्रच्छाद-नं कार्यम् । किमर्थप्? दग्धुप् । एवं हि कृते सत्यादी मूंसस्कारो भवति ॥ १८॥

चतुर्भिद्दशुध्यते भूमिगों त्रिराक्रमणात्खन-नाद्दहनादिभवर्षणाच ॥ १९॥

अत्यन्तोपहताया भूमेरेतच्छौचं, तत्र वेदि।विमानकाले सान्निक-षीवेप्रकषीपकर्षायुपघातविरेषापेक्षया चाभिवर्षणादीनां व्यस्तसमस्त. कल्पना ॥ १९ ॥

अथेदानीमत्यन्ते।पहताया आह—

पश्चमाचोपलेपनात् षष्ठात्कास्रात् ॥ २०॥

उपलेपनमुक्तम् । सोमसूर्याशुमारुतैर्या शुद्धिः सा काल्यत् शुद्धिः ॥

असंस्कृतायां भूमौ न्यस्तानां तृणानां प्र-क्षाळनम् ॥ २१ ॥

प्रोक्षणादिसंस्कारविहीनायां भू**मौ नयस्तानाम**त्यन्ताल्पानां व **हिरादीना प्रक्षा**ळनं कार्यम् ॥ २१॥

परोक्षोपहतानामभ्युक्षणम् ॥ २२ ॥ तृणानमिव यज्ञार्थं समुपहतानामेतत् ॥ २२ ॥

एवं क्षुद्रसमिघाम् ॥ २३ ॥

श्चुद्रसमिधोऽङ्गुलिपरिमिताः अनिध्मा इति यावत् ॥ २३ ॥

महतां काष्ठानामुपघाते प्रक्षाळघावशोष-णम् ॥ २४ ॥

याज्ञिकानामेव काष्ठानां 'अथाम्यादघातीघ्मं प्रायणीयं पुरा महापरिधिकम् ' इत्येवमादावुपयोक्तव्यानां पदादिभिरुपहतानामेतत्॥

बहूनां तु प्रोक्षणम् ॥ २५ ॥

इध्मादिव्यतिरिक्तानां पूर्वेस्मिन् विषये प्रोक्षणं तद्गतबहुत्वे । तेषामेव मूत्राद्युपघाते त्याग एव ॥ २५ ॥

दारुमयानां पात्राणामुन्छिष्टसमन्वारब्धा-नामव्लेखनम् ॥ २६ ॥

उच्छिष्टजुद्वादीनामुच्छिष्टपुरुषस्प्रष्टानां दार्वादीनामवलेखनं घर्ष-णम् । अशुचिभिः समन्वारम्भः स्पर्शः । 'चरूणां स्नुक्स्नुवा-णां च' इति मानवमपूर्वं वेदितव्यम् ॥ २६ ॥

उच्छिष्टलेपोपहतानामवतक्षणम् ॥ २७ ॥

तेषामेवास्मित्रिमित्ते अवतक्षणं वाश्यादिनाउनुकर्षणम् । तस्मिन् कृतेऽपि तत्पात्रं यदि स्वकार्यक्षमं भवति । अक्षमस्य तु श्रौते नापायन त्याग एव ॥ २७॥

¹ मनु. ५-११७,

मूत्रपुरीषळोहितरेतःप्रभृत्युपहतानामुत्सर्गः ॥ २८॥

इध्माबर्हिरादीनामप्ययं विधिर्द्रष्टव्यः । प्रभृतिशब्देनात्र निर्दि-ष्टानां द्वादशानां ग्रहणं कृतम् ॥ २८॥

'दारुमयानाम् ' इत्यादिसूत्रद्वयस्यापनादमुपऋमते— तदेतदन्यत्र निर्देशात् ॥ २९॥

तदेतदवलेखनादिविधानं निर्देशात् अन्यत्र विधानाहते न भवतीत्यर्थः । न्यायसिद्धेऽर्थे सूत्रारम्भः किमर्थः ? इति चेत्— समुचयशङ्कानिवृत्त्यर्थे इति बूमः । कथं पुनर्विशेषविहिते सा-मान्यविहितस्यावलेखनादेस्समुचयशङ्का ? । शौचभूयस्तयाऽपेक्षित-त्वात् । तद्वा कथमिति चेत् ? 'शुचिमध्वरं देवा जुषन्ते ' इति सूत्रद्वयस्थऋग्दर्शनस्य प्रयोजकत्वादिति ॥ २९॥

निर्देशमिदानीमाह--

यथैतद्रिहोत्रे घर्मीच्छिष्टे च द्विघर्मे च कुण्डपायिनामयने चोत्सर्गिणामयने च दाक्षायणयज्ञे चेडाद्धे च चतुश्वके च ब्रह्मोदनेषु च तेषु सर्वेषु दंभैरद्भिः प्र-क्षाळनम् ॥ ३०॥

शीचिभित्यनुवर्तते । चतुश्चको नाम 'इष्टको मध्यवन्तो यजन्ते

यथैतद्भः ' इत्यत्र प्रसिद्धः । यथैतदिति निपातानुदाहरणप्रसूच नार्थो । तेषु धर्मस्विमहोत्रहवण्यादीनामुच्छिष्टसमन्वारक्षे लेपोप-धाते च दर्भैरिक्षः प्रक्षाळनेमव शौंचं नावलेखनादि । ब्रह्मोद-नेप्विति बहुवचनमाश्वमेषिकानामुपसङ्ग्रहणार्थम् । तत्र यदापि ब्र-ह्मोदनपात्रस्य सरुद्धोजने रुते पुनः क्रतौ नेपयोगः । तथाऽपि दर्भैरिक्षः प्रक्षाळनं शोंचं नेतराद्धिः प्रक्षाळनेमेवेत्यभिप्रायः ॥३०॥

किश्व--

सर्वेष्वेव सोमभक्ष्येष्वद्गिरेव मार्जालीये प्रक्षाळनम् ॥ ३१ ॥

ब्रहचमससोमभक्षेषु मार्जालीयेऽद्भिः मक्षाळनं न दंभैरिति ॥३१॥ तेषामेव—

मूत्रपुरीषलोहितरेतःप्रभृत्युत्सर्गः ॥३२॥१३

उपहतानामित्यध्याहारः । प्रभृतीत्यनेन क्षेष्ठप्मादिसङ्ग्रहः । ननु
ग्रहचमसानामप्येवंभूतानां जुद्धादिवत् उत्सर्गे प्राप्ते किमर्थं प्रयत्नः ?
उच्यते—'यथा हि सोमसयोगाच्चमसो मध्य उच्यते ' इति दृष्टान्तवन्त्रात् ग्रहचमसानां मूत्रादिसंसर्गेऽपि सोमसंयोग एव शुद्धिकारणमित्याश्रङ्कानिराकरणार्थो यत्नः ॥ ३२॥

मृण्मयानां पात्राणामुञ्छिष्टसमन्वारब्धानाः मवकूलनम् ॥ ३३ ॥

आज्यस्थाल्यादीनामुच्छिष्टसमन्वारण्यानां अवकूलनं कु-शामिस्पर्शः ॥ ३३ ॥

> उच्छिष्ठलेपोपहतानां पुनर्दहनम् । मूत्रपु-रीषलोहितरेतःप्रभृत्युपहतानामुत्सर्गः॥ ३४॥ तैजसानां पात्राणां पूर्ववत्परि-मृष्टानां प्रक्षाळनम् ॥३५॥ परिमार्जन-द्रव्याणि गोशकनमृद्रस्मेति ॥ ३६॥

तैजसानां हिरण्मयादीनां उच्छिष्टसमन्वारब्धानां गोश्चक्रन्यः-द्धस्मभिः परिमृज्य प्रक्षाळनम् ॥ ३४-३६ ॥

> मूत्रपुरीषलोहितरेतःप्रभृत्युपहतानां पुनः करणम् ॥ ३७॥

ं अतिरोहितानामेव तैजसानां रुक्महिरण्मयादीनां मूत्राद्युपह-तानामेतत्युनःकरणम्॥ ३७॥

गोमूत्रे सप्तरात्रं परिशायनम् ॥ ३८॥

अगूढार्थमिदम् ॥ ३८॥

अस्मिन्नेव विषये---

महानद्यां वैवम् ॥ ३९॥

सप्तरात्रं परिशायनमित्येव । याः स्वनान्नेव समुद्रं गच्छन्ति

ता महानद्यः । एते विकल्पाः सन्निकर्षविप्रकर्षोपेक्षया व्यव-स्थाप्याः ॥ ३९ ॥

एवमइममयानाम् ॥ ४०॥

दणदादिष्वश्ममयेषु परिशायनं द्वितीयम् । एवमिति निर्देशे-न पुनः करणमपि । यद्वा—मृण्मयशौचस्यैतदनुकरणम् ॥ ४०॥ अधुना यज्ञपात्रभाजनानां फल्लादीनां शुद्धिः—

अलाबुबिल्वविनाळानां गोवालैः परिमार्ज-नम् ॥ ४१ ॥

अलाबुः स्तुचां भाजनम् । बिल्वमयीषु प्रोक्षणीषु यूपाव-टादिषु शोचोपयोक्तव्यानामयावानां विनाळं वेणुविदम्धनळमयादिकं दीर्घमाजनमुच्यते । तच्च प्रणीताप्रणयनादीनाम् । उच्छिष्ट-समन्वारब्धानां चैतत् ॥ ४१॥

नळवेणुशरकुशव्यूतानां गोमयेनाद्रिरिति प्रक्षाळनम् ॥ ४२ ॥

इदं पुनरुच्छिष्टलेपोपहतानाम् । नळशब्दो वेत्रे भाष्यते । शेषाः प्रसिद्धाः । एतैः व्यूतास्ते प्रोतभानेन समन्तनः । इतिशब्द-स्स्वगोमूत्रोपलक्षणार्थः ॥ ४२ ॥

अथ देवद्वव्येषु—

व्रीहीणामुपघाते प्रक्षाळ्यावशोषणम् ॥४३॥

सतुषोपलक्षणमेतत् । उपघातश्चण्डालादिस्पर्शः । द्रोणादल्प-तरस्यदमुक्तम् । बहूनां तु प्रोक्षणं तथाविधानामेव ॥ ४३ ॥

तण्डुलानामुत्सर्गः ॥ ४४ ॥

मूत्राद्युपहतानामल्पानामिति रोषः । बहूनां तावन्मात्रत्याग इति वस्यति ॥ ४४॥

एवं सिद्धहविषाम् ॥ ४५ ॥

एवं च पुरोडाशादीनामुपघाते त्याग एवार्थः । स एव च हविदेंशि भवति ॥ ४५॥

> महतां श्ववायसप्रभृत्युपहतानां तं देशं पु-रुषात्रमुत्सृज्य पवमानस्सुवर्जन इत्ये-तेनानुवाकेनाभ्युक्षणम् ॥ ४६ ॥

अविशासामिति राषः । प्रभृतिशब्दः पतितादिसङ्ग्हार्थः ॥४६॥

मधूदके पयोविकारे पात्रात पात्रान्तरानय-ने शौचम् ॥ ४७ ॥

'द्धि मधु घृतमापो धानाः '* इत्यत्र मधूदके । पयोविकारः आमिक्षा । एतेषां पुरुषदोषमात्रदुष्टानाम् । तच्चोच्छिष्टर्स्परामा-त्रम् । अत्र तु विकारग्रहणात् पयसदशौचान्तरं कल्प्यम् ॥ ४७ ॥

^{*}तै. सं. २·**३-**२.

एवं तैल्रसर्पिषी उच्छिष्टसमन्वारच्धे उद-केऽवधायोपयोजयेत् ॥ ४८ ॥

तैलमिप प्रतिनिधित्वेन यज्ञेषु प्राप्तम् । यद्वा—'तैलं दिष पयस्सोमो यवागुरोदनं वृततण्डुलमांसमश्वतर्यः कामतः' इत्यभियु-कोपदेशान्मुल्य एवेति । पात्रान्तरानयनमिति निर्दिश्यते । उद-केऽवधानं विशेषः । स च तैलसिपपोर्थथाऽऽत्माविनाशो भवति तथा कार्यः ॥ ४८॥

अथा ग्रीनां शौचगह-

अमध्याभ्याघाने समारोप्याप्तिं निर्मन्थ्य पवमानेष्टिं कुर्यात् ॥ ४९ ॥

अमेध्यं मूत्रपुरीषादि तस्यात्रिषु प्रक्षेपोऽभ्याधानं तस्मिन् स-ति अरण्योस्समारोप्य मथित्वाऽग्रीन् विह्रत्य पवमानेष्टी कृतायां तावद्दोषः परिद्वतो भवति । एकाशीचे तद्रष्टव्यम् । तत्र च पुरोडाशस्थाने चरुभेवेत् ॥ ४९ ॥

अथ यज्ञाङ्गानां प्राबल्यदेशिक्यविवेकायाह-

शौचदेशमन्त्रावृदर्थद्रव्यसंस्कारकालेभेदेषु पूर्वपूर्वप्राघान्यं पूर्वपूर्वप्राघान्यम् ॥५०॥ ॥ १४॥

एतेषु भेदेषु विरोतेषु पूर्वस्य पूर्वस्य प्राबल्यं ५रस्य दौर्बल्यं चार्यप्रकर्षा द्वेदितव्यम् । यथाऽग्रिष्टोमे प्रागुद्कप्रवणो देशो मूत्रोप-14 हत उपलम्यते अनेवंभूतश्च गोमिराक्तान्तोअन्तिस्थक्ष विद्येत, तयोरन्यतरिमन्नेव प्राचीनवंशादी कर्तव्ये दक्षिणाप्रत्यक्ष्रवणो- पि गोमिराक्रान्तोऽग्निद्ग्धश्च कर्तव्यः । कस्मात् ? शौचप्राधान्यात् । तिद्ध पूर्वेण सिक्छिष्टतरं अदृष्टत्वात् । प्राणुद्दम्प्रवणं पुनर्देष्टत्वात् विष्ठकृष्टम् । दिष्णात्रमेतदुदाहरणे प्रदर्शितम् । एवं 'देशयोर्मन्त्रावृतोः' इत्यादि द्वन्द्वशो द्रष्टव्यम् । आकृत् प्रयोग्पराशुमावः ॥ ५०॥

इति बोधायनधर्मसूत्रविवरणे गोविन्दस्वामिकृते प्रयमप्रश्ले षष्ठोऽध्यायः,

पुनरि क्रत्वर्थमेव किश्चिदुच्यते— उत्तरतउपचारो विहारः ॥ ९ ॥

उपचारस्सम्रारः ऋत्विग्यजमानयाजिनाम् । विहृताविधः यस्मिन् देशे स विहारः, यस्य विहारस्योत्तरत उपचारो भव्यति स तथोक्तः । ऋत्विग्यजमाना उत्तरतोऽग्नीनां सश्चरेयुरिति यावत् ॥ १ ॥

तथाऽपवर्गः॥ २ ॥

अयमपि बहुव्रीहिरेव । उत्तरतोनिर्मम इत्यर्थः ॥ २ ॥

तद्पवद्ति---

विपरीतं पित्र्येषु ॥ ३ ॥

कर्मस्विति शेषः । उपचारापवर्गी दक्षिणतः कुर्यादित्युक्तं मनति ॥ २ ॥

पादोपहतं प्रक्षाळयेत् ॥ ४ ॥ अङ्गमुपस्पृत्रय सिचं वाऽप उपस्पृशेत्॥५॥

अहं रारीरं सिक् परिहितं वासः । अत्रोपस्पर्शः स्पर्श-मात्रमेव, नाचमनादि॥ ५॥

एवं छेदनभेदनखननिरसनपित्र्यराक्षस-नैर्ऋतरीद्राभिचरणीयेषु ॥ ६ ॥

एतेष्विप कृतेषु अपामुपस्पर्शनमिति । छेदनं 'आच्छिनति' 'आच्छिता ते मा रिषम् '' इत्यादि । भेदनम् 'तिस्मन् स्प्येन प्रहरित ' इत्यादिष्वदृष्टसंस्कारेषु । खननं 'तं स खनित वा खानयित वा ' इत्यादि । निरसनं 'तृणं वा किशारुवे निरस्यित ' इत्यादि । तत्र पुनर्वचनमिनरूपितदशहोत्रायौगपद्यानेवृस्यर्थम् । पित्र्यं 'स्वधा पितृम्य ऊर्भव ' इत्यादि । राक्षसं 'रक्षसां मागोऽसि ' इत्यादि । नेरऋतं 'नेर्ऋतेन पूर्वेण प्रचरित ' इत्यादि । रौद्रं अस्थिसंस्नावहोमादि । अभिचरणीयानि 'यं यजमानो द्वेष्टि ' इत्येवं चोदितानि ॥ ६॥

न मन्त्रवता यज्ञाङ्गेनात्मानमभिपरिहरेत्॥

मन्त्रवद्यक्काङ्गं स्त्रवस्त्रवादि । तेनात्मानं नाभिपरिहरेत् आ-त्मनो बर्हिनं कुर्यादग्नेरन्तरस्त्वयं न भवेदिति यावत् ॥ ७ ॥

तत्र कारणमाह---

अभ्यन्तराणि यज्ञाङ्गानि ॥ ८ ॥

ऋत्विगेपक्षयति शेषः ॥ ८॥

¹ ते. सं. २-१-२, ² ते. सं. १-१-११, ⁸ ते. सं. १-१-५,

बाह्या ऋत्विजः ॥ ९ ॥

प्रयोगाङ्गत्वात् यज्ञाङ्गापेक्षयेति शेषः ॥ ९ ॥

पत्नीयजमानावृत्विग्भ्योऽन्तरतमौ ॥ १० ॥

फलप्रतिगृहीतृत्वात् अनयोरुदाहरणानि वैसर्जनानि दाक्षिणानि च ॥ १०॥

अथेदानीममनुष्येषु बाह्याभ्यन्तरमाह-

यज्ञाङ्गेभ्य आज्यमाज्याद्ववींषि हविभ्र्यः पशुः पशोस्सोमस्तोगादययः॥११॥

उत्तरवेद्यादिषु देशसङ्कटे उपस्थिते अग्रेरनन्तरं सोमस्साद्यते । तदनन्तरं मांसादि । तदनन्तरं धानाः पुरोडाशाः । तेम्यश्चा-ज्यमनन्तरं स्नुवश्च स्नुक्च । ततो जुहूरिति । एवंतावद्दत्विक्स_ न्निपाते च योज्यम् ॥ ११ ॥

यथा कर्मीत्वजो न विहारादिभपर्यावर्ते-रन् ॥ १२॥

आवश्यकाहते विहाराद्व्यावृत्तिश्च, तत्र चैतत् कर्मेत्यनेन क-ध्यते ॥ १२॥

प्राङ्कुखश्चेद्दक्षिणमंसमिभपर्यावर्तेत ॥ १३ ॥

अग्निमिस्सह गमने सत्ययं विधिः । अग्नीनां पृष्ठतः करणं मा भूदिति उपदेशः कर्तव्यः ॥ १३ ॥

प्रत्यङ्कुखस्सव्यम् ॥ १४ ॥

अयमि तथैव । यहा—द्वाम्यामि सूत्राम्यां विह्तानामेव पुरुषाणां प्रदक्षिणीकृत्य निर्गमनं विधायते ॥ १४ ॥

'उत्तरत उपचारो विहारः' इत्युक्तः । तत्र निर्गमनप्रधान-मार्गमाह—

अन्तरेण चात्वालोत्करौ यज्ञस्य तीर्थम् ॥

उत्तरवेदिपुरीषार्थं चात्वालः । वेदिपुरीषिनधानदेश उत्करः । तयोर्मध्यं तीर्थं द्वारान्तरेण योगाद्वर्त्मेति । आह च मन्तः— 'अप्याचमनं तीर्थं क इह प्रवेशच इत्यनेन पथा प्रविशेत्तेर्मतस्य ' इति । १९॥

अचात्वाल आहवनीयोत्करौ ॥ १६।

अन्तरेण तीर्थमित्यनुषज्यते । अचात्वाले चात्वालान्ये दर्शपूर्ण-मासादो ॥ १६ ॥

ततः कर्तारः पत्नीयजमानौ च प्रपद्येरन् ॥ अन्न मार्गेण प्रपद्येरन् प्रविशेयुः । चशब्दादुपद्रष्टारे द्र-ष्टारश्च ॥ १७॥

विसंस्थिते ॥ १८ ॥ असुमाप्ते यज्ञे एतद्विधानम् ॥ १८॥

संस्थिते च संचरोऽनूत्करदेशात् ॥ १९॥

संस्थिते समाप्ते च यज्ञकर्माणि संचरः प्रवेशो निर्गमश्चानूः त्करदेशात् पश्चादित्यर्थः । एतदुक्तं भवति—प्रतते यज्ञे पुर-स्तात् निर्गमनप्रवेशों, समाप्ते पश्चादिति । अन्याधिक्यादिके च विहारे इदं विधानम् । इतरत्र 'तस्माद्यज्ञवास्तु नाम्यवेत्य-म् ,¹ इति निषेधात् ॥ १९ ॥

नाप्रोक्षितमप्रपन्नं क्लिनं काष्ठं समिषं वाऽ-भ्यादध्यात्॥ २०॥

अमाविति राषः । क्रिज्ञमाद्रेम् ॥ २०॥

अप्रेणाहवनीयं ब्रह्मयजमानौ प्रपद्येते॥२१

दक्षिणत आसितुमग्रेणिति । 'एनबन्यतरस्यामदूरेऽपश्चम्याः, एनपा द्वितीया ' इति चानुशासनात् ॥ २१ ॥

जघनेनाहवनीयमित्येके ॥ २२ ॥

एके आचार्या मन्यन्ते विदिमतिलङ्घ्यापि ॥ २२ ॥

दक्षिणेनाहवनीयं ब्रह्मायतनमपरेण य-जमानस्य॥२३॥

सामान्येऽर्भे ता ने कुर्योत् । 'प्रणीत हवनीयं ब्रह्मायतनम् ' इति निद्धे यजमानायतनविधानार्थे आरम्भ । अतश्च 'यज-

¹ तै. सं. ३-१-९.

मानायतन उपिकशति यममानायतने तिष्ठति ' इत्येवमादिप्वेव व्यवहारेषु तस्मिन्नेव देशसंप्रत्ययस्सिद्धो भवति ॥ २३ ॥

उत्तरां श्रोणिमुत्तरेण होतुः॥ २४॥

आयतनमिति देाषः । वेदेरुत्तरापरेदेश इत्यर्थः ॥ २४ ॥

उत्कर आग्नीध्रस्य ॥ २५॥

आयतनमित्येव ॥ २५॥

जघनेन गाईपत्यं पत्न्याः॥ २६॥

ब्रह्मादिभिर्नोषमासीनैः एतेप्वेव देशेषु आसितव्यमित्यायतनप्रपश्चः । 'यथा कर्मात्विजो न विहारादिभपर्यावर्तेरन् ' इति कृतमेव चाध्व-यौरायतनानां वचनं, तद्वचापाराधीनत्वात् सदसत्तायाः ॥ २६॥

तेषु कालेकाल एव दर्भान् संस्तृणाति ॥

तेषु ब्रह्माद्यायतनेषु । यज्ञोपक्रमकालानां बहुत्वाद्वीप्सा । दर्भास्तरणमासनार्थम् । एवं च होतृषदनमप्यध्वर्युणेव कर्तव्यमिति मवति ॥ २७ ॥

एकैकस्य चोदकमण्डलुरुणात्तस्यादाचम-नार्थः ॥ २८ ॥

प्रतिपुरुषं पूर्णीमिरित्यमिप्रायः ॥ २८॥

व्रतोपेतो दीक्षितस्स्यात् ॥ २९ ॥

कतमेन व्रतेनोपेतः १---

न परपापं वदेन्न कुध्येन्न रोदेन्मूत्रपुरींगे ना-वेक्षेत ॥ ३०॥

परस्य प्रयतस्य । यद्यपि व्रतमात्रस्य पुरुषार्थतयैवंजातीयकानां प्रतिषेपिसिद्धः । तथाऽपि क्रत्वर्थतया प्रतिषेषः संयोगपृथवत्त्वात् । प्रायश्चित्तान्तरमस्यानृतवद्दनादिवदेव 'यदि यज्जुष्टो भुवस्स्वाद्या' इ-त्यादि । तथा—'दीक्षितश्चेदनृतं वदेदिमं मे गङ्गे यमुने' इत्यादि ॥ ३०॥

अमेध्यं दृष्ट्वा जपित अबद्धं मनो दिरद्धं चक्षुस्सूर्यो ज्योतिषां श्रेष्ठो दीक्षे मा मा हासीरिति ॥ ३१ ॥ १५ ॥

अमेध्यदर्शने प्रायाश्चित्तामिदं निर्देष्ट्रदर्शने वा | कृतः 'अमेध्य-दृष्टं वा दृष्ट्या जपतीत्येतदुक्तम् ' इति यज्ञप्रायश्चित्तेषु द्वयोरप्य-नुभाषणात् । मन्त्रस्तु विविवयते—नामदेवस्यार्षं गायत्रं छन्दः आपो देवता । अबद्धं अनिरोध्यं अनिवार्यं मनः पापमिष स. क्रल्पयतीत्यर्थः । तथा च श्रुतिः—'तस्मानेनोभयं सङ्कल्पयते सङ्कल्पनियतं चासङ्कल्पनियतं च ' इति । चश्चरपि दरिद्रमेव । दरिद्वा गतिकुत्सनयोरिति । कृत्सितगितिरिति । श्रुतिरि — 'तस्मा-तेनोभयं परयति दर्शनीयमदर्शनीयं च ' इति । किमेभिरिनरो- ध्यैः करणैः भगवानेव हि सूर्यो ज्योतिषां श्रेष्ठः श्रेयान् स-भ्यक्पश्यति, तस्मादहं दीक्षे एव न नियमाननुपालयितुं क्षमः, स त्वं मा मा हासीः मा त्याक्षीरिति ॥ ३१॥

> इति बोधायनीयधर्मसूत्रविवरणे गोविन्दस्वामिकृते प्रथमप्रश्ने सप्तमोऽध्यायः

यज्ञमसङ्गात् बाह्मणादीन् स्मृत्वाऽऽह— चत्वारो वर्णा ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्धाः ॥१॥ चतुस्सङ्क्या ब्राह्मणप्रतिलोमानुलोमानां वर्णत्वनिवृत्त्यर्था ॥१॥

वर्णेचतुष्टयप्रभवेतरा मनुष्ययोनय इति वक्तं ब्राह्मणादीनां भार्यो आह—

> तेषां वर्णानुपूर्व्येण चतस्रो भार्या ब्राह्म-णस्य ॥ २ ॥

तेषां मध्ये ब्राह्मणस्येति सम्बन्धः । आनुपूर्व्यव्रहणात् प्रथमं ब्राह्मणी ततः क्षत्रिया इत्येवं द्रष्टव्यम् । अस्वनातीयापरि-णयनं 'इतरथाऽसदृशीम् ' इत्यविशेषकं स्यात् । आह च मनुः—

सवर्णाऽब्रे द्विजातीनां प्रशस्ता दारकर्मणि । कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः स्युः ऋमशोऽपराः ॥ इति ॥२॥

¹ मनु, ३-१२,

तिस्रो राजन्यस्य ॥ ३ ॥ दे वैद्यस्य ॥४॥

आनुपूर्वेण क्रमत इति चानुसन्धेयम् ॥ ३-४ ॥

एका जूद्रस्य ॥ ५ ॥

कामप्रवृत्तस्यापि शूद्रस्य शूद्रैव भार्यो ॥ ५॥

तासु पुत्रास्सवर्णानन्तरासु सवर्णाः ॥ ६ ॥

व्यवहारार्थं संज्ञाकरणम् । सवर्णास्यनन्तरासु चेति विग्रहः । सवर्णास्समानजातीयाः । अनन्तरा इतराः । ब्राह्मणस्य क्षत्रि-या वाऽनन्तरेत्यादि योज्यम् । तत्र सवर्णीयां जातः पुत्रस्त एव वर्ण इति व्युत्पत्त्या सवर्णः । अनन्तरायां तु सवर्णसद्धश्च इति । आह च मनुः—

स्त्रीष्वनन्तरजातासु द्विजैरुत्पादितान् स्नुतान् । सदृशानेव तानाहुर्मातृदोषविगर्हितान् ॥¹ इति ॥ ६ ॥

एकान्तरद्वयन्तरास्वम्बष्ठोप्रनिषादाः ॥ ७॥

बाह्मणस्य वैश्या एकान्तरा स तस्यामम्बर्छ जनयति । तस्येव शृद्धा द्वचन्तरा तस्या निषादम् । क्षत्रियस्य पुनस्सैवैकान्तरा । सोपि तस्यामेवोग्रं नाम पुत्रं जनयति । एते पूर्वेरनु लोमेस्सह षडनुलोमा अनुकान्ताः । तत्र बीजोत्कर्षे क्षेत्रापकर्षे च सत्यानुलोम्यं भवति । विपर्यये तु प्रातिलोम्यं भवति ॥ ७॥

¹मनु. १०-६,

़ के पुनः प्रतिलोगाः ? तानाह—

प्रतिलोमास्वायोगवमागधवैणक्षत्तृपुल्कस-कुक्कुटवैदेहकचण्डालाः ॥ ८ ॥ अम्बष्ठा-त्प्रथमायां श्वपाकः ॥ ९ ॥ उप्रात् द्विती-यायां वैणः ॥ ९० ॥ निषादात्तृतीया-यां पुल्कसः ॥ १९ ॥ विपर्यये कु-कुटः ॥ १२ ॥

पुल्कसाम्निषाद्यां जातस्य कुक्कुटसंज्ञेत्यर्थः । अनेनैतिहिज्ञा-तं भवति—प्रतिलोमानुलोमेन स्त्रियां जाताः प्रतिलोमा एवेति । अन्यथा कथेमवमवक्ष्यत् ॥ ८-१२ ॥

अथ बीजोत्कर्षवशात् पुनरपि वर्णान्तरप्राप्तिमाह-

निषादेन निषाद्यामा पश्चमाज्ञातोपहन्ति शूद्रताम् ॥ १३ ॥

अत्र गौतमीयम्—'वर्णान्तरानुगमनमुत्कर्षापकर्षाभ्यां सप्तमेन । पश्चमेनाचार्याः' इति । आङ् तत्राभिविधौ । निषादो वैश्या-च्छूद्रायां जात इति कृत्वोच्यते ॥१३॥

¹गी. घ. ४-२२-२३.

तमुपनयेत्षष्ठं याजयेत्सप्तमोऽविकृतो भवति ॥ १४ ॥ १६ ॥

अबिकृतः नीजमेव वर्णं प्रतिपद्यत इत्यर्थः। एवं तावच्छू-द्रायां वेश्याज्जातस्यासप्तमाद्वेद्ययापत्तिरुक्ता । एवमेव वेदयायां जातस्य क्षत्त्रियापत्तिः । तथा क्षत्रियायां जातस्य ब्राह्मण्यापत्तिरू-च्यते । वर्णत्यागादिष वर्णसङ्करो जायत इतीदं प्रदर्शियतुं आह च मनु:—

> व्यभिचारेण वर्णानामवेद्यावेदनेन च । स्वकर्मणां च त्यागेन जायते वर्णसङ्करः ॥¹ इति ॥

स्वकर्मणां त्याग उपनयनादिसंस्कारहानिः । अविक्रतेत्यन्तं वर्णसंस्कारप्रदर्शनार्थत्वादुपपनामिहाभिधानप्²॥ १४॥

> इति बोधायनीयधर्मस्त्रविवरणे गोविन्दस्वामिकृते प्रथमप्रक्षे अष्टमोऽध्यायः

अधानन्तरप्रभवानामेव किश्चिद्धक्तव्यमित्यत आह-

तत्र सवर्णासु सवर्णाः ॥ १ ॥

अनुलेमिविषयमिदम् । वर्णान्तरसवर्णासु सवर्णेरुत्पादिता अपि सवर्णा भवन्तीत्यर्थः ॥ १ ॥

¹मनु. १०-२४.

²¹⁴ स मोजितिसम इत्येकेषां सङ्घाः क्रमेण निपतन्ति । त्रिषु वर्णेषु सादश्यादत्रतो जनयेत्तु याम् । तत्साविश्रीपरिश्रष्टान्त्रात्यानाहुर्मनीषिणः ॥ रथ. काराम्बष्टस्तोग्रमागधायोगवर्वेणक्षत्तृषुल्कसकुकुटवरेहकश्वपाकचण्डालप्रभृतयः" इत्य-धिकस्सूत्रपाठः.

ब्राह्मणात्क्षत्रियायां ब्राह्मणो वैद्ययायाम-म्बष्ठः ज्ञूद्रायां निषादः ॥ २ ॥

ब्राह्मणात्क्षत्रियायां जातायां तस्यां ब्राह्मणनोत्पादितः । अत्र पूर्वसूत्रे आदिस्सवर्णशब्दस्सदृशवर्ण इत्यनया व्युत्पस्या वर्तते । सूत्रारम्मस्तु तेषामपि वर्णधर्मप्राप्त्यर्थः ॥ २ ॥

पारकाव इत्येके ॥ ३ ॥

सोडयं संज्ञाव्यतिरेकः ॥ ३ ॥

क्षत्रियाद्वैद्रयायां क्षत्रियदशू द्रायामुद्रः ॥ १॥

अयमप्येकीयमतेन संज्ञाव्यतिरेकप्रकारः ॥ ४ ॥

वैद्याच्छूद्रायां रथकारः ॥ ५ ॥

अस्य त्वाघोनेऽधिकारः । 'वर्षामु रथकारः' इति । एते अनुक्रान्ता अनुस्रोमाः॥ ५॥

अथ प्रतिलोमासु यच्छूद्रवीनं तदाह—

शूद्राद्वेदयायां मागधः क्षत्रियायां क्षता ब्राह्मण्यां चण्डालः॥ ६॥

अथ वैश्यवीजमुच्यते---

वैदयात्क्षत्रियायामायोगवो ब्राह्मण्यां वैदे-हकः॥ ७॥ क्षत्रियबीजं पुनः---

क्षत्रियाद्राह्मण्यां सूतः ॥ ८ ॥

अथ वर्णसङ्करजातानां परस्परसङ्करजातानाह— तत्राम्बष्ठोग्रसंयोगे भवत्यनुलोमः ॥ ९ ॥

उत्कृष्टबीजन्नभवायामनुलोमायां जाता अपि अनुलोमा **एव** भवन्तीत्यभिन्नायः॥९॥

क्षमृवैदेहकयोः प्रतिलोमः॥ १०॥

शूद्रक्षत्रियापत्यभवात् प्रतिलोमांद्वैश्यब्राह्मणीप्रभवायां प्रतिलोमा-यामुत्पन्नेशिप प्रतिलोमो भवतीत्यर्थः । एवमन्यत्रापि प्रयोजका-नुप्तन्थानेन वेदनीयम् ॥ १०॥

अतः पुनरपि प्रतिलोमानेवाह—

उग्राज्ञातः क्षत्तायां श्वपाकः ॥ ३१ ॥ वैदे-हकादम्बष्ठायां वैणः ॥ ३२ ॥ निषादा-ज्छूद्रायां पुल्कसः ॥ ३३ ॥ शूद्रान्नि-षाद्यां कुक्कुटः ॥ १४ ॥

इदमपि प्रतिलोमा भवन्तित्यर्थप्रयोजकग्रहणार्थ, नोदाहरणाविभक्तमेव कथ्यते । एकार्थादशब्दा अनेकार्थक्षेक्रशब्दान्तरेषु तत्र तत्र संव्यवहारभेदप्रदर्शनार्थाः । एवं च नैतेन कर्मणा
तरतमभावं विजानीयादित्युक्तं भवति । तथा च वांसेष्ठः—

छक्नोत्पत्रास्तु ये केचित्प्रातिलोग्यगुणाश्रिताः । गुणाचारपरिभ्रंशात्कर्मभिस्तान विजानीयुरितिः ॥

तिह्रिशेषावगितश्च तत्परिहरणवर्णसंकरादिविशेषण कल्पनीया । ततश्च ब्रात्याः संस्कारहीना इति कृत्वा प्रतिलोमा धर्महीना इत्ये-तदेव ॥ ११–१४॥

> वर्णसंकरादुत्पन्नान्त्रात्यानाहुर्मनीषिण इ-ति त्रात्यानाहुर्मनीषिण इति ॥ १५॥ १७॥

इति योधायनधर्मसूत्रायवरणे गोविन्दस्वामिस्ते प्रथमप्रश्ने नवमोऽध्यायः

संन्यासः प्रवर्तते । ततश्च वर्णसङ्करे।पि जायते । अतस्तत्प-रिहारार्थमाह—

षङ्कागभृतो राजा रक्षेत्प्रजाम् ॥ १ ॥

षड्लक्दोऽत्र लुप्तगूरणप्रत्ययो द्रष्टव्यः । भृतिर्वेतनं धनं तद्राही
भृतः । राना चात्राभिषिकः । स चाहतानां पजानां षष्ठभागभाग्भवति । ब्राह्मणस्यानुरक्षितस्य धर्मषङ्कागभाग्भवति । तथा च
विसिष्ठः—'राना तु धर्मेणानुशासन् पेष्ठं धनस्य हरेत् । अन्यत्र
ब्राह्मणात् । इष्टापूर्तस्य तु षष्ठमंशं भनति '' इति । इष्टं वर्णमासाद्य-

¹ वा. धः १८-७.

^{2 9-88.}

विकारावष्टम्भेन बिहितो ज्योतिष्टोमादि । पूर्त तु साधारणो धर्मः सर्वेषां सत्यमक्रोधो दानमहिंसा प्रजननित्यादि । अभिषिक्तस्य प्रजापरिपालनं धर्मः । गौतमश्च तदेवाधिकृत्य वदति—'चलत-श्चेनांत्स्वधर्मे स्थापयेत् । धर्मस्य ह्यंशाग्भवति ' इति । वसिष्ठश्च—'स्वधर्मो राज्ञः परिपालनं भूतानाम् ' इति ॥ १॥

आर्चीयेश्च स्वधेमैषु स्थापनमेव रक्षणमिति मत्वाऽस्येमे स्वधमी इत्याह ॥

ब्रह्म वै स्वं महिमानं ब्राह्मणेष्वद्घादध्य-यनाध्यापनयजनयाजनदानप्रतिप्रहसं-युक्तं वेदानां गुप्त्ये ॥ २ ॥

षद्भर्मयुक्तो ब्राह्मणः स्वं महिमानम् । किमधेमेवं कृतवत् ब्रह्मे-त्याह—वेदानां गुप्तये । गुप्तिः रक्षणम् ॥ २॥

सर्वेषां वर्णानां रक्षणायेमे क्षत्त्रधर्मा इत्याह—

क्षत्त्रे बलमध्ययनं यजनं दानं शस्त्रकोश-भूतरक्षणसंयुक्तं क्षत्त्रस्य वृद्धयै॥ ३॥

अद्धादित्यनुवर्तते । किं तत् हैं बलं राक्तिः वेदाध्यय-नादिसंयुक्तम् । राख्यमायुषम् । तथा च वसिष्ठः—' रास्त्रण च प्रजापालनं स्वधर्मः ' इति । भूतग्रहणं चतुर्विधस्यापि भूतस्य ग्रहणार्थम् । तथा गैतिमः—' चतुर्विधस्य मनुष्यजातस्या-

1 2 2 - 2 2 , 2 2 5 - 9 , 3 2 - 9 v

न्तरंतज्ञामां वस्त्वपतनसर्गाणामायत्तं जीवनं प्रसूतिरक्षणम् ¹¹ इति । श्रन्तस्य वृद्धिरम्युदयः ॥ ३॥ वैश्येषु वैश्यकर्माद्धादित्याह—

विद्वध्ययमयजनदानकृषिवाणिज्यपशुपाल-नसंयुक्तं कर्मणां वृद्धयै ॥ ४ ॥

अध्ययनादिसंयुक्तं अध्ययनादिनिष्पादितमित्यर्थः । कृषिः भूविलेखनम् । वाणिज्यं ऋयविऋयव्यवहारः । कर्माणि यागा-दीनि । तेषां ह्येवं सति वृद्धिर्भवति ॥ ४॥

शूद्रेषु पूर्वेषां परिचर्या ॥ ५ ॥

अदघादित्येव । पूर्वेषां बाह्मणादीनाम् । परिचर्या शुश्रूषा । आह चापस्तम्बः--- 'शुश्रूषा शूद्रस्येतरेषां वर्णानाम् '' इति ॥ ५ ॥

किमिति शुश्रूषा शूद्राणामित्यत आह—

पत्तो ह्यसृज्यन्तेति ॥ ६ ॥

हिराब्दो हेती । यस्मात्त्रजापतेः पदात्मृष्टः तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽ-नवक्र्**सः ।** अतो याज्यानां शुश्रूषैव शूद्रस्य धर्मः॥६॥

एवं चातुर्वेण्येधर्ममभिषाय पुनः राज्ञ एवाह-

सर्वतोधुरं पुरोहितं वृणुयात् ॥ ७ ॥

¹ गी, घ, ८−२,

² १-१-७,

सर्वत्र धूर्यस्य सर्वतोधः धूश्च व्यापारः विषयज्ञानिम्हािमभे-तम् । सर्वज्ञ इति यावत् । पुरोधीयत इति पुरोहितः। तं वृणुयात् वृणीत ॥ ७॥

तस्य शासने वर्तेत ॥ ८॥

तत्प्रयुक्तः कर्माणि कुर्यात् । स च ब्राह्मणः विद्याभिजन-वांश्च गौतमवचनात् । स ह्याह—'ब्राह्मणं पुरोदघीत विद्याभि-जनवाश्रूपवयस्तम्पन्नं न्यायवृत्तं तपस्विनम् । तत्प्रसूतः कर्म कु-वीत । ब्रह्मप्रसूतं हि क्षत्तमृद्धचते " इत्यादि॥ ८॥

सङ्ग्रमे न निवर्तेत ॥ ९ ॥

युद्धे उपस्थिते पलायनपरायणेन न भवितव्यमित्यर्थः ॥ ९॥ युद्धे तु वर्तमाने---

न कर्णिभिर्न दिग्धैः प्रहरेत् ॥ १०॥

कर्णवन्त्यस्त्राणि कर्णीनि शूलादीनि । विषेण लिप्तानि दिग्धा-नि । नसमासः प्रत्येकं प्रतिषेषप्राप्त्यर्थः ॥ १०॥ किश्च---

भीतमत्तोनमत्तप्रमत्तविसन्नाहस्तीबालवृद्ध-ब्राह्मणैर्न युध्येतान्यत्राततायिनः॥११॥

भीतः त्रस्तः । मत्तस्सुरादिपानी । उन्मत्तो विरुद्धचेष्टः । ममत्तो विगतचेताः । विसन्नाहो विगलितकवचादिबन्धः । वि-

^{199-93-98,}

गतव्यापारो वा | शेषाः प्रसिद्धाः | तैर्न युध्येत तान् न हिं-स्यादित्यर्षः | तथा च गौतमः— 'न दोषो हिंसायामाहवे | अन्यत्र व्यथ्यसारध्यनायुषक्ताअलिप्रकीणिकेशपराब्धुसोपविष्टस्थलवृक्षा-कृद्धदूत्गोबाद्यणवादिम्यः ' इति | व्यथ्यसारथीत्यत्र व्यथ्यो विसारथिरिति योजना | व्यथ्यादिशब्दो दूर्तादिभिः प्रत्येकं सम्बन्धनीयः | अन्ततोऽपि स्वदूतोऽहामिति यो वदित गौरहं ब्राह्मणोऽहमिति । पूर्वोक्तान्विशनष्टि—अन्बत्राततायिन इति । आततायी साहसकारी ॥ ११ ॥

तिंदसायां दोषाभावं परकीयमतेनोपन्यस्यति-

अथाप्युदाहरन्ति-

अध्यापकं कुले जातं यो हन्यादाततायिन-म् । न तेन श्रूणहा भवति मन्युस्तं मन्युमृच्छतीति ॥ १२॥

भ्रूणहा यज्ञसाधनवधकारी । भ्रूणो यज्ञः विभर्ति सर्वे ब्रु-वते तदमिन्नेतमिति । आततायिविषयेऽपि ब्राह्मणवधे दोषोऽस्ती-ति । इतरथा 'न तेम भ्रूणहा भवति ' इति नावक्ष्यत् ॥ १२ ॥

'षङ्गागभृतो राजा ' इत्युक्तम् । तस्य कचिदपवादमाह— सामुद्रशुल्कः ॥ १३ ॥

राज्ञो भवतीति रेाषः । द्वीपान्तरादाहृतं सामुद्रं वस्तु तत्स-म्बन्धी सामुद्रश्रुल्कः पणद्रव्यम् ॥ १३ ॥

¹गी. घ. १०-१८,

तस्मिन् भागः कियानित्यत आह—

परं रूपमुद्धृत्य दशपणं शतम् ॥ १४ ॥

गृहीयादिति शेषः । परमुत्कष्टद्रव्यक्रपं रत्नादिद्रव्यं स्वामिने प्रदाय शेषं शतथा विभज्य दशपणं गृहीबात् । अनेन सामुद्रे दशमागश्शुल्क इत्युक्तं भवति ॥ १४ ॥

अन्येषामपि सारानुरूप्येणानुबहत्य वर्म प्रकल्पयेत् ॥ १५॥

असामुद्राणामपि द्रव्याणां सारफरगुत्वामेशया परं रूपमनुः पहत्येव धर्म प्रकल्पयेदात्मार्थम् । तत्र सारफरगुविभागो गीतमेनोक्तः 'विश्वातिभागश्शुल्कः पण्ये । मूलफलपुष्पीषध-मधुमांसतृणन्धनानां षाष्ठचम् '' इति । षष्ठीमितं षा-ष्ठचम् ॥ १९॥

किश्व-

अब्राह्मणस्य प्रणष्टस्वामिकं रिक्थं संवत्स-रं परिपाल्य राजा हरेत् ॥ १६ ॥

असावस्य द्रव्यस्य प्रभुरित्यज्ञानमात्रे प्रणष्टशब्दः । ब्रह्मस्व-भिति तु विज्ञाते ब्राह्मण एवाददीत । उक्तं चैतच्छीचाधिष्ठाना-ध्याये 'न तु कदाचिद्राजा ब्राह्मणस्य स्वमाददीत ' इति । आह च मनुः—

¹ गौ. घ. १०-२७.

प्रणष्टस्यांमिकं रिक्धं राजा अयब्दं निधापयेत् । अर्वाक्त्र्यब्दाद्धरेत् स्वामी परेण नृपतिर्हरेत् ॥ इति ॥

गौतमोऽपि ' प्रणष्टस्वामिकमधिगम्य राज्ञे प्रतिब्रुयुः । विख्या-प्य राज्ञा संवत्सरं रक्ष्यम् । ऊर्ध्वमिधगन्तुश्चतुर्थे राज्ञश्चीषश्च " इति ॥ १६॥

सर्वापराधेषु---

अवध्यो वै ब्राह्मणस्सर्वापराघेषु ॥ १७॥

वैशब्दः श्रुतिसंसूचनवचनार्थः । तथा च गौतमः--- पङ्किः परिहार्यो राज्ञाऽबध्यश्राबन्ध्यश्रादण्डचश्राबाहिष्कार्यश्रापरिवाद्यश्रा-परिहार्यश्चेति ⁷³ इति । सर्वोपराधेषु ब्रह्महत्यादिप्वि ॥ १७ ॥

तत्र तर्हि किं कर्तव्यमित्याह-ब्रह्महत्यागुरुतत्पगमनस्वर्णस्तेयसुरापानेषु कुतिन्धभगसृगालसुराध्वजांस्तप्तेनाय-सा ललाटेऽङ्कायित्वा विषयान्निर्धनम्॥

निर्धनं कृत्वा प्रवासयेदिति रोषः । कुसिन्धः कबन्धः । भगः स्वीव्यक्षनम् । सृगालो गोमायुः। स च शुनोपि प्रदर्शनार्थः। सराध्वजः सुरामाण्डः । आह च मनुः---

> स्तेनस्य श्वापदः कार्यः सुरापाने सुराध्वजः । गुरुतल्पे भगः कार्यो ब्रह्मइत्ये शिरः पुमान् ॥ इति ॥

¹मन्. <-३०. ²गौ. १०-३८.

कबन्धारुतिकेन रूष्णायसेन स्रसाटेऽक्कयित । उत्तरीयनास-सां चौर्ये विषयान्तरं निर्वासयेत् । स्वयमेव प्रायश्चित्तं करोति । तस्यायं दण्डः ॥ १८॥

क्षत्त्रियादीनां ब्राह्मणवधे वधस्सर्वस्वहरणं च॥ १९॥

सर्वत्र निरुष्टजातीयस्योत्रुष्टजातीयवधे वधस्सर्वस्वहरणं **च** दण्डो द्रष्टन्यः ॥ १९ ॥

तेषामेव तुल्यापकृष्टवधे यथाबलमनुरूपा-न दण्डान् प्रकल्पयेत् ॥ २०॥ १८॥

तुल्यापकृष्टता चात्र जातितोऽभिजनधनवर्तनादिभिः । यथावलं यथास्वराक्ति । तथा स्मृत्यन्तरम्—

> देशकालवयक्शक्तिवलं सिश्चन्त्य कर्मणि । तथाऽपराधं वाऽवेक्ष्य दण्डं दण्डयेषु पातयेत् ॥ इति॥

क्षत्रियवधे गोसहस्रमृषभैकाधिकं राज्ञ उ-त्सृजेद्वैरनिर्यातनार्थम्॥ २१॥

दण्डः प्रायश्चित्तं चैतत्। यथा 'श्विभः खादयेद्वाजा निहीनवर्ण-गमने स्त्रियं प्रकाशप्' इति । राह्ने पालियत्रे त्यजेत् । एवं च वैरिनर्यातनमिष कृतं भवति । वैरस्य पापस्य निर्याननप्यात-

¹गी, ध. २३-१४.

नं नाश इत्यनर्थान्तरम् । यद्वा--स्वजातीयनिमित्तकोपप्रशमनम् । यथा--

द्रव्याणि हिंस्याचो यस्य ज्ञानतोऽज्ञानतोपि वा । स तस्योत्पादयेनुष्टिम् ॥¹ इति ॥ २१ ॥

शतं वैदये दश शूद्र ऋषभश्वाधिकः ॥२२॥ सर्वत्र प्रायश्चित्तार्थ इति शेषः । एषोपि राज्ञे त्यागः ॥२२॥

ज्ञूद्रवचेन स्त्रीवघो गोवधश्च व्याख्यातः॥

ऋषमैकादशगोत्यजनमत्र दृश्यते । इह चान्द्रायणस्याम्युपचयो द्रष्टव्यः । आह च मनुः—

स्त्रीशूद्रविद्वन्तवधो नास्तिक्यं चोपपातकम् । उपपातकसंयुक्तो गोघ्रो मासं यवान् पिवेत्॥ इति प्रस्तुत्य

> एतदेव व्रतं कुर्युरूपपातिकेनो द्विजाः । अवकीर्णिवर्ज्यं शुद्धचर्यं चान्द्रायणमथापि वा ॥ इति ॥ अन्यत्रात्रेय्या वधात् ॥ २४॥

तस्या वधे वक्ष्यति—'आत्रेयीवधः क्षत्त्रियवधेन व्याख्यातः ' इति । अनात्रेयीस्त्रीवधे ऋषंभैकादशदानमित्यर्थः ॥ २४॥

े धेन्वनडुहोश्च ॥ २५ ॥

¹मनु. ८-२८८. ²मनु. ११-६७...११८.

क्ष इति शेषः । धेनुः पयस्विनी अनद्वानारीपितभारवह-नक्षमः पुङ्गवः । अयमपि ऋषभैकादशगोदानातिदेशः॥ २५ ॥

वेन्वनदुहोरन्ते चान्द्रायणं चरेत् ॥२६॥

ऋषभैकादशगोदानस्यान्ते । अत्र दानतपसोस्समुच्चयः । अत एतत् ज्ञापितं भवति—धेन्वनडुहावत्र विशिष्टपुरुषसम्बन्धिनावाग्ने-होत्रादिविशिष्टोपयोगार्थौ । दुर्भिक्षादिषु च बहुदोग्धृत्वेन बहुवो-दृत्वेन प्रजासंरक्षणार्थौ चेति । अन्यया शूद्रहत्यातः तस्य प्रा-यश्चित्तं गुरुतरं न स्यादिति ॥ २६॥

आत्रेय्या वधः क्षत्रियवधेन व्याख्यातः ॥

'रंजस्वलामृतुस्नातामात्रेयीमाहुरत्र क्षेष दाम्पत्यं भवति ' इति । गोवध इत्यन्ये । क्षत्त्रियवधदण्डप्रायाश्चित्तयोरुभयोरयमतिदेशः ॥

हंसभासबर्हिणचक्रवाकप्रचलाककाकोलूक-कण्टकडिङ्किमण्डूकडेरिकाश्वबस्नुनकु-लादीनांवघे शूद्रवत् ॥ २८ ॥

शूद्रं हत्वा यत्प्रायश्चित्तं तत्प्रायश्चित्तमेतेषां वधे भवति । सर्वत्र चातिदेशे मानाधीनता । इह मण्डूकग्रहणं मार्जारादीना-मपि प्रदर्शनार्थम् । आह च मनुः----

> मार्जारनकुली इत्वा चापं मण्डूकमेव च[']। श्वगोधोलूककाकांश्च शुद्रइत्याव्रतं चरेत्॥² इति॥

¹ वा. घ. २०-३५.

² मनु, ११-१३२.

प्रचलाको लिम्बः । दिष्टिकः चुचुन्दरी । आदिप्रहणात् कुथकीश्वादेरपि प्रहणम् । 'कुश्वकीश्वो शूद्रहत्यावत् प्राय-श्चित्तम्' इति स्मृत्यन्तरात् । एवं तावत् 'शास्ता राजा दु-रात्मनाम् ' इति मत्वा प्रायश्चित्तान्यपि राज्ञा कारयितव्यानी-त्यर्थः । तानि दिक्यात्रेण दर्शितानि ॥ २८॥

साम्प्रतं पापप्रसङ्गात् कूटसाक्षिनिवृत्त्यर्थं साक्षिप्रकरणमारम्यते । तत्र प्रथमं मृषावदनं परिहरन् वदति—

लोकसङ्ग्हणार्थं यथादृष्टं यथाश्रुतं साक्षी ब्रूयात् ॥ २९ ॥

ह्योः परस्परविप्रतिपन्नोऽज्ञातमर्थं साक्षिमिभीवयेत् । महाज-नपरिप्रहार्यं तत्र साक्षी यथादृष्टं निरपेक्षप्रमाणेनावगतं यथाश्रुत-माप्तवाक्यादवगनं तथैव ब्रूयात् ॥ २९॥

> पादो घर्मस्य कर्तारं पादो गच्छिति साक्षि-णम् । पादस्सभासदस्सर्वान् पादो रा-जानमृच्छिति ॥ राजा भवत्यनेनाश्च मुच्यन्ते च सभासदः । एनो गच्छिति कर्तारं यत्र निन्द्यो ह निन्द्यते ॥ ३०॥

राज्ञा सम्यक्परीक्षणा कर्तव्येति स्रोकद्वयस्य तात्पर्यार्थः । इतरथा अधर्मस्य कृतस्य पाद एव तत्कर्तारं गच्छेत् । इतरे 17 त्रयः पादाः साक्षिसमासद्वाजगा इत्युक्तम् । सम्यक्परीक्ष्य दुष्ट-निम्नहः परीक्षाकारिणां पापप्रमोचनार्थ इति द्वितीयश्लोकार्थः ॥३०॥ तत्र परीक्षावेळायां पृथक् श्लोकसंचयः--

साक्षिणं त्वेवमुहिष्टं यत्नात्पृच्छेहिचक्षणः ॥ अधुना निर्दिष्टान् साक्षिण एवं पृच्छेदिति पदान्वयः॥३१॥ कथं पृच्छेत्—

> यां रात्रिमजनिष्ठास्त्वं यां च रात्रिं मरि-ष्याति। एतयोरन्तरा यत्ते सुकृतं सुकृतं भवेत् ॥ तत्सर्वे राजगामि स्यादनृतं बुवतस्तव॥ ३२॥

सुक्रुतं धर्मः । स च सुष्ठु कृतो यथाविध्यनुष्ठितः । यमन् तेन पराजयसि तद्वामी त्वदीयो धर्म इति याज्ञवल्क्योभित्रैति—

सुकृतं यत्त्वया किञ्चिज्जन्मान्तरशतैः कृतम् । तत्सर्वे तस्य जानीहि पराजयसि यं मृषा ॥¹ इत्यवदत् ॥ ३२ ॥

कि**श्व**---

त्रीनेव च पितृन् हन्ति त्रीनेव च पिताम-हान् ॥३३॥

[ा]या, स्मृ. व-७५.

अनृतवदनमात्रे एष दोषः ॥ ३५ ॥

साक्ष्यनृते तु---

सप्त जातानजातांश्व साक्षी साक्ष्यं मृषा व-दन् ॥ ३४ ॥

आत्मनः पूर्वीपरान् सप्तसप्त हन्तीत्यर्थः । अधर्मप्रवणचित्ता-नां आत्मीयवंत्रयहननोपाये वैराग्यं भवतीत्येवं सान्त्वनम् ॥ ३४॥ अथेदानीं विप्रतिपत्तिविषयभूतदृष्टविशेषापेक्षयाऽनृतवदने दोषमाह—

> हिरण्यार्थेऽनृते हन्ति त्रीनेव च पिताम-हान् । पश्च पश्चनृते हन्ति दश हन्ति गवानृते ॥ शतमश्वानृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते । सर्वे भूम्यनृते हन्ति साक्षी साक्ष्यं मृषा वदन् ॥ ३५॥

अत्र हिरण्यशब्दो रजतादिवचनः ।

हन्ति जातानजातांश्च हिरण्यार्थेऽनृतं वदन्¹॥

इति सुवर्णविषये मानवदर्शनात्॥ ३९॥

अथ साक्षिलक्षणमाह—

चत्वारो वर्णाः पुत्रिणः साक्षिणस्स्युरन्यत्र

¹मनु. ८-९९.

श्रोत्रियराजन्यप्रव्रजितमानुष्यहीनेभ्यः ॥ ३६ ॥

मानुष्यहीनो बुद्धिहीनः । एते श्रोत्रियराजन्यप्रव्रजिताः वचनादसाक्षिणः । बुद्धिहीनस्तु दृष्टदोषात् । तथा च नारदः—

> वचनाद्दोषतो भेदाः स्वयग्रुक्तिर्भृतान्तरः । श्रोत्रियः....वचनात्ते न स्युर्दोषदर्भनात्॥¹इत्यादि॥३६॥

साक्षिद्वेचे सति राज्ञा तत्पुरुषेश्च किं कर्तव्यमिल्याह—

स्मृतौ प्रधानतः प्रतिपत्तिः॥ ३७॥

प्राधान्य तपोनिर्दिष्टविद्यादिभिस्तद्वचनात् प्रतिपत्तिः निश्चयः। कार्य इत्यध्याहारः । किमुक्तं भवति----

द्वैधे बहूनां वचनं समेषु गुणिनां तथा । गुणिद्वैधे तु वचनं प्राक्षं ये गुणवत्तराः ॥² इत्येतदुक्तं भवति ॥ ३७॥

अतोऽन्यथा कर्तपत्यम् ॥ ३८ ॥

उक्तोपायादुपायान्तरेण निर्णये सति कर्तपत्यं नाम दोषो भवति । कर्त नरकं तिसन् निपातः कर्तपत्यम् ॥ ३८॥

तत्र च प्रायश्चित्तमाह-

द्वादशरात्रं जुहुयादिति ॥ ३९ ॥ १९ ॥

¹ना, स्मृ, प्रथमध्यवद्दारे, १५७. ²या स्मृ, २-७८.

शृतिमिति शेषस्स्यात् । तावदाह्वनीय एवायं होमः राज्ञो रा-नपुरुषाणां च । कूश्माण्डानि 'यदेवा देवहेळनम् '' इत्यारम्य ण्यत्यपाल[?]प्रसिद्धानि । प्रतिमन्त्रं च होममेदः । प्रत्यहं होमा-वृत्तिरिति केचित् । अपरे द्वादशरात्रस्य सक्टेदवात्राहुः ॥ ३९ ॥

इति बोधायनधर्मसूत्रावेवरणे गोविन्दस्वामिक्रते प्रथमप्रभे दशमोऽध्यायः

'साक्षिणः पुत्रिणः' इत्युक्तम् । केनोपायेन पुत्रिणो भव-न्तीस्येतत्त्रसङ्गेन विवाहानामवतारः—

अष्टौ विवाहाः॥ १॥

उच्यन्त इति शेषः । नियमार्थमदृष्टार्थं च । ततश्च वक्ष्यमाण-बाह्मादिनियमधर्मलङ्घननिमित्तवर्णसङ्करो भवतीत्येतदर्थात्सूचितं भ-वतीति ॥ १ ॥

तत्राह—

श्रुतरािले विज्ञाय ब्रह्मचारिणेऽधिने क-न्यादानं ब्राह्मः॥ २॥

अयमाद्यो धर्मिविवाहः । श्रुतं वेदार्थज्ञानं श्रीलं सर्वसिहिष्णुता । ब्रह्मचारी उपकुर्वाणोऽस्कन्नरेताश्च । कन्या अक्षतयोनिः । आ-ह च मनुः—

> आच्छाद्य चार्चियत्वा च श्रुतशीलवते स्वयम् । आहूय दानं कन्यायाः ब्राह्मो धर्मः प्रकीर्तितः ॥ इति ॥ भत्ते. भा. २-३.

आच्छाद्यालङ्कृत्येषा सहधर्मश्चर्यतामिति प्राजापत्यः ॥ ३ ॥

आच्छादनालक्करणे कन्याया एव । वरस्याप्येके । 'एषा' इत्यादिमन्त्रः । एषा ते भार्या । स्वकीयो द्रव्यसाध्यो धर्मीऽ-नया सह चर्यतामिति मन्त्रार्थः । एष प्राजापत्यो नाम द्वितीयः ॥ तृतीयस्तु—

पूर्वी लाजाहुतिं हुत्वा गोमिथुनं कन्यावते दत्वा प्रहणमार्थः ॥ ४ ॥

वैवाहिकीनां लाजाहुतीनां प्रथमाहुत्यनन्तरं कन्यास्वामिने गो-मिथुनं वरं प्रदाय तस्या एव पुनर्प्रहणमार्षो नाम विवाहः ॥ ४॥

चतुर्थः पुनः—

दक्षिणासु नीयमानास्वन्तवेदि ऋत्विजे स दैवः ॥ ५ ॥

ऋत्विग्वरणवेलायामेव कंचिद्वरसम्पद्भिर्युक्तमृत्विक्त्वेन वृत्वा दक्षिणाकाले तदीयभागेन सह कन्यां तस्मै दद्यात्। स च ता प्रतिगृह्य समाप्ते यज्ञे 'प्रजापतिस्त्वियां यज्ञः'' इति पद्भिर्मन्त्रैः पुनः प्रतिगृह्य ज्ञुमे नक्षत्रे विवाहं कुर्यात्। स दैवो नाम॥९॥

> सकामेन सकामायां मिथस्तंयोगो गान्ध-र्वः ॥ ६ ॥

¹ते. ब्रा. २-४-६

संयोगस्समवायः । विवाहहोमस्तु यथाविध्येव । एंवछ-क्षणको गान्धर्वो नाम पश्चमः ॥ ६॥

षष्ठस्तु---

धनेनोपतोष्यासुरः ॥ ७ ॥

कन्यावन्तमुपतोष्य । यथाविध्येव होमः ॥ ७॥

सप्तम उत्तर:---

प्रसद्घ हरणाद्राक्षसः ॥ ८ ॥

अत्रापि तथेव विवाहः । यथा तरुणीहरणं तथेष राक्षसः ॥ ८ ॥ तथाऽष्टमः—

सुप्तां मनां प्रमत्तां वोपयच्छेदिति पैशाचः॥

मदनीयेन द्रव्येण मत्ताम् । प्रमत्ता भयादिना प्रणष्टेचताः। उपयमनं चाहुर्मेथुनम् । एवं त्वाह च मनुः---

> सुप्तां मत्तां प्रमत्तां वा रहो यत्रोपगच्छति । स पापिष्ठो विवाहानां पैज्ञाचः प्रथितोऽष्ट्रमः¹॥ इति॥

तेषां चत्वारः पूर्वे ब्राह्मणस्य तेष्वपि पूर्वः-पूर्वद्रश्रेयान् ॥ १०॥

ब्राह्मप्राजापत्यार्षे देवाश्चत्वारः प्रशस्ताः । तत्रापि पूर्वपूर्ववि-वाह उत्तरोत्तरात् वेदितव्यः ॥ १० ॥

¹मनु. ३-३४.

उत्तरेषामुत्तरोत्तरः पापीयान् ॥ ११ ॥

उत्तरेषां वर्णानामुत्तरे गान्धर्वामुरराक्षसंपैद्याचाश्चत्वारो विवा-हाः । अत्रापि पूर्वपूर्वदश्चेयानिति वक्तव्ये उत्तरोत्तरः पापायानि-ति वचनं पुनरन्त्यस्यात्यन्तपापिष्ठत्वस्यापनार्थम् । उदाहृतं चात्र मा-नवम्—'स पापिष्ठो विवाहानाम् ' इति ॥ ११॥

अत्रापि षष्ठसप्तमौ क्षन्घर्मानुगतौ तत्प्र-त्ययत्वात् क्षन्रस्येति ॥ १२ ॥

तत्प्रत्ययत्वं तत्प्रधानत्वम् । बलं हि राज्ञां प्रधानम् । तथा चोक्तम्—'क्षत्त्रस्य बलान्वितम्' इति । आसुरेऽपि धनं बल्हेतुतयाऽभिष्ठेतम् ॥ १२ ॥

पश्चमाष्टमौ वैदयशूद्राणाम् ॥ १३ ॥

पश्चमो गान्धर्वः स वैश्यानां भवति । अष्टमः पैशाचः स भूद्राणाम् ॥ १३॥

ईदृश्याः व्यवस्थायाः को हेतुरिति बुभुत्सूनाह— अयन्त्रितकळत्रा हि वैद्ययशूद्रा भवन्ति ॥

अयन्त्रितं अनियतं कळत्रं भार्या येषां ते भवन्ति अयः निवतकळत्राः । दारेष्वत्यन्तनियमस्तेषां न भवतीत्यर्थः॥ १४॥

तद्वां कथिमाति चेत्-

कर्षणशुश्रूषाऽधिकृतत्वात् ॥ १५ ॥

¹ मनु. ३-३४.

कर्षणं वाणिज्यादीनामप्युपलक्षणार्थम् । निरुष्टकर्माधिरुतत्वा-त्तयोर्विवाहा अपि तादशा एवेत्यभिन्नायः ॥ १५॥

गान्धर्वमप्येके प्रशंसन्ति सर्वेषां स्नेहानु-गतत्वात् ॥ १६॥ २०॥

एतंदिप गान्धर्वस्य लक्षणम्—'सकामेन सकामायाम् ' इति । तत्र स्नेहो मनश्रक्षुषोः निबन्धः । तद्नुगतं विहित-विवाहकर्म । तथा चापस्तम्यः—'यस्यां मनश्रक्षुषोर्निबन्धस्तस्या-मृद्धिर्नेतरदाद्वियेत ' इति ॥ १६ ॥

यथा युक्तो विवाहस्तथा प्रजा भवतीति विज्ञायते॥ १७॥

प्रशस्ते विवाहे यत्न आस्थेग इत्यभित्रायः । तथा च सति तत्रोत्पन्नाः पुत्रा अपि साधवो भविष्यन्ति ॥ १७॥

अथाप्युदाहरन्ति-

साधवस्त्रिपुरुषमार्षाद्य दैवाददा प्राजाप-त्याददा पूर्वान् दशापरानात्मानं च ब्रा-ह्यीपुत्र इति विज्ञायते ॥ १८ ॥

अतोऽस्मित्रर्थे बाह्मणमीप भवतीत्येव ॥ १८॥

¹आप, गृ. ३-२१.

तदाह—

वेदस्वीकरणशक्तिरप्येवंविधानामेव पुत्रा-णां भवतीति ॥ १९ ॥

ऋज्वेतत् ॥ १९ ॥

आसुरादिविवाहो ब्राह्मणानां निन्दा इत्याह—

क्रीता द्रव्येण या नारी सा न पत्नी विधीयते। सा न दैवे न सा पित्र्ये दासीं तां कद्रयपोऽब्रवीत्॥ २०॥

क्रीताया वेदोक्तकर्मण्यधिकारो नास्तीत्यर्थः॥ २०॥

कनवा किसरो। पि न कर्तव्य इत्याह-

शुल्केन ये प्रयच्छन्ति स्वसुतां लोभमो-हिताः। आत्मविक्रायिणः पापाः महा-किल्बिषकारकाः॥ पतन्ति नरके घोरे घ्रन्ति चासप्तमं कुलम् । गमनागमनं चैव सर्वे शुल्को विधीयते॥ २१॥

कन्याविक्रयी कुत्सितजन्मभाग्भवति अधःपाती च तस्मात्क-न्याविक्रयो न कर्तव्य इत्यर्थः ॥ २१ ॥

ब्राह्मादिविवाहोत्पन्नानां पुत्राणां वेदस्वीकरणे शक्तिरित्युक्तम् । तत्राविघ्नेन वेदस्वीकरणायानध्ययनप्रकरणमारम्यते—

पौर्णमास्यष्टकाऽमावास्याऽय्रगुत्पातभूमिक-म्पदमज्ञानदेशपतिश्रोत्रियैकतीर्थप्रयाणे-ष्वहोरात्रमनध्यायः ॥ २२ ॥

पोर्णमासी तिथिः यस्यां चन्द्रमाः पूर्ण उत्मेर्नेत् । अष्टका माध्याः पौर्णमास्या उपरिष्टाद्रष्टमी । अमावास्या अमा सह सूर्येण यस्यां तिथो चन्द्रमा वसित सा अमावास्या । अमावास्या मुन्न अमावास्या । अमावास्या मुन्न अमावास्या मुन्न अमावास्याम्या मुन्न अमावास्याम्य । स्वास्याम्य निक्षेपमून मिर्वा । गमनिद्वसोपि प्रयाणम् । तच्च देशपत्यादिभिः प्रत्येकमित्रस्वध्यते । देशपतेः राज्ञः राष्ट्र प्रवासे मरणदिवसेऽपि । एकतीर्थः एकस्तीर्थः गुरुः ययोरिति निग्रहः । एतेष्वहोरात्रं नार्थायोतिति ॥ २२ ॥

वाते पूर्तिगन्धे नीहारे च नृत्तगीतवादित्र-रुदितसामशब्देषु तावन्तं कालम्॥२३

वातो वायुः दिवा चेत्पांसुगन्धहरः । नृत्तं हेत् कर्णश्रा-वि । पूतिगन्धो दुर्गन्धः । नीहारोऽब्धं हिमद्रवणं तच्च हिमानी। तेप्ववध्यायः । वादित्रं वीणावादनम् । यावदेव न निवर्तते तावदनध्यायः ॥ २३ ॥

स्तनयित्नुवर्षविद्युत्सन्निपाते त्र्यहमनध्या-योऽन्यत्र वार्षिकात् ॥ २४ ॥

स्तनंबित्नुर्मेवगर्जितम् । विद्युत्तिदित् । अत्रमृष्टमन्यत्॥२४॥ वर्षाकालेऽपि वर्षवजिमहोरात्रयोश्च तत्का-लम् ॥ २५॥

वर्षाकालेऽपि विद्युत्स्तनायित्नुसिन्नपातो भवति चेदाऽस्तमयादन ध्यायः । रात्रो चेदोषसः ॥ २५ ॥

पित्र्यप्रतिप्रहभोजनयोश्च तद्दिवसद्देषः॥

पितरो देवता यस्य कर्मणस्तित्प्रत्यं तस्मिन् आमश्राद्धार्थं व वा भोजनार्थं वा निमन्त्रणप्रभृत्यनध्यायः ॥ २६ ॥

भोजनेष्वाजरणम् ॥ २७ ॥

अनध्याय इत्येव । भोजनपक्षे निमन्त्रणप्रभृत्यानरणमित्य-र्थः ॥ २७ ॥

कथं पुनरमुक्तवत्येव भोजनमम्युपगम्य आमन्त्रणरूपे पाणी चापश्राद्धेऽनध्याय इत्याराङ्कचाह्—

पाणिमुखो हि ब्राह्मणः॥ २८॥

आमश्राद्धस्याप्येतदेव लिङ्गम् ॥ २८ ॥

एतदेव द्रढियतुमाह---

अथाप्युदाहरन्ति-

भुक्तं प्रतिगृहीतं च निर्विशेषमिति श्रुतिः॥

अनध्याय एवायमविशेषः । प्रायश्चित्तं तु प्रतिगृहीतेऽर्घे मेव । 'आमश्चेदर्धमेत्र' इति स्मरणात् । भोजनप्रायश्चित्तं च स्मृत्यन्तरा-दवगन्तव्यम्—

चान्द्रायणं नवश्राद्धे पराको मासिके तथा ।
पक्षत्रये तु कुच्छ्रं स्यात् पाण्मासे कुच्छ्रमेव तु ॥
सपिण्डे तु त्रिरात्रं स्यात् एकरात्रस्तथाऽब्दिके ॥
दशकृत्यः पिवेदापो गायत्र्या चाभिमन्त्रिताः ।
मासि श्राद्धे च ता एव नित्यश्राद्धे जपेच ताम् ॥ इति ॥
पितर्युपरते त्रिरात्रम् ॥ ३० ॥

उपरते मृते । अनध्याय इत्यनुवर्त ते । असमावृत्तस्यायम् । समावृत्तस्य त्वशुचिभावदिवानध्यायः प्राप्तः । अत्रोपाध्यायमेव वेदप्रदानात् पितेत्याह । साक्षात्पितरि द्वादशाहविधानात् । 'मा-तरि पितर्योचार्य इति द्वादशाहाः ' इति ॥ ३०॥

कथमयमपि पितेति चेत्तदाह-

दयमु ह वै सुश्रवसोऽनूचानस्य रेतो ब्राह्मणस्योध्वं नाभेरधस्तादन्यत् स यदूर्ध्वं
नाभेस्तेन हैतत् प्रजायते यद्राह्मणानुपनयति यदध्यापयति यद्याजयति यत्साधु करोति सर्वाऽस्येषा प्रजा भवति।
अथ यदवाचीनं नाभेस्तेन हास्यौरसी

¹आप, थ, १-१०-४.

प्रजा भवति तस्माच्छ्रोत्रियमनूचान-मप्रजोसीति न वदन्ति ॥ ३१ ॥

उह वै इति निपातद्वयं त्रयं वा शब्दशोभार्थम् । सुश्रवस इति । कृणोनेरौणादिकोऽमुन् प्रत्ययः । अमेण श्रुतवत इत्य-र्थः । अनूचानो वेदतदर्थाङ्गाध्यायी । ईटशस्य ब्राह्मणस्य द्वयं रेतः प्रजननहेतृविद्यते । तत्र ऊर्ध्वं नाभेरेकप् । स च बाह्मणवायुः नाभेरुत्थितो वक्तृविवराद्विविधानां राब्दानामभिव्य-अकः । अवाचीनोऽन्यत् । स च नाभेरवाचीनः अवगुत्पन्नः सर्गशुक्रहेतुः वायुः । तत्र उध्वीग्रेण रेतसा चतस्तः प्रना उत्पादयति उपनयनाध्यापनयाजनसाधुकृताभिः । अस्यैव हीत्थं प्रजा उत्पादायेतुं शक्तिररित । एतद्धि प्रजानां श्रेष्ठतरं जन्म शरीरान्तरेऽप्यनुम्राहकत्वात् । तथा चापस्तम्बः--- तच्ल्रेष्ठं जन्म शरीरमेव मातापितरी ननयतः ' इति । पशुवदेवेत्यभिप्रायः। उक्तं च-- 'कामं मातापितरों चैनमुत्पादयतो मिथः ' इति । अथ यदवाचीनं नाभेस्तेन हास्यौरती प्रजा भवति । यस्मा-देवंविषस्य पुरुषस्य चतस्तः प्रजास्तन्ततिः केवलं श्रोत्रियस्या-ध्यापनिनिमत्ताऽस्ति तस्मादौरस्याभावेऽप्यमुमप्रजोसीति विद्वांसो न वदन्ति । तस्माद्वेदप्रदानिषतिरं मृते त्र्यहमनध्यायो युक्तः ॥३१॥

यस्मादेवम्---

तस्माहिनामा हिमुखो विप्रो हिरेता हिज-न्मा चेति ॥ ३२ ॥

¹,आप. ध. **१-१-१८.**

हे नामनी यस्य स दिनामा 'तस्माद्विनामा बाह्मणोऽर्धुकः'* इति श्रुतिः । अर्धुकस्तमृद्धः । द्वे चास्य मुखे पाणिरास्यमिति दिमुखः । द्वे रेतसी शुक्कमेकं, द्वितीयं ब्रह्म । जन्मनी अपि हे मातु-रर्धे ब्रह्मणश्च ॥ ३२॥

अथ प्रकृतमनुसरामः---

शूद्रापपात्रश्रवणसंदर्शनयोश्च तावन्तं का-लम् ॥ ३३ ॥

समुच्चितयोरप्यपपात्रनिषेघः । ततश्च कुर्यादितिराहिते अपपात्रे अनध्यायम् ॥ ३३ ॥

नक्तं शिवाविरावे नाधीयीत स्वप्नान्तम् ॥

रात्रौ शिवाविरावे वृद्धगोमायुरुते । न च विशिष्टं, ततः तस्मिन् सति सुप्त्वा बुद्धाऽध्येतव्यम् ॥ ३४ ॥

अहोरात्रयोस्सन्ध्ययोः पर्वसु च नाधीयीत॥

तंत्रेका सन्ध्याऽरुणप्रमातमारभ्य आसूर्योदयदर्शनात् । अपराऽ-स्तमयादारभ्य आनक्षत्रोदयात् । पर्वस्विति बहुवचनात् बह्वच-स्तिथ्यो गृह्यन्ते । एका तावत्पर्वद्वयमध्यगता अष्टमी । उभ-यारिप पर्वणोरभितस्तिथिद्वयं चतुर्दशी प्रतिपच्चेति । अतोऽष्ट-मीद्वयं चतुर्दशीद्वयं प्रतिपद्वयं च गृहीतं भवति । चशब्दा-ग्रस्यां तिथावादित्योऽस्तमेति साऽभिष्रेता । तथा हि—

^{*} ते. सं. ६-३-१.

यां तिथिं समनुप्राप्य अस्तं याति दिवाकरः।
सा तिथिर्मुनिभिः मोक्ता दानाध्ययनकर्मसु ॥ इति ॥
अन्यथा तावन्तं कालं सासा तिथिरित्यर्थस्स्यात् ॥ ३९ ॥
पर्वप्रसङ्गादित्थमन्यः पर्वणि नियम उच्यते—
न मांसमश्रीयात्र स्त्रियमुपेयात् ॥ ३६ ॥

एतद्तिक्रमेऽप्यध्ययनविघ्न एव भवतीति कल्प्यते ॥ ३६ ॥

श्रुतिरेषाऽत्यभिमानिनी विज्ञायत इति गमयति-

्र पर्वसु हि रक्षःपिशाचा व्यभिचारवन्तो भवन्तीति विज्ञायते ॥ ३७॥

पर्वमु रक्षांसि पिशाचाश्च व्यभिचारवन्तः । वि वैविध्ये, अभीत्याभिमुख्ये, चरतिः गमने भक्षणे च वर्तते । पर्वमु विविधं गच्छिन्ति विविधं मक्षयन्ति च । पर्वमु अभिगमनमांसाशनवन्तीत्यर्थः । तद्यदि मनुष्या अपि कुर्युः तद्रक्षःपिशाचा जायन्ते । अतोऽ-स्मादेव भयान्न कर्तव्यम् ॥ ३७॥

प्रकरणार्थमेवानुसरति---

अन्येषु चाद्भुतोत्पातेष्वहोरात्रमनध्यायोऽ-न्यत्र मानसात् ॥ ३८ ॥

अद्भुतमाश्चर्यम् । यथा वणिष्मज्जति । यथाऽम्बुनि मावाणः

प्लवन्ते । जले चाम्न्युद्भवः को अपत्योद्भव इत्याद्युत्पातः । परार्थिवपर्ययप्रदर्शनम् । यथा स्थावरस्य देशान्तरगमनप्रतिमारोदन-रुधिरस्नवणादि । यद्वा—षष्ठीतत्पुरुषोऽयमद्भुतोत्पात इति । अन्येषु चाद्भुतोत्पातेष्विति । एतेष्वहोरात्रमनध्यायोऽन्यत्र मानसात् अध्य-यनात् । मानसाध्ययनविशिष्ट एव सर्वानध्यायविशेषो द्रष्टव्यः । क्रिचनमानसेऽपि निपेधदर्शनात् । यथा—

उदके मध्यरात्रे च विष्मूत्रे च विसर्जयन्। उच्छिष्टश्राद्धभुक्चैव मनसाऽपि न चिन्तयेत्॥ इति॥

मानसेऽपि जननमरणयोरनध्यायः॥

अपिशब्दाद्वाचिकेऽपि । जननमरणग्रहणं सर्वेषामात्माशुचिभावा-नामुपलक्षणम् । तथा च स्वाध्यायब्राह्मणम्—' तस्य वा एतस्य यज्ञस्य द्वावनध्यायौ यदात्माऽशुचियदेशः '* इति ॥ ३९ ॥

'शुचिनाऽधीयीत ' इति यदुक्तं तद्वाचिकस्येव मा विज्ञायीति मानसार्थं विनिन्दिन्त—

अथाप्युदाहरन्ति-

हन्त्यष्टमी ह्युपाध्यायं हन्ति शिष्यं च-तुर्दशी। हन्ति पश्चदशी विद्यां तस्मात्प-र्वणि वर्जयेत् ॥ तस्मात्पर्वणि वर्जये-दिति॥ ४०॥ २१॥

^{*} ते. आ. २-१५.

उपाध्यायहनने तदलाभक्तः विद्याः लक्ष्यते । एवं शिष्यह-ननेनापि तदध्येत्रभावकृतः । विद्याहनेननापि पुरुषान्तरनेरपे-क्ष्याभावो लक्ष्यते । अन्योऽप्यध्ययनविद्यसद्भावो द्रष्टच्यः । अत्य-न्तिनश्रेयसत्वादध्ययनस्य विद्यसन्तितरवश्यंभाविनी । सा च तद्ध-र्जनेनैव परिहरणीया । तथाचोक्तम्—'श्रेयांसि बहुविध्नानि' इति ॥ ४०॥

> इति बोधायनीयधर्मस्त्रविवरणे गोविन्दस्वामिक्कते प्रथमप्रश्ने एकादशोऽध्यायः. प्रथमप्रश्नस्समाप्तः

> > —**369**3—

अथ द्वितीयप्रश्नः.

ब्रह्महत्यादिषु दण्ड उक्तः 'अवध्यो वै ब्राह्मणस्सर्वीपराधेषु' इत्येवमादिना—

अथातः प्रायश्चित्तानि ॥ ३ ॥

वस्याम इति रेापः । विहिताकरणप्रतिषिद्धसेवानिमित्तदे। पर्ने कर्ण येः कर्मभिः नानुभुद्धे तानि प्रायश्चित्ताति । तत्रापराधिनोऽ-नुतापिनो बलादानीतस्य दण्डप्रायश्चित्तयोस्समुच्चयः । स्वयमेवागत्य राज्ञे वेदयमानस्य दण्ड एव । यःपुनरनुतापेन प्रायश्चित्तमनुतिष्ठति तस्य तेनेव भावितव्यम् । एनोभूयस्तैव क्रमनियमे हेतुः ॥ १॥

इदमत्र प्रधानम्---

श्रूणहा द्वादश समाः ॥२॥

भूणहा ब्रह्मघः भूणो यज्ञं विभर्ति वा नयतीति तत्साधन-वधकारी भ्रूणहा ब्रह्महेति यावत् । समाः संवत्सरान्वक्ष्यमा-णव्रतं चरेत् ॥ २ ॥

तदाह--

कपाली खट्टाक़ी गर्दभचर्मवासा अरण्यनि-केतनः इमशाने ध्वजं शवशिरः क्र-त्वा कुटीं कारयेत्तामावसेत् सप्तागारा-णि भैक्षं चरन् स्वकर्माचक्षाणस्तेन प्राणान्धारयेदलब्धोपवासः॥ ३॥

सदाया अकं पदादि तहण्डार्थे भवति । गर्दभचर्म वासो यस्य स तयोक्तः । अरण्यमस्य निकेतनं विहरणदेशः । च-क्कूमणदेश इति यावत् । इमशानं निरुक्तम् । तत्र कुटीं कारयेदिति सम्बन्धः । शवस्य शिरो ध्वजं चिह्नं कुर्यात् भि-क्षाकाले । यं हत्वा एतचरित तस्य शिर इति । यस्य कस्य चिदित्यन्ये । तथा च सित शवप्रहणमिकिश्वत्करं स्यात् । स्वकर्माचक्षाणः ब्रह्महाऽहमस्मीति ब्रह्मघ्ने भिक्षां देहीति ब्रुवन् स- खर्ज्ञिप यदि मिक्षां सप्तरवगारेषु न लभेत तदोपवासः कार्यः। तामेव कुटीमिथवसेत् । एवं द्वादशसमाश्चरन् पूतो भवति ।

बाह्मणाधिकारमिदं प्रायश्चित्तम् । यतस्सुमन्तुराह--- बह्मणो बाह्मणं हत्वा ' इति ॥ ३॥

अधुना द्वादशवार्षिकस्य व्रतस्य प्रायश्चित्तान्तरमाह—

अश्वमेधेन गोलवेनाम्निष्ठुता वा यजेत ॥ ४

आहिताग्नेरिष्टप्रथमसोमस्य एतयोश्चित्तसमाधानं कार्यम् । अश्व-मेधस्तु राजयज्ञत्वात् 'राजा विजितसार्वभौमः' इत्येवंविशिष्टस्य राज्ञो भवति ॥ ४ ॥ •

अश्वमेघावभृथे वाऽऽत्मानं प्लावयेत् ॥५॥

अन्यस्याप्यश्वमेधावभृथे आत्मानं स्नापयेत् । एतानि प्रायाश्चि-त्तानि हन्तृगुणापेक्षया हन्यमानगुणापेक्षया वा विकरुप्यन्ते ॥ ९ ॥

अथाप्युदाहरन्ति –

अमत्या ब्राह्मणं हत्वा दुष्टो भवति धर्मतः। ऋषयो निष्कति तस्य वदन्त्यमतिपूर्व-के। मतिपूर्व घतस्तस्य निष्कतिनीं-पलभ्यते॥ ६॥

'तस्माद्भाह्मणाय नापगुरेत न निहन्यात् '* इति बाह्मणं विज्ञा-य हननमुच्यते । अमितिपूर्वक इत्यनेन च बाह्मणोऽयमिति निश्चि-तेऽपि प्रमादकतं हननम् ॥

^{*}ते. सं. २-६-१*०*,

आह च मनुः---

कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते ।। इति ॥ यथा---

कामकारकृतेऽप्याहुरेके श्रुतिनिदर्शनात् ॥ इति ॥ ६ ॥ अथ ब्राह्मणविषयहिंसायामेव प्राग्माविषु व्यापारेषु प्रायश्चित्तमाह—

अपगूर्य चरेत्कच्छ्रमतिकच्छ्रं मिपातने । कच्छ्रं चान्द्रायणं चैव लोहितस्य प्र-वर्तने ॥ तस्मान्नेवापगुरेत न च कु-वींत शोणितमिति ॥ ७ ॥

कथं पुनरवगम्यते ब्राह्मणापगोरणादिप्वेवैतानि प्रायश्चित्तानीति ? उच्यने—निषेधस्तावद्भाह्मणविषय एव उपलम्यते । 'तस्माद्भाह्म-णाय नापगुरेत न निहन्यान्न लोहितं कुर्यात् '* इति । यत्र च निषेधः प्रायश्चित्तेनापि तत्रस्थेन भवितव्यम् । अपगूरणं नाम हिंसार्थमुद्यमः । अपमृष्टमन्यत् ॥ ७ ॥

नव समा राजन्यस्य ॥ ८ ॥

वध इति रेशः । नवसंवत्सरान् राजन्यस्य वधे प्रकृतं ब्रह्म-चर्यं चरेदिति ॥ ८ ॥

¹ मनु.११-९०, ४५.

^{*} तै, सं. २-६-**१०.**

तिस्रो वैदयस्य ॥ ९ ॥

संवत्सरत्रयं प्राकृतं ब्रह्मचर्यचरणम् ॥ ९ ॥

संवत्सरं शूद्रस्य स्त्रियाश्व ॥ १०॥

श्रुद्रं हत्वा संवत्सरं प्रायश्चित्तमित्यनुर्वतेते । चराब्दः क्षात्त्रियवैश्ययोरिप निर्गुणयोर्हनने एतदेव प्रायश्चित्तमिति दशिय-तुम्॥१०॥

ब्राह्मणवदात्रियाः ॥ ११ ॥

आत्रयी आपन्नगर्भा । तथा विसष्ठोपि झूते—'र नस्वलामृतुम्नातामात्रेयीमाहुः । अत्र ह्राप्य दम्पत्यं भवति '¹ इति ।
झास्मणविदिति । स्वजातीयात्रेय्चाः वधे स्वजातीयपुंवधवत्
प्रायश्चित्तिमित्यतिदेशः । विगुणविभागोपि द्रष्टव्यः । सगुणहननप्रायश्चित्तं सगुणहनन एवातिदिश्यते । एवमस्वामिकद्रव्यप्रकरणे² पुनर्बह्महत्यादिषु यदिभहितं तेन सहैतेषां विकल्पव्यवस्थासमुच्चया अत्र हन्यमानगुणापेक्षया वेदितव्याः ॥११॥

गुरुतल्पगस्तप्ते लोहशयने शयीत ॥ १२।

तत्र तल्परान्देन रायनवाचिना भार्या लक्ष्यते । तया यो मै-धुनमाचरति स गुरुतल्पगः । मरणान्तिकं चैतत्त्रायश्चित्तम् । एवं कृतवतो ह्यस्मिन् लोके प्रत्यापत्तिनं विद्यते । मरणात्तु पूतो भवति अतीतस्योध्वेदेहिकमपि ज्ञातिभिरस्य कर्तव्यम् । अन्यत्रापि मरणा-न्तिके दण्डे प्रायश्चित्ते चैतदृष्टव्यम् ॥ १२ ॥

¹ २०-३६.

²एवमतीतरात्र विदस प्रकरणे.

इदमन्यत्तस्येव प्रायश्चित्तम्---

सूर्मि ज्वलन्तीं वा श्लिष्येत्॥ १३॥

मूर्मिशब्देन।यस्मयप्रतिकृतिरुच्यते । इदमपि मरणान्तिकमेव ॥ १३

लिङ्गं वा सवृषणं परिवास्याञ्जलावाधाय दक्षिणाप्रतीच्योर्दिशोरन्तरेण गच्छेदा निपतनात्॥ १४॥

रूपाण्यपारेहरम्नित्यभिन्नायः । परिवास्य छित्वा । एत-त्नायश्चित्तत्रयं बुद्धिपूर्विविवक्षया । सम्भवपिक्षश्च विकल्पः ॥१४॥

> स्तेनः प्रकीर्य केशान् सैधकं मुसलमादा-य स्कन्धेन राजानं गच्छेदनेन मां ज-हीति तेनैनं हन्यात्॥ १५॥

ब्राह्मणस्वर्णं हरित बलेन वश्चनया चौर्येण वा यो ब्राह्मणः स्तेन इति गीयते । तदैतत्प्रक्रीर्य केशानित्यादि । सैप्रको टढ-दारुनिर्मितः । सैप्रकं ग्रुसलं स्कन्धेनाधाय राजानं गच्छेदिति सम्बन्धः ॥ १५ ॥

स्तेनशासनमपि राज्ञो वध इत्येतत्प्रदर्शियतुं तदशासने दोषमाह— अथाप्युदाहरन्ति—

स्कन्धेनाधाय मुसलं स्तेनो राजानमन्वि-

यात् । अनेन शाधि मां राजन् क्षन्ध-र्ममनुस्मरन् ॥ शासने वा विसर्गे वा स्तेनो मुच्येत किल्बिषात् । अशासनात्तु तद्राजा स्तेनादाप्नोति किल्बिषमिति ॥ १६॥

शासनं वधः । विसर्गो मोक्षः । किल्बिषं पापम् ॥ १६ ॥ सुरां पीत्वोष्णया कायं दहेत् ॥ १७ ॥

यज्जातीयस्य या सुरा प्रतिषिद्धा तयैवोष्णया अभिवर्णया पी-तया कायं दहेत् । ब्राह्मणस्य सर्वो प्रतिषिद्धा । अत एव हि सर्वा-सुरां समतयैवैकत्वेन निद्धायित—

मुरां पीत्वा द्विजो मोहादग्निवर्णा मुरां पिवेत् * ॥ इति ॥ मरणान्तिकमेतन्मतिपूर्वके ॥ १७ ॥

अमत्या पाने कृच्छ्राब्दपादं चरेत्पुनरूप-नयनं च॥१८॥

कृच्छ्राब्दपादः संवत्सरप्राजापत्यचतुर्भागः । ब्रह्महत्यादिषूक्तेः प्रायश्चित्तेः ब्राह्मण एवाधिक्रियते नान्यः । कुत एतत्? ब्रह्मह-त्यादिभिः पति यः तद्वत् । कथमिति चेत् । पश्चाग्निविद्यायां दर्श-नात् । तत्र ह्युक्तं 'यथेयं न प्राक्तुत्तः पुरा विद्या ब्राह्मणान् गच्छिति' इति प्रक्रम्य 'तदेष श्लोकः— स्तेनो हिरण्यस्य मुरां पिवंश्च गुरोस्त-

ल्पमानसन् ब्रह्महा च । एते पतिनत चत्वारः पश्चमश्चाचरस्तैरिति॥ अथ ह य एतानेवं पञ्चाग्नीन्वेद न सह तैरप्याचरन् पाप्मना लिप्यते ' इत्यादि॥

आह च मनुः---

अतोऽन्यतममास्थाय विधि विपस्समाहितः। ब्रह्महत्याकृतं पापं व्यपोहत्यात्मवत्तया॥² इति॥

तथा सुरायामपि---

यथैवैका न पातव्या तथा सर्वा द्विजोत्तमैः ॥² इति ॥ तथा—

स्रवर्णस्तेयकृद्विमो राजानम् ॥² इति ॥

एवमन्यान्यिप स्मृतिलिङ्गानि 'ब्राह्मणो ब्राह्मणं घातियत्वा ' इत्यादीनि द्रष्टव्यानि ॥ १८॥

अथ पुनरुपनयने विशेषमाह--

वपनव्रतनियमलोपश्च पूर्वानुष्ठितत्वात्॥१९

व्रतं सावित्रव्रतम् । नियमो भिक्षाचरणम् । चराब्दात् मेखलादण्डधारणमपि गृह्यते । तत्र हेतुः—पूर्वानुष्ठितत्वात् क-तस्य करणासम्भवादित्यर्थः ॥ १९ ॥

अथाप्युदाहरन्ति-

¹छा. उ. ५-१०.

²मनु. ११-८७, ९६, १००.

अमत्या वारुणीं पीत्वा प्राइय मूत्रपुरीषयोः। ब्राह्मणः क्षित्र्यो वैद्यः पुनस्तंस्कार-महिति॥ २०॥

मूत्रपुरिषयोरिति द्वितीयार्थे षष्ठी 'सुपां सुपो भवन्ति' इति । अयं पुनस्तंस्कारश्चान्द्रायणसहितो द्रष्टव्यः । विडुराह¹-स्ठोकदर्शनात् ॥ २०॥

> सुराधाने तु यो भाण्डे अपः पर्युषिताः पि-वेत् । शङ्खपुष्पीविपक्केन षडहं क्षीरेण वर्तयेत् ॥२१॥

मुराः यस्मिन् भाण्डे धयन्ति पिनन्ति तत्सुराधानम् । अत्र पर्युषिताः उषसाऽन्तिरते काले निहिताः । शङ्खपुप्पीनाम समु-द्रतीरे लताविशेषः । पर्युषितामु वासिष्ठ आह—

> मद्यभाण्डस्थिता आपो यदि कश्चिद्विजः पिवेत्। पद्मोदुम्बुरविल्वपलाशानाम्रुदकं पीत्वा त्रिरात्रिभिक्शु-द्धचित्।। दश्॥

इदमन्यमर्णे प्रायश्चित्तम्-

गुरुप्रयुक्तश्चोन्म्रयेत गुरुस्वीन् कृच्छ्रांश्वरेत्॥

मरणसन्देहास्पदीभूतेषु गुरुणा चोदितिश्राप्यो यदि स्रियेत स

¹विश्वराम.

²वासि. २०-२१.

श्कोकस्य विषयः । शास्त्राविरुद्धोदकुम्भोद्धारणादिविषये प्रेरणिमदम्। दुर्गदेशगमनादिषु विषयेषु भ्रूणहत्यासममेव । गुरोश्शासनिनिमत्तमृत्यु-विषयं चैतत्स्वापराधिनिमित्ते तु मरणादेशं वक्तुमिति । अगुरोः पुन-श्रोदियतुर्हननप्रायश्चित्तमेव ॥ २२॥

एतदेवासंस्कृते ॥ २३ ॥

संस्कारः संस्कृतं शौचाचारादिलक्षणानुशासनं तदभावोऽसंस्कृतं त-स्मिन्नप्येतदेव कच्छूत्रयम् । एतदुक्तं भवति—शिष्यशासनाकर्तुः गुरोः प्राजापत्यत्रयमिति ॥ २३॥

गुरुप्रसङ्गाद्ब्ह्यचारिणो नियममाह-

ब्रह्मचारिणदशवकर्मणा व्रतावृत्तिरन्यत्र मा-तापित्रोराचार्याच्च ॥ २४॥

शवकर्म अलङ्करणवहनदहनादि । तेन क्रेतन व्रतावृत्तिरूपनय-नावृत्तिः, पुनरूपनयनम् । तदेतदन्यत्र मातापित्रोराचार्याच । तेषां शवकर्मण्यपि दोषाभावः । आह च मनुः—

> आचार्यं स्वम्रुपाध्यायं पितरं मातरं गुरुम्। निर्दृत्य तु व्रती पेताच्च व्रतेन वियुज्यते ।। इति॥

इदानीमन्यत्रापि पुनरुपनयनिमित्तेषु ब्रह्मचारिणः क्वचिदपवादा-थीमदमाह—

> स चेद्वचाधीयीत कामं गुरोरुच्छिष्टं भैषण्या-र्थे सर्वे प्राश्रीयात्॥ २५॥

^{1 4-68.}

स यदि ब्रह्मचारी रोगेणाभिभूयेत कामं तथा भैषज्यार्थ सर्वे मधु मांसमि प्राक्षीयादिति सम्बन्धः । तत्र व्रतावृत्तिर्नास्ति गुरो-रुच्छिष्टभोजनेऽपि । गुरुः आचार्योऽभिष्रेतः । अथ प्राश्चिते व्याधर-पगमस्ततो निवर्तेत । व्याधीयीत इङ्गतावित्यस्य धातोरिधपूर्वे लि-ङचात्मनेपदम्, यक्सीयुट् गुणादौ कृते कमकर्तरि व्याधीयीतिति भवति व्याधिमान् भवतीर्व्यथः ॥ २५॥

गुरोरुच्छिष्टसर्वप्राशनेऽपि रोगश्मनस्याप्यसम्भवे तु-

येनेच्छेत्तेन चिकित्सेत ॥ २६ ॥

गुरोरिप यत्प्रतिषिद्धं लशुनगृञ्जनादि तेनापि चिकित्सा कार्ये-त्यभिप्रायः । 'सर्वत एवात्मानं गोपायेत्' इति स्मृतेः ॥ २६ ॥

स यदाऽगदी स्यात्तदुत्थायादित्यमुपतिष्ठते हंसद्रशुचिषदित्येतया ॥ २७ ॥

गदी व्याधितः । ब्रह्मचारिणो व्याधितस्य सन्ध्योपासनादिनि-यमानुष्ठानाशक्तौ प्रायश्चित्तमेतत् । उत्तरेषां चैतदेवाविरोधित्वात् ॥ तत्र गृहस्थस्यदम्—

दिवा रेतस्सिक्त्वा त्रिरपो हृदयङ्गमाः पि-बेद्गेतस्याभिः ॥ २८॥

स्वभार्यायामेवैतत्रायश्चित्तम् । रेतस्या ऋचः रेतश्राब्दवत्यः ताश्च 'पुनर्मामैत्विन्द्रियम् ' इत्यनुवाकः । तासु च भूमा राब्दम-

[ं]गी, घ, ९-३४.

² ते. आ. १-३०.

वृत्तिः । 'सृष्टीरुप दघाति'¹ इतिवत् । दिवागमनप्रतिषेधः परिभाषायां द्रष्टव्यः 'परस्त्रीषु च दिवा च यावज्जीवम्'² इत्यत्र ॥ २८॥

यो ब्रह्मचारी स्त्रियमुपेयात्सोऽवकीणीं॥२९

संज्ञाकरणं व्यवहारार्थम् । तस्य च प्रयोजनं—'सप्तरात्रं कृत्वतद्वकीर्णिवतं चरेत्'। 'प्राणाग्निहोत्रलोपेनावकीर्णी 'इति च॥

स गर्दभं पशुमालभेत ॥३०॥

पशुत्रहणं हिंसाविषयेतिकर्तव्यताप्राप्त्यर्थम् । अन्यथा तदनर्थकं स्यात् ॥ ३०॥

तत्रैता देवताः---

नैर्ऋतः पशुः पुरोडाशश्च रक्षोदेवतो यम-देवतो वा ॥ ३१ ॥

पुरोडाशदेवताभिधानं 'यद्देवत्यः पुरोडाशः' इति परिभाषा-सिद्धस्यानुवादः । निऋऋतिरक्षोयमानां च विकल्पः । पुरोडा-शे वोत्तरयोः ॥ ३१ ॥

शिक्षात्माशित्रमप्स्ववदानैश्वरन्तीति विज्ञा-यते ॥ ३२ ॥

सान्नाय्यविकारस्यापि पशोः प्राशित्रवचनाच शिक्षावयवाद्व-दातव्यम् । इदयाद्यवयगप्मु प्रचरितव्यम् । अन्यत् लेोकिके अग्रो कर्तव्यम् ॥ ३२ ॥

¹ ते, सं, ५-३-४.

² नो. गृह्मपरिमाषा १-११.

अपि वाऽमावास्यायां निद्ययिमुपसमा-धाय दार्विहोमिकीं परिचेष्टां कृत्वा हे आज्याहुती जुहोति कामावकीणोंऽस्म्य-वकीणोंस्मि कामकामाय स्वाहा । कामाभिद्रुग्धोस्म्यभिद्रुग्धोस्मि कामका-माय स्वाहेति ॥

परिचेष्ठा आज्यसंस्कारादिना । आग्निहोत्रिकप्रयोग इत्यन्ये । पूर्वस्यासम्भव एतत्प्रायश्चित्तम् । यद्वा—स्वपरप्रेरणसक्तदसकुच्छ । किसदसद्भाववर्णप्रयतोत्सर्गाद्यपेक्षया द्रष्टव्यम् । अत्र स्मृत्यन्तरो । किस तस्याजिनमूर्ध्ववालं परिधाय लोहितपात्रस्सप्तगृहान् भैक्षं चरेत् कर्माचक्षाणः संवत्सरम् ' इत्यादि द्रष्टव्यम् ॥ ३३ ॥

हुत्वा प्रयताञ्जिलेः कवातिर्यङ्कृतिमिमनत्र-यत- सं मा सिश्चन्तु मरुतस्सिमेन्द्रस्सं बृहस्पतिः । सं माऽयमित्रिस्सिश्चन्त्वा-युषा च बलेन चायुष्मन्तं करोतमेति॥

हुत्वेत्युत्तरत्र निवृत्त्यर्थम् । प्रयताअिष्ठः शुद्धबद्धाञ्जिष्ठः । अञ्जलिश्च द्विहस्तसंयोगः । कवातिर्यद्ध नात्यन्ताप्रचिभमुखता नात्यन्तपराङ् मुखता तद्वितन्विति । अग्न्युपस्थाने 'सन्तिर्यिङ्कः-वोपतिष्ठेत नैनं प्रत्यङ्क पराङ्' इति ॥ ३४॥॥

[।] ¹ गी. घ. २३-१८,

अथ महापातकविष्ठावकादयश्च ज्ञातिभिः कथं त्याज्याः ? कथं वा संत्राह्या इति ? तत्राह—

अथास्य ज्ञातयः परिषद्युद्धपात्रं निनयेयु-स्तमसावहमित्थंभूत इति चरित्वाऽपः पयो घृतं मधु लवणमित्यारब्धवन्तं ब्राह्मणा ब्रुयुश्चरितं त्वयेति ॥ ३५॥

उद्पात्रनिनयनेन स्मृत्यन्तर प्रिसिद्धस्याङ्गस्य विधिरुक्तः । सोऽयं प्रदर्श्यते—विप्राणां गुरूणां ज्ञातीनां च परिषदि सिनिधों किं रुतवानसीति एष्टे असावहमित्थंभूत इति प्रतिब्रूयात् । इत्थंभूत् इदं पापं रुतवानसीति । एवं तं संभाप्य उदणात्रं निनये-युरिति सम्बन्धः । अवस्करादमेध्यपात्रमपां पूर्णमानीय दासेन कर्मकरेण वा पदा विपर्यस्येयुः । स यद्येवं रुते चीर्णव्रतः अचरमहं प्रायश्चित्तमिति चरित्वा ब्रूयात् । तमबादिपश्चतयमार्बध-वन्तं ब्राह्मणा ब्रूयुः एच्छेयुः चरितं त्वया यथाविधि प्रायश्चि-त्तमिति ॥ ३५ ॥

ओमितीतरः प्रत्याह ॥ ३६ ॥ अभ्यनुज्ञावचनमेतत् । एवं तिस्मिन् विच्छन्दना ॥ ३६ ॥ चरितनिर्वेश सवनीयं कुर्युः ॥ ३७ ॥

चरितिनर्वेशं चरितप्रायिश्चत्तं सवनीयं सवनयोग्यं सवनश-बदेन ऋतुरभिष्ठेयः । तेन याज्ययाजकभावमापादयेयुरित्यर्थः ।

¹ गौ. ध. २०.

यद्वा—सैंतिः प्राणिप्रसवकर्मणस्सवनं तन्न भवं सवनीयं जातक-मीदि तस्य कुर्युरिति यावत् । तथा च विसष्ठः—'प्रत्युद्धारः पुत्रजन्मना व्याख्यातः' इति । तदेतत् सिंपतृत्यागप्रत्युद्धारस-म्बन्धं गौतमीये 'त्यजेत्पितरम्' इत्यस्मिन्नध्याये विवृतम् । तदिप प्रतीक्ष्यम् ॥ ३७ ॥

> सगोत्रां चेदमत्योपयच्छेन्मातृवदेनां बिभृ-यात् । प्रजाता चेत्क्रच्छ्राब्दपादं च-रित्वा यन्म आत्मनो मिन्दाऽभूत्पुनर-ग्निश्चक्षुरदादित्येताभ्यां जुहुयात् ॥३८॥

अप्रजाता चेच्चान्द्रायणम् । तच माहाप्रवरेषु स्वयमेवोक्तम्— 'सगात्रां गत्वा चान्द्रायणं कुर्यात् । व्रते परिनिष्ठिते ब्राह्म-णीं न त्येजन्मातृवद्गगिनीवत् ' इति । बिभृयादिति रोषः । स्वयमेव ब्रवीति—'गर्भी न दुप्यति कश्यप इति विज्ञायते ' इति । मि-न्दाहुती पुनः सर्वत्राविशिष्टे । अशिष्टद्रव्यकत्वादाज्यद्रव्यं प्रती-यात् ॥ ३८॥

> परिवित्तः परिवेता या चैनं परिविन्दति । सर्वे ते नरकं यान्ति दातृयाजकपश्चमाः॥ परिवित्तः परिवेत्ता दातह यश्चापि याजकः । कृष्छ्रदादशरात्रेण स्त्री त्रिरात्रेण शुद्धच-तीति ॥ ३९ ॥

 $^{^{1}}$ वा. थ. १५. 2 गी. थ. २०. 3 महाप्रवरे समाप्तिसूत्र काण्डम्.

अकृतदाराग्निहोत्रसंयोगे अग्रजे तिष्ठति यः कनीयान् दारसंयो-गमग्निहोत्रसंयोगं वा करोति स परिवेत्ता । इतरः परिवित्तः । परिवेत्तुर्यः कन्यां प्रयच्छिति स दाता । तमेव यो याजयित स याजकः । एतेषां चतुर्णां कृच्छ्रेण शुद्धिः । यया सह परिवेत्ता भूयात् तस्याः त्रिरात्रोपवासेन शुद्धिः ॥ ३९ ॥

अथ पतनीयानि ॥ ४० ॥

वक्ष्याम इति वाक्यसमाप्तिः । पतनीयानि पतनाहाणि कर्माणि महापातकेम्य ईषञ्जञूनानि ॥ ४०॥

कानि पुनस्तानि-

समुद्रसंयानम् । ब्रह्मस्वन्यासापहरणम् । भू-म्यनृतम् । सर्वपण्यैर्व्यवहरणम् । शूद्रसेव-नम् । शूद्राभिजननम् । तद्दपत्यत्वं च । एषामन्यतमत्कृत्वा चतुर्थकाला मितभो-जिनस्स्युरपोऽभ्यवेयु'स्सवनानुकल्पम्।स्था-नासनाभ्यां विहरन्त एते त्रिभिवर्षेस्तद्दप-हन्ति पापम् ॥ ४९॥

समुद्रसंयानं नावाऽन्तरा द्वीपान्तरगमनम् । ब्राह्मणस्वन्या-सापहरणं निक्षेपहरणम् । भूम्यनृतं साक्ष्ये भूमिविषयानृतवा-दः । सर्वेः पण्येरव्यवहरणीयैरप्युभयतोदद्भिर्व्यवहरणम् । जूद्र-प्रेष्यता तत्सेवनमुच्यते । जूद्रायां गर्भस्थापनं शूद्राभिजननम् ।

रपोभ्युपेयुः, रपे।भ्यवहरेयुः, तदपन्नन्ति,

शूद्रायां स्वभायीयामभिजातत्वम् । तद्यस्यत्वं शूद्रस्य पुत्रभाव-स्तवाहं पुत्रोऽस्मीत्युपजीवनम् । एषामन्यतमस्मिन् कृते प्रायश्चित्तं चतुर्थकालाः चतुर्थे काले येषां भोजनं ते तथोक्ताः मितभो-जिनः अल्पभुजः अपोऽभ्यवेयुस्सवनानुकल्पं त्रिपवणस्नानं स्थानासनाभ्यामहोरात्रयोर्थथासङ्ख्यं विद्दरन्त एते तत्पापं त्रि-भिस्संवत्सरेरपहन्ति अपझन्तीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

यदेकरात्रेण करोति पापं कृष्णं वर्णं ब्राह्मण-स्सेवमानः । चतुर्थकाल उदकाभ्यवायी त्रिभिवेषैस्तदपहन्ति पापमिति ॥ ४२ ॥

कृष्णो वर्णः चण्डालीत्येके । वर्णशब्दानुपपत्तेः शूद्रैवेत्यपरे। तत्सवनं तद्रमनम् । व्याख्यातं चतुर्थकालत्वमनन्तरसूत्रेऽपि । उ-दकाभ्यवायी त्रिषवणस्त्रायी एकरात्रेण सरुद्रमन एवमाह । अ-म्यासे च तद्म्यासः कर्मणः पुनः प्रयोगात् । विदुषो बुद्धि-पूर्वगमन इदम् ॥ ४२॥

अथोपपातकानि ॥ ४३ ॥

वक्ष्यन्त इति रोषः । एतान्यपि पतनीयेम्यो न्यूनानि ॥४३

अगम्यागमनं गुर्वीसखीं गुरुसखीमपपात्रां प-तितां च गत्वा भेषजकरणं प्रामयाजनं र-क्रोपजीवनं नाट्याचार्यता गोमहिषीरक्षणं यञ्चान्यदप्येवंयुक्तं कन्यादूषणिमति ॥४४॥ अगम्याः मातृष्वस्ताद्याः । ताश्च नारदो जगाद—

माता मातृष्वसा श्वश्रूमीतुलानी पितृष्वसा ।

पितृत्यसीखिशिष्यस्त्री भार्यो पुत्रस्य या भवेत् ॥

दुहिता चार्यभार्या च सगोत्रा शरणागता ।

राज्ञी प्रविजिता धात्री साध्वी वर्णोत्तमा च या ॥

आसामन्यतमां गत्वा गुरुतच्पव्रतं चरेत् । शिक्षस्योत्कर्तनं दण्डः नान्यो दण्डो विधीयते[।] ॥ इति ॥

अत्र माता स्तन्यप्रदा । गुर्वी माता गुरुः पिता तयोस्सखी च । यस्यापपा त्रा कन्या । उपपात्रेति पाठे पण्यस्त्री । पतिता ब्रह्महत्य।दिभिः यैः पुरुषः पतित, स्वकीयैश्च । तथा च वसिष्ठः—

त्रीणि स्त्रियाः पातकानि लोके धर्मविदो विदुः । भर्तृवधो श्रूणहत्या स्वस्य गर्भस्य पातनमिति ॥

भेषजकरणं उपजीविका यस्य । ग्रामयाजनं बहूनां याजनम्। रङ्गोपजीवनं नर्तनेनोपजीवनम् । नाटचाचार्यता बर्तकेभ्यो न-टसास्त्रस्य भरतिवशाखिलादेः प्रतिपादनम् । गोमहिषीरक्षणमप्यु-पजीवनाय । एवंयुक्तं वेदिनिन्दा, विप्रापवादः, शस्त्रपाणित्वं, अग्रिगोब्राह्मणेभ्यो दानप्रतिवेधः, अयाज्यस्वमस्वाज्यपदार्योत्मिकिय इत्यादि । कन्यादूषणं तद्रमनं तदूषणं वा रोहिणी काणा विश्वरूपा बहुभुगाकुला मन्दगतिभेन्दप्रज्ञा बहुभाषिणी दुर्गन्धगा-वेत्यादि ॥ ४४ ॥

¹नारदधर्मे, १२-७५. ²यस्यानपपात्रा. ³ वसि. ध. २८-७.

तेषां तु निर्वेशः पतितप्रवृत्तिद्वीं संवत्सरौ ॥४५

निर्वेशः प्रायश्चित्तं पतितानां प्रवृत्तिः जीवनं भैक्ष्यवृत्तिरित्यर्थः । अथ वा--- ब्रह्महणो व्रतं द्वी संवत्सरी चरेत् ॥ ४९ ॥

अथाशुचिकराणि ॥ ४६ ॥

वक्ष्यमाणानि वेदितव्यानि । तान्युपपातकेम्यो न्यूनानि ॥४६

द्यूतमभिचारोऽनाहिताग्नेरुञ्छवृत्तिता समावृत्त-स्य भैक्षचर्या तस्य चैव गुरुकुले वास ऊर्ध्व चतुभ्यों मासेभ्यस्तस्य चाध्यापनं नक्षत्र-निर्देशश्चेति ॥ ४७॥

द्यूतमक्षादिभिर्दैवनम् । अभिचारः इयेनाद्यनुष्ठानम् । पाथि क्षेत्रे वाऽनावृते देशे एकैककणिशोद्धरणं तेन वर्तनग्रुच्छवृत्तिता । स चानाहिताग्नेरशुचिकरः । आहिताग्नेस्तु विहितः । तथा हि—

> वर्तयंस्तु सिलोञ्छाभ्यामग्निहोत्रपरायणः । इष्टीः पार्वायनान्तीयाः केवला निवेपेत्सदा ॥ इति ॥¹

समावृत्तो गृहस्थस्तस्य भिक्षाचर्या । तस्य चैव समावर्तनप्रभृति मासचतुष्ट्यादूर्ध्वं गुहकुले वासः । अतस्तस्य मासद्वयं मासचतु-ष्ट्रयं वा गुरुकुलवास इप्यत एव । तथा चापस्तम्बः—'द्वौद्वौ मासौ समाहित आचार्यकुले वसेत् भूयश्श्रुतिमच्छन् '' । इति तस्यैवोक्तलक्षणात् कालादूर्ध्वं यद्ध्यापनं तद्य्यशुचिकरम् । अतश्चैतत् ज्ञापितं यावन्मरणं विद्यासङ्ग्रहः कार्ये इति । तदुक्तम्—

¹ मनु. ४-१०.

² आप. घ. १-१३-१९०

वलीपलितकालेऽपि कर्तव्यक्श्चितिसङ्गृहः ॥ इति ॥

नक्षत्रनिर्देशो ज्येतिदशास्त्रोपजीवनम् । चशब्दात् प्रतिलो-मलेखनग्रहस्थपरपाकोपजीवनानि गृह्यन्ते ॥ ४७॥

यान्येतान्यशुचिकराणि---

तेषां तु निर्वेशो द्वादश मासान्द्वादशार्धमासान् द्वादश द्वादशाहान् द्वादश षडहान् द्वादश-त्र्यहान् द्वादशाहं षडहं त्र्यहमहोरात्रमेका-हमिति यथाकर्माभ्यासः ॥ ४८॥

अत्र षडहात्त्राग्ये अहाः निर्दिष्टाः तान् प्राजापत्येन याज-येत् । षडहादींस्त्वनशनेन । यथा पापस्य कर्माम्यासस्त्वचा सेवा । तत्र गुर्वभ्यासे गुरुकल्पः । मध्यमे मध्यमः । छघौ छघुः ॥

पतितानामेव किञ्चिदाह-

अथ पिततास्तमवसाय धर्माश्चरेयुरितरेतरया-जका इतरेतराध्यापका मिथो विवहमानाः पुत्रान् सन्निष्पाद्य ब्रूयुर्विप्रव्रजतास्मत्त ए-वमार्यानपि संप्रतिपत्स्यथेति । अथापि न सेन्द्रियः पतित तदेतेन वेदितव्यमङ्ग्हीनो हि साङ्गं जनयतीति ॥ ४९ ॥

समवसाय सम्भूय परस्परं पतिता धर्माश्चरेयुः । किंलक्ष-

णान् यजनयाजनाध्ययनाध्यापनदानप्रतिग्रहलक्षणान् । अत्र परस्परं विवहमानेषु यदि पुत्रा निष्पन्ना भवेयुः तानिष्पादिताननुपनीय एवं पितरो ब्रूयुः । विप्रव्रजत निर्गच्छतास्मन्तः
अस्मान् त्यक्ता निर्गच्छत । निर्गताः आर्यान् प्रतिपत्स्यथ
यूयमार्यान् प्रतिपत्स्यथ अपिशब्दस्सम्भावनावचनः । आर्थैः किल
यूयं सम्प्रयोगं प्रतिपत्स्यथेति । आर्या एव युष्माकमुपनेतारो
भविष्यन्तीति । पतितपुत्रा अपि तैस्संसर्गाभावे शुचयो भवन्ति ।
संसर्गे हि संसर्गपतनिमति । ननु पतितपुत्रत्वादिप तद्भवतीत्याशङ्कचाह—अथापि न सेन्द्रियः पतित । यद्यपि च पिता
पंतित तथाऽपि न सेन्द्रियः इन्द्रियेस्सह न पतित तस्मात् न
हि पतनीयकारणम् । न चेन्द्रियाणि करणानि पतितानि ।
कर्तृकरणयोश्च प्रथक्तं प्रसिद्धं उपस्थेन्द्रियं च कर्मेन्द्रियम् ।

श्रोत्रं त्वकश्चर्षा जिहा नासिका चैव पश्रमी। पायूपस्थं हस्तपाटं वाक्चैव दशमी स्मृता॥ इति ॥।

पुत्रश्चिन्द्रियनिष्पादिताः । तथा च मन्तः—'अङ्गादङ्गात्सम्भविस 'ं इत्यन्तःकरणसमानाधीनः । अथोच्येत सर्वेरेव
पितृगुणेः पुत्रस्थैर्भवितव्यम् । अपि पतितत्वे तद्दिषे स्यात्—
तदेतेन वेदितव्यं दृश्येते ह्ययमर्थोऽङ्गहीनोपि साङ्गं जनयित
साङ्गोऽप्यङ्गहीनम् । अतो नावश्यं पतितपुत्रेणापि पतितेन भवितव्यम् ॥ ४९ ॥

अमुं तावत्पक्षं दूषयति--

मिथ्यैतदिति हारीतो दिघधानीसधर्माः स्त्रिय-

^{*} मनु. २-९०.

स्स्युर्यो हि दिधिधान्यामप्रयतं पय आतच्य मन्थति न तिच्छिष्टा धर्मकृत्येषूपयोजय-न्ति । एवमशुचिशुक्कं यत्रिर्वर्तते न तेन सह सम्प्रयोगो विद्यते ॥ ५०॥

अपिततायामि जनन्यां पिततादुत्पन्नश्चेत् पितत एव भवतीत्येतदनेन कथ्यते । कस्य हेतोः? यावता जन्योपि उत्पन्नः।
पिथ्येतिदिति । हारीतग्रहणं पूजार्थं नेदं मतं पर्युदासितुम्।
अत्र दिधियानीसाधम्यीत् स्त्रीणां बीजप्राधान्यं दर्शयति । तथा
द्रव्यान्तरनिष्पत्त्यायतनत्वं दिधियान्या एव । आसामप्यशुचिशुक्ताधारत्वम् । यथा च दिधियान्यां प्रयतायामातिश्चितादप्रयताद्द्धोः
मथननिष्पन्नं नवनीतं कृतं न धर्मकार्येष्विष्टचादिषु उपयुज्यते ।
एवमशुचिशुक्तिन्पादितेन पुंसा न धर्मसम्बन्धो विधीयते ।
अथ यदुक्तं 'न सेन्द्रियः पतित' इति तत् मिथ्यव । कथं?
द्रौ हि पुरुषे। भवतः सोपाधिको निरुपाधिकश्च । यो निरुमाधिकः परमात्मा तस्याकर्तृत्वम् । सोपाधिकस्तु पुण्यापुण्ये
करोति तत्फलं च अनुभवति । उपाधिश्च बुद्धचादिर्देहपर्यन्तः।
स हि क्षेत्रज्ञः । तिमन्श्चाहंप्रत्ययः । स च भूतात्मा स
देहोऽहक्कारं मनः॥

योऽस्यात्मनः कारयिता तं क्षेत्रज्ञं प्रचक्षते । यः करोति तु कर्माणि स भूतात्मोच्यते बुधैः॥ इति ॥¹

ततो देहोपि कर्तृत्वादेव पति । एवं च कत्वा मृतेप्विप पतितेषु तत्सिपण्डानां तहेहस्पर्शनादिः शिष्टेर्नाम्युपगम्यते । तस्मा-

¹ मनु. १२-१२.

दशुचिशुक्कोत्पन्नानामशुचित्वमेव । तथा च स्मृतिः—'पिततोत्पन्नः पिततो भवतीत्याहुः '' इति । यदप्युक्तम् 'अङ्ग्हीनोपि
साङ्गम् ' इति तदपि प्रहस्थितिवशात आहारिवशेषवशाच युक्तम् । इह तु सेन्द्रिय एव पततीत्युक्तम् । किश्च—स्त्रीपुंसाम्यां
हि पुत्रो जन्यते । यदात्रापि पुमानङ्गहीनः स्त्री तु साङ्गा भवत्येव।
ततोऽस्याङ्गानि प्रवर्तन्ते । मनुः—

पितुर्वा भजते शीलं मातुर्वीभयमेव वा ॥ इति ॥

इदं चान्यत्—भूयांसो धर्माः कारणगताः कार्ये भवन्ति । तत्र शुक्कादयो गुणाः पुत्रे न भवन्तीति प्रमाणशून्यं वचः । अत एव तदपि मिथ्येव । तस्मान तेन सह संप्रयोगो विद्यत इति स्थितम् ॥ ५० ॥

यद्यपि सम्प्रयोगो न विद्यते, तथाऽपि प्रायश्चित्तं तस्यास्ती-त्याह—

अशुचिशुक्लोत्पन्नानां तेषामिच्छतां प्रायश्चित्तिः। पतनीयानां तृतीयोंशस्त्रीणामंशस्तृतीयः।। ५१॥

पतनीयप्रायश्चित्तं यत्तूकं 'चतुर्थकाला मितभोजिनस्स्युः' इति सस्य तृतीयो भागः पतितोत्पन्नानां प्रायश्चित्तम् । स्त्रीणां तदु-स्पन्नानां तस्यापि तृतीयो भागः नवमभाग इति यावत् । तत्र तील्येऽपि तद्वजित्वे स्त्रीणां दोषलाघवमवगम्यम् । तथा च वनिष्ठः युक्तिमेवाह—

¹ बसि. भ. १३-६१.

'पतितोत्पन्नः पतितो भवति ' इत्याहुरिति । अत्र स्त्रिया हि परगामीति कथमुपेयामिति ॥ ५१॥

'सर्वपण्येर्व्यवहरणम् ' इति पतनीयमुक्तं, तत्र किल विषये किञ्चिदुच्यते—

भोजनाम्यञ्जनाद्दानाद्यदन्यत्कुरुते तिलैः । श्विविष्ठायां क्रिमिर्मूत्वा पितृभिरसह मज्जतिति॥ नात्र तिरोहितं किश्चिदस्ति ॥ ५२॥

पितॄन्वा एष विक्रीणीते यस्तिल्ञान्विक्रीणीते । प्राणान्वा एष विक्रीणीते यस्तण्डुल्जान्वि-क्रीणीते ॥ ५३॥

एषा निन्दा तिलतण्डुलयोर्विक्रयस्य ॥ ५३ ॥

सुरुतांशान्वा एष विक्रीणीते यः पणमानो दुहितरं ददाति ॥ ५४ ॥

सुरुतं पुण्यं तदंशाः सुकृतांशाः । पण्<u>मानो</u>्योऽन्यस्य द्भव्यं गृहीत्वाऽन्यस्मै द्भव्यान्तरप्राप्त्यर्थं प्रयच्छति ॥ ५४ ॥ अथ प्रसङ्गात् पण्यमाचष्टे—

तृणकाष्ठमविकृतं विक्रेयम् ॥ ५५ ॥

तृणविकाराः रज्ज्वासनकटादयः । काष्ठविकाराः स्नुक्स्नुवप्रति-मादयः । तद्वर्जं तृणं काष्ठं ब्राह्मणैरप्यापदि विक्रेयम् ॥५५॥

¹ विस. ध. १३-५१.

अथाप्युदाहरन्ति-

पशवश्चेकतोदन्ता अदमा च लवणोद्धृतः । एतत् ब्राह्मण ते पण्यं तन्तुश्चारजनीकृत इति॥

बाह्मणमाह—हे ब्राह्मण ! तवैतत्पण्यं यदेकतोदन्ताः पश्चवः शृङ्गिणस्तेऽप्येकतोदन्ताः अश्मा पाषाणश्च छवणोद्वृतो छवणव-र्जितः । तन्तुश्चारजनीकृतः कुसुम्भकुङ्कमहरिद्राद्यगुञ्जित इत्यर्थः॥

पातकविवर्जितेषु पण्यापण्यानां येषु प्रायश्चित्तं वक्तव्यं तदु-च्यते—

पातकवर्ज वा बभ्रुं पिङ्गलां गां रोमशां सर्पि-षाऽवसिच्य कृष्णैस्तिलैरवकीर्यानूचानाय दद्यात् ॥ ५७॥

वाशाब्दो वक्ष्यमाणेन प्रायश्चित्तविकल्पार्थः । बभुपिङ्गल्रयोर्वि-कल्पार्थो वा । रोमशाम् । एवंभूतां गां घृतेन वाऽम्यज्य तामेव कृष्णतिलेश्वितकीर्य बहुश्रुताय ब्राह्मणाय दद्यात् ॥ ५७॥

कूरमाण्डेद्वादशाहम् ॥ ५८ ॥

जुहुय।दिति शेषः ॥ ५८ ॥

यदर्वाचीनमेनो भ्रूणहत्यायास्तस्मान्मुच्यते इति ॥ ५९ ॥

¹ ते, आ, २-८.

अविचानमविक्तनं फलविधा ॥ ५९॥

पातकाभिशंसने कुच्छूः॥ ६०॥

पातक्ययमित्युक्तिमात्रे प्राजापत्योऽयं प्रायश्चित्तं तस्यानृतेन पात-केनाभिश्वस्तस्य ॥ ६०॥

अथास्मिन्नेव विषयेऽभिशंसितुराह— तदब्दोऽभिशंसितुः ॥ ६९ ॥

तदिति रुच्छ्रं प्रतिनिर्दिशति । ब्राह्मणमनृतेन पातकेनाभि-शंस्य वत्सरं प्राजापत्यव्रतं चरेत् । अत्र गौतमः—'ब्राह्मणाभि-शंसने दोषस्तावान् । द्विरनेनिस ''॥ ११॥

पतितसम्प्रयोगे सित कियता कतमेन सम्प्रयोगेन पतित तत्रो-भयं वक्ति—

संवत्सरेण पतिते पतितेन समाचरन् । याजनाध्यापनाद्यौनान्न तु यानासनाज्ञानादि-ति ॥ ६२ ॥

यानासनाशनैस्संवत्सरेण पति । न तु याजनादिभिस्संवत्सरेण । किं तर्हि ! सम्बन्धमात्रेण सद्य एवेत्यर्थः । अन्तरङ्गलात् या-जनादीनां बहिरङ्गलाच्च यानादीनां तद्युक्ता योजना । याजनं नाम ऋत्विग्यजमानसम्बन्धः । शिष्योपाध्यायसम्बन्धोऽध्यापनम् । क-न्यादानप्रतिग्रहलक्षणसम्बन्धो यौनम् । यानाद्येकस्यां शालायामे-कस्मिन् कुअरे खद्वायां वा ॥ ६२॥

[ो]गी. घ. २१-१८.

अमेध्यप्राहाने प्रायश्चित्तं नैष्पुरीष्यं तत्सप्तरात्रे-णावाप्यते । अपः पयो घृतं पराक इति

अमेध्यराब्देन श्वापदेष्ट्रिखरादीनां मांसं लशुनगृञ्जनपलण्डुकाद-यश्च गृह्यन्ते । अबादीनि त्रीण्युप्णानि । पराक उपवासः म-तित्रचहम् । एवमेकैकस्मिन् कृते सित द्वादश सम्पद्यन्ते । तस्थै-तस्य कृच्ळू इति संज्ञा ॥ ६३ ॥

त्रचहं प्रातस्तथा सायं त्रचहमन्यदयाचितम्। त्रचहं परं तु नाश्रीयात् पराक इति कृच्छूः॥ ६४॥

अयमपि द्वादशाह एव ॥ ६४ ॥

अतिबालकच्छ्भाह--

प्रातस्सायमयाचितं पराक इति त्रयश्वतूरात्राः स एषः स्त्रीबालवृद्धानां कृष्छ्रः॥ ६५॥

एकैकमेकाहः परं तु नाक्षीयात् । अतश्चतुरहोऽयम् । बालादि-प्रहणमराक्तोत्रलक्षणम् ॥ ६५ ॥

यावत्सकदाददीत तावदश्रीयात्पूर्ववत्सोऽतिक-च्छ्रः॥ ६६॥ पूर्वविदित्येतेन सर्वातिदेशे प्राप्त ग्रासनियमार्थं सक्दृहणम् । ग्रासस्तु शिष्यण्डपरिमितं पाणिपूरणात्रो वा ॥ ६६ ॥

अब्भक्षस्रृतीयः स कुच्छ्रातिकुच्छ्रः ॥ ६७ ॥

कृतस्त्रोपि द्वादशाहोऽब्भक्षो भवेत् । तृतीयग्रहणं समुचिता-नामेषां सर्वप्रायश्चित्तत्वप्रदर्शनार्थम् । यथाऽयं तृतीयो भवित तथा कुर्यादित्यर्थः । यद्वा—चतुर्षु त्रचहेषु तृतीयस्त्रचहोऽब्भक्षो भव-ति । प्रथमदितीयो चोदनभक्षो । चतुर्थः पराक इति । स एष कुच्छातिकुच्छः ॥ ६७॥

अथ कुच्छ्रव्रतमुच्यते---

कच्छे त्रिषवणमुदकोपस्पर्शनम् ॥ ६८ ॥

त्रीणि सवनानि प्रातर्मध्यंदिनं सायमिति **उपस्पर्शनं स्ना**नम् ॥

अधश्रायनम् ॥ ६९ ॥

उपरिं खट्टादिषु शयनिषेधः । अनुपस्तीर्णे देशे शयनमध-श्शयनिमत्यपरे ॥ ६९ ॥

एकवस्त्रता केशइमश्रुलोमनखवापनम् ॥७०॥

अथोत्तरीयं प्रतिषिध्यते ॥ ७० ॥

एतदेव स्त्रियाः केशवपनवर्ज केशवपनवर्जम् ॥

यो यावित्रयमः कृच्छ्रेषु पुरुषस्योक्तः स एव स्त्रीणाम् । कृ-च्छ्रचरणे केशवपनं तु वर्ज्यते । द्विरुक्तिरुक्तप्रयोजना ॥ ७१ ॥ इति द्वितीये प्रथमोऽध्यायः.

एवं तावद्वह्यचारिधर्मप्रसङ्गात् प्रसक्तानुप्रसक्तं विहितम् । अधुना ग्रहस्थधर्मा उच्यन्ते । तत्र प्रथमं तावत्संक्षिप्याह—

नित्योदकी नित्ययज्ञोपवीती नित्यस्वाध्यायी वृषलान्नवर्जी । ऋतौ च गच्छन्विधिवञ्च जुह्वन्न ब्राह्मणश्चयवते ब्रह्मलोकात् ॥ १ ॥

निसोदकी उदकमण्डलुहस्तः । नित्ययक्कोपवीती । निवी-तिप्राचीनावीतिम्यामन्यत्र । नित्यस्वाध्यायी अन्यत्रानध्यय-नात् । वृषळदशूद्धः । अन्नग्रहणादामं प्राणसंशये तत्स्थि-त्यर्थमम्यनुज्ञातमेव । ऋतुः अर्तेर्गतिकर्मणो गर्भाधानक्षमकालः । न वसन्तादिः । तत्र गच्छन् मैथुनमाचरन् । आह—

> ऋतुस्स्वाभाविकः स्त्रीणां रात्रयष्षोडश स्मृताः। चतुर्भिरितरेस्सार्थमहोभिस्सद्विगींहतैः॥ तासामाद्याश्रतस्रस्तु निन्दितैकादशी च या। त्रयोदशी च शेषास्तु प्रशस्ता दश रात्रयः॥

एतच स्वभायीयामेव । विधिवच जुद्दत् श्रुतिस्मृतिचोदितेन मा-र्गेण । **ब्रह्मलोकान्न** च्यवते । ब्रह्म च तङ्कोकश्च ब्रह्मलोकः

¹ मृतु. ३-४६-४७.

तस्मान्न च्यवते न भेदं प्रतिपद्यत इत्यर्थः । अनेन प्रकारेणगृहस्थस्यापि स्वाश्रमविहितकर्मणामुक्तिमनुमनुते । आह च याज्ञवल्क्यः---

न्यायार्जितधनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोऽतिथित्रियः ॥ श्राद्धकत्सत्यवादी च गृहस्थोऽपि विग्रुच्यते ॥ इति॥

तथा च धर्मस्कन्धब्राह्मणम्—'सर्व एते पुण्यलोका भवन्ति। ब्रह्मसंस्थोऽसृतत्वेमति ^{२२} इति ॥ १ ॥

'ऋतों च गच्छन्' इत्युक्तम् । तच्च 'प्रजानिश्श्रेयसम्' इति गृह्येषूक्तम् । प्रजानां च जीवनं कथं भवतीति दायवि-भागप्रकरणमारम्यते । तत्र परकृतिरूपां श्रुतिमुदाहरति—

मनुः पुत्रेभ्यो दायं व्यभजदिति श्रुतिः ॥२॥

पुत्रग्रहणात् पुंस एव विभेजत्, न दुहितुः । तथा च श्रुतिः—'तस्मात्स्त्रियो निरिन्द्रिया अदायादीः' इति । स्मृतिरपि—

विभागं चेत्पिता कुर्यादिच्छया विभजेत्सुतान् ॥ इति ॥ तत्र दातव्यद्रव्यदायविभाग इदानी कर्तव्य इति विधिकल्पना॥२ तत्रायं प्रकारः—

समग्रस्तर्वेषामविशेषात् ॥ ३ ॥

न विशेषः कश्चिच्छूयते विषमो भाग इति । अयं तु समो विभागः सवर्णापुत्राणामौरसानां समानगुणानां च । न त्व-सवर्णापुत्राणामनौरसानामसमानगुणानाम् ॥ ३ ॥

¹ ३-२०५, ² छा. उ. २-२३-१, ³ १-८-४६, ⁴ते. सं. ३-१-९, ⁵ते. सं. ६-५-६, ⁶याज्ञ**-२-**११६,

अस्मिन्नेव विषये उद्घारयुक्तं विभागमाह— वरं वा रूपमुद्धरेज्ज्येष्ठः ॥ ४ ॥

वरमुत्कष्टरूपद्रव्यमुद्धरेत् गृहीयात् ॥ ४ ॥

किं तत्र प्रमाणम्?

तस्माज्ज्येष्ठं पुत्रं धनेन निरवसाययन्तीति श्रुतिः ॥

निरवसायनं पृथकरणम् । धनेनोपतोप्य पृथक्कर्वन्तीत्यर्थः । अनया श्रुत्याऽविद्रोषादिति हेतुः अपसारितो भवति ॥ ५ ॥

दशानां वैकमुद्धरेज्ज्येष्ठः ॥ ६ ॥

सर्व धनजातं दशधा विभज्य ज्येष्ठस्यैको भाग उद्धारः कार्यः । दशसङ्ख्याधिकेषु सत्स्वेष विभागो लाभाय भवति । न तु दशसंख्यान्यूनेषु । एतावुद्धारौ गुणवज्ज्येष्ठविषयौ वेदि-तव्यो ॥ ६ ॥

सममितरे विभजेरन् ॥ ७ ॥

सर्वे धनजातं दशधा विभज्य ज्येष्ठस्यैको भाग उद्धारः कार्यः । अविशष्टनवभागानितरे पुत्रास्समं विभजेरन् ॥ ७॥

पितुरनुमत्या दायविभागस्सति पितरि ॥८

तदिनच्छया विभागे देशा अपि भवन्ति ॥ ८॥

¹ते. सं. २-५=२.

चतुर्णां वर्णानां गोश्वाजावयो ज्येष्ठांशः॥९

अंश्वानियमेनोद्धारः । मृते जीवीत वा पितिर गोश्वाजाविष्वे-तत् । इतरे समं विभजेरन् । विभवादिना ज्येष्ठभागद्वथाविश-ष्टस्याप्याधिक्ये सित विज्ञेयम् ॥ ९ ॥

एवं समानवर्णस्त्रीपुत्रविषये सित विभाग उक्तः । अथ— नानावर्णस्त्रीपुत्रसमवाये दायं दशांशान् कृत्वा चतुरस्त्रीन् द्वावेकमिति यथा-क्रमं विभजेरन् ॥ १०॥

नानावणिस्त्रियो ब्राह्मणादिस्त्रियः । तत्पुत्रसमवाये सति सर्वे दशधा विभज्य चनुरोंशान् ब्राह्मणीपुत्रो हरेत् । इतरेषु पर्मु त्रीनंशान् क्षत्रियामुतः । तत्परिशिष्टेषु त्रिपु द्वौ वेश्यामुतः । तस्येतद्वशिष्टांशं शूद्रामुतः । एवं क्षत्रियोपि मृतस्य वर्णक्रमात् षे।ढाकृतानां त्रीन् द्वावेकिमिति यथाक्रमं प्रकल्पयेत् । तथा वै-श्योपि स्वपुत्राय द्वावेकिमिति विभजेत् । असत्यो विषमविभागः॥

औरसे तूत्पन्ने सवर्णास्तृतीयांशहराः ॥११

ओरसपुत्री वक्यते 'सवर्णायां संस्कृतायाम् ' इति । तस्मि-त्रुत्पन्ने सवर्णास्तृतीयांशहरा भवेयुः । सर्वधनजातं त्रेधा विभज्य तेपामेकं षोढा सम्पाद्य त्रीन् द्वावेकमिति कल्पयेत् ॥ ११ ॥

-

सवर्णापुत्रानन्तरापुत्रयोरनन्तरापुत्रश्चेहुण-वान् स ज्येष्ठांशं हरेत् ॥ १२ ॥ गुणवान् ।हे श्रुतिशीलादिज्येष्ठः ॥ १२ ॥ गुणवत्पुत्रस्य ज्येष्ठांशहरणे कारणमाह—

गुणवान् हि शेषाणां भर्ता भवति ॥ १३॥

आहारदानादिगुणवत्त्वं समर्थ एव । अतो ज्येष्ठः गुणव-त्तया कृतः॥ १३॥

' औरसे तूत्पन्ने ' इत्युक्तम्, तत्र सर्वस्यौरसनिमित्तप्रहणे प्राप्ते परिभाषते—

सवर्णायां संस्कृतायां स्वयमुत्पादितमौरसं पुत्रं विद्यात् ॥ १४ ॥*

पाणिग्रहणेन शास्त्रलक्षणेन तस्यां स्वयमुत्पादित औरसो न क्षेत्रजातः ॥ १४ ॥

एवं तत्त्रसङ्गात् पुत्रप्रातिनिधीनाह-

अभ्युपगम्य दुहितरि जातं पुत्रिकापुत्रमन्यं दौहित्रम् ॥ १५ ॥

विद्यादिति वर्तते अम्युपगम्य संवाद्यास्मदर्थतया दुहिता दीयते

^{*} अथाणुदाहरन्ति--

^{&#}x27;'अङ्गादङ्गात्संभविस हृदयादिधि जायसे । आत्मा व पुत्रनामासि स जीव शरदश्शतिमिति ॥ ं इति सूत्रपाठः क्राचिरिधको दृश्यते ॥

तस्यां नातं दोहित्रं पुत्रिकापुत्रं विद्यात् । अन्यत्वमारसापेक्षया तस्यास्य गौणत्वप्रदर्शनार्थम् । अन्यं दोहित्रमित्यस्यापरा व्याख्या— अन्यः असंवादपूर्वकं दत्तायां नातः तं दोहित्रमेव विद्यात् ॥१५॥

पुत्रिकापुत्रेत्येवंलक्षणः पुत्रो मातामहस्यैवेतत्त्रकटयति—

अथाप्युदाहरन्ति— आदिशेत्प्रथमे पिण्डे मातरं पुत्रिकासुतः । द्वितीये पितरं तस्यास्तृतीये च पितामहमिति ॥ १६ ॥

पिण्डिपतृयज्ञे क्रियमाणे प्रथमं पिण्डं मातरमृह्श्य दद्यात् । स्त्रियाः पिण्डदानं वचनप्रामाण्याद्भवति । पितृस्थानीया हि सा द्वितीयं मातुः पितरमात्मना मातामहम् । तृतीयं तस्याः पिता-महमात्मनो मातामहपितरम् । यद्वा—मातरं परिहाप्येव पिण्डदानम् । एतत्कर्मान्ते प्रदिशितम् । तत्राप्युक्तम् । कथं नु खलु पुत्रिकापुत्रस्य पिण्डदानं भवृति निमृष्टा एतत्तेऽमुप्ये तत मम पितामह् ये च त्वामन्वेतत्तेऽभुप्ये पितामह प्रपितामह ये च त्वामन्वेतत्तेऽभुप्ये पितामह प्रपितामह ये च त्वामन्वेतत्तेऽभुप्ये प्रपितामह ये च त्वामन्वेतत्ते । भुप्ये अमुप्या इति स्वमातरं निर्दिशिति ॥ १६ ॥

मृतस्य प्रसूतो यः क्लीबन्याधितयोर्वाऽन्ये-नानुमते स्वे क्षेत्रे स क्षेत्रजः॥ १७॥

मृतस्य स्वे क्षेत्रे प्रसूत इति सम्बन्धः । स्वक्षेत्रे स्वपाणिग्र-

हणादिना संस्कृते । कार्यानभिज्ञः क्लीवः तृनीया प्रकृतिः । व्या-धितस्तीवरोगेण प्रजोत्पादनासमर्थी गृह्यते । एषा त्रयाणां भा-र्यायामन्येन भ्रात्रा वा पित्रा वाऽनुमते देवरेणोत्पादितः क्षेत्रजो भवति ॥ १७॥

स एष द्विपिता द्विगोत्रश्च द्वयोराप स्वधारि-क्थभाग्भवति ॥ १८ ॥

स एप क्षेत्रजः द्विपिता द्वौ पितरौ यो जनकः क्षेत्रवां-श्च । द्विगोत्रत्वमप्यस्य तद्गोत्राभ्यामेव । गोत्रभेदे सत्यस्य प्रयो-जनम्—स्वधा पिण्डोदकादि । रिक्थं मृतस्य यदतिरिच्यते द्रव्यम् ॥ १८॥

शुश्रूषाविवाहिपण्डदानग्रहणस्योपयोगमाह----

अथाप्युदाहरन्ति–

हिपितुः पिण्डदानं स्यात्पिण्डेपिण्डे च नामनी । त्रयश्च पिण्डाष्पण्णां स्युरेवं कुर्वत्र मुद्यतीति ॥ १९ ॥

नामनी उत्पाद्यितुः क्षेत्रिणश्च तथोस्सह पिण्डदाने सित त्रय एव पिण्डाप्पण्णां भवेगुः । 'पित्रे पितामहाय' इति च वचनात् ॥ १९॥

मातापितृभ्यां दत्तोऽन्यतरेण वा योऽपत्यार्थे परिगृद्यते स दत्तः ॥ २०॥

मातापितृभ्यां वा दत्तः॥ २०॥

सदृशं यं सकामं स्वयं कुर्यात्स कृत्रिमः॥

सादृश्यं जात्यादिना सकामं अस्याहं पुत्रो भविष्यामि यदि मां त्रहीष्यतीति ये। मन्यते पुत्रार्थी च स्वयमेव पूजापूर्वकं यदि गृह्माति एवं गृहीतः कृत्रिम उच्यते ॥ २१॥

गृहे गूढोत्पन्नोऽन्ते ज्ञातो गूढजः॥ २२॥

गृहे अतिगुप्तायामिष स्त्रियामुत्पन्नः उत्पादितोऽयमिति पूर्वमज्ञा-तः । पश्चात्कालान्तरे येन केनिचत् विभयाधारिणा कारणेन अस्यामुत्पादितोऽयं पुत्र इति विज्ञायते तथाऽपि गूढ इत्यभिप्रायः। अत्र गृहग्रहणं प्रव्रजितायां गूढोत्पन्नस्य गूढ इति संज्ञा मा भूदि-दित्येतदर्थम् ॥ २२ ॥

मातापितृभ्यामुत्सृष्टोऽन्यतरेण वा योऽप-त्यार्थे परिगृह्यते सोऽपविद्धः ॥ २३ ॥

अत्रापि सदश इत्यनुवर्धते । उत्मृष्टस्त्यकः ॥ २३ ॥

असंस्कृतामनतिसृष्टां यामुपयच्छेत्तस्यां यो जातस्स कानीनः ॥ २४ ॥ अनेन ज्ञायते गूढनः संस्कृतायां नायत इति । गूढात्संस्कृ-तामाहुः । अनितस्रष्टां अनम्युपगतां गुरुभिः अतिमृष्टायामप्य-संस्कृतायां संस्कृतायामप्यनितमृष्टायां स एव । सोऽयं सदृश्य-।मृत्यादितो मातामहस्य पुत्रः ॥ २४ ॥

या गर्भिणी संस्क्रियते विज्ञाता वाऽविज्ञा-ता वा तस्यां यो जातः स स-होढः॥ २५॥

गर्भिणी सती सगर्भा गर्भवत्यिप ताटशी या परिणीयते तज्जातस्सहोढो नाम । वोदुश्चायं पुत्रः । विज्ञातायां तु सं-स्कार एव नास्ति॥ २५॥

मातापित्रोहिस्तात्क्रीतोऽन्तरेण वा योऽपत्यार्थे परिगृद्यते स क्रीतः ॥ २६ ॥

स्वद्रव्यं प्रदायेति शेषः ॥ २६ ॥

क्लीबं त्यक्त्वा पतितं वा याऽन्यं विन्देत्तस्यां पुनर्भ्वां यो जातस्स पौनर्भवः॥२७॥

मृतोऽप्यत्रानुज्ञातः । तथा च वसिष्ठः—'मृते वा साऽपि पुनर्भूभविति ' इति ॥ २७॥

^{1 819-20.}

मातापितृविहीनो यः स्वयमात्मानं दद्या-त्स स्वयंदत्तः॥ २८॥

स्वस्वत्विनवृत्तिः परस्वत्वापादनं च दानम् । अत्रापि शरी-रेन्द्रियाणामात्मीयत्वाद्दानव्यवहारः॥ २८॥

द्विजातिप्रवराञ्छूद्रायां जातो निषादः ॥ २९ ॥

द्विजः ब्राह्मणः॥ २९॥

कामात्पारशव इति पुत्राः ॥ ३० ॥

द्विजातिप्रवरादेः । पूर्वः ऋमोढायास्तु पुत्रः । अयं तु का-मादूढायाः । अनन्तरप्रभवप्रकरणे तयोरपि पुनर्प्रहणमनयोः पुत्रकार्येप्वपि प्रावण्यार्थम् ॥ ३०॥

अथैतान् पुत्रान्विविधान्विविनक्तिः--

अथाप्युदाहरन्ति-

औरसं पुत्रिकापुत्रं क्षेत्रजं दत्तकृत्रिमौ।
गूढजं चापविद्धं च रिक्थभाजः प्रचक्षते॥
कानीनं च सहोढं च क्रीतं पौनर्भवं तथा।
स्वयंदत्तं निषादं च गोत्रभाजः प्रचक्षते॥

औरसादयः गोत्रभानश्च रिक्थभानश्च । रिक्थं द्रव्यम् । कानीनादयश्च तत्गोत्रभानः । पारश्चनः अभाग एव विष्ठावत्। अस्मात्मूत्रादिदमप्यवगम्यते । निषादकन्याऽपि मुसमीक्ष्यासगोत्रादेव वोढव्या । अन्यथा सगोत्रागमनप्रसङ्गादिति । एते पुत्रिकापुत्रा-दयः काशकुशस्थानीयाः पुत्रप्रतिनिधयो मन्तव्याः । अवश्यक-रणीयत्वात् पुत्रोत्पत्तेः । उक्तं च 'पुत्रांश्चोत्पाद्य धर्मतः' इति । योषिता पुत्रवत्या भवितव्यम् । 'अवीरायाश्च योषितः ' इत्यभोज्या-न्नप्रकरणे दर्शनात् ॥ ३१–३२ ॥

तदेतत्परमतेनोपन्यस्यति सम-

तेषां प्रथम एवेत्याहौपजङ्गिनः ॥ ३३ ॥

औपजङ्किनिराचार्थो मन्यते स्म । प्रथमः औरस एव पुत्रो न पुत्रिकापुत्रादय इति ॥ ३३ ॥

स हि जनकं राजानं प्रतिकृत्यैवमुवाच-

इदानीमहमीष्यामि स्त्रीणां जनक नो पुरा। यतो यमस्य सदने जनियतुः पुत्रमञ्जवन्॥

यमः कृतयुगे औपजङ्किनमाहूय पप्रच्छ परदारेषूत्पादितः पुत्रः कि जनियतुरिति उताहो क्षेत्रिण इति । एवं प्रजा जनियतुरेतेति निश्चित्य तदिदं पुरा यमस्य सदने जनियतुः पुत्रमञ्जवन् । इदानीमहामत्यादि । सम्प्रति अहमीप्यीमीति न सहे । स्त्रीणा-मिति द्वितीयार्थे पष्टी । अथवा—स्वार्थ एव । स्त्रीणां चरन्तं पुरुषं नेप्यीमीत्यर्थः । हे जनकः पुरा यस्माद्यमस्य धर्मराजस्य सदने स्थाने वेश्मनि जनियतुरेव पुत्रमञ्जवन् ऋषयो न क्षेत्रिण

इति । न हि यमराजसकाशे निश्चितोऽर्थो मिथ्या भवितुमईती-त्योपजङ्कनेः मुनेर्मतम् ॥ ३४॥

रेतोधाः पुत्रं नयति परेत्य यमसादने । तस्माद्वार्यी रक्षान्ति विभ्यन्तः पररेतसः॥

रेतो द्यातीति रेतोधाः बीजं पुत्रं प्रकृतं नयति भुक्के पुत्रफलं लभते परेत्य मृत्वा यमसादने पुण्यपापोपभोगस्थाने । नैवं क्षेत्री । यस्मादेवं तस्मात्पररेतसो विभ्यन्तो भार्या रक्षन्ति ॥ ३५ ॥

एवं जनकादिः कन्याशिप्यान् प्रत्याह-

अप्रमत्ता रक्षथ तन्तुमेतं मा वः क्षेत्रे परवीजानि वाप्सुः । जनियतुः पुत्रो भवति साम्पराये मोघं वेत्ता कुरुते तन्तुमेतिमिति ॥ ३६ ॥

अन्ये बीजवपनं मा कार्षुः । तत्र को दोषः ? जनियतुः पुत्रो भवित साम्पराय परलोकेऽपि यदनेन पिण्डोदकदानादि जनियतुरेव भवेत् । न क्षेत्रिण इति । ननु भार्याथाः पुत्रस्य च रक्ष-णपोषणिचिकित्सादि सर्व क्षेत्रिणेव क्रियते तत्कथमिस्मित् पक्षे इति ? उच्यते मोत्रं वेत्ता कुरुते तन्तुमेतिमिति ॥ वेत्ता लब्धा क्षेत्रस्य कुरुते एतं तन्तुं मोद्यं कुरुते निष्फलोऽस्य प्रयासः इत्यभिप्रायः । इतिशब्द औपजङ्कानेरिच्छोपसंहारार्थः ॥ ३६ ॥

अथेदानीं स्वकीयमतेन पुत्रभरणक्रममाह-

तेषामप्राप्तव्यवहाराणामंशात् सोपचयात् सु-निगुप्तान्निदध्युरा व्यवहारप्रापणात् ॥३७॥

अप्राप्तव्यवहाराश्च बाला आ पोडशाद्वपीत् । तथा हि---

गर्भस्थेस्सदशो क्षेय आऽष्टमाद्वत्सराच्छिश्चः। बास्र आ षोडशोड्झयः पौगण्डश्चेति शब्दाते॥

तेषां पुत्राणां मध्ये बालाना**मंशान् सोपचया**न् गुप्तािन्नद्ध्युः । उपचयो नैय्यायिनी वृद्धिः । तथा बालानां द्रव्यं वर्धयेत् । उ-पचयांशान्वा रक्षितान् परैरनपहुतान् आव्यवहारप्रापणान्निदध्युः॥३७॥

अतीतव्यवहारान् ग्रासाच्छादनैर्विभृयुः ॥ अन्धजडक्कीबव्यसनिव्याधितादींश्च ॥ अक-र्मिणः ॥ पतिततज्जातवर्जम् ॥३८-४१॥

बिभृयादित्यनुवर्तते । अन्धः प्रसिद्धः । अकिश्चित्करो ज-डः । क्रीबः षण्डमनाः तृतीया प्रकृतिः । व्यसनी भूतादिषु प्रसक्तमनाः । अचिकित्स्यरोगी व्याधितः । आदिप्रहणात्परत्र कुब्जादयो गृह्यन्ते । अकिष्णस्समर्था अपि सन्तो निरुत्साहाः। पतितस्तत्सुतश्च पतितत्ज्जातौ । तथा च वसिष्ठः—'पतितो-त्पन्नः पतितो भवतीत्याहुरन्यत्र स्त्रियाः' इति ॥३८-४१॥

न पतितैस्संव्यवहारो विद्यते ॥ ४२ ॥

¹ वसि. ध. १३ — ५१.

औरसैरन्नाप्तव्यवहारैरिप न कर्तव्य इत्युक्तम् ॥ ४२ ॥

पतितामपि तु मातरं बिभृयादनभिभाषमाणः॥४३

यद्यपि माता भाषेत च । तथा च गौतमः—'न कर्हि-चिन्मातापित्रोरवृत्तिः' इति । अवृत्तिरशुश्रूषा अरक्षणं वा॥४३

उक्तः पुत्राणां दायविभागः । दुहितरः किं लेभेरन्नित्यत आह—

मातुरलङ्कारं दुहितरस्ताम्प्रदायिकं लभेरन्न-न्यदा ॥ ४४ ॥

साम्प्रदायिकिमत्यलङ्कारिविशेषः । सम्प्रदायतो लब्धस्साम्प्रदा-यिकः मातामहेन मातामह्या वा स्वमात्रे यहत्तं तत्साम्प्रदायि-कं अन्यत् असाम्प्रदायिकं खट्टादिशयनप्रावरणादिकमात्मनः। ए-तावदेव दुहितरो लभेरन्, नान्यत्॥ ४४॥

न स्त्री स्वातन्त्र्यं विन्दते ॥ ४५ ॥

दायलब्धे तस्याः स्वातन्त्र्यं भवेत् कतकत्यताभिमानेनेत्यभि-त्रायः ॥ ४९ ॥

अथाप्युदाहरन्ति-

पिता रक्षिति कौमारे भर्ता रक्षिति यौव्वने । पुत्रस्तु स्थविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हतीति॥

¹गी. ध. २१-१५.

तस्यांतस्यामवस्थायामरक्षतामेतेषां दोषः ॥ ४६ ॥

निरिन्द्रिया ह्यदायाश्च स्त्रियो मता इति श्रुतिः॥

'न स्त्रीस्वातन्त्रच 'सिद्धो दायप्रतिषेधः पुनरनूद्यते निन्दाशेषतय । निरिन्द्रियाः निर्गतरसाः । तदेतदवश्यागन्तव्यानृतताप्रदर्शना । र्थम् । आह च—

> शय्यासनमलङ्कारं कामं क्रोधमनार्यताम् ॥ द्रोहभावं कुचर्यां च स्त्रीभ्यो मनुरकल्पयदिति ॥ ४७

भर्तृहिते यतमानारस्वर्गं लोकं जयेरन् ॥ ४८॥

भर्तृहिते स्नापनप्रसाधनमर्दनादिभिर्भतीरं नातिऋमेदिति यावत्॥४८ अत्रैव प्रसङ्गात्प्रायश्चित्तमाह—

व्यतिक्रमे तु कृष्छः ॥ ४९ ॥

व्यतिऋमः परपुरुपनिमित्तो मानसेन वाचिकेन व्यापारः । समानजातीयविषयमेतद्वुद्धिपूर्वे च ॥ ४९॥

शूद्रे चान्द्रायणं चरेत् ॥ ५० ॥

यदा पुनः स्वभर्तृबुद्धचा मैथुनाय संकल्पयते सम्भाषते वा असमानजातीयेन शूद्रेण तदा चान्द्रायणम् । शूद्रे व्यवायस्य कर्तिर सित द्विजादिस्त्री चान्द्रायणं चरेत् कुर्यात् । अप्र-जायामेतत् । कुतः?

¹मनु. ९-१७.

ब्राह्मणक्षत्रियविशां स्त्रियश्श्द्रेण सङ्गताः । अप्रजाता विशुद्धचन्ति प्रायिश्चत्तेन नेतराः ॥ इति विसिष्ठदृष्टेः ॥ ५०॥

वैदयादिषु प्रतिलोमं कृच्छ्रातिकृच्छ्रादीश्वरेत्॥

वैश्ये क्षत्रिये च व्यवायस्य कर्तरि सतीत्यर्थः । बहुवचनं ब्राह्मण्याः द्वौ कर्तारो क्षत्रियायाः एक इति त्रयः । प्रितलोमं व्युक्तमेणेत्यर्थः । आदिश्रब्दात्माग्द्वौ गृहीतौ । रुच्छ्रातिरुच्छ्रः अतः रुच्छ्रप्रक्रमा एते त्रयः अस्मिन् क्रमेणेवं प्रातिलोम्यं वैश्य-सम्बन्धे ब्राह्मण्याः रुच्छ्रातिरुच्छ्रः । अस्या एव क्षत्रियसम्बन्धे सत्यतिरुच्छ्रः । क्षत्रियायास्तु वैश्यसंसर्गे क्रच्छ्र इति । अमितपूर्वे तु विसष्ठ आह—

'प्रतिलोमं चरेयुस्ताः कृच्लूं चान्द्रायणोत्तरम् '' । इति ॥ अत्र प्रातिलोम्यं प्रथममभोजनं ततः त्रचहमयाचितिमत्यादि । चान्द्रायणमुत्तरमस्य । 'चान्द्रायणे वा चान्द्रायणािन ' इति गुरु-लत्रुभावे वर्णविशेषे अभ्यासविशेषे चेति व्याख्यातं यज्ञस्वामिभिः॥५१

उक्तं स्त्रीणां ब्राह्मण्यादीनाम् । अथ— पुंसां ब्राह्मणादीनां संवत्सरं ब्रह्मचर्यम् ॥५२॥

संवत्सरं प्राजापत्यिमहाभिष्रेतम् । अत्र पारदारश्च सवर्णवि-षयः । मितपूर्वे चैतत् । अमितपूर्वे तु विसष्ठः— अह्मणश्चेदप्रे-क्षापूर्वे ब्राह्मणदारानिभगच्छेदिनवृत्तधर्मकर्मणः कुच्छ्रो निवृत्तधर्मकर्मणोऽ-

¹वसि. ध. २१-१२.

²वसि. ध. २१-१३.

तिरुच्छः । एवं राजनयवैश्ययोः ' इति । अनिवृत्तघर्मकर्मा कर्मा-दिनिवृत्तिहीनस्तद्भार्यागमने रुच्छः । निवृत्तधर्मकर्मा वृत्तवान् । तद्भार्यागमनेऽतिरुच्छः । 'अनिवृत्तधर्मकर्मा वृत्तवान् तद्भार्याया-मतिरुच्छः ' इति व्याख्यातम् ॥ ५२ ॥

शूद्रं कटायिना दहेत् ॥ ५३ ॥ :

राज्ञोऽयमुपदेशः । मरणान्तिकं चेतत् । कटः प्रकृतिद्रव्यं वी-रणानि । उक्तं च—'शूद्रश्चेद्वाह्मणीमभिगच्छेत् वीरणैर्वेष्टियित्वा शूद्रमत्रौ प्रास्येत् '² इति ॥ ५३ ॥

अथाप्युदाहरन्ति-

अब्राह्मणस्य शारीरो दण्डस्सङ्गृहणे भवेत्॥

अत्राद्मणः क्षत्रियः वैश्यश्च । तयोश्तारीरो दण्डः अग्नी प्रक्षेपः कर्तव्यः । कचसङ्ग्हणे अपदार्यः । निगुप्तब्राह्मणीगमने मतिपूर्वे वैश्यो लोहितदेभवेंष्ट्रियत्वा अग्नी प्रक्षेप्तव्यः । राजन्यश्शरपत्रैरिति ॥ अथ प्रपञ्चः—

🐪 सर्वेषामेव वर्णानां दारा रक्ष्यतमा धनात्॥

अपीति शेषः ॥ ५५ ॥

अब्राह्मणवध उक्तः । अत्रापवदति---

न तु चारणदारेषु न रङ्गावतरे वधः। संसर्जयन्ति ता ह्यतान्निगुप्तांश्वालयन्त्यपि॥

¹ २१-७.

²विंस. २१-१.

चारणदाराः देवदास्यः । रङ्गावतारः पण्यस्त्रियः । तासु सङ्ग्रहणे वधो न कर्तव्यः । येन तास्संसर्जयन्ति सम्बन्धयन्ति आत्मना निगुप्तान् रक्षितानपि पुंसो द्रव्यिष्ठिप्सया । तानेव क्षी-णद्रव्याश्चालयन्ति उत्पृजन्ति च । एवंस्वभावत्वादासां तद्वहने प्रायश्चित्तमप्यल्पमेव । 'पशुं वेश्यां च यो गच्छेत्प्राजापत्येन शुद्धचिति १ इति । तथाऽन्यत्रापि—

जात्युक्तं पारदार्थं च गुरुतल्पत्वमेव च। चारणादिस्त्रीषु नास्ति कन्यादूषणमेव चेति॥ ५६॥

अथ नानाबीजायतनत्वादपिवत्रं स्त्रीक्षेत्रम् । ततस्तत्रोत्पन्नमिप क्षेत्रजगृदोत्पन्नकानीनसहादपौनभेवाख्यमित्यपिवत्रमेतत् । परममत्रा-दिवदसंव्यवहार्यमित्याराङ्कचाह—

स्त्रियः पवित्रमतुलं नैता दुष्यन्ति कर्हिचित् । मासिमासि रजो ह्यासां दुरितान्यपकर्षति ॥

परपुरुषसंसर्गिविषयाणि मानसानि वाचिकानि पापानि पुन-रहिंसादिनिमित्तान्यपकर्षति ॥ ५७॥

किश्च--

सोमदशौचं ददत्तासां गन्धर्वदिशक्षितां गिरम्। अग्निश्च सर्वेमक्षत्वं तस्मान्निष्कल्मषास्स्नियः॥

तासां स्त्रीणां सोमइशीचं दत्तवान् । यत एवं तस्माता-भिर्यच्छीचं क्रियते तद्भर्ता नैव परिरक्षणीयम् । देवताप्रसादप्रसङ्गा- दिदमन्यदुच्यते—गन्धविशिक्षतां गिरम् भाषणप्रकारम् । अतोऽनुचितभाषणेऽपि तासु क्षान्तेन भवितव्यम् । तथा चो-क्तम्—पात्रलक्षणे 'स्त्रीषु क्षान्तम्' इति । अग्निश्च सर्वभक्षत्वं सर्वेभीग्यत्वं दत्तवान, यत एवं देवताम्यो दत्तवराः स्त्रियः नि-ष्कर्मषाः अपराधेष्वपि न त्याज्या इत्यभिप्रायः॥ ९८॥

किमेष उत्सर्गः? नेत्याह—

अप्रजां दशमे वर्षे स्त्रीप्रजां द्वादशे त्यजेत्। मृतप्रजां पश्चदशे सद्यस्त्विप्रयवादिनीम्॥५९॥

अधिवेदनमत्र विवक्षितम्, न त्यागः । तद्दपि सित सम्भवे । धर्माधिकारः पुनरस्यैव । अप्रियवादिन्या तु विपन्नः । तस्या अपि ग्रासाच्छादनं देयम् ॥ ५९ ॥

अयं परः स्त्रीधर्मः---

संवत्सरं प्रेतपत्नी मधुमांसमद्यलवणानि वर्जये-द्यदशयीत ॥ ६०॥

मृतः पतिर्थस्याः तस्याः अयं सांवत्सरिको नियमः । अत्यन्तं ताम्बूलमपि । तद्रहणमेव ब्रह्मचर्यस्यापि ग्रहणम् । तच्च याव-ज्जीविकम् ॥६०॥

षण्मासानिति मौद्गल्यः ॥ ६१ ॥

अशक्तावनुत्रहोऽयम् । अन्यथा पितृमेधकल्पोक्तेन 'यावज्जीवं न्नेतपत्नी' इत्यनेन विरोधस्स्यात् ॥ ६१॥

अत ऊर्ध्वं गुरुभिरनुमता देवराज्जनयेत्पुत्रमपु-त्रा ॥ ६२ ॥

अत ऊर्ध्व संवत्सरात् षङ्कचो मासेम्यः गुराभिश्वशुरप्रभृ-तिभिः अनुमता । सत्सु अन्येषु देवरेषु द्वितीयोऽवरश्च पत्यु-र्भूतः तस्मात्पुत्रमेकं जनयेत् तावतैव सपुत्रत्वसिद्धेः विवक्षितत्वा-चैकवचनस्य ॥ ६२ ॥

अत्र देवरनियोगो न स्यादित्याह—

अथाप्युदाहरन्ति-

वशा चोत्पन्नपुत्रा च नीरजस्का गतप्रजा। । नाकामा सन्नियोज्या स्यात्फळं यस्यां न विद्यत इति ॥ ६३॥

या पुरुषसम्बन्धं नेच्छिति । यस्यामुपगमनफलं **न विद्यते** गर्भस्य स्त्रवणात् ॥ ६३ ॥

अन्यत्रापि देवरानियोगादगम्यामाह---

मातुल्रिवितृष्वसा भगिनी भागिनेयी स्नुषा मा-तुलानी सखिवधूरित्यगम्याः ॥ ६४ ॥

स्वमृशन्दो मातुलिपतृशन्दाख्यां प्रत्येकं सम्बध्यते । भगिनी सोदरी । सुषा पुत्रस्य भार्या । मातुलानी मातुलस्य पत्नी । सालिवयुः सख्युश्च भार्या ॥ ६४ ॥

अगम्यानां गमने कच्छ्रातिकच्छ्रौ चान्द्रायण-मिति प्रायश्चित्तिः॥ ६५॥

अमितपूर्व गमन एतद्दृष्टव्यम् । ये पुनर्मातुलस्य दुहितरं पितृष्वसुश्च मन्त्रेण संस्कृत्य बन्धुसमक्षं तस्यामेव पुत्रानुत्पाद्य-नित चरन्ति च धर्मं तया सह तेषां निष्कृतिर्द्रष्टव्या ॥

एतेन चण्डाळीव्यवायो व्याख्यातः ॥ ६६ ॥ व्यवायो गमनम् । एतदप्यबुद्धिपूर्वविषयम् ॥ ६६ ॥ तदाह—

अथाप्युदाहरन्ति-चण्डालीं ब्राह्मणो गत्वा भुक्ता च प्रतिगृह्य च । अज्ञानात्पतितो विप्रो ज्ञानानु समतां ब्रजेत् ॥ ६७॥

समशब्दात्त्रायश्चित्ताभावमाह । समस्तानां निमित्तानां, न व्य-स्तानाम् । "अभिषत्य हुत्वा भक्षयेथाः" इतिवत् ॥ ६७॥

अथाविधिपूर्वपरिगृहीतगुरुदाराणामिधगमने, विधिपूर्वपरिगृहीतगु-रुस्थानीयभार्यायाश्ययनदोषीनिमत्तव्यामोहात्स्वभार्याबुद्धचा ऽधिगमने प्रायश्चित्तान्तरमाह—

पितुर्गुरोर्नरेन्द्रस्य भार्या गत्वा प्रमादतः । गुरु-तल्पी भवेत्तेन पूर्वोक्तस्तस्य निश्चय इति॥ गुरुः गुरुस्थानीयोऽभिप्रेतः । नरेन्द्रोऽभिषिक्तः । पूर्वोक्त इति अनन्तराभिहितं प्रायश्चित्तं, तच कच्छ्रादित्रयम् ॥ ६८॥

इदानीं ब्राह्मणस्य स्वकीयवृत्त्या जीवनाशक्तावनुकल्पमाह---

अध्यापनयाजनप्रतिप्रहैरहाक्तः क्षत्रधर्मेण जी-वेत्प्रत्यनन्तरत्वात् ॥ ६९ ॥

अशक्तिः नित्यकर्माषसादो भृत्याबसादो वा । अध्यापनादि-प्वेकेनैव जीवनाशक्तो द्वितीयं तृतीयं चाधितिष्ठेत् । तत्रापि लघू-पायासम्भवे गुरूपाय आधेयः । कृत एतत् ।

यात्रामात्रप्रसिद्धचर्थं स्वैः कर्मभिरगिहतैः । अक्टेशेन शरीरस्य कुर्वीत धनसंचयम् ॥ इति स्मरणात्॥ 11

सत्रधर्मः शस्त्रधारणम् । प्रत्यनन्तरत्वात् । प्रतिशब्दोऽत्यन्तानन्तर्ये वर्तते । सत्रधर्मो हि वैश्यधर्मानन्तरः ब्राह्मणस्य । अनेनैव दर्श-यति क्षत्रधर्मासम्भवे वैश्यधर्मेणोपजीवेदिति । सोपि प्रत्यनन्तर एव शूद्रधर्मव्यपेक्षया । अध्यापनयाजनप्रतिग्रहाणां पूर्वः पूर्वी गुरुः। तद्भावे क्षत्रियवृत्तिः । तदलाभे वैश्यवृत्तिरिति ॥ ६९॥

नेति गौतमोऽत्युग्रो हि क्षत्रधर्मो ब्राह्मणस्य ॥

न क्षत्रधर्मी ब्राह्मणेनास्थेय इति गौतमाचार्यो मन्यते स्म । प्रसिद्धगौतमीये 'तदलाभे क्षत्रियवृत्तिः '² इति वचनात् अन्यद्गौतम-शास्त्रमस्तीति कल्प्यते । तथा 'आहिताब्रिश्चेत्प्रवसन् भ्रियेत पुन-स्संस्कारं कत्वा शववच्छौचिमिति गौतमः '³ इति वासिष्ठे । अत्यु-

म्रः अतितीक्ष्णः ' सङ्ग्रामे संस्थानमिनृत्तिश्च न दोषो हिसायामाहवे '¹ इत्येवंलक्षणो हासौ ॥ ७०॥

अथेदानीं विप्रविशोश्च शस्त्रग्रहणे कारणमाह-

अथाप्युदाहरन्ति-

गवार्थे ब्राह्मणार्थे वा वर्णानां वाऽपि सङ्करे। गृह्णीयातां विप्रविशो शस्त्रं धर्मव्यपेक्षया।।

अथराब्दश्चात्र रक्षणप्रयोजनवचनः । वर्णानां सङ्करः अन -हैस्त्रीपुंसलक्षणः । रास्त्रग्रहणे हेतुः—धर्मव्यपेक्षयेति । धर्म-बुद्धचेति यावत् ॥ ७१॥

प्रत्यनन्तरत्वादिति हेतुना वैश्यवृत्त्याऽपि जीवनमुक्तं, इदानीं त्वनुवदत्युत्तरविधित्सया—

वैद्यवृत्तिरनुष्ठेया प्रत्यनन्तरत्वात् ॥ ७२ ॥

न हीनवर्णेनोत्रुष्टवर्णवृत्तिरास्थेया । 'न तु कदाचिद्ध्या-यसीम् ' इति वासिष्टनिषेषात् । तत्र कृषिवाणिज्यस्रक्षणादिः वैश्यवृत्तिः । तत्र वाणिज्यविशेषो विहितः । 'तृणकाष्टमविकृतं विक्रेयम् ' इत्येवमादिना ॥ ७२ ॥

अथ कृषावाह—

प्राक्प्रातराहात् कर्षी स्यात् ॥ ७३ ॥

¹ गौ. ध. १०-१७.

²२-२३.

प्रातराशो दिवाभोजनं, तेन च लक्ष्यते वासरस्य पश्चमो भाग इति । तत्र हि भोजनं विहितं 'पश्चमे भोजनं भवेत्' इति दक्षवचनात् । अह्नः कालान्तरात्प्रयोगे वाऽनडुद्गचां विरुप्या-क्रिष्टो ततो विसृनेत् ॥ ७३॥

तौ विशिनष्टि--

अस्यूतनासिकाभ्यां समुष्काभ्यामतुदन्नारया मुहुर्मुहुरभ्युच्छन्दयन् ॥ ७४ ॥

अविद्धवोणाभ्यामनुत्तनासाभ्यामित्यर्थः । अण्डोत्कर्तनेन हि बीजशक्तिः क्षीयते । अनुद्वारया आरा नाम सलोहको दण्डः तयाऽनडुहः अनुदन् तयोव्यथामकुर्वन्नभ्युच्छन्दनमिविद्धतयाऽनक्षल-ग्रायाश्च मृदोऽपनयनं प्रियभाषणं कण्डूयनादिना लालनं च तं मृहुर्मुहुः कुर्वन्विलिखेत् भूमिमिति शेषः॥ ७४॥

स्वकर्मणा जीवनाशक्तेन हीनवृत्त्याऽपि जीवनमुक्तम्, अस्याम-प्यापदि न परित्याज्योग्निः. कुतःत्रभृति स गृहीत इत्यस्यामाकांक्षा-यामाह—

भार्यादिरियस्तिस्मिन् कर्मकरणं प्रागय्याधे-यात् ॥ ७५॥

गौतमीयमतेन दायादिपक्षोऽप्यस्ति । आचार्यस्य पुनर्भार्यादिरेवा-ग्रिरित्यभिन्नायः । कर्म गार्धं यदग्रचाधेयात् पूर्वं तिस्मन् गृह्याणि कर्माणि क्रियन्त इति । गृह्योक्तानां कर्मणां पुनरनु- वादोऽग्निहोत्रादितुल्ययोगक्षेमप्राप्ति हेतुत्वज्ञापनार्थः अम्रचाघेयात्पूर्वं गा-र्ह्याणां शूलगवादीनामनृष्ठानम् ॥ ७५ ॥

अय्रचाघेयप्रभृत्यथेमान्यजस्त्राणि भवन्ति यथैत-द्मचाघेयमित्रहोत्रं दर्शपूर्णमासावाप्रयणमु-दगयनदक्षिणायनयोः पद्गुः चातुर्मास्यानि ऋतुमुखे षद्वोता वसन्ते ज्योतिष्टोम इत्ये-वं क्षेमप्रापणम् ॥ ७६ ॥

क्षेमप्रापणं मोक्षः । एवंनित्यकर्मनिरतः प्रतिषिद्धकर्मवर्जी गृ-हस्थोऽपि विमुच्यते इत्यभिप्रायः।

> नित्यनैमित्तिके कुर्यात्मत्यवायजिघांसया । मोक्षार्थी न प्रवर्तेत तत्र काम्यनिषिद्धयोः ॥ इति ॥

इदानीं विहिताकरणे प्रतिषिद्धसेवने च दोषं वक्तुमुपऋमते-

अथाप्युदाहरन्ति-

न दिवास्वप्नशीलेन न च सर्वान्नभोजिना। कामं शक्यं नभो गन्तुमारूढपतितेन वा॥

न शक्यं गन्तुमिति सम्बन्धः । दिवास्वप्रशिलेनेति शब्देन विहिताकरणस्वभावो लक्ष्यते । स्वप्तो निद्रा मनोवृत्तिविशेषः । 'अभावप्रत्ययालम्बनावृत्तिर्निद्रा ' इत्यागमः । हिताहितप्राप्तिपरि-हारोपायभूतशुभाशुभकर्मानुष्ठानवर्जिताकलितचेतसो हि पुंसो नास्ति निद्राऽवसरः । अप्रसन्ने हि चेतासि निद्रा भवति । अलसो वा दिवास्वप्रशिलः । सर्वाञ्चभोजिशब्देनापि प्रतिषिद्धसेवा कथ्यते । मोज्यामोज्यव्यवस्था यस्य नास्तीत्यभिप्रायः । भुजिरत्र व्यापार-मात्रोपलक्षणार्थः आरूडपतितः तापसः परिव्राजकवृत्त्या व्यवस्थितः । एतैर्नभस्त्वर्गे गन्तुं प्राप्नुमशक्यमित्यर्थः ॥ ७७॥

दैन्यं शाठघं जैह्यघं च वर्जयेत् ॥ ७८ ॥

आत्मनः क्षीणत्वप्रदर्शनेन वा विष्णुना देन्यम् । शक्तौ सत्यामपि परोपकाराकरणं शाठचम् । जैसचं कौटिल्यम् । चशब्दादस्ठीलकादिकमपि । देन्यं पुनः प्रवक्तेन १ वर्जनीयम् ॥७८॥ अस्मिन्नर्थे गाधामाह—

अथाप्यत्रोशनसश्च वृषपर्वणश्च दुहित्रोस्संबादे गाधामुदाहरन्ति ॥ ७९ ॥

उराना शुक्रः । तस्य दुहिता देवयानी । वृषपर्वा तु क्षत्रियः तस्य दुहिता शर्मिष्ठा । तयोस्संवादोपि सुवादः ॥ ७९ ॥

गाधाश्चोकः---

स्तुवतो दुहिता त्वं वै याचतः प्रतिगृह्वतः। अ-थाहं स्तूयमानस्य ददतोऽप्रतिगृह्वत इति॥

प्रतिशास्त्रं प्रभाषते । तत्र पूर्वेणार्धेन देवयान्याः पितुरुश-नसो दीनस्वभावत्वं कथयति । उत्तरेण चात्मनः पितुर्वृषपवेणः सर्वतो विपरीतस्वभावत्वम् ॥ ८०॥

> इति श्रीगोविन्दस्वामिविरचिते बोधायनधर्मसूत्र-विवरणे द्वितीयप्रश्ने द्वितीयोऽध्यायः.

भूयोपि नियमायोच्यते--

तपस्यमपोऽवगाहनम् ॥ १ ॥

तपसे हितं तपस्यम् । अवगाहनं स्नानम् । तपस उपक्रमे कर्तव्यमित्यर्थः ॥ १ ॥

देवांस्तर्पयित्वा पितृतर्पणम् ॥ २ ॥

ननु 'पितृतर्पणं भवेत् ' इति ऋषितर्पणादनन्तरं पितृतर्पणं किलान्यत्रोच्यते । इह तु देवतर्पणादनन्तरम्, अत आनन्तर्ये विकल्पः । यद्वा—तपस्येऽवगाहने एव विशेषः॥२॥

अनुतीर्थमप उत्सिश्चेदूर्जं वहन्तीरिति ॥ ३ ॥

अनुतीर्थं तीर्थमनुकूलमित्यर्थः । एतस्मादेव गम्यते जले तर्प-णमिति । अयं हि स्नानविध्यनुवाके कृतस्त्रशः पठचते । यद्वा— नदीतरणानन्तरमेतदुत्सेचनं कर्तव्यम् ॥ ३ ॥

अथाप्युदाहरन्ति-

स्रवन्तीष्वनिरुद्धासु त्रयो वर्णो द्विजातयः। प्रातरुत्थाय कुर्वीरन् देवर्षिपितृतर्पणम्॥

तस्यामेव प्रातस्स्नानं विधीयते तटाकादिषु कुल्यासु वा ॥ इतरथा दोषमाह—

निरुद्धासु न कुर्वीरत्रंशभाक्तत्र सेतुकृत् ॥ ५॥

सेतुकृत् खननकृत् स्नानतर्पणादिपुण्यफलांशभाग्भवति । भवति च पुण्यकर्ता सेतुकृदेनोंशभाक् । आह च—

> परकीयनिपानेषु न स्नायाच कदाचन । निपानकर्तुः स्नात्वा तु दुष्क्रतांश्चेन लिप्यते[।] ॥ इति ॥

निपानं तटाककूपादि ॥ ५॥

उपसंहरति---

तस्मात्परकृतान् सेतून् कूपांश्व परिवर्जयेदिति॥

एवं निर्वाहकं परकीयकेनोपन्यस्यति सम-

अथाप्युदाहरन्ति-

उद्घृत्य वाऽपि त्रीन्पिण्डान् कुर्यादापत्सु नो सदा । निरुद्धासु तु मृत्पिण्डान् कूपा-न्त्रीनच्घटांस्तथेति ॥ ७ ॥

सदा न कुर्योच्चिरुद्धारिविति संबन्धः । अविशोषितेन पि-ण्डशब्देनावकरादीनां पिण्डा गृह्यन्ते । आपत्सु स्रवन्तीनां अ-निरुद्धानां बाभावे कूपे चेत् स्नानं समुपस्थितं तदा त्रीनपां पूर्णान् बटानुद्धृत्य स्नानम् ॥ ७ ॥

आपः त्रस्तुतास्तत्राह्—

बहु प्रतिप्राह्यस्य प्रतिगृह्याप्रतिप्राह्यस्य वाऽया-

¹ सनु. ४-२०१

ज्यं वा याजियत्वाऽनाश्चात्रस्य वाऽन्नम-शित्वा तरत्समन्दीयं जपेदिति॥ ८॥

काश्यपो नामदेनो ना ऋषिः । अप्स्तिति शेषः । उत्तरं च तुर्चं तरत्समन्दीयमप्सु जपेदिति । बहु भृत्यभरणक्षमादिषकं द्रष्टव्यम् । अप्रतिप्राह्यस्य पतितादेनी परिग्रहजुष्टमसुरादेनी स्व-भावजुष्टम् । अभोज्याक्नोऽनाश्याक्नः । एतच रहस्यप्रायाश्चित्त-माइ गौतमः—'रहस्यं प्रायश्चित्तमनिष्यातदोषस्य चतुर्ऋचं तरत्स-मन्दी ' इत्यादि ॥ ८॥ '

एतेऽप्यनाश्याद्धाः, एनस्वित्वात्, के ते ?

गुरुसङ्कारेणश्चेव शिष्यसङ्कारेणस्तथा । आहार-मन्त्रसङ्कीर्णा दीर्घ तम उपासत इति ॥

गुरवो व्याख्याताः । प्रायश्चित्तीयतां प्राप्याकृतप्रायश्चित्तसाद्भिः संसर्गे न ब्रजेदिति । आह—

प्रायश्चित्तीयतां पाष्य दैवात्पूर्वकृतेन वा ।

न संसर्ग त्रजेत्सद्भिः प्रायश्चित्तेऽकृते द्विजः ॥ इति ॥

नित्योदकीत्यत्र यदारब्धं तदेव पुनः प्रस्तौति प्रसक्तानुप्रसक्तं

परिसमाष्य—

अथ स्नातकव्रतानि ॥ १०॥

वक्ष्यन्त इति देशः । एतान्यपि प्रजापतिव्रतानि । स्नातका अ-प्युक्ताः । अथावशिष्टानि ॥ १०॥

¹ गी. घ. २४-१.

सायं प्रातर्यदशनीयं स्यात्तेनान्नेन वैश्वदेवं बलि-मुपहृत्य ब्राह्मणक्षत्रियवि इत्रानभ्यागतान्-यथाशक्ति पूजयेत् ॥ ११ ॥

यदशनीयमित्यनेन हविष्यस्यापि प्रहणं केचिदिच्छन्ति । तत्पु-नर्युक्तायुक्ततया परामृश्यम् । वैश्वदेवं कृत्वा वर्षि चोपहृत्य इत्यध्याहारः । बलिहरणानन्तरं चाभ्यागतान् यथाशक्ति पूजयेत् भोजयेदित्यर्थः । तृणभूम्युदकादीमां पूर्वमेवोक्तत्वात् ॥११॥

अथानुकल्पमाह---

यदि बहूनां न शक्नुयादेकस्मै गुणवते दद्यात्॥ यो वा प्रथममुपागतस्तवात्॥ १३॥

प्राणवान् कश्चन विद्यानुष्ठानसम्पन्नः पण्डित एव वा । वैश्वदेवे तु संप्राप्तः सोऽतिथिस्स्वर्गसङ्क्रमः ॥ इति ॥

शूद्रश्चेदागतस्तं कर्मणि नियुक्तवात् ॥ १४॥

ततस्तं भोजयेदिति देशः । द्विजादीनां तु विद्यातपसी एव भोज्ञियतुं पर्याप्ते । शूद्रस्याभ्यागतस्य तदसम्भवात्तत्स्थाने कर्मकरणम् । ततश्च निर्गुणे द्विजादावभ्यागते तमि कर्मणि नियुअचादित्युक्तं भवति । युक्तं चेतद्विसष्ठवचनात्—'अश्रोत्रिया
अननुयाज्या अनग्रयश्शूद्रसधर्माणो भवन्ति ' इति । आचार्योपि
विवक्ष्यति—'कामं तान् धार्मिको राजा शूद्रकर्ममु नियोजयेत् '
इति । कर्म च काष्ठभेदनमृत्तिकासान्द्रीकरणादि ॥ १४ ॥

¹ पराशरस्मृतिः. १-५८.

² वा. ध. ३-१.

श्रोत्रियाय वाऽप्रं दद्यात् ॥ १५ ॥ -

यदि बहूनां न शकुयात् इत्यनुवर्तते । तत्राह्-शिष्ट्वण्डप्रमःणाः चत्वारो प्राप्ता एकैकं भक्षं चतुर्गुणितं पुष्कलमित्युच्यते । तत्पु-ष्कलचतुष्टयं चाप्रम् ॥ १५ ॥

ये नित्या भाक्तिकास्स्युस्तेषामनुपरोधन संविभागो विहितः ॥ १६ ॥

भक्तमन्नं नित्यं ये भजन्ते पुत्रदारभृत्यादयः । तेषामुपरोधः पिडा तदभावोऽनुषरोधः । विभागो दानम् । तद्रुपरोधे सित न कर्तन्यम् । आह च—

भृत्यानामुपरोधेन यः करोत्यूर्ध्वदैहिकम् । तद्भवत्रमुखोदर्के जीवतश्च मृतस्य च ॥ इति ॥ १६॥

न त्वव कदाचिददत्वा भुजीत ॥ १७॥

अदत्वा भोजने सित दोषगुरुत्वख्यापनार्थो निपातद्वयप्र-योगः ॥ १७॥

पुनरप्यदत्वा भोजननिन्दामाह-

अथाप्यत्रान्नगीतौ श्लोकावुदाहरन्ति-

यो मामदत्वा पितृदेवताभ्यो भृत्यातिथी-नां च सुहृज्जनस्य। सम्पन्नमश्रन्विषम- ति मोहात्तमद्मग्रहं तस्य च मृत्युरिम॥
हुताग्निहोत्रः कृतवैश्वदेवः पूज्यातिथीन्
भृत्यजनावशिष्टम् । तुष्टश्शुचिद्रश्रद्दधदित यो मां तस्यामृतं स्यां स च मां
भुनक्ति ॥ १८॥

अञ्चाभिमानिन्या देवतया गीतावेती स्त्रोको निन्दास्तुतिरूपी। अनयोः पूर्वः निन्दारूपः । उत्तमो विपरीतरूपः । पितृदेवता-म्योऽन्नदानं वेश्वदेवबल्लिहरणम् । महायज्ञे अतिथीनां जनस्यैव । चतुर्थ्येषे षष्टी । सम्पन्नं मृष्टम् । तमग्रवहं तस्य च मृत्युरस्मि दारिद्रचं व्याधि चोत्पादयामीत्यर्थः । अभिहोत्रश्चदस्सायंप्रातः कर्तव्यहोमोपल्ल्सणार्थः ॥ १८॥

अथान्नदानप्रसङ्गाद्द्व्यप्रदानमेतेम्यः कर्तव्यमित्याह्-

सुब्राह्मणश्रोत्रियवेदपारगेभ्यो गुर्वर्थनिवेझौ-षघार्थवृत्तिक्षीणयक्ष्यमाणाध्ययनाध्वसं-योगवैश्वजितेषु द्रव्यसंविभागो यथाझ-क्ति कार्यो बहिवैदिभिक्षमाणेषु ॥१९॥

अस्मिन् सूत्रे चतुर्थ्येर्थे सप्तम्यो द्रष्टव्यो । यहा—निमित्त-संयोग एव । चतुर्थ्यन्तः वेदपारगेम्यः इत्यनुक्रम्य द्रष्टव्यः । एवं च तेम्य एव दानमप्युक्तं भवति सुद्राह्मणः आचारस- म्पन्नः प्रासमात्रत्रयोजनवान् । श्रोत्रियस्तदनुष्ठानपरः । वेदस्य पारः पर्यन्तः निष्ठा तदर्थज्ञानं तद्रमयतीति वेदपारगः विचार-सिद्धवेदार्थज्ञानवानित्वर्थः । गुर्वर्थः गुरुसंरक्षणपरः । निवेश्रो विवाहः । स च सन्तानार्थो यस्य स निवेशार्थः । औषधं भेषजम् । वृश्विश्लीणो विह्यानधनः । यश्वमाणः प्रसिद्धः । अध्ययनसंयोगो ज्ञानैकश्वरणः । अध्वसंयोगः पन्थाः अवति । विश्वित्रन्नामा सर्वस्वदक्षिणः ऋतुः तद्याजी विश्वजितः स चान्येषा-मिष सर्ववेदसदायिनां प्रदर्शनार्थः । एतेभ्यो वहिर्वेदिना अकल् तुकालेऽपि याचमानेभ्यो द्रव्यदानं यथाशक्ति कार्यम् । अत्र मनुः—

सान्तानिकं यक्ष्यमाणमध्वमं सर्ववेदसम् । गुर्वर्थपितृमात्रर्थे स्वाध्यायार्थ्युपतापिनः॥

नवैतान् स्नातकान् विद्यात् ब्राह्मणान् धर्मभिक्षुकान् । निस्स्वेभ्यो देयमेतेभ्यो दानं विद्याविशेषतः ॥ इति ॥

कृतान्नमितरेषु ॥ २० ॥

कृताकं पकान्नम् । आह च—'इतरेम्यो बहिर्वेदि कृताकं देवमुच्यते '* इति । इतरेम्योऽतिधिम्यः बहिर्वेदि कृतानमेव देथं नियमतः । सान्तानकादिम्यः पुनः कृतान्नमकृतानं च ॥२०॥ तदिदं पूर्वे।क्तमातिथ्यं, तददनमिहानूच्यते—

> सुप्रक्षाळितपादपाणिराचान्तदशुचौ संवृते देशेऽत्रमुपहृतमुपसङ्गृद्य कामक्रोधद्रोह-

^{*} मनु. ११,१-३.

खोभमोहानपहत्य सर्वाभिरङ्गुलीभिः शब्दमकुर्वन्प्राश्रीयात् ॥ २१ ॥

आत्मयाजिनो भोजिनो विधिरयम् । संवृते देशे उपविश्व भुअतिति रेषः । फलकादी पादं पात्रं वाऽऽरोप्य न भोक्तव्य-मिति । उपहृतमानीतम् । उपसङ्ख्य प्रीतिपूर्वकमभिवाद्य कामा-दीन्वर्जीयत्वा शब्दं सीत्काराद्यकुर्वन् ॥ २१ ॥

न पिण्डशेषं पात्रयामुत्सृजेत् ॥ २२ ॥

जग्ध्वाऽविश्वाष्टस्य पिण्डस्याभाज्यत्वात्तत्पात्रचामुत्सर्जने पुनरादा-नप्रसङ्गाच । अतः यावद्रसितुं शक्नोति तावदेव आददीतेति गम्यते ॥

मांसमत्स्यतिलसंसृष्टप्राशनेऽप उपस्पृत्रया-ग्रिमभिमृशेत् ॥ २३ ॥

संसृष्टशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । यावद्भिर्मासपरमाणुभिर्मिश्चिते ओदने तद्रसोपलब्धिर्मवति तावद्भिरसंसृष्टस्य प्राश्चेन इदं प्रायश्चि-त्तम् । ननु मांससंसृष्टानिषेषादेव मत्स्यसंश्रृष्टस्यापि निषेषप्रसिद्धेः कुतः पृथगुपादानं, मत्स्यार्थमित्युच्यते । मत्स्यगन्धोपलब्धावपि प्रायश्चित्तं मवतीस्यभिप्रायः । तिल्लसंसृष्टं तिलोदनम् ॥ २३ ॥

अस्तमिते च स्नानम् ॥ २४ ॥ पालाश-मासनं पादुके दन्तधावनमिति वर्ज-येत् ॥२५॥ नोत्सङ्गेऽत्रं भक्षयेत् ॥२६॥ आसन्यां न भुजीत ॥ २७ ॥ वैणवं दण्डं धारयेद्रुक्मकुण्डले च ॥ २८ ॥ पदा पादस्य प्रक्षालनमधिष्ठानं च वर्ज-येत् ॥२९॥ न बहिर्मालां धारयेत् ॥३०॥ सूर्यमुदयास्तमये न निरीक्षेत ॥३१ ॥

अदृष्टार्थमेतद्भतम् ॥ २४-३१ ॥

नेन्द्रधनुरिति परस्मै प्रव्रूयात्॥ ३२ ॥ यदि ब्रूयान्मणिधनुरित्येव ब्रूयात्॥ ३३ ॥

न परस्मा इत्यनेन आत्मनो निरीक्षणे न दोषः । इति करणलिङ्गात् शब्दोच्चारणनिषेभमध्यवस्यामः॥ ३२–३३॥

पुरद्वारीन्द्रकीलपरिघावन्तरेण नातीयात्॥

इन्द्रकीस्टः पुरद्वारे स्थापितः काष्ठविशेषः । परिघा तु प्रसि-द्वा । तावन्तरेण न गच्छेत् ॥ ३४॥

प्रेङ्क्योरन्तरेण न गच्छेत् ॥ ३५ ॥

प्रेङ्क्को निखातदारुलम्बमाना क्रीडाफलका तयोदीवीरन्तरेण गम-निवेषः ॥ ३९॥

वत्सतन्तीं च नोपरि गच्छेत् ॥ ३६ ॥

तन्ती दाम तङ्कङ्घनं निषिध्यते । चशब्दात् गोतन्तीं च ॥

भस्मास्थिरोमतुषकपाळापरनानानि नाघि-तिष्ठेत्॥ ३७॥

रोमशब्दः केशश्मश्रुणोरपि प्रदर्शनार्थः । अपस्नानं स्थलस्ना-नभूतजलं गात्रोद्धर्तनमलं वा ॥ ३७॥

गां घयन्तीं न परस्मै प्रब्रूयात् ॥ ३८ ॥

स्वकीयामिप तां न वारयेत् । एवं न परस्मा आचक्षीत। किमयं स्तनंधयनीयस्य रूयापनिषेधः, किं वा धेन्वा इति । तत्र गां धयन्तीमिति श्रवणाद्धेन्वा एव क्वचित्काश्चित् पिबन्त्या इति । केचित्पुनस्तस्यास्तथा श्रीत्यभावात् यथा वत्सस्य मातुः स्तनान् ।पिबतः, तत्र हि साक्रोशं प्रथयन्ति वारयन्ति च । कथं धय-न्तीमितिशब्देन स्तनमपिबन्ती गम्यते १ । गां धयन्तीं वत्समूत्रा-दिकमिति योजनया । अनेन चातीव प्रस्नुतावस्था छक्ष्यते ॥ ३८ ॥

नाधेनुमधेनुरिति ब्रूयात् ॥ ३९ ॥

क्षीरिणी गौर्धेनुः । अधेनुस्तिद्वेपरीता । उच्चारणनिषेधादृहष्टं कल्प्यम् ॥ १९॥

गुक्ता रूक्षाः परुषा वाचो न ब्रूयात् ॥४०॥

यथाऽश्रोत्रियं वदन्ति श्रोत्रिया इति । रूक्षास्तु विद्यमाने दोषे गुणल्यापकाः । यथाऽन्धं चक्षुष्मानिति ॥ ४०॥

27

नैकोऽध्वानं व्रजेत ॥ ४१ ॥

मध्ये व्याध्याद्युत्पत्तिप्रसङ्गात् । अतस्सद्वितीयो व्रजेत् ॥ १ १॥ न पतितैर्ने स्त्रिया न श्रूद्रेण ॥ ४२ ॥

सह ब्रजेदिति हेाषः । एतैस्सद्वितीयो न स्याद्रमन इत्यर्थः॥

न प्रतिसायं व्रजेत् ॥ ४३ ॥

प्रमादभयादेव । नक्तं सायम्॥ ४३॥

न नमस्स्नायात्॥ ४४॥

न नक्तं स्नायात्॥ ४५॥

अनयोः पूर्वप्रतिषेधः स्नानमात्रे । उत्तरस्तु नित्येनैमित्तिके । तत्र हि—'शक्तिविषये मुहूर्तमिप नाप्रयतस्त्यात् ' इत्युक्तम् । नैमित्तिकस्यापि महानिशि प्रतिषेधं केचिदिच्छन्ति ॥ ४४-४५ ॥

न नदीं बाहुकस्तरेत् ॥ ४६ ॥

बाहुभ्यां तरतीति **बाहुकः**॥ ४६॥

न कूपमवेक्षेत ॥ ४७ ॥

आत्मानं तत्र द्रष्टुमिति शेषः । इतरथा कूपपतितानां बालादी नामुत्तारणाशक्तेः ॥ ४७॥

न गर्तमवेक्षेत ॥ ४८ ॥

अधोमुख एव निम्नो हि भूभागः गर्ती भवति । को विशेषः कूपर्गतयोरिति चेत्—कूपो नाम दुःखेनादायोदकं पातुं खात इत्य-र्थः । यद्वा—कोरुदकमुद्धृत्य पातुमिति । अनेवंविधः गर्तः ॥

न तत्रोपविशेद्यत एनमन्य उत्थापयेत्॥४९

सर्वत्र पारवश्यं पुरुषस्य हृदीत्युपदेशः । राजभवनिर्निदृष्टास-निषेषोऽयम् । स्वयमारोदुमशक्यं देशं प्रत्यारोहणिनरोषो वा 'सूर्यमुदयास्तमये न निरीक्षेत ' इत्यारम्योक्तानां प्रतिषेषानां केचि-दृष्टार्थाः केचिहृष्टार्थाः केचिदुभयार्था इत्यवश्यं परिग्रहणीया एव । नो चेत् 'स्नातकव्रतलेपे च प्रायश्चित्तमभोजनम् ' इतिवत्स्यात्॥४९॥

पन्था देयो ब्राह्मणाय गवे राज्ञे ह्यचक्षुषे। वृद्धाय भारतप्ताय गर्भिण्ये दुर्बलाय च॥

अब्राह्मणेम्योऽप्यचक्षः प्रभृतिम्यः पश्चम्यो वर्त्मसङ्कटे समुपिस्थिते पन्थानं दातुं स्वयं तस्मादपसरेदेव । चशब्दोऽनुक्तोपसंहारार्थः। तेन 'चिक्रणेऽन्धकाय यवसमुपजीविने तपीस्वने हिताय वा ' इत्यादि-ब्राह्मणादिः ब्राह्मः॥ ५०॥

ब्राह्मणेभ्यो दत्वा पन्थानं कश्रंलक्षणं ग्रामं प्रति गच्छेदित्यत आह—

प्रभूतैधोदकयवससमित्कुशमाल्योपनिष्कमणमाढ्यजनाकुलमनलससमृद्रमार्यजनभूयिष्ठमदस्युप्रवेद्यं ग्राममावसितुं
यतेत धार्मिकः ॥ ५१ ॥

प्रभूतशब्दः एधादिभिष्षद्भिः प्रत्येकमिसंबन्धनीयः । एधः इन्धनं यवसः दोह्यानां गवादीनां भक्षः । उपनिष्क्रमणं वि-हारभूमिः । आढधाः धनवन्तः । अल्रसाः निरुत्साहाः । तद्धि-परीता अनलसाः । आर्थाः पण्डिताः । दस्यवश्चीराः तैरप्र-वेश्यं अदूष्यम् । यत्र हि धर्माश्रमाविरोधेन जीवनं सुकरं भवति तत्र धार्मिको नित्यं निवसेदित्यर्थः ॥ ५१॥

उदपानोदके ग्रामे ब्राह्मणो वृषलीपतिः । उषित्वा द्वादश समाः शूद्रसाधर्म्यमृच्छति ॥

उदपानं कूप एवोदकं नान्यन् यस्मिन् प्रामे स एवमुक्तः । वृषठीशब्दः प्राक् प्रदानाद्रगस्वलाया वाचकः । तथा हि—

> पितुर्गृहे तु या कन्या ऋतुं पश्यत्यसंस्कृता। सा कन्या वृषली क्षेया तत्पर्तिवृषलीपतिः ॥

वृषतीपतिरिति श्रृद्धायाः पतित्वे निषेकं निन्दित । धर्मानुपपत्तेः। एवंविधो धार्मिकोपि श्रृद्धसाधर्म्थमृच्छिति । तस्माद्रस्पोदके मार्मे धार्मिको न निवसेदित्सीभप्रायः ॥ ५२ ॥

ब्रामनिवास उक्तः, नगरे त्वनेवंविधेऽपि निवासनिषेधाय निन्दति—

पुररेणुकुण्ठितशरीरस्तत्परिपूर्णनेत्रवदनश्च । नगरे वसन् सुनियतात्मा सिद्धिमवाप्स्य-तीति न तदस्ति ॥ ५३ ॥

मनु. ३-१९.

कुण्ठितं प्रच्छादितम् । तच्छब्देन पुररेणुरेव परामृहयते । तेन परिपूरिते यस्य नेत्रे वदनं च स तत्परिपूर्णनेत्रवदनः । उष्ट्रखरविद्वराहगनाश्चपुरीषमूत्रसुराकोच्छिष्टशवकपालास्थितुषभस्माद्यप-हतसर्वावयव इत्यर्थः । एवंविधस्सुनियतेन्द्रियोपि नगरे वसन् परलोकं नामोतीत्यर्थः ॥ ५३ ॥

रेणुः प्रस्तुतस्तत्राह-

रथाश्वगजधान्यानां गवां चैव रजदशुभम् । अप्रशस्तं समूहन्याः श्वाजाविखरवाससाम्॥

पूर्वाणि पश्च रजांसि शुभानि । इतराणि षट् अप्रशस्तानि वज्यानि । समृहनी संमाजनी ॥ ५४॥

पूज्यान्यूजयेत् ॥ ५५॥

अवसरोचित्योपायेनायमपि श्रेयस्करो नियमः । उक्तं च---'प्रतिबधाति हि श्रेयः पूज्यपूजाव्यतिक्रमः' । इति ॥ ५५ ॥

ऋषिविद्वत्रृपवरमातुल्रश्वशुरित्वजः । एतेऽर्घ्याद्यास्त्रविहिताः स्मृताः कालविभा-गशः॥ ५६॥

ऋषिमेन्त्रार्थज्ञः । विद्वान् साङ्गस्येतिहासस्य प्रवक्ता । नृ-पोऽभिषिक्तः क्षत्रियः । वरो वोढा दुहितुः । इतरे प्रसिद्धाः । अर्ह्याः मधुपर्कार्हा इति शास्त्रेण वेदेन चोदिताः स्मृताश्च

¹ रघुवंशे. १-७९.

स्मृतिकर्तृभिः मन्वादिभिरप्यनुमोदिताः । यहा--कालविभागन
स्मृताः ॥ ५६ ॥

कोसी कालाविभाग इत्याह--

ऋषिविद्दन्नृपाः प्राप्ताः क्रियारम्भे वरर्त्विजौ । मातुल्रश्वशुरौ पूज्यौ संवत्सरगतागताविति ॥

प्राप्ताः प्रवासादनभ्यागताः । क्रियारम्भः पुंसवनयागादीना-मारम्भः । संवत्सरपर्यागतौ संवत्समुषित्वाऽऽगतौ ॥ ५७ ॥

अम्चगारे गवां मध्ये ब्राह्मणानां च सन्निधौ । स्वाध्याये भोजने चैव दक्षिणं बाहुमुद्धरेत्॥

स्वाध्याये वर्तमाने भोजनेऽपि बाहोरुद्धरणं नमस्काररूपेण। चराब्दः प्रशस्तमंगरुयदेवायतनप्रज्ञातवनस्पत्यादिपदर्शनार्थः॥

उत्तरं वासः कर्तव्यं पश्चस्वेतेषु कर्मसु । स्वाध्यायोत्सर्गदानेषु भोजनाचमनयोस्तथा ॥

तृतींयं वस्त्रमुपवीतं व्यतिषज्यते तदुत्तरीयम् । तत् स्नातक-स्य प्राप्यमप्येषु कर्मस्ववश्यं कर्त•यमित्युच्यते । उत्सर्गो मूत्र-पुरीषकरणम् ॥ ५९ ॥

हवनं भोजनं दानमुपहारः प्रतिग्रहः । बहिर्जानु न कार्याणि तद्ददाचमनं स्मृतम् ॥६० जान्वोर्द्वयोरन्तरा दक्षिणं बाहुं निधायैतानि कार्याणीत्यर्थः । उपहारोऽश्वारोहणम् । यद्वा---प्रसिद्ध एवोपहारो देवगुरुविषयः॥ अन्नदानं स्तूयते---

अत्रे श्रितानि भूतानि अत्रं प्राणमिति श्रुतिः। तस्मादत्रं प्रदातव्यमत्रं हि परमं हविः॥६१॥

असे श्रितानि अन्नावष्टम्भानि जङ्गमानि च । 'अन्नं प्राणमन्नमपानम् '* इति श्रुतिः । देवा अप्यन्नावष्टम्भा एव । हुत-प्रहुतादयस्तेषामन्नानि । तस्माद्यथाशक्त्या दातव्यम् ॥ ६१॥

हुतेन शाम्यते पापं हुतमन्नेन शाम्यति । अन्नंदक्षिणया शान्तिमुपयातीतिनद्रश्रुतिरिति॥

हुतं होमः कूश्माण्डगणहोमादिलक्षणः । तेन पापं शा-म्यते । हुतिवषयं च न्यूनातिरिक्तमन्नदानेन शाम्यति । अन्न-दानिवषयं च न्यूनाबिरिक्तमस्वादुना कृतं प्रियवचनाभाविनिमित्तं च दक्षिणया शाम्यति । वश्यति होतान्—

> भोजयित्वा द्विजानन्ते पायसेन च सर्पिषा। गोभूतिलहिरण्यानि भुक्तबद्भयः प्रदाय च॥

इति । चशब्दोऽवधारणार्थः । सर्वत्रात्र प्रमाणमस्माकं श्रुतिरेवेत्यर्थः । सा च 'तस्मादन्नं ददन् सर्वाण्येतानि ददाति '[†] इत्येवमादीका ॥६२॥

> इति बोधायनधर्मसूत्रविवरणे गोविन्द्रस्वामिकृते तृतीयप्रश्ले तृतीयोऽध्यायः

^{*} ते. त्रा. २-८-८.

यथा स्नातकस्यान्नदानमवर्थं कर्तव्यं, एवमुपनीतमात्रस्य स-न्थ्योपासनं प्रत्यहमवर्थं करणीयमित्याह—

अथातस्तन्ध्योपासनविधिं व्याख्यास्यामः॥१

अथशब्दो मङ्गालार्थः । तस्मिन् खल्वर्थे स्मर्यते—
ओङ्कारश्राथशब्दश्र द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा ।
कण्ठं भित्वा विनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिकावुभौ ॥ इति॥
माङ्गल्यहेतुतामुपदर्शयित सन्ध्योपासनं हि सर्वेभ्यः कर्मभ्यो मङ्गलकरम् । सन्ध्या नाम रात्रेवीसरस्य चान्तरालकालवर्ती सूर्यः ।
उपासनं तत्र प्रणवव्याद्वतिसहिततत्सवितुरितिमन्त्रोच्चारणजन्यस्तिद्वषयस्तन्ततो मनसो व्यापारः । इद्मेवात्र प्रधानम् । यदन्यत्तदङ्गम् । तथा च ब्राह्मणम्—'उद्यन्तमस्तं यन्तमादित्यमभिष्यायन्
कुर्वन् ब्राह्मणो विद्वान् सकलं भद्रमश्रुते' इति । कुर्वन् प्रदक्षिणं मन्त्रोच्चारणं वा । ब्राह्मणग्रहणं ऋणश्रुतिवत् । विधिमनुष्ठानक्कमं वक्ष्याम इति सङ्गहः कृतः। तत्र कालो वक्ष्यते—
'सुपूर्वीमिप पूर्वीमुपक्रम्य' इत्यत्र ॥ १ ॥

तीर्थं गत्वाऽप्रयतोऽभिषिक्तः प्रयतो वाऽनभिषिकः
प्रक्षालितपादपाणिरप आचम्य सुरभिमत्याऽब्लिङ्गाभिवीरुणीभिहिरण्यवणीभिः
पावमानीभिव्योहृतिभिरन्येश्च पंवित्रैरात्मानं प्रोक्ष्य प्रयतो भवति ॥ २ ॥

कर्तृसंस्कारोऽयम् । तीर्थे नदीदेवखातादि बहिर्श्रामाज्जलाशयः।

तै. आ, २.२,

तत्र गतस्तन् अप्रयतश्चेत्न्सायादेव । प्रयतस्तु न स्नायात् । स्ना-नास्नानयोर्विकस्पः । स च शक्त्यशक्त्यपेक्षः । प्रश्नालितपाद-पाणिरिखादि अभिषिक्तानभिषिक्तयोस्साधारणम् । प्रक्षालनं चा-मणिबन्धात् । 'अभ्याहितं पूर्वम्' इति पाणेः पूर्वनिपाताभावश्छा-न्दसः । अत्रापामाचमनं समन्त्रं वेदितव्यम् । मन्त्रश्च-- अग्निश्च मा मन्युश्च '* इत्यनुवाकस्तायंकाले | ' सूर्यश्च मा मन्युश्च '* इति प्रातः । प्रत्यहं हस्तपादादिभिः पापकरणस्यालेपार्थं भावितत्वात्तदपलेपनस-मर्भत्वाचैतयोः । प्रक्षालनाचमनप्रोक्षणानि च बाह्याभ्यन्तरमलालेपना- 🕢 र्थानि गम्यन्ते । प्रयतो भवतीति सूत्रान्ते निगमनात् । अत एव च स्नानमप्यत्र 'हिरण्यशृङ्गम्'† इत्येवमादिभिः समन्त्रकमेव द्रष्टव्यम्। वक्ष्यति सन्ध्योपासनफलप्रदर्शनवेलायां मान्त्रवर्णिकमेव पापप्रमोच-नम्-- 'यदुपस्थक्तं पापम्' इत्येवमादिना । वसिष्ठश्चैतमर्थमनुमो-दमान उपलक्ष्यते—'अथाचामेदिमिश्चेति सायं सूर्यश्चेति प्रातः मनसा पापं ध्यात्वा निवदन् ' इति । यद्यपि रहस्यप्राय-श्चित्तप्रकरण इदं पठ्यते । तथाऽपि वाक्यादविगानसमाचा-रादहरहरप्यवगन्तव्यम् । सुरभिमती 'दिधकाव्णणः ' इत्यृक् । अब्लि**ङाः** अब्देवस्याः ताश्च 'आपो हिं' इति तिस्तः । वा-रुण्यो वरुणदेवत्याः ताश्च 'यचिद्धि ते ' इति तिस्तः । केचित 'अव ते हेड: '² इति 'इमं में वरुण '⁵ इति चेच्छीन्त । 'हिर-ण्यवर्णाः ^{१३} इति चतस्तः । पावमान्यः 'पवमानः ^{१६} इत्यनुवाकः । अन्यानि पवित्राण्यघमर्षणादीनि स्वयमेव वक्ष्यति 'उपनिषदो वेदाः' इति प्रक्रम्य 'सावित्रीति चेति पावनानि' इत्यनेन । यद्वा---

^{*} याज्ञिकी. २४,२५. † याज्ञिकी. १. ¹ वसि. २३-२३.

² तै. सं. १-५-११. ³ तै. सं. ५-६-१. ⁴ तै, सं. ३-४-१९.

⁵ ,, , マータータ ⁶ ,, 耳「, マードーC。

'अवमर्षणं देवकृतम्' इत्यत्र । प्रयतः पूत्स्सन्ध्योपासनयोग्यो मवति ॥ २ ॥

अथ स्नानप्रोक्षणयोर्व्यवस्थामाह-

अथाप्युदाहरन्ति-

अपोऽवगाहनं स्नानं विहितं सार्ववर्णिकम्। मन्त्रवत्प्रोक्षणं चापि द्विजातीनां विशि-ष्यत इति ॥ ३ ॥

अपोऽवगाइनमिति वारुणं स्नानमाह । तच सार्ववाणिकं सर्व-वर्णसाधारणम् । मन्त्रवत्मोक्षणं पूर्वोक्तेर्मन्त्रेर्मार्जनं तच ब्राह्मं त्रैवर्णिकानां विशिष्टं स्नानम् । एवं चाहिजस्य वारुणमेव । द्विजातीनां पुनरुभयोस्समुच्चयः सित सम्भवे । असम्भवेऽि तेषां मार्जनमवश्यंमावि ॥ ३ ॥

किश्व--

सर्वकर्मणामेवारम्भेषु प्राक्तन्धचोपासनकाला-चैतेनैव पवित्रसमूहेनात्मानं प्रोक्ष्य प्रयतो भवति ॥ ४ ॥

सर्वकर्माणि श्रुतिस्पृतिशिष्टागमिसद्धानि । सर्वकर्मग्रहणेनैव सिद्धे सन्ध्योपासनस्य पृथग्ग्रहणं तस्यात्यन्तप्राशस्त्यप्रतिपादनार्थम्। तच्च प्रदर्शितमस्माभिरथातश्शब्दयोराभिप्रायं वर्णयिकः । पवित्रस-मूहेन सुरभिगत्यादिस्तोमेन आत्मानं प्रोध्याद्धिरेवात्मानं परितो- पि रक्षा कर्तव्या । अत उर्ध्व गायत्रचाडिममन्त्रितेनाम्भसा हतानि रक्षांस्यात्मानमाह मृत्युरिति । यच्च स्वाध्यायबाह्मणे पिठ-तम् 'सन्ध्चायां गायत्रचाडिभमन्त्रिता आप उर्ध्व विक्षिपन्ति' 'यत्प्रदक्षिणं प्रक्रमन्ति' 'इति च । तद्पि प्रसिद्धत्वादेव नोक्तमाचार्यैण । 'अग्निश्च ' इत्यादिमन्त्रद्वयवत् । स्पृतिरप्यस्ति—

कराभ्यां तोयमादाय सावित्रचा चाभिमन्त्रितम् । आदित्याभिम्रुखो भूत्वा प्रक्षिपेत्सन्ध्चयोर्द्वयोः³ ॥ इति॥

एतदुक्तं भवति—सन्ध्योपासनवेलायां कर्तव्येषु समन्त्रकाचमनत्रो-क्षणजलोत्सेपणसावित्रीजपोपस्थानेष्वाचार्येण स्वशाखायामनुका उक्ताः। उक्तास्तु नोक्ताः सिद्धत्वादेव। न केवलेत्सेपणत्रदक्षिणे एव भवतः॥

अथाप्युदाहरन्ति-

दर्भेष्वासीनो दर्भान्धारयमाणस्सोदकेन पा-णिना प्रत्यङ्मुखस्सावित्रीं सहस्रकृत्व आवर्तयेत् ॥ ५॥

द्भेष्वग्रथितेष्वनन्तर्गर्भेषु त्रिष्वासीनस्तादृशानेव द्भीन् सोद् केन पाणिना धारयमाणः । एकवचनादृक्षिणो गृहीतव्यः। सावित्रीं सवितृदेवत्यां 'तत्सवितुः ' इत्येतामृचं प्रणवव्यादृतिसहि-ताम् । तथाहि—

> एतदक्षरमेतां च जपन् व्याहृतिपूर्विकाम्। सन्ध्ययोर्वेदविद्विमो वेदपुण्येन युज्यते॥ ⁵ ॥ इति॥

 $^{^{1}}$ ते. आ. २-२. 2 याशिकी. २४,२५. 3 व्यासस्मृतिः.

⁴ते. सं. १-५-६. ⁵ मनु, २-७८.

ऋषिच्छन्दोदेवताविनियोगस्मरणपूर्वको जपो द्रष्टव्यः। न ह्येतक्कानम् सेत श्रोतस्मार्तकर्मप्रसिद्धिरित्यभियुक्तोपदेशात् । तत्र प्रणवव्याहतीनाम् मृषिर्वामदेवः । देवी गायत्री छन्दः। ओंकारसर्वदेवत्यः पारमेष्ठचः। व्यस्तानां व्याहतीनामिप्रवियुस्सूर्य इति देवताः। सावित्र्या ऋषिः विश्वामित्रः गायत्री त्रिष्टुप्छन्दः सविता देवता । सन्ध्योपासने विनियोगः । यस्मिन् सर्वमोतं प्रोतं च भवतीति ओंकारेण ब्रह्मोच्यते । तच्च सवितृमण्डलमध्यवर्ति । तथा च श्रुतिः—'आदित्यो ब्रह्मोत्यादेशः' इति । स एव च भूः भवतेस्सद्भूपं परं ब्रह्म । भुवः भावयतेः तदेव हि सर्व भवतीति । देवः स्वः । तथा च यास्कः— 'स्वरादित्यो भवति सु अरणः सु ईरणः स्वृतो रसान् स्वृतो भासं ज्योतिषां स्वृतो भासेति' । यो देवस्सावताऽस्माकं धियः कर्माणि पुण्यानि प्रति प्रेरयेत् तस्य यो भर्गः तपनहेतुः वरेण्यं वरणीयं वरदं वरमण्डलमभिचिन्तयाम उपास्मह इति मन्त्रार्थः ॥ ५॥

अथ स एव कल्पान्तरमाह---

प्राणायामशो वा शतकत्वः ॥ ६ ॥

'सावित्रीमावर्तयेत् ' इत्यनुवर्तते । प्राणायामश्रासुनिरोधनमात्रम् । प्रत्यावृत्ति श्वासानिरोधः । अथ वा यावच्छक्ति त्रिः चतुः पञ्चकृत्वः पठित्वा श्वासमुत्मृतेत् ॥ ६ ॥

उभयतःप्रणवां ससप्तव्याहृतिकां मनसा वा दशकृत्वः ॥ ७ ॥

सावित्रीं प्राणायामरा इत्यनुवर्तते । उभयतः प्रणवो यस्या-

¹ निरुक्तं, २-४-२.

स्तथा सप्तव्याहृतिभिस्सह वर्तत इति सैबोच्यते । सप्तव्याहृतयो भूराद्यस्सत्यान्ताः । अत्रैवं क्रमः कल्प्यः । प्रथमं प्रणवस्ततः सप्त व्याहृतयः ततस्सावित्रीसहिताच ध्यानतः प्रणव इति । के-चित्साबित्र्या एवोभयतःप्रणवत्विमिच्छन्ति । न तु सप्तानामिप व्याहृतीनाम् । अपरे पुनरादितस्सव्याहृतिकं सावित्र्या दशकु-त्वोऽम्यासः ततः प्रणव इति । एतौ पक्षो विचारणीयो । आद्यस्य तु सम्प्रदायोस्ति ॥ ७॥

त्रिभिश्च प्राणायामैस्तान्तो ब्रह्महृदयेन॥८॥

ब्रह्महृद्यं 'ओं भूः । ओं भुवः ' इत्यनुवाकः । अनेन न-वक्त्त्वो वचनेन त्रयः प्राणायामाः सम्पद्यन्ते । तान्तः क्षान्ति-मापन्नस्तावित्रीमावर्तयेदिति सिंहावस्रोकनन्यायेन सम्बन्धः । स्मृति-द्यातसिद्धत्वात् । एवं हि प्राणायामस्रक्षणं प्रसिद्धम्—

सन्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह। त्रिः पठेदायतपाणः प्राणायामस्स उच्यते॥ इति²॥

'ओमापो ज्योतिः' इत्यनुवाकरोषिश्चारः । तत्र प्रणवो गतः । ज्याहृतित्रयं च । महः महतः पूजाकर्मणो वा ब्रह्म । जनो ब्रह्म जनेर्विपरीतल्रक्षणं न जायत इत्यर्थः । तपस्तपतेरिमजनकर्मणः । सत्यमिति त्रिधानुत्रयनिमित्तमेतत् । सर्वे ब्रह्मेवेत्युपसंहारार्थः । सावित्री गता । आपः आमोतेः । ज्योतिः द्योततेः दीप्तिकर्मणः शब्दरूपं हि तद्व्ह्म । अमृतं अविनाशि हि । तद्व्ह्म वृहतेर्वृद्धिक-र्मणः परिवृदं भवति ॥ ८॥

¹ याशिकी, २७.

वारुणीभ्यां रात्रिमुपतिष्ठत इमं मे वरुण तत्त्वा यामीति द्वाभ्याम् ॥ ९ ॥

'अह्न्येष मन्त्रो रात्रौ वारुणः' इति श्रुतेः रात्रिमिति कालि वेर् देशः । उपस्थेयस्तु सविता तत्कालविशिष्टः । उपस्थानं चो-पोत्थितेनैव यच्छतिसमाचारः । प्रासद्धं प्रदक्षिणादि तद्प्यत्र कर्तव्यं 'तृतीयश्शिष्टागमः' इति लिङ्गात् ॥ ९ ॥

एवमेव प्रातः प्रामुखस्तिष्ठन् ॥ १०॥

एवमिति 'तीर्थं गत्वा' इत्यादि सर्वमितिदिशति । मा-तरिति कालनिर्देशः । माञ्जुख इति प्रत्यञ्जुखनिवृत्त्यर्थम् ॥१०

> मैत्रीभ्यामहरुपतिष्ठते मित्रस्य चर्षणीधृ-तो मित्रो जनान् यातयतीति द्राभ्याम्॥

अतिरोहितार्थमेतत् ॥ ११॥

सुपूर्वामपि पूर्वामुपक्रम्योदित आदित्ये स-माप्रुयात् ॥ १२॥

सुपूर्वी नक्षेत्रेषु ढश्यमानेषु पूर्वी सन्ध्यासुपक्रम्यादित्योदयो-त्तरकाले समामुयात्॥१२॥

> अनस्तमित उपक्रम्य सुपश्चादिष पश्चि-माम् ॥ १३ ॥

सुपश्चात् यावस्रक्षत्रविभावनं तावदिति समामुवादित्यर्थः ॥ १३॥ सायंत्रातस्सन्ध्योपासनकर्तुरायुर्विच्छेदो न भवतीत्याह—

सन्ध्ययोश्च सम्पत्तावहोरात्रयोश्च सन्ततिः॥

सन्ध्योपासनकर्तुर्भवतीति रेषः । सम्पत्तिस्सम्पूर्णता । सा च सन्ध्योपासनेन यथाविष्यनुष्ठानेन भवति । तस्यां च सत्यामहो-रात्रयोस्सन्तितरविच्छेदो भवति । उपासितुरायुरविच्छिनं भवती-त्यर्थः । आह च—

ऋषयो दीर्घसन्ध्यत्वाद्दीर्घमायुरवाप्नुयुः । प्रज्ञां यश्चश्च कीर्ति च ब्रह्मवर्चसमेव च ॥ इति ॥ अथानुपासितुर्दोषमाह—

अपि चात्र प्रजापितगीतौ श्लोकौ भवतः— अनागतां तु वे पूर्वामनतीतां तु पश्चिमाम्। सन्ध्यां नोपासते विप्राः कथं ते ब्राह्मणा-स्स्मृताः॥ सायं प्रातस्सदा सन्ध्यां ये वि-प्रा नो उपासते। कामं तान् धार्मिको रा-जा शूद्रकर्मसु योजयेदिति॥ १५॥

त्रजापतित्रहणमादरार्थम् । अनागतामनतिकान्तामिति चोदि-तकालाभिप्रायम् । कथं ते ब्राह्मणा इति विप्रव्रहणं च द्वि-

¹यमस्मृति:.

जात्युपलक्षणार्थम् । अत एव शूद्रकर्मस्वित्युक्तम् । इतरथा क्ष-त्रियकर्मस्वित्यवक्ष्यत् ।

न तिष्ठति तु यः पूर्वाम्रुपास्ते न च पश्चिमाम् । स शूद्रवद्घद्दिष्कार्यस्सर्वस्मात् द्विजकर्मणः ॥ इति ॥ तदा कथम् ?

तत्र सायमतिक्रमे राज्युपवासः प्रातरतिक्रमे अहरुपवासः॥ १६॥

अतीतां तां सन्ध्यां कृत्विति रोषः । उपवासोऽनरानम् ॥१६॥ किश्च—

स्थानासनफलमवाप्नोति ॥ १७॥

त्रायश्चित्तप्रशंसेषा ॥ १७ ॥

अथाप्युदाहरान्त-

यदुपस्थकृतं पापं पद्मचां वा यत्कृतं भवेत्। बाहुभ्यां मनसा वाऽपि वाचा वा यत्कृतं भवेत् । सायं सन्द्रचामुपस्थाय तेन तस्मा-त्ममुच्यते ॥ १८ ॥

उपस्थक्ततं परभार्यो प्रति बहुराः प्रायश्चित्तस्याम्रानादिह स्व-मार्यायामेवानृतुकालाद्युपयोगेऽनाम्नाते वेदितव्यम् । पद्भश्चां यद-बुद्धिपूर्वप्रतिषेधगमनादि कृतम् । बाहुभ्यामापि हिंसाच्छेदनभेदनादि

¹ मनु. **२-१**०३.

हस्तचापलं तत् । तथा मनसा परद्रव्यस्याभिष्यानादि । वाचा कृतं अवद्यवदनादि । यत्रयत्र वाद्यानःकायकृते प्रायश्चित्तान्त-रादिना विरोधो नास्ति, तत्र एतदेव प्रायश्चित्तमित्यभिप्रायः। सन्ध्योपासनप्रशंसा चैषा ॥ १८॥

किञ्च—

रात्रचा चापि सन्धीयते ॥ १९॥

पुरुष इति शेषः । अभिसन्धानमम्युदयः॥ १९॥

न चैनं वरुणो गृह्णाति ॥ २०॥

वरुणो नाम पापमप्सु मरणं जलोदरव्याधिर्वा ॥ २०॥

एवमेव प्रातरुपस्थाय रात्रिकृतात्पापात्प्रमु-

अर्थवादातिदेशः । फलातिदेशो वाऽयम् । रात्रावुपस्थादिभिः कृतादित्यर्थः ॥ २१ ॥

अहा चापि सन्धीयते ॥ २२ ॥

पूर्वेव व्याख्या ।) २२ ॥

मित्रश्वेनं गोपायति आदित्यश्वेनं स्वर्गे लोक-मुत्रयतीति ॥ २३॥

इदमपि तथा ॥ २३ ॥

29

अथ संहत्य स्तौति-

स एवमेवाहरहरहोरात्रयोः सन्धिषूपतिष्ठमानो ब्रह्मपूतो ब्रह्मभूतो ब्राह्मणः शास्त्रमनुवर्त-मानो ब्रह्मलोकमभिजयतीति विज्ञायते ब्रह्मलोकमभिजयतीति विज्ञायते ॥ २४॥

ब्रह्मपूतः सावित्र्या पूतः । ब्रह्मभूतः शब्दब्रह्मप्रणवमापन्नः॥ आह च---

योऽधीतेऽहन्यहन्येतांस्त्रीणि वर्षाण्यतन्द्रितः। स ब्रह्म परमभ्येति वायुभूतः खमूर्तिमानिति ॥ विज्ञायते इति श्रुतिसंसूचनम् ॥ २४ ॥

इति श्रीगोविन्दस्वामिविराचिते बोधायनधर्मविवरणे द्वितीयप्रश्ने चतुर्थोऽध्यायः.

प्रयतोऽभिषिक इत्युक्तम् । प्रसङ्गात्ताद्विधमाह— अथ हस्तौ प्रक्षाल्य कमण्डलुं मृत्पिण्डं च गृद्य तीर्थं गत्वा त्रिः पादौ प्रक्षाल-यते त्रिरात्मानम् ॥ १ ॥

अथ स्नानविधिरुच्यते इति शेषः । तत्रारम्भे हस्तयोः प्र-

¹मनु. २-८२.

क्षालनम् । यद्वा—तीर्थं गत्वा हस्तौ प्रक्षाल्येति सम्बन्धः। चरान्दात् गोमयदाहादीति । अनञ्पूर्वि हि समासे क्वो ल्यप् भवति, इह तु छान्दसः गृह्येति ल्यबादेशः । तीर्थम्

> नदीषु देवलातेषु तटाकेषु सरस्यु च । स्नानं समाचरेत्रित्यमुत्सप्रस्रवणेषु च ॥ इति ॥ तथा— सति प्रभूते पयसि नाल्पे स्नायात्कथंचन।

न त्ववंनातीयकम् । तत्र गत्वा मृत्पिण्डैकदेशेन कमण्डलूद्केन नैकैकं पादं त्रिःत्रिः प्रशालयते । एवमात्मानमिष अनर्थज्ञ-तदङ्गन्यायेनात्मनश्शारीरं प्रशालयदिति गम्यताम् ॥ १॥

अथेदानीं प्रक्षालितपादेनैव प्रवेष्टव्यान् देशानाह—

अथ हैके ब्रुवते इमशानमापो देवगृहं गोष्ठं यत्र च ब्राह्मणाः अप्रक्षाल्य पादौ तन्न प्रवेष्टव्यमिति ॥ २ ॥

प्रथमान्तराब्दो निर्देशफलः । प्रातिपदिकार्थमात्रे हि प्रथमां स्मराति पाणिनिः । तेषां कर्मत्वख्यापनार्थम् । तस्माद्द्रो नजो प्रकृतमर्थं सूचयतः । तस्मात्प्रक्षाल्येव प्रवेष्टव्यं श्मशानादीति । 'अर्हे कृत्यतृचश्च' इति स्मरणेन प्रत्ययाद्द्रीर्थो गम्यते । न तु कर्मत्वम्, प्रक्षाल्येव प्रवेष्टुमर्हतीत्यर्थः ॥ २ ॥

अथापोऽभिप्रतिपद्यते-

हिरण्यज्ञृङ्गं वरुणं प्रपद्ये तीर्थं मे देहि या-

¹मनु, ४-२•३.

चितः। यन्मया भुक्तमसाधूनां पापेभ्य-श्च प्रतिप्रहः। यन्मे मनसा वाचा कर्म-णा वा दुष्कृतं कृतम्। तन्म इन्द्रो वरु-णो बृहस्पतिस्सविता च पुनन्तु पुनः-पुनरिति॥ ३॥

अथराब्दात्प्रक्षालनानन्तर्यमाह । गोमयेनात्मानमालिप्येति केचि-दिच्छन्ति । हिरण्यशृङ्गमित्यृचोर्वामदेव ऋषिः । काण्डर्षयो वा विश्वेदेवाः । प्रथमा पुरस्ताद्वृहती, द्वितीया पङ्किः । उमे अपि लिङ्गोक्तदेवते । तत्र द्वयोरप्ययमर्थः—हिरण्यशृङ्गं हिरण्मयशृङ्गं वरुणं त्वां शरणं प्रपद्ये । मया याचितस्त्वं मम स्नानाय तीर्थे जलाशयं देहि । वरुणो ह्यपां राजा 'यासां राजा वरुणः '* इति लिङ्गात् । एष एव वा तुम्यं तीर्थमिति गृहं देहीति । असाधूनाममोज्यानां अन्नं यन्मया भुक्तं यो वा मया च पापकर्मभ्यः प्रतिग्रहः कतः । यच्च मनोवाक्षायकर्मभिः दुष्कु-तं कृतं भवति । तत्सर्वमादत्त जलाशयस्नानेन इन्द्रादयः । किमतः यन्मया पुनःपुनः प्रार्थीयतुं शक्यते इति ॥ ३ ॥

एतद्न्यो भवति--

अथाञ्जलिनाऽप उपहन्ति सुमित्रा न आप ओषघयस्सन्त्विति ॥ ४ ॥

द्विहस्तसंयोगोऽअलिः । तेनाक्षलिना जलप्रवेशादनन्तरमुप-

[#]ते, सं. ५·६-**१**,

इन्ति गृह्यति । नः अस्माकं आपश्चीषधयश्च तदुत्पादितास्सुमित्राः
मुखहेतवस्सन्तिवित मन्त्रार्थः ॥ ४ ॥

अथैना अपः---

तां दिशं निरुक्षति यस्यामस्य दिशि हेण्यो भवति दुर्मित्रास्तस्मै भूयासुर्योऽस्मान् हेष्टि यं च वयं हिष्म इति ॥ ५ ॥

अस्य स्नातुः द्वेष्यो यस्यां दिशि अस्ति तां दिशं अ-पोऽम्युक्षित । यः पुरुषः अस्मान् द्वेष्टि यं वा वयं द्विष्मः तस्मै दुर्मित्राः दुःखहेतवः आपो भूयासुरिति मन्त्रार्थः॥ ९॥

> अथाप उपस्पृश्य त्रिः प्रदक्षिणमुदकमाव-र्तयित यदपां क्रूरं यदमेध्यं यदशान्तं तदपगच्छत्तादिति ॥ ६ ॥

व्यक्तो मन्त्राभिप्रायः ॥ ६ ॥

अप्सु निमज्ज्योन्मज्ज्य ॥ ७ ॥

नाप्सु सतः प्रयमणं विद्यते न वासःपल्पू-लनं नोपस्पर्शनम् ॥ < ॥

यखुपरुद्धारस्युरेतेनोपतिष्ठते नमोऽप्रयेऽ-प्सुमते नम इन्द्राय नमो वरुणाय नमो वारुण्ये नमोऽक्रय इति ॥ ९ ॥

उत्तीर्याचम्याचान्तः पुनराचामेत् ॥ १०॥

उन्मज्ज्ञचाचान्तः पुनराचामेदिति सम्बन्धः | निमज्जनमिद्धरास्मनः प्रच्छादनम् । उन्मज्जनं ताम्य आविर्भावः । अत्रोन्मज्जनानन्तर-भाविनियममनुक्त्वा मनस्याविर्भूतं प्रतिषेधं विस्मरणभयादाचार्य उप-दिश्चतिस्म—नाप्सु सत इति । प्रयमणं शौचं मूत्रपुरीषाद्य-पनयलक्षणं मलापनयनं पाणिम्यामवस्फोटनं उपस्पर्शनं आचम नम् । एतक्त्र्यमप्मु सता न कर्तव्यमित्यर्थः । 'तपस्यमवगाहनम् ' इत्यस्मित्रध्याये 'स्नवन्तीप्विनरुद्धासु ' इति निरुद्धास्तप्पु प्रतिषेध उक्तः । तस्येदानीं प्रायश्चित्तमाह—यद्युपरुद्धास्स्युरेतेनोपतिष्ठते नमोऽप्रय इति । नात्र मन्त्रे तिरोहितं किश्चिद्दस्ति । जलाशयादुत्तीर्य प्राङ्गुखा वा आचामेत् । अप आचम्य आचान्तः पुन-रिति चोक्तम् । तस्यायमभिप्रायः—मन्त्राचमनं सर्वत्राचान्त एव कुर्यादिति ॥ ७-१०॥

आपः पुनन्तु पृथिवीं पृथिवी पूता पुनातु माम्।
पुनन्तु ब्रह्मणस्पतिर्बह्मपूता पुनातु माम्।
यदुच्छिष्टमभोज्यं यद्या दुश्चरितं मम। सर्वे
पुनन्तु मामापोऽसतां च प्रतिप्रहं स्वाहेति ॥ ११॥

वामदेवा ऋषयः, विश्वेदेवा वा ऋषयः । द्वे अप्येते अनु-ष्टुमी आपः प्रार्थ्यन्ते । आपश्शोधयन्तु । इह पृथिवीशब्देन तन्मयं शरीरमुच्यते । ताभिराद्धिः पूतं शरीरं पुनातु मास्। पुनातु ब्रह्मणस्पितिरिति । एकस्मिन् बहुवचनं पूजायाम् । 'एतद्वेष्णवान् खनामि ' इति यथा । पृथिवीं पुनात्वित्यर्थः । ब्रह्मणूतं बृहस्पितिपूतं शरीरम् । यदुच्छिष्टमन्यत् यद्भोज्यं मया भुक्तं यद्वा दुश्चरितं मम तत्सम्बन्धीति शेषः । सर्वे पुनन्तु मां सर्वस्माद्स्मात् मामापः पुनन्तु । मामापोऽसतां च मितिग्रहम् । असन्तश्शूद्वाः पापकर्माणो वा तत्प्रतिग्रहजाता-देनसो मामापः पुनन्त्विति । स्वाहेति प्रदानप्रतिपादकश्रवणा-द्वचेयमित्यवेहि ॥ ११ ॥

मन्त्राचमनानन्तरम्-

पिवत्रे कत्वाऽद्गिर्मार्जयत्यापो हिष्ठा मयोभुव इ-ति तिसृभिहिरण्यवर्णादशुचयः पावका इ-ति चतसृभिः पवमानस्सुवर्जन इत्येतेना-नुवाकेन मार्जियत्वाऽन्तर्जलगतोऽघमषेणेन त्रीन् प्राणायामान् धारियत्वोत्तीर्य वासः पीडियत्वा प्रक्षालितोपवाताक्षिष्टानि वासां-ति परिधाय दर्भेष्वासीनो दर्भान् धारय-माणः प्राङ्गुखस्सावित्रीं सहस्रकत्व आवर्त-येच्छतकृत्वोऽपरिमितकृत्वो वा दशावरम्॥

पवित्रे इति द्विवचनाद्वाम्यां मार्जनम् । अन्तर्जलं जलम-ध्यम् । तेनैव सिद्धे गतप्रहणं जलेनैव सर्वोङ्गीणाच्छाद- नार्थम् । अध्यम्षेणं नामार्थम् । 'ऋतं च सत्यं च'* इति तृचम् । तेन त्रिःपिठतेन एकः प्राणायामो भवति । एवमेव त्रयः प्राणायामाः । वासःपीडनिमह पितृणां तृप्त्यर्थम् । उप-वातं शोषितम् । अक्तिष्टमिच्छद्रम् । बहुवचनादन्तर्वासो बहि-विसश्च । उत्तीर्थेति ग्रहणं मध्याह्रसन्ध्यात्राहकम् । आचमनानन्तरं च सावित्र्यभिमन्त्रितानां अपामादित्याभिमुखं सदाचारसिद्धं द्रष्टव्यम् ॥ १२ ॥

अथादित्यमुर्पातेष्ठते उद्धयं तमसस्परि । उ-दुत्यम् । चित्रम् । तच्चक्षुर्देवहितम् । य उद-गादिति ॥ १३ ॥

ऋज्वतत् ॥ १३॥

अथाप्युदाहरन्ति-

प्रणवो व्याहृतयस्सावित्री चेत्येते पश्च ब्र-ह्ययज्ञा अहरहर्ब्बाह्मणं किल्बिषात्पावय-ति ॥ १४॥

यज्ञराब्देन जपो लक्ष्यते । आह च प्रणवादीन् प्रक्रम्य— विधियज्ञाज्जपयज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः । उपांशुस्स्याच्छतगुणः साहस्रोमानसस्स्मृतः ॥

इत्यादि । तुल्यवत्प्रसङ्गाख्यानात् प्रणवन्याहृतीनामपि सावित्रचाः

^{*}याज्ञिकी. १.

पूरस्तात् प्रतिपादनमवगम्यते । अहरहरिति नित्यस्नानार्थतामाह । किल्बिषं पापम् ॥ १४ ॥

पूतः पश्चभिर्वह्मयज्ञैरथोत्तरं देवतास्तर्पयति ॥ अतिरोहितार्थमेतत् ॥ १९ ॥

अग्निः प्रजापतिस्सोमो रुद्रोऽदितिर्बृहस्पतिस्स-र्पा इत्येतानि प्राग्द्वाराणि दैवतानि सनक्ष-त्राणि सग्रहाणि साहोरात्राणि समुहूर्तानि तर्पयामि ॥ ओं वसूंश्च तर्पयामि ॥ १६ ॥

पितरोऽर्यमा भगस्तविता त्वष्टा वायुरिन्द्राग्नी इत्येतानि दक्षिणाद्वाराणि दैवतानि सन-क्षत्राणि सग्रहाणि साहोरात्राणि समुहूर्ता-नि तर्पयामि ॥ ओं रुद्रांश्च तर्पयामि ॥ १ ७॥

मित्र इन्द्रो महापितर आपो विश्वेदेवा ब्रह्मा विष्णुरित्येतानि प्रत्यग्द्वाराणि दैवतानि सनक्षत्राणि सप्रहाणि साहोरात्राणि समुहू-र्तानि तर्पयामि॥ ओमादित्यांश्च तर्पयामि॥

वसवो वरुणोऽजएकपादहिर्बुध्न्यः पूषाऽश्विनौ यम इत्येतान्युदग्ह्वाराणि दैवतानि सनक्ष-80

त्रोणि साहोरात्राणि समुहूर्तीन तर्पयामि॥ ओं विश्वेदेवांस्तर्पयामि । साध्यांस्तर्पयामि । ब्रह्माणं त। प्रजापतिं त। चतुर्मुखं त। परमेष्ठिनं त । हिरण्यगर्भे त । स्वयंभुवं त । ब्रह्मपार्षदांस्त । ब्रह्मपार्षदीश्व त ॥ अग्निं त । वायुं त । वरुणं त । सूर्यं त । चन्द्र-मसं त । नक्षत्राणि त॥ सद्योजातं त॥ ओं भूः पुरुषं त । ओं भुवः पुरुषं त । ओं सुवः पुरुषं त । ओं भूर्भुवस्सुवः पुरुषं त । ओं भूस्त । ओं भुवस्त । ओं सुवस्त । ओं महस्त । ओं जनस्त । ओं तपस्त । ओं सत्यं त ॥ ओं भवं देवं त । ओं शर्वं देवं त । ओमीशानं देवं त । ओं पशुपतिं देवं त। ओं रुद्रं देवंत। ओं उम्रं देवंत। ओं भीमं देवं त। ओं महान्तं देवं त॥ भव-स्य देवस्य पत्नीं त । शर्वस्य देवस्य पत्नीं त । ईशानस्य देवस्य पत्नीं त । पशुपतेर्दे-वस्य पत्नीं त । रुद्रस्य देवस्य पत्नीं त । उप्रस्य देवस्य पत्नीं त । श्रीमस्य देवस्य पर्की त। महतो देवस्य पर्की त। भवस्य देवस्य सुतं त। शर्वस्य देवस्य सुतं त। ईशानस्य देवस्य सुतं त। पशुपतेर्देवस्य सुतं त। पशुपतेर्देवस्य सुतं त। उग्रस्य देवस्य सुतं त। उग्रस्य देवस्य सुतं त। उग्रस्य देवस्य सुतं त। सहतो देवस्य सुतं त। स्द्रांस्तर्पयामि। सद्रपार्षदांस्तर्पयामि। सद्रपार्षदीश्च तर्प-यामि॥ २०॥

- ओं विद्यं त । विनायकं त । वीरं त । स्थूछं त । वरदं त । हस्तिमुखं त । वऋतुण्डं त। एकदन्तं त । लम्बोदरं त । विद्यपार्षदांस्त। विद्यपार्षदीश्च तर्पयामि ॥ २१ ॥
- ओं सनत्कुमारं त। स्कन्दं त। इन्द्रं त। षष्ठीं त। षण्मुखं त। जयन्तं त। विशाखं त। महासेनं त। सुब्रह्मण्यं त। स्कन्दपार्षदांस्त। स्कन्दपार्षदीश्च तर्पयामि॥ २२॥
- ओमादित्यं त । सोमं त । अङ्गारकं त । बुधं त । बृहस्पतिं त । शुक्रं त । शनैश्वरं त ।

राहुं त। केतुं तर्पयामि ॥ २३ ॥

ओं केशवं त । नारायणं त । माधवं त । गो-विन्दं त । विष्णुं त । मधुसूदनं त । त्रिवि-क्रमं त । वामनं त । श्रीधरं त । हृषिकि-शं त । पद्मनाभं त । दामोदरं त । श्रियं देवीं त । सरस्वतीं देवीं त । पुष्टिं देवीं त । तुष्टिं देवीं त । विष्णुं त । गरुत्मन्तं त । वि-ष्णुपार्षदांस्त । विष्णुपार्षदीश्च तर्पयामि ॥

ओं यमं त। यमराजं त। धर्म त। धर्मराजं त। कालं त। नीलं त। मृत्युंजयं त। वैवस्वतं त। चित्रं त। चित्रगुप्तं त। औ-दुम्बरं त। वैवस्वतपार्षदांस्त। वैवस्वत-पार्षदीश्च तर्पयामि॥ २५॥

ओं भूमिदेवांस्त । काइयपं त । अन्तरिक्षं त । विद्यां त । घन्वन्तरिं त । घन्वन्तरिपार्षदां-स्त । घन्वन्तरिपार्षदीश्च तर्पयामि ॥ २६ ॥

अथ निवीती-ओमृर्षीस्त । महर्षीस्त । परम-र्षीस्त । ब्रह्मर्षीस्त । देवर्षीस्त । राजर्षीस्त ।

श्रुतर्षीस्त । जनर्षीस्त । तपर्षीस्त । सत्य-र्षीस्त । सप्तर्षीस्त । काण्डर्षीस्त । ऋषिकां-स्त । ऋषिपत्नीस्त । ऋषिपुत्रांस्त । ऋषिपौ-त्रांस्त । काण्वं बोधायनं त । आपस्तम्बं सूत्रकारं त । सत्याषाढं हिरण्यकेशिनं त । वाजसनेयिनं याज्ञवल्क्यं त । आश्वलाय-नं त । शौनकं त । व्यासं त । वसिष्ठं त। प्रणवं त । व्याहृतीस्त । सावित्रीं त । गा-यत्रीं त । छन्दांसि त । ऋग्वेदं त । यजुर्वे-दंत। सामवेदंत। अथर्ववेदंत। अथ-र्वाङ्गिरसं त। इतिहासपुराणानि त। सर्ववे-दांस्त । सर्वदेवजनांस्त । सर्वभूतानि तर्प-यामि ॥ २७॥

अथ प्राचीनावीती—ओं पितॄन् स्वधानमस्तर्प-यामि । पितामहान् स्वधानमस्त । प्रिपता-महान् स्वधानमस्त । मातॄस्स्वधानमस्त । पितामहीस्स्वधानमस्त । प्रिपतामहीस्स्व-धानमस्त । मातामहान् स्वधानमस्त । मा-तुः पितामहान् स्वधानमस्त । मातुः प्र- पितामहान् स्वधानमस्त । मातामहीस्स्व-धानमस्त । मातुः पितामहीस्स्वधानमस्त। मातुः प्रपितामहीस्स्वधानमस्तर्पयामि ॥

ओमाचार्यान्स्वधानमस्त । आचार्यपत्नीः स्व धानमस्त । गुरून्स्वधानमस्त । गुरूपत्नी-स्स्वधानमस्त । सखीन्स्वधानमस्त । स-खिपत्नीस्स्वधानमस्त । ज्ञातीन्स्वधानमस्त । ज्ञातिपत्नीस्स्वधानमस्त । अमात्यान्स्वधा-नमस्त । अमात्यपत्नीस्स्वधानमस्त । स-र्वान्स्वधानमस्त । सर्वास्स्वधानमस्तर्पया-मि ॥ २९ ॥

अनुतीर्थमप उत्तिश्चिति—ऊर्जं वहन्तीरमृतं घृतं पयः कीलालं परिस्नुतम् । स्वधा स्थ त र्पयत मे पितॄन् । तृष्यत तृष्यत तृष्यतेति॥

अनुतीर्थं तीर्थं प्रति । अनेनैतन् ज्ञापितं भवति—जलतर्प-णं भवतीह् महदिति । ऊर्ज अन्न अमृतादिपञ्चकम् । यद्य-पि कीलालमन्नम् । तथाऽपि परिस्नुतसिन्धानात् यवागूरिभन्नेता । यूयं स्वधा अमृताः स्थ तपयत मम पितृपितामहम्मिताः महान् । यूयं च तृप्यत वीप्सावचनमादरार्थम् ॥ ३०॥

नैकवस्त्रो नार्द्रवासा दैवानि कर्माण्यनु सश्चरेत्। पितृसंयुक्तानि चेत्येकेषां पितृसंयुक्तानि चेत्येकेषाम् ॥ ३१ ॥

नार्द्रवासाः साक्षादार्द्रवासोनिषेघार्थः । अनुसंचरेत् अनु-तिष्ठेत् । पितृसंयुक्ताः । अत्रापिशब्दोऽध्याहर्तव्यः॥ ३१॥

इति श्रीगोविन्दस्वामिविराचिते बोधायनधर्मविवरणे द्वितीयप्रश्ने पश्चमोऽध्यायः.

देवऋषिपितृतर्पणमुक्तम्---

अथेमे पश्चमहायज्ञास्तान्येव महासत्राणि देव-यज्ञः पितृयज्ञो भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञो ब्रह्म-यज्ञ इति ॥ १ ॥

फलत एषां यज्ञानां महस्वं न स्वरूपतः, दीर्घकालप्रयोग सामा-न्याच महासत्त्रसमास्ते । 'देवयज्ञः' इत्यादिसंज्ञाकरणं संव्य-वहारार्थम् ॥ १ ॥

अधेतान्विविच्याह--

अहरहस्स्वाहाकुर्यादा काष्ठात् तथैतं देवयज्ञं समाप्नोति ॥ २ ॥

अत्र 'देवेम्यस्त्वाहा ' इति मन्त्र उद्धर्तव्यः । द्रव्यमोदनप्रभृ-

ति आकाष्ठात् । स्वयं वीप्सावचनं नित्यत्वस्यापनार्थम् । समाप्नोति अनुतिष्ठेत् । एवमुत्तरेष्वपि यथासंभवं योजना ॥ २ ॥

अहरहस्स्वघाकुर्यादोदपात्रात्तथैतं पितृयज्ञं स-माप्नोति ॥ ३ ॥

'पितृम्यस्त्वधानमः' इति मन्त्रोऽध्याहार्यः । उद्पात्रं उदकं आज्योदनप्रभृति तत्पर्यन्तमित्यर्थः॥ ३॥

अहरहर्नमस्कुर्यादा पुष्पेभ्यस्तथैतं भूतयज्ञं स-माप्नोति ॥ ४ ॥

' मूतेम्यो नमः ' इति मन्त्रोद्धारः । एते त्रयो महायज्ञाः वैश्व-देवबलिहरणेरेव सम्पादिता इति । केचित्कर्तव्या इति । एतत्तु युक्ततया विचारणीयम् ॥ ४ ॥

अहरहर्बाह्मणेभ्योऽत्रं दद्यादा मूलफलशाकेभ्य-स्तथैतं मनुष्ययज्ञं समाप्नोति ॥ ५ ॥

बहुम्यो दातुं शक्तचमावे एकस्मा अपि ॥ ५ ॥

अहरहस्स्वाध्यायं कुर्यादा प्रणवात्तथैतं ब्रह्मयज्ञं समाप्नोति॥ ६॥

ब्रह्मयज्ञः कर्तव्यः । ब्रह्मेव यज्ञस्स च यागः॥ ६॥

तदाह —

स्वाध्यायो वै ब्रह्मयज्ञः ॥ ७ ॥

ऋज्वेतत् ॥ ७ ॥

तस्य ह वा एतस्य ब्रह्मयज्ञस्य वागेव जुहूर्मन
उपभृचक्षुर्ध्रुवा मेधा स्नुवः सत्यमवभृथस्स्वर्गो लोक उदयनं यावन्तं ह वा इमां
वित्तस्य पूर्णी ददत्स्वर्गे लोकं जयित तावन्तं
लोकं जयित भूयांसं चाक्षय्यं चाप पुनमृत्युं जयित य एवं विद्वान स्वाध्यायमधीते ॥ ८ ॥

मेथा उपस्नावा । तस्मिन् तत्तद्भावयेदित्यर्थः । वाचि जुहू-बुद्धिरित्यादि । उदयनं परिसमाप्तिः । एतस्मादिष प्रायणीयोऽ-प्युत्नेयः । प्रारम्भापेक्षत्वात् परिसमाप्तेः । तदानीमिस्मिन् लोके प्रायणी-यबुद्धः । वित्तस्य वितेन स्वाध्याययज्ञेन स्याध्याययज्ञमुपासिता जयति ततोषि भूयांसमक्षय्यमनन्तमपवर्ग मोक्षमित्यर्थः । अपमृ-त्युरकालमरणम् ॥ ८ ॥

अथ निगमनम्---

तस्मात्स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति हि ब्राह्मणम् ॥ हिराब्दो हेती । इत्यं ब्राह्मणस्य भावादित्यर्थः॥९॥ अथाप्युदाहरन्ति –

स्वभ्यक्तस्सुहितः सुखे शयने शयानो यंयं क्रतुमधीते तेनतेनास्येष्टं भवतीति ॥१०॥ 81 स्वभ्यक्तः तैलादिना । सुहितः तृप्तो भोजनादिना । 'यं यं ऋतुम्'* इत्यस्मिन् विधावन्यानर्थक्यात् प्रशंसेषा ॥ १०॥ एवं तावद्राहिस्थ्यमुक्तम् । अधुनाऽस्यैव प्रशंसा—

तस्य ह वा एतस्य धर्मस्य चतुर्धा भेदमेक आहुरदृष्टत्वात् ये चत्वार इति कर्मवादः॥

योऽसौ धर्मः श्रुतिस्मृतिशिष्टागर्मेः प्रसिद्धः तस्यैतस्य धर्मस्य चातुर्विध्यमाश्रमचतुष्टयकृतिमिति एके ऋषय आहुः । किमिति? यावत् दृष्टत्वान्मन्त्रार्थस्य तैः, यं दृष्ट्वेवमाहुः। तस्यैतत्प्रतीकग्रहणं ये चत्वार इति । चत्वारोऽप्याश्रमाः देवलोकायनाः पन्थान इति । एवं सत्ययं तावन्मन्त्रः कर्मवादः कर्मभेदमेष्यदाश्रमभेदम् ॥ ११

कानि पुनस्तानि कर्माणीत्याह-

ऐष्टिकपाजुकसौमिकदार्वीहोमाणाम् ॥१२॥

स्वार्थ एव तिद्धतः ॥ १२॥

तदेषाऽभिवदित-ये चत्वारः पथयो देवयाना अन्तरा द्यावापृथिवी वियन्ति । तेषां यो अज्यानिमजीतिमावहात्तस्मै नो देवाः परिदत्तेह सर्व इति ॥ १३॥

तत्कर्मचातुर्विध्यमृगेषाऽभिवदति । कथम् ? ऋषिर्वीमदेवः त्रिष्टुप्छन्दः नवसस्यानि देवता । अज्यानिहोमे तदुपधाने च

^{*}ते. आ. २-१५.

विनियोगः । य इमे चत्वारः पथयः पन्थानः देवयानाः देवलोकाः। भीमसेन इतिवत् तद्रमनहितवः । ऐष्टिकादयः द्यावापृथिच्योर-न्तरा मध्ये वियन्ति विविधं गच्छन्ति विदिता इत्यर्थः । तेषा-मिति कर्मणि षष्टी । तानि अज्यानिमजीति क्रियाविशेषणे । अज्यानि अहानि अविगुणै अजीति मध्यं य आवहात् आ-वहेत् अनुतिष्ठेत् । तस्मै नः अस्माकं मध्ये सस्यानि हे सर्वे देवाः परिदत्त प्रयच्छेतेति श्रीतकर्मानुष्ठाने निश्रेयसं दत्तेति म-न्तार्थः । तदेतदैकाश्रम्ये सत्युपपद्यते । नाश्रमचातुर्विध्ये । कथं? तदाह—'गृहस्थ एव स्याः । तत्र च गृहस्थो वैदिकैः क-र्मभिरिधिक्रियते नेतरे' । तदेतदैकाश्रम्ये उपपन्नं भवति । ननु भेदपक्षेऽपि गृहस्थो वैदिकानि करोत्येव । सत्यं, अल्पविषयत्वं तदा शास्त्रस्य स्यात् । सर्वाधिकारं चेदं कर्मशास्त्रं विना का-रणेन बाधितुं युक्तम् । किश्च--बहुद्रव्यव्ययप्रयाससाध्यं कर्मजातं परित्यज्य पारिव्राजकान्येवास्कन्द्येयुः पुरुषाः । यतस्तेनापि नि-श्रेयसं लभन्ते । 'अर्के चेन्मधु विन्देत किमर्थ पर्वतं ब्रजेत्' इति न्यायात् । ततश्च प्रत्यक्षश्रुतानामिप्रहोत्रादिवाक्यानाम-प्रामाण्यमेवापद्येत । तस्मादेषां चातुर्विध्यमेषाऽभिवदतीत्युपगन्तव्यम्॥

अमुमेवार्थमाध्यायपरिसमाप्तेः पूर्वोक्तपक्षभङ्गचा प्रदर्शयितुं आश्रम-चातुर्विध्यं तावदुपन्यस्यित स्म---

ब्रह्मचारी गृहस्थो वानप्रस्थः परिव्राजक इति ॥ १४ ॥

ब्रह्मचार्यत्र नैष्ठिको गृह्यते । नोपकुर्वाणः ॥ १४॥ अयेतेषां ऋमेण धर्मानाचष्टे—

ब्रह्मचारी गुरुगुश्रूष्यामरणात् ॥ १५॥

गुश्रूषाऽस्मिन्नस्तीति शुश्रूषी । आमृत्योः गुरुकुले वसेत् । य पुनरमीन्धनादयो धर्मा उपकुर्वाणस्योक्ताः तेऽप्यस्य विद्यन्त एव ॥ १५ ॥

वानप्रस्थो वैखानसञ्चास्त्रसमुदाचारः ॥ १६॥

वैखानसो वने मूलफलाशी तपदशीलः स-वनेषूदकमुपस्पृशञ्छ्रामणकेनाग्निमाधाया -प्राम्यभोजी देवपितृभूतमनुष्यिषपूजकः स-वातिथिः प्रतिषिद्धवर्ज भैक्षमप्युपयुञ्जीत न फालकृष्टमिधितिष्ठेद्ग्रामं च न प्रविशेज्जिटि-लश्चीराजिनवासा नातिसंवत्सरं भुञ्जीत॥

वने प्रतिष्ठित इति वानप्रस्थः । वैस्वानसोपि वानप्रस्थ एव । संज्ञान्तरकरणं तु संव्यवहारार्थम् । विस्वनसा ऋषिणा प्रोक्तं वै-स्वानसशास्त्रम् । तत्र हि बहवो वानप्रस्थस्योक्ताः 'प्रीप्मे पश्चतपाः' इत्यादयस्समुदाचाराः समाप्ताचारा इत्यर्थः । वने मूल्फलान्यक्षन् प्रतिषिद्धानि परिहरेत् । तपश्चीलः तपःपरः । सवनेषृदकोपस्पर्शनं त्रिषवणस्नानम् । श्रामणोनामाधानविधिरिति वैस्वानसशास्त्रे । तेनाग्निमाधाय जुहुयादिति शेषः । प्रामे मवमनं श्राम्यं विद्यादिप्रभवं तन्न भवतिति अग्नाम्यं श्यामाका-धारण्योषधिप्रभवम् । तद्गोजी स्यात् । मूल्फलेः प्राणधारणा-शक्तावतिहिद्गीयम् । देवादिपूजा च तेनेवान्नन यथासम्भवं कार्या ।

सर्व आगतोऽतिथिः ततस्तेनैव पूज्येदित्यर्थः । तत्रापि प्रतिषिद्वर्ज प्रतिषिद्धः पिततादिः । व्याघ्रादिहतं मांसं कुद्दालादिनानार्जितं मूलादि वा फालकुष्टप्रतिषेषात् अफालकुष्टाधिष्ठाने न
दोषः । प्रामो वाससमुदायः । चशब्दान्मनुष्यसमुदायश्च । जिटलः
अलुप्तकेशः अप्रसाधितकेशश्च । चीरवासा अजिनवासाश्च । चीरं
वृक्षादानीतं वासः फलजं वा जीर्णम् । अजिनं व्याघ्रादिचर्म ।
चीराजिनयोर्मिमानात् समुच्चयो गम्यते । तत्र चैकमघोवासोऽपरमुत्तरीयमिति । सांवत्सिरकानं न मुख्जीत । अनेनैतद्रम्यते
तावन्तं कालं सश्चयो द्रव्यस्यास्ति ॥ १६-१०॥

परिव्राजकः परित्यज्य बन्धूनपरिप्रहः परिव्र-जेद्यथाविधि ॥ १८॥

बन्धवो मातापितृव्यितिरिक्तयोनिसम्बन्धिनः । कुत एतद्गम्यतेः 'न कदाचिन्मातापित्रोक्शुशूषा' इति विशेषवचनारम्भसामर्थ्यात् । ताच्विकौपाधिकादिधिकः परिग्रहः । तथा च गौतमः— 'अनिचयो भिक्षुः' इति । परितो ग्रहणं परिग्रहः परिस्सर्वतोभावे । सर्वेविगैर्दित्तः परिग्रहः । प्रशस्तं ब्राह्मणकुले भिक्षेतेति यावत् । परित्रजेत् संन्यसेत् यथाविधि । विधिश्च वक्ष्यते— 'अथातः संन्यासीविधः' इति ॥ १८॥

अरण्यं गत्वा ॥ १९ ॥

तत्र वसेदिति शेषः ॥ १९ ॥

शिखामुण्डः ॥ २०॥

[ं] हों. घ. ३-११.

शिखाव्यतिरिक्तं मुण्डितं यस्येति विग्रहः॥ २०॥ कौपीनाच्छादनाः॥ २१॥

परिव्राजकाः स्यारिति शेषः । कैषिानमाच्छादनं येषामिति 'क्ट्र्स्य स्युटो बहुलम् ' इति कर्मणि ल्युट् । कुत्सितमाच्छादनं कौषीनिमिति वैयाकरणः । सोऽयं व्यक्षनप्रदेशे उक्तः । तथाच गौतमः—' कौषीनाच्छादनार्थं वासो बिभृयात्प्रहीणमेके निर्णिज्य ' ॥ इति ॥२१॥

वर्षास्वेकस्थः॥ २२॥

बर्षानाम ऋतुः । तस्मिनेकस्मिनेव देशे तिष्ठेत् । 'ध्रुवशी-लो वर्षासु'³ इति गौतमः ॥ २२ ॥

'कौपीनाच्छादनाः' इत्युक्तं, तत्राह—

काषायवासाः॥ २३ ॥

कषायेण रक्तं काषायम् ॥ २३ ॥

अय मिक्षाकालमाह—

सन्नमुसले ब्यक्नारे निवृत्तशरावसम्पाते भिक्षेत ॥ २४ ॥

सम्नं मुसलं यस्मिन् काले निवृत्तमुसलव्यापारे इति थावत् । व्यङ्गारे विगताश्चान्ता अङ्गारा यस्मिन् । शरावोऽन्नप्रदानपात्रं उ-

² गी. घ. ३-१९.

⁸ गौ, घ, २-१३,

पलक्षणार्थः । सम्पातस्सम्मार्जनं उच्छिष्टावमार्जने वृत्ते इत्यर्थः । एतैर्विशेषणैरपराद्व उपलक्ष्यते । आह च—

> विधूमे सन्नमुसले व्यङ्गारे भुक्तवज्जने । वृत्ते शरावसम्पाते भिक्षां नित्यं यतिश्चरेत् ॥ इति ॥

वाङ्मनःकर्मदण्डैर्भूतानामद्रोही ॥ २५॥

दण्डा दमनादित्याहुः । वागादिभिर्भूतानि न दमयेत् । अभयं सर्वभूतेभ्यो दद्यादिति यावत् ॥ २५ ॥

पवित्रं विभृयाच्छौचार्थम् ॥ २६ ॥

पवित्रं कुरामुष्टिः पञ्चमुष्टिर्वनजटीपवित्रं, बिश्रहर्तेतेति रोषः । तद्गरणं चात्मशुद्धचर्यं देशाहेशाह्या जन्तूनां शोधनार्थम् ॥२६॥

उद्युताभिरद्भिः कार्यं कुर्यात् ॥ २७॥

मूत्रपुरीषप्रक्षालनम्, न त्वाचमनम् ॥ २७ ॥

अपविध्य वैदिकानि कर्माण्युभयतः परिच्छिन्ना मध्यमं पदं संदिल्जष्यामह इति वदन्तः॥

अस्माक्कोकादमुष्माच्च उभयतः परिच्छिनाः विच्छिनाः श्रष्टा वयमस्मै वै लोकाय प्रजात्पादनं अमुष्मै वैदिकानि कर्माण्यप्रि-होत्रादीनि । उभयं च गाईस्थ्यनिबन्धनं 'मनुष्गलोकं पुत्रेण

¹ मनु. ६-५६.

जयित नान्येन कर्मणा पितृह्णेकम् ' इति श्रुतेः पितृह्णेकः देव-लोकः । तस्मादुभयश्रष्टा वयं, गृहस्थमानववचनात् । अतो वयं मध्यमं पदं मत्या सर्वभूतान्तर्गतं पद्यते गम्यते तदुपासकैरिति-पदं आत्मानं संदिल्ण्यामहे ॥ २८ ॥

नैवं भविष्यतीति चेत् अत्र ब्रूमः---

ऐकाश्रम्यं त्वाचार्या अप्रजननत्वादितरे-षाम् ॥ २९॥

तुराब्दः पसं व्यावर्तयति । यदुक्तं 'चतुर्घा भेदमेक आहुः' इति तन्न, ऐकाश्रम्यं एकश्रासावाश्रमश्च तन्नवत्येकाश्रम्यम् । तच्च गृहस्थेनेव प्रव्राज्यादीनां भेदानामन्यतमित्याचायों मन्यते सम । कृतः श्वाज्यादीनां भेदानामन्यतमित्याचायों मन्यते सम । कृतः श्वाज्ञननत्वादितरेषां परिव्राज्यादीनाम् । प्रत्यक्ष-श्रुतिविधानाच्च गृहस्थस्य 'प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सीः',' 'तस्मात्प्रजननं परमं वद्दित ' इत्येवमादीनाम् । तथा 'यावज्जीवं जुह्यात्,' 'कृवेन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः ' 'तं यज्ञ-पात्रैर्वहन्ति च' इति । नन्वितरेषामपि प्रत्यक्षश्रुतिविधानम्मित्त । तथा छान्दोग्ये धर्मस्कन्ध्रश्रुतिः—'त्रयो धर्मस्कन्धाः यज्ञोऽध्ययनं दानमिति प्रथमस्तप एव द्वितीयो ब्रह्मचार्याचार्य-कृष्ठावासी तृतियः ' इति । तपश्राब्देनात्र तापसपरिव्राजकयो-प्रेहणम् । सत्यं—यद्यत्र विधिप्रत्ययोऽस्ति । नाप्यध्याहारः, अनुपपतरभावात् । प्रायणस्यैव स्तुत्यत्वात्तेषामुपादानस्य । तस्मा-दैकाश्रम्यमेव साधीयः । अपि च अप्रजननत्वादितरेषाम् । प्रज-

¹ ते. उ. १-११

⁸ ફૂં. હ. ર.

² या उ २२≔१

⁴ छा. उ. २-२३.

ननमत्रोत्पत्तिः । सा चे १२ेषां नास्ति तया चावश्यं भवि १व्यमि-त्युक्तं 'प्रजातन्तुम्' इति श्रुतिप्रदर्शनेनाह ॥ २९ ॥

यदि न श्रुतिप्रभवा इतरे त्रय आश्रमाः किंप्रभवास्तर्हि ? रागद्वेषादिमत्पुरुषनुद्धिप्रभवा इत्याह—

तत्रोदाहरन्ति-प्राह्णादिई वै कपिछो नामा-सुर आस । स एतान्भेदांश्वकार देवैस्सह स्पर्धमानस्तान्मनीषी नाद्रियेत ॥ ३०॥

प्रह्णाद्स्यापत्यं प्राह्णादिः । भेदान् आश्रमाणाम् । देव-स्पर्धयाऽसुरेण । यस्मात्कता आश्रमभेदाः तस्मात् तान् मनीषी प्राज्ञ इत्यनर्थान्तरम् ॥ ३०॥

अदृष्टत्वात् । ये चत्वार इतिकर्मवादः ऐष्टि-कपाशुकसौमिकदार्वीहोमानाम् ॥ ३१ ॥

निगमनार्थः पुनरुपन्यासः । अतोऽप्रजननत्वादितरेषां प्रत्यक्षश्चतिविधानाच गार्हस्थ्यस्यकाश्रम्यमेव निश्चेयसकरम् । उक्तं च—
'गृहस्थोपि विमुच्यते' इति । स्यादेतत्—नैव हि कर्मणां
मोक्षोपायत्वमस्ति । प्रमाणाभावात् । न तावत्प्रत्यक्षं प्रमाणं
विद्यमानोपलम्भत्वात्तस्य । नाप्यनुमानं सम्बन्धग्रहणाभावात् । न
खल्विप शब्दः । कथं १ लैकिकस्तावत् मूल्ज्ञानाभावादसमर्थः । वेदवाक्यानि पुनः प्रातिस्विकफलदायीनि कर्माणीति श्रूयन्ते । यद्यपि'अक्षय्यं ह वे चातुर्मास्ययानिनस्सुकृतं भवति' इति । तदेतदिप

¹ तै. उ. १-११, ² आपस्तम्बश्री, ८-१-१,

चिरेण क्षयमाछोच्य भवतीति । यथा नक्तं संस्थापनवचनं असं-स्थितो हि तर्हि यज्ञ इति चिरेण संस्थामाछोच्य, तह्रदेवापाततः । न कृत्क्रेम्प्योपि वेदकर्मम्यो मोक्ष इतीह्यां वाक्यमस्ति । यद्यप्य-स्ति तथाऽपि तदन्यार्थत्वेन नेतुं शक्यते । उपमानादि तु दूरोत्सारितम् । यञ्च भगवदीतासु वचनम्—

कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकाद्यः । इति ॥ तद्पि सिद्धे सत्युपायत्वे कर्मणोऽवधारणं ब्रूयात् । तदेवाद्या-प्यसिद्धम् । अतस्तद्प्यन्यार्थमेव । तस्मात्कर्मणां न मोक्षोपा-यत्वे प्रमाणमस्ति । अस्ति तु ज्ञानस्य 'ब्रह्मविदामोति परम् ' इति ।

अधुना केवलज्ञानात् कर्मरहितादेव मुक्तिरित्यस्मिन्नर्थे ऋगप्यस्ती त्याह—

> तदेषा ऽभ्यनूच्यते-एष नित्यो महिमा ब्राह्म-णस्य । न कर्मणा वर्धते नो कनीयान् । तस्यैवात्मा पदवित्तं विदित्वा । न कर्मणा लिप्यते पापकेनेति ॥ ३३ ॥

वामदेव ऋषिः काण्ड ऋषिवी । त्रिष्टुण्छन्दः । ज्ञानप्रशंसा । एष अत्मेति सम्बध्यते । नित्यो महिमेति पदद्वयं स्वयमेव न्यास-विधो विवरिष्यते 'अपुनर्भवं नयतीति नित्यो महदेनं गमयतीति महिमा ' इत्यत्र । यद्वा—नित्यस्पर्वदा सः । महिमा महान् सर्वत्रास्तीति स एष परमात्माऽभिष्रेतः । ब्राह्मगस्येति नात्यविच्छ-

¹३-२०, ² ते, आ, ५-१४,

स्नसोपिषिकक्षेत्रज्ञवर्ती च तयोरव्यतिरेकार्थः । परमात्मा न कर्मणा अग्निहोत्रादिना वर्धते तत्फलभुग्भवति । अतस्ततोऽन्यः कर्ता भोक्ता च । तथाऽपि कनीयान् कर्मणा ब्रह्महत्यादिना निक्ट-ष्टो न भवतीत्यर्थः । यतोऽसी पापमपि न करोति तस्मादेव तस्य ब्राह्मणस्य सोपिषिकस्य एवराब्दः पादपूरणः अवधा-र्याभावात् । तस्यात्मा परमात्मा पद्वित् गम्यतेऽनेनार्थ इति वेदः पदं अत एव 'नावेदविन्मनुते तं बृहन्तम्' इत्युक्तम् । सततमात्मानमभेदेन विदित्वा न कर्मणा लिप्यते पापकेन शुमेन च । तदुक्तम्—सम्यद्रशंने कर्मभिन संबध्यते इति । यथा—

भिद्यते हृदयग्रीन्यिक्छिद्यन्ते सर्वसंत्रयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे॥² इति

एवं स्पष्टभाषिणा केवलज्ञानवादिना यः पर्यनुयुक्तः---

स ब्रूयात्—येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः पिता पुत्रेण पितृमान्योनियोनौ । ना वेदविन्म-नुते तं बृहन्तं सर्वानुभुमात्मानं साम्पराये ॥ ६३ ॥

स ब्र्यात् परिभावयत्वेनामधस्तनीमृनमित्यर्थः । सत्यमाह भवान् यदि केवलादेव ज्ञानात्सर्वभेदम्रत्ययनिवर्हणान्मोक्ष इति, न त्वे-तत् । एवमपि कर्मणः । ननु 'एष नित्यो महिमा' इत्युक्तं, सत्यं,

¹ ते. बा. ३-१२-९. ² मुण्ड. २-२-८.

शानात्, तत्तु न कर्मनिषेधः । ननु—कर्मणां मोक्षं प्रत्यनुपायत्वात् निषेधत्येवेत्युक्तम् । मोक्षानिभिज्ञः कर्मद्वेषी देवानां प्रियः मोक्षेऽपि नात्मनश्शिरपिरम्रहाभावज्ञः । *प्रागभावः प्रध्वंसाभावो वा ?
न तावदात्मज्ञानेन शरीरं प्रध्वस्तं प्रत्यक्षविरोधात् तदुक्तं 'बुद्वे चेत्क्षेमप्रापणं इहेव न दुःखमुपल्येत ' इति । अथ मन्यसे
मुखदुःखोपभोगार्थानि देहारम्भ गणि पुण्यापुण्यान्यदृष्टानि कर्माणि
क्षीयन्त इति । तदुक्तं—'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तिस्मिन् दृष्टे
परावरे ' इति । तदिप न, न हि कर्म क्षीयते अनपगमादित्यादुः ।
ननु प्रायश्चित्तेन क्षीयत इति तथाऽम्युपगतमेव । न हि तत्रापि
चान्द्रायणादिभिः पापकर्मप्रध्वंसः दुःखानुभवप्रकारोऽयं वाचिनकः
यथौषधपानम् । यथा चोपवासादिना शुष्कगात्रो ज्वरादिना
नाभिमूयते तद्वदेतदिप । कथं तार्हे तदा? मोक्षप्रागभाव इति,
वदामः । सुखदुःखोपभोगार्थं देहम्रहणम्, न च सुखदुःखे का
म्यप्रतिषिद्धकर्मसेवाभावात्, नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानाच मोक्षसिद्धिः ।
आहुश्च मीमांसकाः—

नित्ये नैमित्तिके कुर्यात्मत्यवायजिघांसया । मोक्षार्थी न प्रवर्तेत तत्र काम्यनिषिद्धयोः ॥ इति ॥

तद्धेतुकमात्मज्ञानं तद्यानि चोपनिषद्वाक्यानि । एवमुपपद्यमाने नान्यथा करुपयितुं युक्तम् । न चात्मानं नेक्षयेदेव, न चोच्यते आत्मा ज्ञातव्य इत्येतन्मोक्षार्थं, न च चोद्यते कर्मप्रसिद्धचर्यमा त्मज्ञानस्य स्मयतामिति । कथं तर्हि अयं परिहारः—'येन मूर्यः' इति ज्ञानकर्मसमुच्चयाभिधानात् । साजात्येन तत् यदात्स्या-

^{*}अत्र प्रन्थो गळित इव भाति.

¹आप धर्म २-२१-१६.

² मुण्ड. २-१-८.

³ ते. ब्रा. ३-१२-९.

त् । प्रजनने प्रजनन इत्यर्थः । ईष्टक्समें मोक्षायाप्यलं भवती-त्यभिप्रायः । अतो नावेद्वित् अवेदार्थवित् तत्कर्मकृच मनुते जानाति कर्मठः प्रमात्मानं बृहन्तं सर्वानुभवितारं साम्पराये इत्यवसज्जति । निमित्तसप्तम्येषा ॥

अवेदविन्न मनुत इत्येनदुक्तं विस्तरेण किश्च-

इमे ये नार्वाङ्ग परश्चरन्ति न ब्राह्मणासो न-सुतेकरासः। त एते वाचमभिपद्य पापया सिरीस्तन्त्रं तन्वते अप्रजज्ञय इति॥३४॥

बृहस्पत्यार्षे त्रिष्टुप्छन्दः । अज्ञानिनन्दया ज्ञानकर्मप्रशंसा । यतदोर्व्यत्यासः कर्तव्यः इमे जनाः वाचं वेदं अभिषद्य अधीत्य पापया वाक्प्रतिरूपया धीरास्तमिस शरते इति सिरीः तन्वते विस्तारयन्ति पोषयन्तीत्यर्थः । तन्त्रं कर्म अप्रजङ्गयः अजानन्तः अपेतज्ञाना इति शास्त्रे वेदे । ते नार्वोङ् अविश्वः नापि पराश्चः चरन्ति उभयश्रष्टा इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

प्रजाभिरमे अमृतत्वमश्याम् । जायमानो वै ब्राह्मणिस्विभिर् ऋणवा जायते ब्रह्मच-र्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पि-तृभ्य इति । एवमृणसंयोगादीन्यसंख्ये-यानि भवन्ति॥ त्रयीं विद्यां ब्रह्मचर्यं प्रजा-तिं श्रद्धां तपो यज्ञमनुप्रदानम्।य एतानि

कुर्वते तैरित्सह स्मो रजो भूत्वा ध्वंसतेऽन्यत्प्रशंसन्निति प्रशंसन्निति ॥ ३५-३६॥

त्रिविघोऽतः गृहस्थः उच्यते श्रेष्ठस्सः । त्रीनेतान्विभजति वे दश्रुत्या । गृहस्थस्य स्त्रचादानप्रभृत्याश्मशानकरणात्सर्व विधी-यते स्मृत्या । भाष्यकारोपि बहु मन्यते स्मास्य च गृहस्था-श्रमस्य देवश्रुतिविधानतः श्रेष्ठच्यवचनात्तद्विरोधेनाश्रमानन्तरप्रति-पात्तरवगम्यते इति वादम् । गौतमोऽपि तुश्चव्देन इतरौ पश्चौ व्यावृत्य सहेतृकमगुं पक्षमेवोपसंहतवान् 'ऐकाश्रम्यं त्वाचार्याः प्रत्यक्षविधानात् गार्हस्थ्यस्य' इति । आचार्याभिप्रायस्तु विस्तरिण प्रदर्शितः तस्मात्सूक्तं 'ये चत्वारः पथयो देवयाना इति क-र्मवादो नाश्रमवादः' इति ॥ ३५ ३६ ॥

इति श्रीगोविन्दस्वामिविरचिते बोधायनधर्मसूत्र विवरणे द्वितीयप्रश्ने षष्ठोऽध्यायः

स्नानमुक्तं महायज्ञाश्च । अथेदानी अवसरप्राप्तं भोननमारभेते— अथ शालीनयायावराणामात्मयाजिनां प्राणाहुतीव्योख्यास्यामः ॥ १ ॥

शालिनयायावराश्च गृहस्था एव केन चिद्वचिक्तिविशेषेणी-च्यन्ते । आत्मयाजी पुनः 'जीर्णस्त्यात् तस्यामिहोत्रचेष्टायाम् ' इत्यनेन विधानेनात्मिनि समारूढाग्निः । 'तस्यैते विदुषो यज्ञ स्थात्मा यजमानः' इत्यत्रोक्ती वा । एतेषामुपादानं मुनेरपि वस्य

¹तै. आ. ६-६४.

माणेन विधिना भोक्तव्यम्, किमङ्ग पुनरन्यैराश्रमिभिरित्येतत्त्रदर्श-यितुम् । प्राणवत आहुतयः । प्राणशब्दोऽपानादीनामप्युपल्ल-क्षणाय ॥ १ ॥

> सर्वावरयकावसाने संमृष्टोपलिप्ते देशे प्रा-ङ्कुख उपविरय तद्गृतमाहियमाणं भूर्भुव-स्सुवरोमित्युपस्थाय वाचं यच्छेत्॥ २॥

अवश्यं भाव्यावश्यकं तित्रयोगतोऽहरहः कर्तव्यम् । सर्वा-वश्यकं परिसमाप्य मध्यंदिनात्प्रागेव 'पूर्वाह्रे वे देवानां मध्यंदिने मनुष्याणामपराह्रे पितृणाम्' इति श्रुतेः । तथा दाररक्षणमप्यु-क्तम्—'पश्चमे भोजनं स्मृतम्' इति । सम्मृष्टः शोधितः। उपलिस्रो गोमयेनोदकेन च । देशप्रहणं भूमी पादनिधानार्थम्। तेन पादावासनमारोप्य न भुअतिति गम्पते । प्राङ्मुखत्वं नित्यवत्क-र्तव्यम् । उपवेशनप्रहणात् आसनशयननिवृत्तिः क्रियते। तेनानेन मन्त्रेण उपस्थाय नमस्कृत्य मौनी भवेत्॥ २॥

> न्यस्तमत्रं महाव्याहृतिभिः प्रदक्षिणमुद्कं परिषिच्य सव्येन पाणिनाऽविमुश्रन्नमृ-तोपस्तरणमसीति पुरस्तादपः पीत्वा पश्चान्नेन प्राणाहुतीर्जुहोति प्राणे निवि-ष्टोऽमृतं जुहोमि शिवो माऽऽविशाप्रदा हाय प्राणाय स्वाहेति ॥ ३ ॥

अशं महान्याहृतिभिः 'भूरप्रये च पृथिन्ये च ' इत्यादिभिः मदिक्षणमुदकं परिषिच्य सन्येन पाणिना भोजनपात्रं अवि-मुञ्जन् अनुतोपस्तरणमिः द इत्यपः विनेत् । पुरस्ता-द्रहणात् परिधानमन्नस्येति ज्ञापयित । तथोपिश्ष्टादिति । इतर-धाऽन्यदन्नं भनेत् । 'अन्नममृतंच ' इति श्रुतिः । अभृतमन्नं तस्योपस्तरणमुदकं तदेवापिधानं तत्त्वमसीत्युदकमामन्त्रच्येते । 'अपोशानकर्म कुरु ' इति यदुक्तमुपनयनसमये तदिदम् । 'प्राणे निनिष्टः ' इत्यन्तेन जुहोतीति सम्बन्धः । प्राणे प्राणार्थमिभिनिनिष्टोऽहममृत-मन्नं जुहोतीति सम्बन्धः । प्राणे प्राणार्थमिभिनिनिष्टोऽहममृत-मनं जुहोतीति सय्येव । मां च शिवस्सुखहेतुः आविश्व अमदा-हाय च भव स्वाहेति प्रदानप्रतिपादकः प्रयच्छामीति यावत् । एव-मुक्तरेप्विप यथासम्भवं योजनीयम् ॥ ३ ॥

पश्चान्नेन प्राणाहुतीर्हुत्वा तूर्ष्णी भूयो व्रतये-स्प्रजापित मनसा ध्यायन्नान्तरा वाचं वि-सृजेद्यदन्तरा वाचं विसृजेद्वर्भुवस्सुवरोमि-ति जपित्वा पुनरेव भुश्चीत ॥ ४॥

अन्नेन पञ्चमाणाहुत्यनन्तरं यथेष्टं व्रतयेद्धुकीत । तूप्णीं-प्रहणेन वाग्यमनिवृत्तिः मन्त्रनिवृत्तिर्वा गृह्यते । ध्यायेदिति रोषः तेषामपाठः । तथा भूयश्शब्दात् 'अष्टी प्रासाः' इति गृह्यते ॥४॥

> त्वक्केशनखकीटाखुपुरीषाणि हृष्ट्वा तहेश-पिण्डमुद्धृत्याद्गिरभ्युक्ष्य भस्मावकीर्य पु-

¹ ते. आ. ६-४.

² तै. आ. ६-३२.

⁸ ते, मं. २**–५**.

५ ते. आ. ५−३४.

नरद्रिः प्रोक्ष्य वाचा च प्रशस्तमुपयु-श्रीत ॥ ५ ॥

केशग्रहणं लोमनसादीनामि प्रदर्शनार्थम् । कीटाः बृहतीफ-लादिषु भवेयुः । पुनः तद्रहणं चाजीवमिक्षकापिपीलिकादीनामिष प्रदर्शनार्थम् । जीवतामपवादश्रवणात् 'मशकेमेक्षिकेश्च निलीनं नो-पहन्यते ' इति । आखुपुरीषं गुदादिपुरीषग्रहणार्थं विद्वराहश्चोक-संगृहीतपरिग्रहार्थं च । यो देशः कीटादिसंयुक्तः तं देशम् । वाचा प्रशस्तस्योपयोगः प्रशस्तमित्युच्चरिते उपयोगः। उच्चारयिता च स्वयं वाऽन्यो वा॥ ५॥

अथाप्युदाहरन्ति-

आसीनः प्राङ्कुखोऽश्रीयाद्वाग्यतोऽन्नमकुत्स-यन् । अस्कन्दयंस्तन्मनाश्च भुक्ता चा-ग्निमुपस्पृशेदिति ॥ ६ ॥ े

आसीनप्राब्धुखत्वयोः पुनरुपादानं पश्चप्राणाहुत्यन्ते तयोः पर्य-वसानं मा भूदिति । वाग्यते। इतं व्रतयेत् । तूष्णीं प्रहणेनैव सिद्धत्वादनुवादः । अकुत्सयन् अगर्हयन् अपकाशृतादिदोषात् । अस्कन्दयन् भूमावनविकरन् तन्मनाः अन्नमेव चिन्तयन् भुकृष चाचान्तश्चाप्रिभुपस्पृशेदिति योजना ॥ ६॥

^{1 &}quot; शूदरजस्वलापिततदर्शने नेत्रे प्रक्षाळ्य भुक्तीत " इत्यधिकं सूत्रम. 83

सर्वभक्ष्यापूपकन्दमूलफलमांसादीनि दन्तै-र्नावदोत् ॥ ७ ॥

नातिसुहितः ॥ ८ ॥

अत्यशनं वर्जयेत् । उक्तं च—न मुक्षीतोद्धृतस्त्रेहं नाति सौहित्यमाचरेत् । इति । अतो मिताशनमिति ॥ ८॥

> अमृतापिधानमसीत्युपरिष्टादपः पीत्वाऽऽ-चान्तो हृदयदेशमिभमृशति प्राणानां प्र-न्थिरसि रुद्रो मा विशान्तकस्तेनान्नेना-प्यायस्वेति ॥ ९ ॥

अमृतस्यापिधानमुपरि प्रच्छादनं उदकं तत्त्वमसीति मन्त्रार्थः । अभिमर्शनमन्त्रस्य वामदेव ऋषिः काण्डिषवी निवृद्गायत्रं छन्दः जीवो देवता । हृदयं जीवायतनं तत्रस्थो जीवः आमन्त्र्यते । ग्रन्थिः बन्धनं प्राणायतनं असि रुद्रः अन्तकः अन्तकस्सन् मा असं विश्र अन्तको माभूरित्यर्थः । यज्जीवितं मम तेनास्नेन मां आप्यायस्व वर्षय ॥ ९ ॥

पुनराचम्य दक्षिणे पादाङ्गुष्ठे पाणीं निस्ना-

¹ मनु. ४-६२,

²्दक्षिणेन पादां क्रुष्टे पाणिना.

वयति। अङ्गुष्टमात्रः पुरुषोऽङ्गुष्ठं च समा-श्रितः । ईशस्सर्वस्य जगतः प्रभुः प्री-णाति विश्वभुगिति ॥ १०॥

द्वाभ्यां हस्ताभ्यामुदकं निस्नावयेत् । अङ्गुष्टमात्र इत्यृचः वाम-देव ऋषिः अनुष्टुप्छन्दः आत्मा देवता । मात्रच्प्रत्ययः । आद्यः परमात्मा स्मृतः पुरुषः पुरि शेत इति व्युत्पत्त्या । आह च कृष्णद्वेपायनस्सावित्रचुपाल्याने—

अङ्गुष्ठमातं पुरुषं विचकर्ष यमो बलात् ॥ इति ॥

तत्परिमाणश्च तदाश्चयश्चासावीश्वरः जगतो जङ्गमस्य शास्ता वैवस्वतः प्रभुः प्रभूतं प्रीयतां विश्वं भुनक्ति भुङ्ग इति विश्वभुक् ॥१०

> हुतानुमन्त्रणमूर्ध्वहस्तस्समाचरेत् श्रद्धायां प्राणे निविश्यामृतं हुतं प्राणमन्नेनाप्याय-स्वेति पश्च ॥ ११ ॥

पञ्चेते मन्त्राः **हुतानुमन्त्रणं** तत्साधनं हुतस्य भुक्तस्यानुभन्त्र-णमन्वीक्य वदनं तदूर्ध्वहस्तस्समाचरेत् ॥ ११ ॥

ब्रह्मणि म आत्माऽमृतत्वायेत्यात्मानम्॥१२

स्वरारीरमनुमन्त्रयत इति रोषः । जीवपरमात्मानावेकीभावये-दिति मन्त्रार्थः ॥ १२ ॥

अक्षरेण चात्मानं योजयेत् ॥ १३ ॥

अक्षरं प्रणवः तेन आत्मानं प्रणवं क्षेत्रज्ञं वा एकीभूय ध्यायेदित्यर्थः॥ १३॥

सर्वक्रतुयाजिनामात्मयाजी विशिष्यते ॥

विदुषः प्रशंसेषा । तथा च श्रुतिः—'स य इदमविद्वानिष्रहोत्रं जुहोति यथाऽङ्गारानपोद्य भस्मनि जुहुयात्तादक्तत् स्यात् '¹ इति॥

अथाप्युदाहरन्ति-

यथा हि तूलमैषीकमग्रौ प्रोतं प्रदीप्यते । तदस्तर्वाणि पापानि दह्यन्ते ह्यात्मयाजिनः॥

इषीकं तृणीविशेषः । तूलमहणात् शुष्किमिति शेषः । आत्मयाजी यथाविधि भुञ्जानः सर्वाणि इह जन्मिन जन्मान्तरे च कृतानि । श्रुतिरिप 'तद्यथेषीकतूलमग्नी मोतं मदूयेतैवं हास्य सर्वे पाप्मा-नः मदूयन्ते य एतदेवं विद्वानिष्ठहोत्रं जुहोति '' इति ॥ १५ ॥

केवलाघो भवति केवलादी । मोघमन्नं वि-न्दत इति ॥ १६ ॥

एवमविदुषो निन्दया विदुषः प्रशंसा । अवं पापं इतस्था केवलाघो भवेत् । कोऽसौ शक्तेवलादी केवलाहारीत्यर्थः । स एव मोघमकं विन्दत इति अनया ऋचा निन्द्यते इति रेाषः ।

¹ 텡, ५-२४,

अस्य ऋषिर्मिक्षुः त्रिष्टुच्छन्दः । अझदानप्रशंसा । मेाघमप्रधानं अन्नमदनीयं विन्दते भुङ्के तस्य केवलाशनं वध एवेत्यर्थः । अथ वा--एतिक्क्षोर्वाक्यं, तस्य वध इत्युक्तं, तमावेष्टयित नार्यमणं पुष्यित देवतार्थं न प्रयच्छतीति । नो सखायं नाष्यम्यागतं पूजयित स एव केवलाघो भवति केवलादित्वात् । तदेतिद्वितयेन गतश्चोकदींशतिवस्तरः ॥ १६ ॥

स एवमेवाहरहस्सायंप्रातर्जुहुयात् ॥१७॥

एतद्गम्यते 'सर्वावश्यकावसाने ' इत्यस्य दिवसे कर्तव्यानामन्ते दिवामोजिन इत एवं रात्रावित्ययमर्थ इति ॥ १७॥ रात्रो भोजनद्गव्याभावे कथम् !

अद्भिर्वा सायम् ॥ १८ ॥

भोजनीयम्, आचमनभोजनसामान्यात् ॥ १८ ॥ मनुष्याणां पौर्वापर्यमाह—

अथाप्युदाहरन्ति-

अम्रे भोजयेदतिथीनन्तर्वक्कीरनन्तरम् । बालवृद्धांस्तथा दीनान्व्याधितांश्च वि-होषतः ॥ १९ ॥

अन्तर्वती गर्भिणी । ऋज्वन्यत् ॥ १९ ॥ अन्यथाकरणनिन्दा--- अदत्वा तु य एतेभ्यः पूर्वं भुक्के यथाविधि। भुज्यमानो न जानानि न स भुक्के स भुज्यते॥ २०॥

भुज्यमानः क्षीयमाणोपि न जानात्यात्मने। उन्तम् । न हि स भोजनकर्ता । किं तर्हि । स भुज्यते कर्म भवति । यथा भुज्यमानं द्रव्यं क्षीयते एवं केवलादीत्यभिप्रायः ॥ २०॥

पितृदैवतभृत्यानां मातापित्रोर्गुरोस्तथा । वाग्यतो विघसमश्रीयादेवं धर्मो विधीयत इति ॥ २१ ॥

विघसः द्वाषः । तथा विसष्ठोऽप्यतिथिपूजाप्रकरणेऽप्याह— 'श्रेयांसंश्रेयांसमानुपूर्वेषण । स्वग्रह्माणां कुमारीबालवृद्धतरूणप्र-जाताः । ततोऽपरान् गृह्मान् । श्वचण्डालपिततवायसेम्यो भूमौ निर्वेषेत् । शूद्रायोच्छिष्टमनुच्छिष्टं वा दद्यान् । रोषं दम्पती भुक्षी-याताम् '* इति । वाग्यत इति पुनर्वचनमादरार्थम् ॥ २१ ॥

अथाप्युदाहरन्ति–

अष्टौ प्रासा मुनेर्भक्ष्याः षोडशारण्यवासिनः। इतित्रंशतं गृहस्थस्यापरिमितं ब्रह्मचारिणः॥

^{*}बा. घ. ११-११.

अपरिमितं ग्रासानां परिमाणसङ्ख्यानियमो नास्ती-त्यर्थः ॥ २२ ॥

आहिताग्निरनड्ढांश्च ब्रह्मचारी च ते त्रयः। अश्नन्त एव सिद्धचन्ति नेषां सिद्धिरनश्न-तामिति॥ २३॥

अनडुद्रहणं दृष्टान्तार्थम् । नैतेषां परिमितमित्येतित्सध्यति । कर्मकर्तृत्वेनानश्रतामेषां न सिद्धिः कर्मणः । उपवासप्रतिषेधश्रा-यम्, आहितामेबीह्मचारिणश्र उपवासे सित शुश्रूषायाः कर्मणश्र लोपप्रसङ्गात् ॥ २३ ॥

किश्च--

गृहस्थो ब्रह्मचारी वा योऽनश्रंस्तु तपश्चरेत्। प्राणाग्निहोत्रलोपेन अवकीणीं भवेतु सः॥ २४॥

प्राणाग्निहोत्रलोपिनन्दैषा । नन्वेवं सित पञ्चाहुतिलोप एव दोष-स्स्यात्, नेतरम्रासलोपे । यथाऽभिहोत्रहोमे हुतरोषप्राश्चनाभावे दो-षो नास्ति तद्वदेतदिप । वक्तव्यो वा विशेषः । उच्यते । स्यादेत-देवं यद्यनशननिन्दा स्यात्, अपि तु अदन्तदंशननिन्दैषा ॥ २४

किमेष एवोत्सर्गः सर्वदाऽशितव्यमेव नेत्याह—

अन्यत्र प्रायश्चित्तात्प्रायश्चित्ते तदेव विधा-नम् ॥ २५॥ उपवास एव साधीयानित्यर्थः ॥ २५ ॥

अथाप्युदाहरन्ति-

अन्तरा प्रातराइां च सायमाइां तथैव च। सदोपवासी भवति यो न भुक्के कदाचनेति

कालयोरन्तराऽनशनं तदुपवासफलं भवेत् । अतश्च नान्तरा भोजनं कर्तब्यम् ॥ २६ ॥

प्राणाग्निहोत्रमन्त्रांस्तु निरुद्धे भोजने जपेत्। त्रेताग्निहोत्रमन्त्रांस्तु द्रव्यालाभे यथा ज-पेदिति॥ २७॥

निरुद्धे भोजने व्याध्यादिना द्रव्यासम्भवेन वा तदानीं 'भूर्भु-वस्त्वः ' इत्यादीन् प्राणाहुतिमन्त्रान् वा जपेत् उत्तमः॥ २७॥

एवमाचरन् ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ २८ ॥

प्राणी ब्रह्म तद्भूयं तद्भावः ॥ २८ ॥

इति श्रीगोविन्दस्वामिक्ठते बोधायनधर्मविवरणे द्वितीयप्रश्ने सप्तमोऽध्यायः.

येन विधिना स्वयं मुझीत तत्प्रतिपाद्यितुमधुना परमोजनं का-रियतुं काम्यस्य विधानमुच्यते । द्विविधं भवद्यतिथिमोजनं श्रा- द्धभोजनं च । तदिशनीं श्राद्धमुच्यते —

पित्रचमायुष्यं स्वर्ग्यं प्रशस्यं पुष्टिकर्म च॥ १॥

पितृदेवत्यं पित्रचं श्राद्धम् । तदेव आयुष्यमायुषे हितम् । स्वर्ग्ये स्वर्गसाधनम् । प्रशस्यं प्रशंसनीयम् । पुष्टिकर्म सर्वेसुखसम्पात्ते-मावलक्षणं श्राद्धं वक्ष्याम इति सङ्गहः क्रियते ॥ १ ॥

कान् पुनदश्रादे भोजयेदित्याह-

त्रिमधुस्तिणाचिकेतस्त्रिसुपर्णः पश्चाग्निष्यडङ्ग विच्छीर्षको ज्येष्ठसामिकस्स्नातक इति पङ्किपावनाः॥ २॥

त्रयो मधुशब्दवन्तो मन्त्राः 'मधु वाता ऋतायते' इत्यादयः।
ते येन बहुशोऽम्यस्ताः स त्रिमधुः । त्रिनाचिकेतो नामाध्वराणां
व्रतं तच्चारी 'अयं वाव यः पवते' इत्यनुवाकत्रयं विद्वान् ।
त्रिमुपर्णो नाम बहुचानां व्रतं तच्चारी त्रिमुपर्णः 'व्रह्म मेतु
माम् ' इत्यनुवाकत्रयं विद्वान् । पश्चाप्रिः सम्यावसथ्याम्यां सह ।
पडकावित् प्रसिद्धः । शीर्षकः शिरोवृत्तिकः अथर्वणामेतिच्छरोव्रतंनाम । ज्येष्ठसाम 'मूर्घानं दिवः' इत्यस्यामुत्पन्नं तद्योऽधीते
स ज्येष्ठसामिकः । एवमुक्तलक्षणः स्नातको वेदितव्यः । पङ्कित्ति

तदभावे रहस्यवित् ॥ ३ ॥

रहस्यमरण्ये पठितव्यो प्रन्थो यः तमर्थतो प्रन्थतश्च वेत्ति

¹ ऋक्सं. १-६-१८. ² ते. ब्रा. ३-११-७.

³ याज्ञिकी. ४८. ' ⁴ ऋक्सं. ४-५-९.

सोऽपि पङ्किपावनः श्राद्धार्हः । तद्भावशब्दः पूर्वेस्सम्बन्धनीयः । रहस्यिवदभावे त्रिमध्वादय इत्यर्थः॥३॥

ऋचो यजूंषि सामानीति श्राद्धस्य महिमा। तस्मादेवंविदं सपिण्डमप्याशयेत् ॥ ४ ॥

महिमा सम्पत्पिङ्किपावनाः । ऋगादिशब्देन तद्विदो लक्ष्यन्ते। यस्मादेवं तस्मात् एवंविदं वा सिपण्डमप्याशयेत् एवंविदं रह-स्यविदं ब्रह्मज्ञम् । तस्मादत्यन्तगुणवानपि रहस्यवित्सपिण्डो भोज-यितन्यः । रहस्यविदेव भूतानां श्रेष्ठो भवति । आह च---

भूतानां पाणिनदश्रेष्ठाः पाणिनां बुद्धिजीविनः। बुद्धिमत्सु नराव्रश्रेष्ठाः नरेषु ब्रह्मणास्त्मृताः॥ ब्राह्मणेषु च विद्वांसः विद्वत्सु कृतबुद्धयः। कृतबुद्धिषु कर्तारः कर्तृषु ब्रह्मवादिनः॥ ब्रह्मविद्भचः परं भूतं न किश्विदिइ विद्यते ॥¹ इति ॥ राक्षोघ्नानि च सामानि स्वधावन्ति यज्ंषि च। मध्वचोऽथ पवित्राणि श्रावयेदाशयञ्छनैः ॥५॥

राक्षोच्चानि सामानि 'अप्रे रक्षाणो अंहसः,' अप्रे युक्ता हि ये तव,³ प्रत्यप्रे मिथुनादह यातुत्राना,⁴ प्रत्यप्रे हरसा हरः,⁵ न तस्य मायया च न, अष्टचेत्रे नवस्य मे, यद्वा उ वि-श्पतिः पितः, अग्निं होतारम् '⁹ एतत्मूक्तोत्पन्नानि । स्वधावन्ति यजूषि च 'सोमाय पितृपीताय स्वधानमः' इत्यादीनि । मध्य-

²ऋक्सं. ५-२-२०. ⁸४-५-२९. ¹ मनु. १-९६.

⁵ <-४-९. ⁶ ६–२**–१** २.

⁴ <-४-९. ⁷ ६-२-११. 8 **६-२-११.** ⁹ ३-१-१९.

¹⁰ बो. ए. ९-८-८.

चः 'मधु वाताः' इत्याहोनि त्रीणि । पवित्राणि 'पवमानसमु-वर्जनः' इत्यादीनि । भुआनान् ब्राह्मणान् श्रावयेत् ॥ ९ ॥ चरणवतोऽनूचानान्योनिगोत्रमन्त्रासम्ब--न्धाञ्छुचीन्मन्त्रवतस्त्रध्यवरानयुजः पूर्वेद्युः प्रातरेव वा निमन्त्रध सदर्भोपक्लृप्तेष्वास-नेषु प्राङ्क्ष्यानुपवेशयत्युदङ्गुखान्वा ॥ ६ ॥

चरणमाचारः । यद्वा--गुरुप्वेक्रमागतं शाखाध्ययनं तद्विहि-

तोपनयनं च येषां ते चरणवन्तः । वेदाङ्गाध्यायिनोऽनूचानाः ।
योन्यसम्बन्धाः मातृपित्रसम्बन्धाः । गोत्रासम्बन्धाः असगोत्राः ।
मन्त्रासम्बन्धाः अशिष्योपाध्यायाः । शुचयो बाह्यान्तरयोः ।
मन्त्रवन्तः श्रोत्रियाः । त्रिमध्वादीनामेतेषां च समस्तभावः करूप्यः ।
निमन्त्रणं श्वः करिष्यामि प्रसीदन्तु भवन्तः मोक्तुमित्येवमादि ॥ ६ ॥
अथैनांस्तिलामिश्रा अपः प्रतिप्राह्य गन्धैमाल्येश्वालङ्कःत्याग्रौ करिष्यामीत्यनुज्ञातोप्रिमुपसमाधाय सम्परिस्तीर्याग्रिमुखात्रुत्वाऽऽज्यस्य तिस्र आहुतीर्जुहोति ।
सोमाय पितृपीताय स्वधा नमस्स्वाहा ।
यमायाङ्गिरस्वते पितृमते स्वधा नमस्स्वाहा । अग्रये कव्यवाहनाय स्विष्ठकते
स्वधा नमस्स्वाहेति ॥ ७ ॥

¹ ऋक्सं. १-६-१८.

²ते ब्रा. १-४-८.

्करिष्यामीत्युक्ते कुरुष्वेत्यभ्यनुज्ञात इति रेाषः । अन्यतो हि प्राप्त्यर्थमाप्रिमुखादित्युक्तम् ॥ ७ ॥

> तच्छेषेणात्रमभिघार्य अत्रस्यैता एव तिस्र आहुतीर्जुहुयात् ॥ ८ ॥

तच्छेषेण आज्यशेषेण असस्य अन्नेनेत्यर्थः एता इत्याहुति-मन्त्रान्व्यपदिशति ॥ ८॥

वयसां पिण्डं दद्यात् ॥ ९ ॥

वयश्राब्देन इह काका गृह्यन्ते ॥ ९ ॥

पितृम्यो दात्तव्ये वयोभ्यः पिण्डदाने कारणमाह—

वयसां हि पितरः प्रतिमया चरन्तीति वि-ज्ञायते ॥ १०॥

प्रतिमया आकारेण ॥ १० ॥

कराङ्गुष्ठेन पाणिनाऽभिमृशति ॥ ११ ॥

भोक्तकामस्य ब्राह्मणस्य कराङ्गुष्ठेन अनलेन स्वपाणिना भोज्य-द्रव्यमभिमृशति । स्वपाणिर्व्यवहितकारणम् ॥ ११ ॥

तत्रैते मन्त्राः---

पृथिवीसमं तस्य तेऽग्निरुपद्रष्टचंस्ते महिमा दत्तस्याप्रमादाय पृथिवी ते पात्रं द्यौरपि-धानं ब्रह्मणस्त्वा मुखे जुहोमि ब्राह्मणा-नां त्वा विद्यावतां प्राणापानयोर्जुहोम्यक्षि-तमिस मा पितृणां क्षेष्ठा अमुत्रामुष्मिन लोक इति । अन्तरिक्षसमं तस्य ते वायु-रुपश्रोता यजूंषि ते महिमा दत्तस्याप्त-मादाय पृथिवी ते प्रात्रं यौरिपधानं ब्रह्मण-स्त्वामुखे जुहोमि ब्राह्मणानां त्वा विद्याव-तां प्राणापानयोर्जुहोम्यक्षितमिस मा पि-तामहानां क्षेष्ठा अमुत्रामुष्मिन लोक इति। यौस्समं तस्य त आदित्योऽनुख्याता सा-मानि ते महिमा दत्तस्याप्रमादाय पृथिवी ते पात्रं यौरिपधानं ब्रह्मणस्त्वा मुखे जु-होमि ब्राह्मणानां त्वा विद्यावतां प्राणा-पानयोर्जुहोम्यक्षितमिस मा प्रिपताम-हानां क्षेष्ठा अमुत्रामुष्मिन्लोके इति॥१२॥

एते त्रयो मन्त्राः पृथिव्यन्तिरक्षद्युक्रमाः । लोकानां तावन्मिहिमा एव वेदितव्यः यदेतद्दीयतेऽत्रं तदामन्त्रच्येते । पृथिव्या समं तस्यैवंविधस्य तव अग्निरुपद्रष्टा साक्षिभूतः एवम्रुपश्लोता अन्तुख्यातेति च । ऋचस्ते महिमा महत्त्वम् । एवमुपासनया दत्तस्यान्नस्याप्रमादो भवति । पृथिव्येव तव पात्रं आधारः द्योरे-वापिधानं ब्रह्मणो ब्राह्मगस्य मुखे त्वा जुहोपि ब्राह्मणानािन त्यादि जुहोमीत्यन्तं प्रतिपत्तिमात्रम् । अक्षितमिस मा क्षेष्ठाः स्यं मा गाः । पित्रादीनां परास्मिन् लोके ॥ १२ ॥

अय्रौ करणहोषेण तदत्रमभिघारयेत् । निरङ्गुष्ठं तु यद्दानं न तत्त्रीणाति वै पितॄन् ॥ हस्ताङ्गुष्ठेनाभिमर्शनमुक्तम् । तदभावे निन्देषा ॥ १३ ॥ उभयोश्हााखयोर्मुक्तं पितृभ्योऽत्रं निवेदितम्।

तदन्तरमुपासन्ते असुरा दुष्टचेतसः ॥१४॥

सन्येन पाणिना भाजनमुपस्पृश्येव भुञ्जीतेत्येतदनेन विधीयते शाखयोः हस्तयोः ॥ १४ ॥

यातुषानाः पिशाचाश्च प्रतिलुम्पन्ति तद्वविः। रे तिलादाने ह्यदायादास्तथा क्रोधवशेऽसुराः॥

भोजनस्थानेषु आसनस्थानेषु च तिल्लविकरणस्याक्रोधस्य च प्रशंसेषा ॥ १९॥

> काषायवासा यान्कुरुते जपहोमप्रतिप्रहान्। न तद्देवगमं भवति हव्यकव्येषु यद्वविः॥

देवे कर्माण पित्रचे च काषायवासोनिषेधः श्वेतवाससा भवि-तव्यं इति विधानार्थम् । किश्च--काषायवाससो यतीश्वराः। तेऽपि पित्रचे देवे कर्मणि च जपहोमप्रतिग्रहान् कुर्वते तद्देवगमं पितृगमं च न भवतीति रोषः। हव्यं देवदेवत्यं कव्यं पितृदेवत्यम्॥ १६॥

> यच्च दत्तमनङ्गुष्ठं यचैव प्रतिगृह्यते । आचामति च यस्तिष्ठन् न स तेन समृ-ध्यत इति ॥ १७॥

प्रदानप्रतिग्रहयोरङ्गुष्ठस्याबहिर्मावार्थः, तिष्ठतः आचमननिषेधा-र्थश्रायं श्लोकः॥ १७॥

आद्यन्तयोरपां प्रदानं सर्वत्र ॥ १८ ॥

सर्वत्र दाने श्रद्दधानेनादावन्ते च जलदानं कर्तव्यम् । तथा च गीतमः—'भिक्षादानमपूर्वं ददातिषु'ं इति ॥ १८॥

जयप्रभृति यथाविधानम् ॥ १९ ॥

दार्विहोमिकमुत्तरतन्त्रं कर्तव्यमित्यर्थः॥ १९॥

शेषमुक्तमष्टकाहोमे ॥ २० ॥

इतोऽधिकमष्टकाहोमादाववगमयितव्यम् । 'आशयेष्वन्नशेषान् स-म्प्रिकरिनत '' इत्यादि । अनेनैतत् ज्ञापितं भवति मासिश्राद्धे से।ऽ-पि वेदितव्यः प्रयोगान्तरमिति ॥ २०॥

> द्यौ देवे पितृकार्ये त्रीनेकैकमुभयत्र वा । भोजयेत्सुसमृद्योपि न प्रसन्नेत विस्तरे ॥२१

देवे वैश्वदेवे ॥ २१ ॥

इतरथा दोषमाह---

सिक्रियां देशकाली च शौचं ब्राह्मणसम्प-दम् । पश्चेतान्विस्तरो हन्ति तस्मात्तं प-रिवर्जयेत् ॥ २२ ॥

कारुण्यात् स्नेहात् लोकगर्हाभयाद्वा श्राद्धविस्तरे प्रसक्ते सति प्रतिषेषः ॥ २२ ॥

^{1 4-86.}

² बो. ए. २-११-४२.

उरस्तः पितरस्तस्य वामतश्च पितामहाः। दक्षिणतः प्रपितामहाः पृष्ठतः पिण्डोदका इति ॥ २३ ॥

श्रद्धासंजननोऽर्थवादः । पिण्डोदकाः पिण्डचिन्तकाः माताम-हादयः ॥ २३ ॥

> इति श्रीगोविन्दस्वामिकृते बोधायनधर्मवित्ररणे द्वितीयप्रश्लेऽष्टमोऽध्यायः.

औरसेन हि पुत्रेणणीपाकरणं मवति । अतस्तत्मशंसार्थमाह— प्रजाकामस्योपदेशः ॥ १ ॥

पजा सत्पुत्रः तत्कामस्योपदेशः करिष्यते ॥ १ ॥

प्रजनननिमित्ता समाख्येत्यश्विनावूचतुः॥

मजननमुत्पादनं तिम्निमित्ता पुत्र इति समाख्या प्रसिद्धि-रित्यर्थः । न तु दानादिनिमित्ता पुत्रसमाख्या अतो दत्तादिरत्र प्रतिनिधिः । तत्रैते ऋचौ भवतः—'परिषद्यं ह्यरणस्यं रेक्णो, न हि स्रभाय ' ॥ २॥

प्रजाकामस्योपदेश इत्युक्तम् । कोऽसावुपदेश इत्याह— आयुषा तपसा युक्तस्स्वाध्यायेज्यापराय-णः । प्रजामृत्पादयेद्युक्तस्स्वेस्वे वंशे जितेन्द्रियः ॥ ३ ॥

आयुश्राब्देन तत्करणं छक्ष्यते । तच्च विधिवत्सन्धचोपासनं विप्रापवादाभाव इत्यादि । आह च—

¹ ऋक्सं, ५-२-६,

ऋषयो दीर्घसन्द्रचत्वाद्दीर्घमायुरवाप्तुयुः । आयुर्विप्रापवादेन सन्ध्यावन्द्रनहानतः ॥ अतिथिपूजाहानाच नश्यत्यायुरि ध्रुवम् । नाधितिष्ठेत केञ्चांस्तु न भस्मास्थिकपालकान् । न कार्पासास्थि न तुषान् दीर्घमायुर्जिजीविषुः ॥ इति ॥

तथा---

न हीदृशमनायुष्यं छोके किश्वन विद्यते। यादृशं पुरुषस्येह परदारोपसेवनम्॥ छोष्टमर्दी तृणच्छेदी नस्त्रसादी च यो नरः। स विनाशं व्रजत्याश्च सूचकोऽश्विरेव च॥

इत्येवमादि द्रष्टव्यम् । तपो दानम् । 'एतत्स्तलु वाव तप इत्याहुर्यस्तं ददाति ' इति श्रुतेः । वक्ष्यमाणं वा ब्रह्मचर्यादि ।
स्वाध्यायेज्ये तु प्रसिद्धे एव । स्वे इति । स्वयं ब्राह्मणो
ब्राह्मण्यामित्यादि । इन्द्रियमिह उपस्थमिमप्रेतं पुत्रकारणत्वात् ।
जयः परदारादिवर्जनम्, स्वदारेष्वप्यकालवर्जनं च । एते प्रजोत्यस्युपायाः यथा विधानं क्रियमाणाः प्रजोत्पत्त्युपाया भवन्तीत्यिमप्रायः ॥ ३ ॥

ब्राह्मणस्यर्णसंयोगिसिभिभेवति जन्मतः । तानि मुच्यात्मवान् भवति विमुक्तो धर्म-संशयात् ॥ ४ ॥

बाह्मणग्रहणात् स्वमूलश्रुतिप्रमाणं द्रष्टव्यम् । त्रिभिः अवस्य-

¹मनु. ४-७१, १३४.

कर्तव्येरिति शेषः । जन्म उपायनं ततः प्रमृति ऋणवान् भव । ति । ततः प्राक् शृद्धसमत्वात् । ति कर्माणि ऋणानि विमुच्य यथाविधि सम्पाद्य आत्मवान् स्वतन्त्रो भवति । यस्मा-दयं धर्मसंशयात् किमेतानि यथावत् सम्पाद्यितुं शक्ष्यामो न वे-त्येवं रूपसंशयादि मुक्तो भवति ॥ ४ ॥

केन कर्मणा तटणमपाकियत इत्याह—

स्वाध्यायेन ऋषीत् पूज्य सोमेन च पुरन्द-रम् । प्रजया च पितॄन्पूर्वाननृणो दिवि मोदते ॥ ५ ॥

सोमेन सामयागेन ॥ ५ ॥

आयुषा युक्तः प्रजामुत्पादयेदित्युक्तम् । तत्राह—

पुत्रेण लोकान् जयति पौत्रेणामृतमश्रुते । अथ पुत्रस्य पौत्रेण नाकमेवाधिरोह-तीति ॥ ६ ॥

पुत्रेण दृष्टेन । तत्पुत्रेण तत्पैतिण इत्यत्रापि दृष्टेनेति-रोषः । अमृतं देवैस्सायुज्यम् । नाकं कमिति सुखमेतत्प्रतिषि-ध्यते । दुःखाननुविद्धं सुखं ब्रह्मणः पदमिति यावत् । 'दिवि मोदते' इति सिद्धे पुनरुपादानं वहुपुत्रोत्पादनार्थम् । अथाहुः पौराणिकाः— एष्टच्या बहवः पुत्राः यद्येकोपि गयां त्रजेत्। एष्टच्या बहवः पुत्राः नीलं वा वृषमुत्सजेत्॥ इति॥

अथेदानीं ऋणसंयोगतद्याकरणे श्रुतिप्रमाणके इत्याह-

विज्ञायते च-जायमानो वै ब्राह्मणिस्विभिर् ऋणवा जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य इत्येवमृणसंयोगं वेदो दर्शयति ॥ ७॥

तद्पाकरणं चेति शेषः ॥ ७ ॥

किश्च—

सत्पुत्रमुत्पाद्यात्मानं तारयति ॥ ८ ॥

सत्पुत्रस्साधुपुत्रः अध्ययनिक्जानानुष्ठानसम्पन्नो यथा भवति तथो-त्पादनीयः पुत्र इत्यर्थः । 'अनुशिष्टं लोक्यं पुत्रमाहुः तस्मा-देनमनुशास्ति' इतिश्रुतेः ॥ ८ ॥

इदं चान्यत्---

सप्तावरान् सप्तपूर्वान् षडन्यानात्मसप्तमान्। सत्पुत्रमधिगच्छानः तारयत्येनसो भयात् ॥

अधिगच्छानः प्राप्नुवानः सप्तपूर्वापरानात्मसप्तमान् अन्यान् असत्पुत्रान् एनसस्तारयतीति सम्बन्धः ॥ ९ ॥

तस्मात्प्रजासन्तानमुत्पाद्यफलमवाप्नोति ॥ तस्माद्यद्ववान् प्रजामुत्पादयेत् ॥ ११ ॥ औषधमन्त्रसंयोगेन ॥ १२ ॥

ओषिषसंयोगेन हि प्रजा भवति, शुक्रपानां क्रिमीणामपनय-नात् । तथा मन्त्रसंयोगेनापि रक्षःपिशाचाद्यपनयनात् । 'तस्मा-द्यत्वान् प्रजामुत्पादयेत्' इत्यस्य विस्तरः ॥ १०–१२॥ न चैतावता—

या वेदबाह्याः स्मृतयो याश्व काश्व कुदृष्ट्यः। सर्वास्ता निष्फलाः पेत्य तमोनिष्ठा हि ताः स्मृताः ॥ इत्यवमाशङ्कनीयमित्याह—

तस्योपदेशः श्रुतिसामान्येनोपदिश्यते ॥

तस्य प्रजोत्पादने यत्नतः औषघाद्यपदेशोऽस्माभिरुपदिश्यते । केन मूलज्ञानेनेति ? श्रुतिसामान्येन श्रुतेस्समानभावस्तुल्यता ऐक-रूप्यं श्रुतिसामान्यं तेन । किमुक्तं भवति ? प्रनामुत्पादयेदित्य-स्याः श्रुतेः पुत्रकामेष्टचौषधमन्त्रादिषु चैकरूपेणापेक्षिकत्वादिति ॥

इदानीमृणश्रुतो ब्राह्मणग्रहणं क्षत्रियवैश्ययोरपि प्रदर्शनार्थमेत-दिखाह—

> सर्ववर्णेभ्यः फलवत्त्वादिंति फलवत्त्वादि-ति ॥ १४ ॥

¹ मनु. १२-५५.

फलवत्त्वात् प्रयोजनवन्त्वात् । फलिमहोपनयनस्याध्ययनं तञ्च वेदार्यज्ञानाद्युपयुक्तत्वात् त्रैविणिकानामित्यर्थः । यद्वा--फलवस्वात् औषधमन्त्रादेरि ॥ १४॥

इति श्रीगोविन्दस्थामिक्तते बोधायनधर्मविवरणे द्वितीयप्रश्ने नवमोऽध्यायः.

अथातस्तंन्यात्तविधिं व्याख्यास्यामः॥ १॥

सम्यक् न्यासः प्रतिग्रहाणां संन्यासः विधिर्विधानमितिकर्त-व्यता ॥ १ ॥

सोऽत एव ब्रह्मचर्यवान् प्रवजतीत्येकेषाम्॥

स इति सर्वनाम्ना प्रसिद्धो निर्दिश्यते । स च गर्भाधानादिसंस्कारेस्संस्कृतः अधीतवेदी चीर्णव्रतो गृहस्थाश्रमप्राप्तियोग्यो गृह्यते । तत्रापि दृष्टानुश्रविकंविषयिवतृष्णस्य ब्रह्मविदो
ब्रह्मचर्यादेव संन्यासेऽधिकारो नान्यस्य । इदमपरं तस्य विशेषणं ब्रह्मचर्यवानिति । अतश्चविष्ठुतब्रह्मचर्यस्यापि चरितनिर्वेषस्य गृहस्थसंन्यासवनाश्रमाधिकारः । प्रव्रजाति प्रकर्षेण व्रजति न प्रत्यावर्तते इत्यर्थः । तत्र दोषमाह—

चण्डालादिप्रत्यवसिताः परित्राजकतापसाः। तेषां जातान्यपत्यानि चण्डालेस्सइ वासयेत्॥

संवासात्तत्र प्रायश्चित्तं संवर्त आह—

सन्यस्य दुर्मितः कश्चित्प्रत्यापार्त्त भजेत यः। स कुर्यात्क्रच्छ्रमश्रान्तं षाण्मासात्प्रत्यनन्तरम्॥ इति॥ एतदेकेषां मतम्॥२॥

अथ परेषामाह---

अथ शालीनयायावराणामनपत्यानाम् ॥

शालीनयायावरा इति च गृहस्थानामेव केनचिद्वृत्तिविशेषेण संज्ञामुत्तरिसम्निष्ट्याये वक्ष्यति । अनपत्याश्चेदेतेऽपि प्रव्रजेयुः॥३॥ एवमथ सापत्यानामपि----

विधुरो वा ॥ ४ ॥

स्वस्मिन् संजात इति शेषः । विधुरो मृतभार्यः भार्यान्त रोपादानार्थमसमर्थश्च गृहाते ॥ ४ ॥

साम्प्रतमविधुरस्यापि सापत्यस्याह—

प्रजाः स्वधर्मे प्रतिष्ठाप्य वा ॥ ५ ॥

अयमसमर्थस्याग्रिहोत्रादिषु समर्थापत्यस्याधिकारः ॥ ९ ॥

अयमपरः कालनियमः पूर्वेस्समुच्चीयते विकल्पार्थः तेनेकराश्या-पेक्षया—

सप्तत्या ऊर्ध्वं संन्यासमुपदिज्ञन्ति ॥ ६ ॥

प्रायशस्सप्तत्या ऊर्ध्व मेव भार्यानिवृत्तिरस्य गार्हस्थ्यधर्मानुष्ठाना-सामर्थ्यं वा भवतीति तत्त्वत उक्तं सप्तत्या ऊर्ध्वमिति॥६॥

वानप्रस्थस्य संसारकर्मविरामे ॥ ७ ॥

विरामोऽनसानम् । असामर्थ्यमाश्रमविहितधर्मानुष्ठाने । अस्या-मवस्थायां प्रव्रज्याप्रव्रज्य वा वानप्रस्थेनापि ध्यानपरायणेन भवितः व्यं वानप्रस्थान्तरेम्य एव भैक्षमाददानेन । उक्तावस्थाव्यतिरिक्तावस्थासु कृतोपि संन्यासोऽकृत एव भवित ॥ ७॥

संप्रत्युक्तल्रक्षणानामप्यनात्मविदां संन्यासाधिकाराभावं दर्शयितुमृचं पठति—

> एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न कर्मणा वर्षते नो कनीयान् । तस्यैवात्मा पदिवत्तं विदित्वा न कर्मणा लिप्यते पापकेनेति ॥ ८ ॥

सैषाऽऽश्रमचातुर्विध्यप्रस्तावेऽस्माभिन्यीरूपाता । तं विदित्वै-वित्येतदत्रोपयुज्यते ॥ ८॥

अस्यामृत्रि नित्यो महिमेति पद्द्वयमस्ति । तत्तावृदुपपादयति—

अपुनर्भवं नयतीतिनित्यः ॥ ९ ॥

पुनर्भवः पुनर्जन्म तद्भावं नयतीति नित्यः पदविन्यासेनेत्यर्थः॥

महत्त्वं गमयतीति महिमा ॥ १०॥

स्पष्टार्थमेतत् ॥ १०॥

विधि व्याख्यास्याम इत्युक्तं, तमाह—

केशरमश्रुलोमनखानि वापयित्वोपकल्प-यते ॥ ११ ॥

पूर्वी है वपनं कृत्वा अपराहे उपकल्पयते आर्नयति ॥११॥ कि तदित्वाह—

यष्ट्रयदिशक्यं जलपवित्रं कमण्डलुं पात्र-मिति ॥ १२॥

यष्ट्रयो दण्डाः द्वितीयार्थे प्रथमा । शिक्यं रज्जुनिर्मितं भिक्षापात्रधारणम् जलपित्रमुदकस्यापनयनहेतुमूतं आचमनार्थं वस्त्रम् । तज्ञाभिनवं केशादिरहितं च द्विगुणं त्रिगुणं चाष्टाङ्मुलं प्रादेशमात्रं मवति । उक्तः कमण्डलुः । पात्रं भैक्षाचरणार्थम् । तत्र विकल्पः—'अलाबुं दारुपात्रं वा मृण्मयं वैणवं तया'' इति । इतिशब्दः पादुकाद्युपलक्षणार्थः । तथा हि—

पादुकामजिनं छत्रं तथा सूत्रमुपानहौ । सूचीपछ्ठववल्कं च त्रिविष्टुव्धं कमण्डलुम् ॥ एतेष्वन्यतमामावेऽपि दोषाभावल्यापनार्थमिदम् ॥ १२ ॥

> एतत्समादाय प्रामान्ते प्रामसीमान्तेऽप्रच-गारेवाऽऽज्यं पयो दिघ त्रिवृत्प्राद्य उपव-सेदपो वा ॥ १३ ॥

आपरिसमाप्तेर्न भुजीत । अपां त्रिवृता सह विकल्पस्सम्भवा-पेक्षः ॥ १३ ॥

¹मनु. ६-५४.

• तस्य प्राज्ञनमन्त्रः---

ओं भूस्तावित्रीं प्रविशामि तत्सवितुर्वरेण्य-म् । ओं भुवस्तावित्रीं प्रविशामि भर्गों देवस्य धीमहि । ओं सुवस्तावित्रीं प्रवि-शामि धियो यो नः प्रचोदयात् । पच्छोऽ-र्धर्चशस्ततस्तमस्तया च व्यस्तया च ॥

प्रणवव्याहृतिसावित्रीपादैः सावित्रचाः पच्छो विहरणमेतदित्यर्थः। अर्धर्चद्याः सावित्रचाः प्रणवव्याहृतिभिविहरेत् । ततश्च सम-स्तयाऽनवानमुच्चरितयेव विहरेत् । व्यस्तया पच्छोऽन्ते विरम्योच्चरितया विहरेदेव ॥ १४ ॥

आत्मानमात्मन आश्रमादाश्रममुपनीय ब्रह्मपूतो भवतीति विज्ञायते ॥ १५॥

आश्रमान्तरमितिवचनात्त्रिवृत्प्राश्चनादूर्धं प्रत्यापत्तिनीस्तीति दर्श-यति । ब्रह्म सावित्री तया पूतः त्रिवृत्प्राशनेनैव संन्यासः कृत इत्येतदेकीयं दर्शनम् ॥ १५॥

तथा परेषाम्---

अथाप्युदाहरन्ति-आश्रमादाश्रमं गत्वा हुतहोमो जितेन्द्रियः।

भिक्षाबिलपरिश्रान्तः पश्चाद्भवति भिक्षुक इति ॥ १६ ॥

न केवलं त्रिवृत्प्राशनादेव भिक्षुकः । किं तर्हि*?* वक्ष्यमाणे-होमादिभिरपि । भिक्षुकः इति 'संज्ञायाम्' इति कन्त्रत्ययः॥

स एष भिक्षुरानन्त्याय ॥ १७ ॥

तदेवानन्त्यं स चात्मा तद्भावाय भवतीत्यर्थः ॥ १७॥ हुतहोम इत्युक्तं, तदिदानीं प्रपश्चयति—

पुराऽऽदित्यस्यास्तमयाद्वाहेपत्यमुपसमाधा-यान्वाहार्यपचनमुपसमाहृत्य ज्वलन्तमा-हवनीयमुद्धृत्याज्यं गार्हपत्ये विलाप्योत्पूय स्रुचि चतुर्गृहीतं गृहीत्वा सामिद्दत्याहव-नीये पूर्णाहुतिं जुहोति ओं स्वाहेति ॥

नात्र तिरोहितं किञ्चिदस्ति ॥ १८॥

एतद्रह्मान्वाधानिमिति विज्ञायते ॥ १९॥
यथा दर्शपूर्णमासयोरन्वाधानं तथैतदिष ब्रह्मवेशस्य ॥ १९॥
अथ सायं हुतेऽिमहोत्र उत्तरेण गार्हपत्यं
तृणानि संस्तीर्य तेषु द्वन्दं न्यश्चि पात्राणि

सादियत्वा दक्षिणेनाहवनीयं ब्रह्मायतने दर्भान् संस्तीर्य तेषु कृष्णाजिनं चान्त-र्घायेतां रात्रिं जागित ॥ २०॥

आहवनीयशब्दः परिगृहीताग्निपरिग्रहार्थः । अतः औपवस-न्तीत्यौपवसम् । तेनापि तत्सन्निकर्षे इदं कर्तव्यम् । जागार्ति बुध्यते । एपा हि ब्रह्मरात्रिः । अन्यदसंवृतम् ॥ २०॥

य एवं विद्वान् ब्रह्मरात्रिमुपोष्य ब्राह्मणोऽ-श्रीन् समारोप्य प्रमीयते सर्वे पाप्मानं तरित तरित ब्रह्महत्याम् ॥ २१ ॥

अग्नीन् समारोप्य आत्मनीति शेषः । वश्यमाणस्यात्मसमा-रोपणस्य अस्मिन्नप्यवसरे पाठोऽभ्यन्तः परस्मिन्नपि क्रमेऽग्निसमारो-पणाभ्यनुज्ञानार्थः । एतदवस्थापन्नस्य मृतस्याश्रमफलावाप्तिर्भवती-त्यभिप्रायः ॥ २१ ॥

अथ ब्राह्मे मुहूर्त उत्थाय काल एव प्रात-रिमहोत्रं जुहुयात्॥ २२॥

रात्रेः पश्चिमो यामः पश्चघटिकावरोषो ब्राह्मो मुहूर्तः । उषः-प्रभृत्योदयादित्येके । तत्र राक्तचेपेक्षो विकल्पः । कालग्रहणं उपोदयाम्युषितोदयकालानां यस्य योऽङ्गीकृतः कालस्तत्प्रदर्शना-र्थम् ॥ २२ ॥ अथ पृष्ठचांस्तीर्त्वाऽपः प्रणीय वैश्वानरं हाद-शकपालं निर्वपति सा प्रसिद्धेष्टिस्सन्ति-ष्ठते ॥ २३ ॥

अप्रिवेश्वानरो देवता अस्य । औपासननिष्ठ आत्मसमारोप-श्चेत् तद्देवत्यः चरुः । अन्यत्प्रसिद्धम् ॥ २३ ॥

> आहवनीयेऽग्निहोत्रद्रव्याणि प्रक्षिपेदमृण्म-यान्यनायसानि ॥२४॥

उत्तरत्र मन्त्रविधानात् तूष्णीमेवात्र प्रक्षेपः ॥ २४ ॥

गार्हपत्ये अरणी भवतं नस्समनसाविति ॥ प्रक्षिपतीत्यनुवर्तते ॥ २५ ॥

अथात्मन्यग्नीन् समारोपयते या ते अग्ने य-ज्ञिया तनूरिति त्रिस्त्रिरेकैकं समाजिद्यति॥

एकैकमिं सम्यावसथ्याविष यदि विद्येते, तथा औपासन-मि । जिन्नतिः गन्धोपादाने वर्तते । ततश्च धूपायने स्नाग्नेरान्नाणं कर्तव्यमिति गम्यते । सर्वत्रायमात्मसमारोपणप्रकारः ॥ २६ ॥

> अथान्तर्वेदि तिष्ठन् ओं भूर्भुवस्सुवः संन्य-स्तं मया संन्यस्तं मया संन्यस्तं मयेति त्रिरुपांशूक्ता त्रिरुचैः॥ २७॥

^{*} धूपायमाने. (पा)

जुहुयादिति वाक्यसमाप्तिः । संन्यस्तमित्युक्तम् ॥ २७ ॥

त्रिषत्या हि देवा इति विज्ञायते ॥ २८ ॥

त्रिषत्याः । सुषामादिषु पाठात् षत्वम् । देवा हि सक्र-द्विवींक्तीनामिति मन्वतेऽनृतम्, 'अनृतसम्मिता मनुष्याः' इति श्रुतेः। त्रिरुक्तैः प्रतियन्ति श्रद्द्धति ॥ २८॥

अभयं सर्वभूतेभ्यो मत्तः इति चापं पूर्णमञ्जलिं निनयति ॥ २९॥

अस्मत्तः निर्भयानि भूतानि सन्तिवित मन्त्रार्थः । अद्भिः पूर्णोऽ-अतिः द्विहस्तसंयोगः ॥ २९ ॥

अथाप्युदाहरन्ति -

अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्वा यश्चरते मुनिः। न तस्य सर्वभूतेभ्यो भयं चापि हि जाय-त इति ॥ ३०॥

अभयदानप्रशंसेषा । एतदन्तश्च संन्यासिविधिः । ये पुन-रनमयो विधुरादयः तेषामप्युपकल्पप्रमृति दानान्तः प्रायोऽमिकार्यर-हितो द्रष्टव्यः ॥ ३०॥

संन्यासाश्रमधर्मविधानायान्तः प्रपञ्चः--

स वाचंयमो भवति ॥३१॥

यं एवंऋतसंन्यासः स वाचंयमस्त्यात् आत्यन्तिकमेतदुक्तम-

न्यत्र स्ताध्यायान्मन्तोच्चारणाच । उक्तं च---'स्वाध्यायादिषु विमृजन्तो वाचम्' इति ॥ ३१ ॥

> यष्ट्यिद्दशक्यं जलपिवतं कमण्डलुं पात्र-मुद्धृत्येतत्समादाय यत्रापस्तद्वतस्स्ना-त्वाऽप आचम्य सुरिममत्याऽि व्लिङ्कािभ-व्यारणीिभिर्हिरण्यवणीिभः पावमानीिभ-रिति मार्जियत्वाऽन्तर्जलगतोऽघमर्षणेन षोडशप्राणायामान् धारियत्वोत्तीर्यं वासः पीडियत्वाऽन्यत्प्रयतं वासः परिधायाप आचम्यों भूर्भुवस्सुवरिति जलपिवत्रमा-दाय तर्पयिति—ओं भूस्तर्पयाम्यों भुवस्त-पयाम्यों सुवस्तर्पयाम्यों महस्तर्पयाम्यों जनस्तर्पयाम्यों तपस्तर्पयाम्यों सत्यं तर्प-यामि ॥ ३२ ॥

आश्रमसाधारणविहितानां स्नानादीनामनुक्रमणं षोडदाप्राणाया-मानामपि विधानार्थं तर्पणान्तरविधानार्थं च । तर्पणं जलपवित्र-निस्सृतेन ॥ ३२ ॥

> देववित्पतृभ्योऽञ्जलिमुपादाय ओं भूस्स्वधों भुवस्स्वधों सुवस्स्वधों भूभुवस्सुवर्महर्नम इति ॥ ३३ ॥

तर्पयतीति प्रकृतम् । देववदिति प्राचीनावीतनिवृत्त्यर्थम् । मन्त्रा अपि स्वधाकरणमात्राः । न चतुर्थीनमस्कारान्ताः॥

एवं तर्पणे कते—

अथोदु त्यं चित्रमिति द्वाभ्यामादित्यमुपति-ष्ठते ॥ ३४ ॥

द्व जिपत्वा वैशेषिकमुपस्थानम् ॥ ३४॥

ओमिति ब्रह्म ब्रह्म वा एष ज्योतिः य एष ज्योतिः य एष तपत्येष वेदो य एष तप-ति वेद्यमेवैतद्य एष तपति एवमेवैष आ-त्मानं तर्पयत्यात्मने नमस्करोति आत्मा ब्रह्मात्मा ज्योतिः ॥ ३५॥

प्रगवप्रशंसेषा । प्रणवे। ब्रह्मणो नेदिश्रमिधानम् । वेदय-तीति प्रणवे। वेदः वेद्यं वेदितव्यम् । एष इत्यपरोक्षनिर्देशः सर्वदा आदित्यप्रणवब्रह्मतादात्म्यप्रतिपत्त्यर्थः । एवमादित्योपस्था-नेवळायां मनस्समाधानं कर्तव्यमित्यर्थः । तथा च पातञ्जलसूत्रम्— 'तस्य वाचकः प्रणवः । तज्जपः तदर्थभावनम् ' इति च । तदन्य-दप्य यमेवागमप्रकारः । एवमेवेषः भिक्षुरात्मानं तपयाति-नमस्करोति ब्रह्म ज्योतिः ब्रह्म परिवृदं सर्वतः ज्योतिः ज्योतिर्दीप्तिकमं ॥ ३५॥

> सावित्रीं सहस्रकृत्व आवर्तयेच्छतकृत्वोऽप-रिमितकृत्वो वा ॥ ३६ ॥

^{18-20, 26.}

विवृतमेतत्तत्रतत्र ॥ २६ ॥

कमण्डलूदकग्रहणार्थमाह्---

ओं भूर्भुवस्स्वरिति पवित्रमादायापो गृह्णाति।

पवित्रं तेन पावियत्वा जन्त्वादिवारणार्थम् ॥ ३७ ॥

नातऊर्ध्वमनुद्धृताभिरिद्धरपरिस्नुताभिरपरि-पूताभिर्वोऽऽचामेत् ॥ ३८ ॥

अनुद्धृताभिः अन्तर्जेलाशयात् । अपरिस्नुताभिः परिमिता-भिः । पवित्रान्तेनापरिपूताभिः ॥ ३८ ॥

न चातऊर्ध्वं शुक्लं वासो धारयेत् ॥३९॥

शुक्लप्रतिषेधात् कुङ्कुमकुसुममक्षिष्ठरक्तमनुज्ञातमेव ॥ ३९ ॥

एकदण्डी त्रिदण्डी वा ॥ ४० ॥

उक्तेऽपि दण्डित्रित्वे विकल्पिभिधानं किमर्थम् ! उच्यते—सकला-श्रमधर्मानुष्ठाने सित दण्डसङ्ख्यायां नाभिनिवेशः कर्तव्य इत्यभि-प्रायः ॥ ४० ॥

भिक्षोर्हि द्विविधानि व्रतानि भवन्ति महाव्रतान्युपव्रतानि च। तत्र महाव्रतान्याचष्टे—

> अथेमानि व्रतानि भवन्ति । अहिंसा सत्य-मस्तैन्यं मैथुनस्य च वर्जनं त्याग इति ॥

गुरुशुश्रूषा पित्रोश्च परिचारणम् । विद्यागुरोर्ना । यद्यपि विदित्तेवदितव्यस्य संन्यासेऽधिकारः । तथाऽपि संशयनिरोधनं सं भाव्यत इति गुरुशुश्रूषया भवितव्यम् । असमीक्ष्यकारित्वं प्रमादः तदभावोऽप्रमादः । आहारदोषोपि त्रिधा भवति जात्याश्रयनिमि- त्रेर्छशुनपतितकेशादिभिस्तदाहारशुद्धिः । चशब्दस्सन्तोषादिपरिप्र- हार्थः । व्रतोपव्रतयोभेदेन विधानं प्रायश्चित्तगुरुलघुत्वस्योपपाद- नार्थम् ॥ ४१ ॥

अथ भैक्षचर्या ब्राह्मणानां शालीनयायाव-राणामपवृत्ते वैश्वदेवे भिक्षां लिप्सेत ॥

भिक्षाणां समूहो भैक्षं तचर्या तदार्जनम् **ब्राह्मणानां गेहे-**प्वित्यध्याहारः । भिक्षां भिक्षितव्यद्भव्यं लिप्सेत याचेत ॥४२॥

अथ भिक्षामन्त्रः---

भवत्पूर्वी प्रचोदयेत् ॥ ४३ ॥

'भवति भिक्षाम्' इत्यादिसिद्धे सत्यारम्भात्क्षत्रियवैश्यभिक्षुकयो-रयमव मन्त्रः । तयोरपि संन्यासेऽधिकारोऽस्तीति ज्ञापितं भवतीति । तत्पुनब्रीद्मणपरिवाजकन्यायकृतोपमादिकं प्रसिद्धं समीक्ष्य युक्ता-युक्ततया विचारणीयम् ॥ ४३ ॥

गोदोहनमात्रमाकांक्षेत् ॥ ४४ ॥

मन्त्रमुक्त्वेति शेषः ॥ ४४ ॥

अथ भैक्षचर्यामुपाहृत्य शुचौ देशे न्यस्य हस्तपादान्प्रक्षाळयादित्यस्यामं निवेदा उदु

Digitized by Google

A 40 W. W.

त्यं चित्रमिति प्रक्षाळ्याचम्य ब्रह्मणे नि-वेद्यते ब्रह्मजज्ञानमिति ॥ १५ ॥

प्रयोतौ पिटकस्थौ शुचौ देशे निषाय ॥ ४५ ॥ अथास्य प्राणाहुतय एवामिकार्य इत्यस्मित्तर्थे श्रुतिमुपदर्शयति—

> विज्ञायते-आधानप्रभृत्ययमेवा'प्रयो भव-न्ति तस्य प्राणो गाईपत्योऽपानोऽन्वाहार्य-पचनो व्यान आहवनीय उदानसमानौ सभ्यावसथ्यौ ॥ ४६ ॥

भाषीयन्तेऽप्रय आत्मनीत्यात्मसमारोपणमाधानं तत्त्रभृतीत्यर्थः॥
पश्च वा एतेऽप्रय आत्मस्थाः॥ ४७॥

उक्तानुवादोऽयम् । पश्चसङ्घ्या सम्यावसथ्यकरणपक्षमाश्चित्य । अकरणपक्षेऽपि तत्सङ्कल्पोऽस्त्येव । 'आहवनीये सम्यावसथ्ययो स्सङ्कल्पः' इत्याधानपरिभाषावचनात् ॥ ४७॥

यस्मादेवं तस्मात्-

आत्मन्येव जुहोति ॥ ४८ ॥

एवराब्दः 'यस्याग्रौ न क्रियते यस्य चाग्रं नदीयते न तद्गोत्त.ब्य र्' इत्येवमाराङ्कानिवृत्त्यर्थः ॥ ४८ ॥

> स एष आत्मयज्ञ अत्मनिष्ठ आत्मप्रतिष्ठ आत्मानं क्षेमं नयतीति विज्ञायते ॥४९॥

¹प्रभृति बजमान एवा.

²आप. घ. १-१५-१३.

यत एवमस्यात्मयज्ञता भवति आत्मप्रतिष्ठा तथा सिद्धचिति । आत्मोपासकस्यात्मसुखप्राप्तचर्या यस्येकरूपा मुद्धिः असावात्मप्र-तिष्ठः । सेषा पूर्वोपासनाय प्रशंसा ॥ ४९॥

भूतेभ्यो दयापूर्वं संविभज्य शेषमद्गिस्संस्पृ-इयौषधवत्प्राश्रीयात् ॥ ५०॥

भूतानि पक्षिसरीसृपादीनि । दया अनुकम्पा । तत्पूर्व संविभज्य प्रदायाद्भिस्संस्पृत्रय शुक्कानं दृष्टार्थमेतत् । औषधमिति गरं विवक्षितम् । तथाऽप्यसौ बिस्तविधिर्भवतीत्यिभिप्रायः ॥ ९०॥

प्राव्याप आचम्य ज्योतिष्मत्याऽऽदित्यमुप-तिष्ठते उद्वयं तमसस्परीति ॥ ५१ ॥

मैक्षमोजनादन्यत्राप्येतद्वेदितव्यम् ॥ ५१ ॥

अथ भिक्षाप्रकारः---

अयाचितमसंक्षसमुपपन्नं यदच्छया। आहा-रमात्रं भुजीत केवलं प्राणयात्रिकमिति॥

अयाचितमप्रार्थितम् । असंक्रम्भमनवधृतं मनसाऽपि । यहच्छयो-पपन्नमिति केचित् । यहज्छयोपपक्षं प्रयोजनान्तरवशादानीतम् । आहारमात्रं सूपोपदंशादिविस्ताररहितम् । प्राणयात्रिकं यथा प्राणो नापगच्छति ॥ ५२ ॥

अथाप्युदाहरन्ति-अष्टी प्रासा मुनेर्भक्ष्याः

षोडशारण्यवासिनः । द्वात्रिशतं गृहस्थ-स्यापरिमितं ब्रह्मचारिणः ॥ ५३ ॥

अल्पान्नाम्यवहारार्थेऽयं नियमः ॥ ५३ ॥

भैक्षं वा सर्ववर्णभ्य एकात्रं वा दिजातिषु। अपि वा सर्ववर्णभ्यो न चैकात्रं दिजा-तिष्विति ॥ ५४ ॥

सर्ववर्णग्रहणात् शूद्रान्नमप्यम्युपगतम् । अतश्चेकान्नपक्षेऽपि बीजा दिग्रहणं मुख्यस्येव ॥ ५४ ॥

> अथ यत्रोपनिषदमाचार्या बुवते तत्रोदाहर-न्ति । स्थानमौनवीरासनसवनोपस्पर्शन-चतुर्थषष्ठाष्टमकालब्रतयुक्तस्य ॥ ५५ ॥

यत्र ग्रहणं चित्तप्रिणिधानं तत्रोपिनषद्गहस्यं कर्तव्यतयाऽऽचार्या ब्रुवते । तत्र तिहरोषमत्रमपिदशिनत स्म । स्थानं हिमोत्सङ्गः । मौनं स्वाध्यायतोपि । वीरासनमेकरूपेणासनम् । रात्रौ विशेषः । चतुर्थ- पष्ठाष्टमकालता एकाहद्वचहत्रचहानि क्रमः व्रतमनशनं त्रिभिस्संव- ध्यते ॥ ५५ ॥

कणपिण्याकयावकद्धिपयोव्रतत्वं चेति ॥

कणास्तण्डुलावयवाः । पिप्याकं तिल**िष्टम् ।** यवतण्डुलक्षो-दा थवागूर्वा यावकम् ॥ ५६ ॥ तत्र मोने युक्तस्त्रयीविद्यवृद्धेराचार्यैर्मुनिभि-रारण्येराश्रमिभिर्बहुश्रुतैर्दन्तैर्दन्तान् सन्धा-यान्तर्मुख एव मौनयुक्तेन प्राप्यते सम्भा-ष्यानूच्यते ॥ ५७॥

त्रयी प्रन्थतोऽर्थतश्च यैस्समधिगता ते त्रयीविद्यवृद्धाः अप्या-चार्या मुनयः परिव्राजकाः । अन्त्याश्रमग्रहणान्नेष्ठिकतापसयोर्ग्र-हणम् । दन्तेदन्तानिति सम्भाषादिकमन्यो यथा न श्रृणुयादि-त्यर्थः॥ ५७॥

सर्वत्राशक्तावाह—

स्थानमौनवीरासनानामन्यतमेन सम्प्रयो-गो यत्रायं सन्निपतेत् ॥ ५८॥

वक्ष्यमाणं यत्तद्पेक्षणीयम् ॥ ५८ ॥ अथ व्रतविषय एव किंचिदुच्यते—

यत्र गतश्च यावनमात्रमनुव्रतयेत् आपत्सु न यत्र लोपो भवतीति विज्ञायते ॥५९॥

आपत्सु यथेष्टमाशित्वा कणादीनामप्यन्यतमं पश्चादश्नीया-दित्यर्थः ॥ ५९ ॥

अन्यद्प्यस्याव्रतन्नमाह—

अष्टौ तान्यव्रतन्नानि आपो मूलं घृतं पयः। इविर्वाह्मणकाम्या च गुरोर्वचनमौषधमिति। हविः क्षारलवणवर्जम् । ब्राह्मणकाम्या ब्राह्मणाम्यर्थना । एवमहविष्यमपि गुरोर्वचनात् । औषघार्थमहविष्यमपि ॥ ६०॥

सायं प्रातरग्रिहोत्रमन्त्रान् जपेत् ॥ ६१ ॥

यदग्रिहोत्रेऽधीयते तदाहिताग्रेस्सतो मिसुकस्य ॥ ६१ ॥

वारुणीभिस्तायं सन्ध्यामुपतिष्ठेत मैत्रीभिः प्रातः॥ ६२॥

ह्योर्द्वयोः प्राप्तयोः बह्वीनां विधानमेतत् । तञ्च वारूण्यो 'य-चिद्धिते'* इति तिस्तः । मैत्रचः पुनः प्राप्तिद्धे द्वे 'प्रसमित्र'* इत्ये-षा च॥ १२॥

अनिव्रतिकेतस्स्यादशर्माद्शरणो मुनिः॥

इामे ग्रहणम् । श्वरणं परानुग्रहः । उक्तं च 'हिसाऽनुग्रहयो-रनारम्भी' इति । इतिशब्द एवंप्रकाराणां

> न शब्दशास्त्राभिरतंस्य मुक्तिर्न लोकचित्तग्रहणे रतस्य । न भोजनाच्छादनतत्परस्य न चैव रम्यावसथियस्य॥

इत्यादीनां प्रदर्शनार्थः ॥ ६२ ॥

भिक्षार्थी ग्राममन्विच्छेत् ॥ ६४ ॥ भिक्षाशब्दो जलपवित्रादेरपि प्रदर्शनार्थः ॥ ६४ ॥

स्वाध्याये वाचमुत्सृजेदिति ॥ ६५॥

^{*}ते. तं. ३-४-११.

स्वाध्यायः प्रणवः समस्तवेदो वा ॥ ६५॥

विज्ञायते च-परिमिता वा ऋचः परिमि-तानि सामानि परिमितानि यजूंष्यथैत-स्यैवान्तो नास्ति यद्ब्ह्य तत्प्रतिगृणत आचक्षीत स प्रतिगर इति ॥ ६६ ॥

अस्ति द्वादशाहे दशेम ऽहाने मानसे ग्रहे चातुई त्रिविधानं 'अथ ब्रह्म वदन्ति' इति । ब्रह्म होतारः 'ब्रह्म वे चतु-होतारः'* इति दर्शनात् । परिमिता वा इत्यादि । अयमर्थः— ऋगादयो मन्ताः परिमिताः । एतस्य पुनश्चतुई त्राख्यस्य ब्रह्मणो ऽन्तो नास्ति तस्मातदेव प्रतिगृणते अध्व व आचर्षित एताः । एवं कृते ब्रह्मणो ब्रह्मैव प्रतिग्रस्सम्पद्यते । एवं हि तत्राध्वर्युः प्रतिगृणाति 'ओं होतः' इति । गृणातिश्राब्दकर्मी भाषणकरणमित्यर्थः । किमुक्तं भवति श्यथा—मानसस्य प्रणवः प्रतिगरः एवं मौनिनोऽपि प्रणव एव स्वाध्याय इति ॥ ६६ ॥

एवमेवैष आशरीरविमोक्षणादृक्षमूलिको वेदसंन्यासिकः॥ ६७॥

गृहस्थः एवंक्रतकरणीयोऽभिधीयते । न हि वेदसंन्यासोऽस्ति शास्त्रविरोधात् । अतस्तदर्थानुष्ठानाय प्रतिप्रहादिना वृत्तिकर्मणां संन्यासो यस्येत्यर्थः । अवसन्नशरीरो जरसा कृतसम्प्रतिविधानो वा पुत्रोपद्दतवृत्तिस्तस्यायमुपदेशः आशरीरविमोक्षणात् वृक्षमूिलक इति । अथ यस्तावत्समर्थो गृहात् प्रज्ञष्यायाः तस्य पथा शास्त्रं सैव भवति । असमर्थस्य पुनरुत्सृष्टाभेश्शास्त्राद्वा इयमेव चोद्यते । प्रव्रज्या च वैकल्पिकी । एवं च प्रव्रज्यानन्तर-मुपदेशो युज्यत इति । आह च—

वेदसंन्यासिकानां तु कर्मयोगं निबोधत¹ । इत्यभिप्रायः कृत-विधानो वा आसीन्मम दर्शनादिति (१) । एविमिति वश्यमाणं प्रणवध्यानं परामृत्रयते । एवनुक्तं भवति—परमसंयभिवत्परमात्मध्यानेन कालं पुनः पुत्रेश्वर्ये सुखमासीतिति ॥ ६७॥

वृक्षमूलिक इत्युक्तम्, तत्राह—

वेदो वृक्षः तस्य मूळं प्रणवः ॥ ६८ ॥

वृक्षो ब्रश्चनात् पापस्य । प्रणवपूर्वत्वाद्वेदारम्भस्य मूलव्यप-देशः ॥ ६८ ॥

प्रणवात्मको वेदः ॥ ६९ ॥

आत्मा सारः प्रणवसारो वेदः । तथा च श्रुतिः—'ते-भ्योऽभितप्तेभ्य ओंकारः प्रस्तावः' इति । आह च—

अकारं चाप्युकारं च मकारं च प्रजापितः। वेदत्रयाम्निरदुइत् भूर्भुवस्स्वरितीति च॥²

प्रणवो ब्रह्म ॥ ७०॥

उक्तार्थभेतत् 'स प्रतिगरः' इत्यत्र । परमात्मताद्गत्म्यध्या-नमनेनाभित्रेतम् ॥ ७० ॥

मनु. ६-८६. ²मनु. २-७६.

एवंत्रतः ब्रह्मभूयाय कल्पत इति होवाच प्रजापतिः॥ ७१॥

ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभावाय । अमोघं हि प्रनापतेर्वाक्यम् ॥७१॥ सप्तव्याहृतिभिर्ब्बह्मभाजनं प्रक्षाळयेदिति प्रक्षाळयेदिति ॥ ७२ ॥ १८ ॥

सप्तव्यादृतयो भूराद्यास्तत्यान्ताः । ब्रह्मभाजनं मिक्षापात्रं 'अन्नं ब्रह्म'* इति श्रुतेः । यद्वा—ब्रह्मभाजनं शरीरं तद्गुक्ता प्रक्षाळयेदिति ॥ ७२ ॥

इति श्रीगोविन्दस्वामिक्तते बोधायनधर्मविषरणे द्वितीयप्रश्ने दशमोऽध्यायः द्वितीयः प्रश्नस्समाप्तः.

यजनदण्डक्रिषवाणिज्यादयो वर्णिविशेषव्यवस्थया वृत्त्युपाया अभिहिताः । अथेदानीमाश्रमविशेषव्यवस्थया वृत्त्युपायाः वक्तव्या इत्यत आह—

अथ शालीनयायावरचक्रचरधर्मकाङ्क्षिणां नवभिर्वृत्तिभिर्वर्तमानानाम् ॥ १ ॥

वृत्त्युपाया वक्ष्यन्त इति शेषः । गृहस्थिवशेषाः केचिच्छा-लीनयायावराः । शालीनयायावरशब्दो स्वयमेव व्युत्पादयित— 'शालाश्रयत्वाच्छालीनत्वम्' इत्यादि । सर्वेषामप्याश्रमिणां स्वकी-यधर्मकांक्षित्वे सित विशेषोपादानमेतद्र्थम् । तच्च क्षिप्रं पुरुषा-पेक्षणम् ॥ १ ॥

याभिश्शरीरयात्रा वर्तते ता वृत्तयः काश्चन भवन्ति । तत्राह— तेषां तद्वर्तनाद्वृत्तिरित्युच्यते ॥ २ ॥

अनेन वृत्तिशब्दो व्युत्पाद्यते । तेषां शास्त्रीनयायावराणां तद्वर्तनाच्छरीरस्य वर्तनात् दर्शितमेतदस्माभिः पूर्वसूत्रे ॥ २ ॥

शालाश्रयत्वाच्छालीनत्वम् । वृत्त्या वरया यातीति यायावरत्वम् । अनुक्रमचरणाञ्च-क्रचरत्वम् ॥ ३॥

अन्वर्थसंज्ञा एताः । विस्तीर्णाभिः शालाभिर्युक्तादशालीनाः । यथा— 'जानश्रुतिर्ह पौत्रायणः....सर्वत आवसथान् मापयांचक्रे सर्वत एवमेऽन्नमत्स्यन्तीति' । तद्वदेतेऽपीति । खप्रत्ययो मत्वर्थीयः । अनुक्रमेण चरणमनुक्रमचरणम् । यायावराणामेवैषा संज्ञा । अनुक्रमचरणं नाम विप्रक्षात्रियविशां गेहेषु पूर्वस्यपूर्वस्याभावे उत्तरेत्तरचरणम् । वृत्त्या वर्या उत्कृष्टया यापयत्यात्मानमिति । णिचो लोपो दृष्टव्यः ॥ ३॥

ता अनुव्याख्यास्यामः॥ १ ॥

क्रमेण ता वृत्तीः विविच्य व्याख्यास्यामः॥४॥

षिणवर्तनी कौद्दाली ध्रुवा सम्प्रक्षालिनी समूहा पालिनी सिलोञ्छा कापोता सि- स्रेच्छेति नवैताः ॥ ५ ॥

एता अप्यन्वर्थसंज्ञा एव । एतासामेव रूपमुपरितनेऽध्याये स्वयमेव निपुणतरं विवरिष्यते ॥ ९ ॥

¹ **छा. उ. ४-१-**१.

तासामेव वान्याऽपि दशमी वृत्तिर्भवति ॥

वान्या वनसम्बन्धिनी वन्यधान्यमूलफलाहारेण वृत्तिः, यामे-नां दशमीमित्याचक्षते साऽपि तासामेवान्यतमत्याचार्याभिप्रायः। वन्यायाः पृथगुपादानमितराभ्यः प्राशस्त्यप्रतिपादनार्थम्॥ ६॥

आनववृत्तेः ॥ ७ ॥

नव वृत्तयो यस्य तस्यानुष्ठानं वक्ष्यत इति रोषः । आह् अत्राभिविधी । अतश्च दशमीमाश्चितवतो वश्यमाणो विधिने भवति॥ ७॥

> केशइमश्रुलोमनखानि वापयित्वोपकल्पयते। कृष्णाजिनं कमण्डलुं यष्टिं वीवधं कुथहारि-मिति॥ ८॥

उपकल्पनमार्जनम् । वीवधो दृढदारूभयतश्शिक्यम् । कुथ-हारिः वासवशासनदात्रम् । इतिशब्दः कुद्दालादेविक्यमाणस्य उप-लक्षणार्थः । एतानि नवानि भवेयुः॥ ८॥

त्रैधातवीयेनेष्ट्रा प्रस्थास्यति वैश्वानर्या वा।।

प्रस्थास्यति निर्गच्छिति । आहिताग्रेहिविविधिः । इतरस्यापि तद्देवत्यश्चरुरिष्यते । एतत्पूर्वेद्युरेव कार्यम् ॥ ९ ॥ अथान्येद्यः—

> प्रातरुदित आदित्ये यथासूत्रमद्रीत् प्रज्वाः ल्य गाईपत्य आज्यं विलाप्योत्पूय सुक्स्नु-

वं निष्टप्य संमृज्य स्नुचि चतुर्गृहीतं गृहीत्वाऽऽहवनीये वास्तोष्पतीयं जुहोति॥१०

यथासूत्रं आत्मीयशास्त्रानुसारेण वास्तोष्पतीयहोमो यागानु-ष्ठानम् । ऋजुन्यत् ॥ १० ॥

सर्व एवाहिताब्रिरित्येके ॥ ११ ॥

अधिकारिनिर्देशः । त्रैधातवीयादेरिवशेषेण सर्वस्याप्याहितामेः प्रयाणे निमित्त एतिदित्यकीयं मतम् ॥ ११ ॥

यायावर इत्येके ॥ १२ ॥

यायावरस्याहितामेश्रेत्यपरम् ॥ १२ ॥

निर्गत्य यामान्ते यामसीमान्ते वाऽवतिष्ठते तत्र कुटीं मठं वा करोति कृतं वा प्रवि-विश्वति ॥ १३ ॥

ग्रामान्तो वास्तुसीमा । इतरः क्षेत्रसीमा । कुटी एकस्थूणं वेश्म । मठो बहुस्थूणः॥ १३ ॥

> कृष्णाजिनादीनामुपक्र्प्तानां यस्मिन्नर्थे येन-येन यत्प्रयोजनं तेनतेन तत्कुर्यात् । प्र-सिद्धमग्रीनां परिचरणम् । प्रसिद्धं दर्शपू-णमासाभ्यां यजनम् । प्रसिद्धः पश्चानां

महतां यज्ञानामनुप्रयोगः । उत्पन्नाना-मोषधीनां निर्वापणं दृष्टं भवति ॥ १८॥

उत्पन्नानां तस्मिन् काले। अभिनवानामहन्यहन्यार्जितानां वा ॥१४

विश्वेभ्यो देवेभ्यो जुष्टं निर्वपामीति वा तू-ष्णीं वा ताः संस्कृत्य साधयित ॥ १५॥

आषधीनां संस्कारोऽवहननादिः । साधनं पाकः । एवं-भूतमोदनमग्नी कत्वा तच्छेषं स्वयं वाग्यतो भुक्षीतेत्यभिप्रायः॥

तस्याध्यापनयाजनप्रतिप्रहा निवर्तन्ते ॥१६

द्रव्यार्जनस्य उपायान्तरविधानात् अध्यापनादीनां च निवृत्तिरुक्ता॥

अन्ये च यज्ञकतव इति ॥ १७ ॥

अन्यत्वं दर्शपूर्णमासव्येपक्षम् । एतेऽपि निवर्तन्ते । इतिकरणा-त्पूर्तीदयाऽषि निवर्तन्ते ॥ १७ ॥

हविष्यं च व्रतोपनीयं 'हष्टं भवति ॥ १८॥ व्रतोपनीयं भोज्यम् ॥ १८॥

तदाह—

सर्पिर्मिश्रं दिधिमिश्रमक्षारलवणमपिशित-मपर्युवितम् ॥ १९॥

^{1 &#}x27; ब्रतोपायनीयम् ' इति पाठान्तरम्,

क्षाररसः हिङ्गादि । पिशितं पक्वं मांसम् । पर्युषितं पक्व-मोदनमुषोऽन्तरितमतीतं च ॥ १९ ॥

ब्रह्मचर्यमृतौ वा गच्छति ॥ २० ॥

ब्रह्मचर्य रेतस उत्सर्गाभावः । ऋतौ वा गच्छिति कृताः र्थाकृतार्थापेक्षो विकल्पः ॥ २०॥

पर्वणिपर्वणि केशश्मश्रुलोमनखवापनं शौचविधिश्र ॥ २१ ॥

शीचस्य बाह्याम्यन्तरस्य च विधिश्शोचाधिष्ठानाध्याय एवोक्तः॥ तथाऽप्युक्तं स्मारियतुमाह—

अथाप्युदाहरन्ति-

श्रूयते द्विविधं शौचं यिच्छिष्टैः पर्युपासितम्। बाह्यं निर्लेपनिर्गन्धमन्तदशौचमहिंसनम्॥

द्विविधस्याप्युदाहरणमाह-

अद्भिरशुद्धचिन्ति गात्राणि बुद्धिर्ज्ञानेन शु-द्वचिति । अहिंसया च भूतात्मा मनस्त-त्येन शुद्धचतीति ॥ २३ ॥

व्याख्यतश्ळोकः । अन्तश्शोचमहिंसनिमत्यतिद्विधानपरोऽयं प्रपश्चः ॥ २३ ॥

> इति श्रीगोविन्दस्वामिक्कते बोधायनधर्मविवरणे तृतीयप्रश्ने प्रथमोऽध्यायः.

अथोक्ता वृत्तीरानुपूर्व्येणानुक्रमं विवृणोति—

यथो एतत् षण्णिवर्तनीति ॥ १ ॥

यथो एतदिति निपातः उक्तानुभाषणार्थः 'यथो एतदुतः प्रहुत आहुतः' इति यथा । यथा वा 'यथो एतदेकस्य सः' इति । नवानां वृत्तीनां षण्णिवर्तनीति या प्रथमं पठिता तां विवरिष्यामीत्यर्थः ॥ १ ॥

षडेव निवर्तनानि निरुपहतानि करोति स्वामिने भागमुत्सृजत्यनुज्ञातं वा गृज्ञा-ति । प्राक्पातराज्ञात्कर्षी स्यादस्यूतना-सिकाभ्यां समुष्काभ्यामतुदन्नारया मुहु-मृंहुरम्युच्छन्दयन् । एतेन विधिना ष-णिणवर्तनानि करोतीति षण्णिवर्तनी ॥२

निवर्तनं नाम भूम्याकर्षणं रूपीवलानां प्रसिद्धम् । इयदेकं निवर्तनमिति निपातरुतं अपरुतक्षेत्रं षद्मक्षचानिविशिष्टानि निवर्तनाम्यरुतक्षेत्राणि स्वक्षेत्राणि समापादयन्तीत्यर्थः। तत्र निष्पन्नस्यौषधेरयं विशेषः—स्वामिने भागमित्यादि । भूस्वामिने भागोंऽशः । परिक्षेत्रविषयमेतत् । सामर्थ्यात् स चेदनुजानीयात्सर्वं स्वयमेव गृही-यात् । स्वक्षेत्रेषु नायं विधिः स्वक्षेत्रत्वात् । [दापतोपायोऽयं?] भाक्मातिरित्यादि व्याख्यातम् । एतेन विधानेन षण्णिवर्तनीशब्दं व्युत्पादयन्नुपसंहरति ॥ २ ॥

¹ बो. यू. १-१-१,

कथं कौदालीत्याह—

कौहालीति जलाभ्याशे कुहालेन वा फालेन वा तीक्ष्णकाष्ठेन वा खनित बीजान्याव-पित कन्दमूलफलशाकौषधीर्निष्पादयित। कुहालेन करोतीति कौहाली ॥ ३॥

अभ्यात्रे समीपे अपरिग्रहे । कुद्दालमयोमुखं काष्टम् । फालमायस्यं खनीभूतमिति यावत् । तीक्ष्णाग्रं काष्टं प्रसिद्धम् । एतेषां सम्भवापेक्षो विकल्पः । खनति विखनति ततो बीजा-न्यावपति कन्दादीनाम् । कन्द्रमामोपयोग्यम् । मूलं पक्तोप-योग्यम् । अन्यत्प्रसिद्धम् ॥ ३ ॥

तृतीया वृत्तिः भ्रुवा । तामाह—

ध्रुवायां वर्तमानदशुक्तेन वाससा शिरो वेष्टय-ति । भूत्यै त्वा शिरो वेष्टयामीति ॥ ४ ॥

प्रत्यारम्भ इति केचित् । अहरहरित्यन्ये । एवं कृष्णा-जिनादानेष्वपि द्रष्टव्यम् ॥ ४ ॥

ब्रह्मवर्चसमिस ब्रह्मवर्चसाय त्वेति कृष्णा-जिनमादत्ते। अब्लिङ्गाभिः पवित्रम्। बल-मासि बलाय त्वेति कमण्डलुम् ॥ ५॥ आदत्त इत्यनुर्वते ॥ ५॥

Digitized by Google

धान्यमित पृष्टेये त्वेति वीवधम् । सखा मा गोपायेति दण्डम् । अथोपनिष्क्रम्य व्या-हृतीर्जिपित्वा दिशामनुमन्त्रणं जपित । पृथिवी चान्तिरक्षं च द्यौश्च नक्षत्राणि च या दिशः । अग्निर्वायुश्च सूर्यश्च पान्तु मां पथि देवता इति । मानस्तोकीयं जिपत्वा ग्रामं प्रविद्रय गृहद्वारेगृहद्वार आत्मानं वीवधेन सह दर्शनात्संदर्शनीत्याचक्षते ॥

भ्रुवा हि वृत्तिर्भिक्षाटनप्राधान्यात् । भैक्षभाजनं च वीवधः । तत्र प्रतिगृहमुपनिष्क्रम्य व्याहृतीर्जपति । दिशामनुमन्त्रणम्—'ए-धिवी च' इति मन्तः । 'मा नस्तोके'* इति गृहद्वारे । आ-त्मानं वीवधेन गृहचारिम्यस्संदर्शियत्वा तूष्णीमेव गोदोह्नकाल-मात्रं तिष्ठेत् । एतस्मादेव लिङ्गादेतस्या वृत्तेस्संदर्शनीति संज्ञा-न्तरमाचक्षते ॥ ६ ॥

वृत्तेर्वृत्तेरवार्तायां तयैव तस्य ध्रुवं वर्तनाद्धु-वेति परिकीर्तिता ॥ ७ ॥

वृत्तेरिति वीप्सादर्शनात् अवार्तायामवार्तायामित्यध्याहार्यम् । वृ-त्त्यवार्ताशब्दौ द्रव्यलाभालाभवचनौ । प्रथमो वृत्तिशब्दः प्राणया-त्रामात्रप्रीसद्धचर्थद्रव्यार्जनवचनः । तयैव भिक्षया वर्तेत । तस्य भ्रुविमित्याद्युपसंहारः । भ्रुवं निश्चयेन ॥ ७॥

क्तै. सं. ४-५-१०,

किंलक्षणा सम्प्रक्षाळनीत्यत आह----

सम्प्रक्षाळनीति । उत्पन्नानामोषधीनां प्रक्षे-पणं निक्षेपणं नास्ति निचयो वा भाज-नानि संप्रक्षाळच न्युब्जतीति संप्रक्षाळनी॥

उत्पन्नानामुत्पाद्यितुमङ्करीकर्तु योग्यानां बीजानामित्यर्थः । ओषधीनां ब्रीह्यादिबीजानां प्रक्षेपणं बीजावापनम् । यद्वा पूर्व-मेवोत्पन्नानां यात्रामात्रप्रसिद्धचर्थमार्जनमित्यर्थः । नास्तित्येतत्का-काक्षिवत् प्रक्षेपणिनक्षेपणिनचयेषु सम्बध्यते । निक्षेपणं निक्षेपः पात्र्चां भोजनवेळायां, निचयसंचयः आत्मपक्षे च संचयो न कर्तव्य इत्यर्थः । किं तर्हि कुर्यात्? अहरेव भाजनानि स-म्प्रक्षाळ्य न्युब्जित न्यश्चं करोति । सेषा सम्प्रक्षाळनी वृत्तिः ॥

समूहा नाम पश्चमी । सा कीटशीत्याह-

समूहेति । अवारितस्थानेषु पथिषु वा क्षेत्रे-षु वाऽप्रतिहतावकाशेषु वा यत्रयत्रौ-षधयो विद्यन्ते तत्रतत्र समूहन्या समू ह्य ताभिर्वतयतीति समूहा ॥ ९ ॥

अवारितस्थानान्यिनिषिद्धानि । अमितहतावकाश्चाः वृत्ति-शून्या देशाः । समूहनी सम्मार्जनी ॥ ९ ॥

पालनीत्यहिं सिकत्येवेदमुक्तं भवति । तुष-

विहीनांस्तण्डुलानिच्छति सज्जनेभ्यो बी-जानि वा। पालयतीति पालनी॥ १०॥

सज्जनेभ्यो विद्वद्गयः । पालयति प्रयच्छति तस्मात्तण्डुला-नेव स्वयं गृह्मीयात् । स्वयमेव ब्रीह्मग्रहणं तुषाणामप्यसङ्ग्रह-णार्थम् । तेषु मिश्राणां संग्रहणं यतः ॥ १०॥

सिलोञ्छा पुनः—

सिलोञ्छीत । अवारितस्थानेषु पथिषु वा क्षेत्रेषु वाऽप्रतिहतावकाशेषु वा यत्रयत्रौष-धयो विद्यन्ते तत्रतत्रैकैकं कणिशमुञ्छ-यित्वा कालेकाले सिलैर्वर्तयतीति सिलो-ञ्छा ॥ ११ ॥

कणिशो धान्यस्तम्बः । उञ्छनं उत्पाटनम् । उञ्छनकालः वीप्सया सम्बोध्यते । सर्वावश्यकालः उञ्छनकालः सिलाः प्रास-विशेषः । इतोऽर्वाग्मिरात्मयात्रा भवतीति । शेषं पूर्ववत्॥११॥

कापोताऽऽष्टिमिका, सेदानीमुच्यते---

कापोतेति । अवारितस्थानेषु पथिषु वा क्षे-त्रेषु वाऽप्रतिहतावकाशेषु वा यत्रयत्रौष-धयो विद्यन्ते तत्रतत्राङ्गुलिभ्यामेकैका-मोषिषमुञ्छियित्वा संदर्शनात्कपोतवदिति कापोता ॥ १२ ॥ संदर्शनादात्मनः प्रकटीकरणात् । संदंशनादिति पाठे खादना-दित्यर्थः । एतदि तथा । कपोतो द्वाम्यां चश्चम्यां एकस्था-नानि व्यक्तं गृहीत्वा भक्षयित एवं कापोतामास्थाय वर्तते ॥१२

सिद्धेच्छा तर्हि वक्तव्या--

सिद्धेच्छेति । वृत्तिभिद्दश्रान्तो वृद्धत्वाद्वातु-क्षयाद्वा सज्जनेभ्यः सिद्धमन्नमिच्छतीति सिद्धेच्छा ॥ १३ ॥

पूर्वीकाभिर्टित्तिभिः श्रान्तः परिक्षीणः वृद्धः वयसा धातुक्षयेण रोगेण । सिद्धं पकान्नम् ॥ १३ ॥

> तस्यात्मसमारोपणं विद्यते संन्यासिवदुप-चारः पवित्रकाषायवासोवर्जम् ॥१४॥

तस्य सिद्धेच्छावृत्तेरयं नियमः—अग्नीनामात्मनि समारोपणं परिव्राजकधर्माणामनुष्ठानं च । किं सर्वेषाम्? नेत्याह—जलपवित्रं पक्षपवित्रं काषायवासश्च वर्ज्यम् ॥ १४॥

अथ वान्यावृत्तिः---

वान्याऽपि वृक्षलतावल्ल्योषधीनां च तृणौष-धीनां च दयामाकजितलादीनां वन्याभि-र्वतयतीति वान्या ॥ १५॥

वृक्षळतासूत्पातितं वङ्ठीगुल्मछतासु च । ओषध्यः फलपाकान्ताः

यहा—हिविधा ओषध्यः वल्ल्योषध्यः तृणौषध्यश्च । आसां विश्वीभ्य एव या गृह्यन्ते ता वल्ल्योषध्यः । ताश्च कुलुत्थाद्याः । तृणौषध्यस्तु—' उपिरष्टादोषधयः फलं गृह्यन्ति '* इत्यत्र या उक्ता-स्ताश्च ब्रीह्याद्याः । अत्र पुरा एवंलक्षणका एवारण्या गृह्यन्ते । अत एव श्यामाकर्जातलादीनामित्युदाहृतम् । आदिग्रहणं समस्ता-नामिप सङ्गृहणार्थम् । एवं चोपसंहारोऽप्युपपन्नो भवति । वान्या-भिर्वर्तयतीति वान्येति । षष्ठी सम्बन्धमात्रलक्षणा । वृक्षादीनां फलेरिति शेषः ॥ १९ ॥

अथाप्युदाहरन्ति-

मृगैस्सह परिस्पन्दः संवासस्तेभिरेव च । तैरेवसदृशीवृत्तिः प्रत्यक्षं स्वगळक्षणं प्रत्य-क्षं स्वर्गळक्षणमिति ॥ १६ ॥

उत्सेपणाकुश्चनप्रसारणानीति परिस्पन्दः । चलनात्मिका क्रियेति यावत् । तेभिरिति । ऐसो लोपश्छान्दसः । मृगसदृशवृत्तित्वमस्य स्वयंविशीर्णफलदिभक्षणाद्भवत्यामद्रव्यभक्षणाञ्च ॥ १६ ॥

> इति श्रीगोविन्दस्वामिकृते बोधायनधर्मविवरणे तृतीयप्रश्ने द्वितीयोऽध्यायः.

उक्ता अत्र नव वृत्तयो गृहस्थस्य—
अथ वानप्रस्थस्य देविध्यम् ॥ १ ॥
वक्ष्यत इति शेषः । तश्च विशेषकृतम् ॥ १ ॥

*तै. सं. ७-५-**१**.

तदाह---

पचंमानका अपचमानकाश्चेति ॥ २ ॥

अग्निपकाशिनः । अनग्निपकाशिनश्चेति सूत्रार्थः॥२॥ अत्राप्याह—

> अत्र पचमानकाः पञ्चविघाः सर्वारण्यका वैतुषिका कन्दमूलभक्षाः फलभक्षादज्ञा-कभक्षाश्चेति ॥ ३ ॥

एते पचमानकप्रभेदाः ॥ ३ ॥

तत्र सर्वारण्यका नाम द्विविधा द्विविधमा-रण्यमाश्रयन्त इन्द्राविसक्ता रेतोऽविस-क्ताश्चेति ॥ ४ ॥

अरण्ये भवमारण्यं तच्च द्विविधं वङ्घ्यादयो मृगादयश्च ।
तत्र वल्ल्यादिमक्षा इन्द्राविसक्ताः इन्द्रेण देवेन पर्नन्यरूपिणाः
वृष्ट्या सिक्ताः विधिताः वङ्घ्यादयः । तद्रक्षणादिन्द्राविसक्ताः ।
उक्तं चाचार्येण—'अथास्य कर्मणस्सानुप्रदानं पितृवधो या च का च
बिलप्रकृतिरिन्द्रकर्मेव तत्' इति । तथा रेतोऽविसक्ताः मृगमांसाशिनः
रेतसा हि हेतुमूतेनाविसक्तानि मांसानि, तदाश्रयात् सर्वारण्यकानां च द्वैविष्यम् ॥ ४ ॥

तदिदानीं प्रपश्चयति--

तत्रेन्द्रावितका नाम वङ्घीगुल्मलता वृक्षा-

णामानयित्वा श्रपयित्वा सायं प्रातरिय-होत्रं हुत्वा यस्यतिथिव्रतिभ्यश्च दत्वाऽथे-तरच्छेषभक्षाः ॥ ५ ॥

मवेयुरित्यध्याहार्थम् । वङ्घचादीनां फलानि आनियत्वा आनिय । यतयो मिक्षुकाः । अतिथयः प्रसिद्धाः । व्रतिनो ब्रह्मनारिणः । वङ्घचादिफलानामाग्नहोत्रद्भव्यत्वेन विधानात् नित्यानां पय आदिद्भव्याणां निवृत्तिः । इतरद्भक्षाः रोषभक्षाश्चेति विग्रहः । इतरद्भक्षाः इति वचनं अग्निहोत्ररोषे यात्रानिर्यातिरोषे च वैश्वदेवप्रा-प्रचर्थमित्युदवरोषं कृत्वा भक्षयेदित्यर्थः ॥ ५ ॥

अथेतरानाह----

रेतोऽविसक्ता नाम मांसं व्याघ्रवृकद्येनादि-भिरन्यतमेन वा हतमानयित्वा श्रपिय-त्वा सायं प्रातरिप्रहोत्रं हुत्वा यत्यतिथित्र-तिभ्यश्च दत्वाऽथेतरच्छेषभक्षाः ॥ ६ ॥

अस्यापि पूर्वेव व्याख्या ॥ ६ ॥ अथ पचमानकानां द्वितीयानाह—

> वैतुषिकास्तुषघान्यवर्जं तण्डुलानानयित्वा श्रपयित्वा सायंप्रातरिमहोत्रं हुत्वा यत्य-तिथिव्रतिभ्यश्च दत्वाऽथेतरच्छेषभक्षाः ॥

तुषधान्यवर्ज्यद्रव्याहरणस्याप्रयोजनं तत्स्वीकारोपि कथं नु नाम स्यादिति ॥ ७ ॥

अथेतरान् त्रीन् समुज्जित्याह---

कन्दमूलफलझाकभक्षाणामप्येवमेव ॥८॥

एवमिति । आनीयत्वेत्यादीति रोषः ॥ ८॥

इदानीमपमचानप्रकारभेदविधित्सयाऽऽह—

पश्चैवावचमानका उन्मज्जकाः प्रवृत्ताशिनो मुखेनादायिनस्तोयाहारा वायुभक्षाश्चेति॥

एते भेदाः॥ ९॥

तेषां परस्परवैलक्षण्यं प्रतिपादयन्नाह-

तत्रोन्मज्जका नाम छोहारमकरणवर्जम् ॥

लोहकरणं द्रव्यादि । अञ्मकरणमप्येवमेव । अकृतकमेव किञ्चित् करणमादान इत्यर्थः ॥ १० ॥

हस्तेनादाय प्रवृत्ताशिनः ॥ ११ ॥

भक्षयन्तीति वाक्यसमाप्तिः॥११॥

मुखेनादायिनो मुखेनाददते ॥ १२॥

पशुवदित्यभिप्रायः ॥ १२॥

तोयाहाराः केवलं तोयाहाराः ॥ १३॥

केवलशब्दादुपदंशादिस्थानेऽपि तोयस्यैव प्रवेशः कर्तव्यः॥१३॥

वायुभक्षा निराहाराश्च ॥ वैखानसानां वि-हिता दश दीक्षाः ॥ यदशास्त्रमभ्युपेत्य दण्डं च मौनं चाप्रमादं च ॥ वैखानसा-दशुद्धचन्ति निराहाराश्चेति ॥ १४–१७॥

वायुभक्षा इत्येतावदेवोच्यमाने वाब्युखयोः द्वयोः करणताश-क्काञिप स्यादिति मत्वा निराहाराश्चेत्युक्तम् । मुखेनादायिप्रभृती-नां त्रयाणां संज्ञासिद्धमिप सन्देहनिवृत्त्यर्थं वृत्तिविवरणमाचार्येण कृतम् । वानप्रस्थसंन्यासभेदः किमर्थमाचार्यकत इति, असावेव प्रष्टव्यः । यद्वा—उक्तव्यतिरिक्तवृत्तिनिषेधार्थम् ॥१४–१७॥

एवं भेदेषूक्तेष्विदानीं सर्वेषां संहत्याह-

शास्त्रपरिग्रहस्तर्वेषां ब्रह्मवैखानसानाम् ॥

वक्ष्यत इति शेषः । ब्रह्मणः दृष्टचा वेखानसाः ब्रह्मवेखा-नसाः । यदा-—ब्राह्मणाश्च त इति ॥ १८ 🛭

प्रथमं तावत्-

न दुह्ये इंशमशकान् हिमवान् तापसो भ-वेत्। वनप्रतिष्ठस्सन्तुष्टश्चीरचर्मजलप्रियः॥ दंशादिकानामपि हिंसां नाचरेत् । हुः जिघांसायां वर्तते । हिमनान् शीतसिहप्णुः । तद्ग्रहणं घर्मस्याप्युपलक्षणार्थम् । आह च----

ग्रीष्मे पञ्चतपाश्च स्याद्वर्षास्वभ्ञावकाञ्चकः । आर्द्रवासास्तु हेमन्ते ऋमशो वर्धयन् तपः ॥ इति ॥ वनप्रतिष्ठः ग्रामनिवेशवर्जः । सन्तुष्टो वितृष्णः । चीरचर्म-प्रियः तद्वसनः । जलप्रियः कमण्डलुधारी ॥ १९ ॥

> अतिथीन पूजयेत्पूर्वं काले त्वाश्रममागतान् देवविप्राग्निहोत्रे च युक्तस्तपिस तापसः॥२०

युक्तराब्दः काकाक्षिनिरीक्षणवत् उभयत्र सम्बध्यते । देववित्रपूजा-यामग्निहोत्रे च तपसि युक्तः स्यादित्यर्थः ॥ २०॥

> कृच्छ्रां वृत्तिमसंहार्यो सामान्यां मृगपक्षिभिः तदहर्जनसम्भारां काषायकटुकाश्रयाम्॥

परिगृह्य शुभां वृत्तिमेतां दुर्जनवर्जिताम् । वनवासमुपाश्चित्य ब्राह्मणो नावसीदिति ॥

मृगैस्सहपरिस्पन्दः संवासस्तेभिरेव च । तैरेव सहज्ञी वृत्तिः प्रत्यक्षं स्वर्गलक्षणम् ॥ प्रत्यक्षं स्वर्गलक्षणिमिति ॥ २३ ॥

¹मनु. ६-२३.

कृष्णं दुःलाम् । असंहायां दुर्धरां मृगपिक्षसादृश्यमनुपद्मुच्यते। तदहस्सम्भवजीविका वैस्तानसाः तत्सम्भारास्सम्मार्या आर्जनीयाः वैस्तानससकाशादेवाश्वस्तिनिकधनमार्जयेदित्यर्थः । तदहर्जनसम्भारेति 'सुपां सुपा' इति समासः । काषायं चित्तमछं कटुकं वाचिकं मछं अत्रियभाषणं तदाश्रयः विपरीतछक्षणेषा । एषेव शुभा दुर्जनवर्जिता च वृत्तिः । दुर्जनाः नारितकाः । वनवासमुपाश्रित्य ब्राह्मणो नावसीदतीति पदार्थपाठः ॥ २१–२३॥

इति तृतीयप्रश्ने तृतीयोऽध्यायः.

उक्तं च ब्रह्मचर्यम्---

अथ यदि ब्रह्मचार्यव्रत्यमिव चरेत् ॥ १ ॥

व्रतं नियमस्तस्मे हितं व्रत्यं तदभावोऽव्रत्यम् । ब्रह्मचारिग्रहणं प्रदर्शनार्थम् । यस्य यस्मिन् काले ब्रह्मचर्यं चोदितमपि ग्रह-स्थस्य । मिक्षावर्जमस्याश्रमिणो वक्ष्यमाणे कर्मण्यधिकारः ॥ १॥

किंकि पुरावृत्तमित्याह-

मांसमश्रीयात्स्रियं वोपेयात्सर्वास्वेवार्तिषु॥

अब्रत्यानि परिभाषाप्रपश्चितानि—'अथोपनीतस्याब्रत्यानि भवन्ति नान्यस्योच्छिष्टं भुक्षीत^१ इत्यादि । अत्र तेषां दिब्बात्रं प्रद-र्दितम् । तत्र हि पुनरुपनयनं नैमित्तिकत्वेन विहितम् । इह

¹नो. एकपरिभाषा, १=१२-१.

तु होमः । अनयोश्शिक्तिनुद्धिपूर्वन्यपेक्षया विकल्पसमुचयौद्रष्टन्यौ । सर्वास्वेवार्तिषूपदेशेषु ॥ २ ॥

अन्तराऽगारेष्वग्रिमुपसमाधाय सम्परिस्ती-र्याऽग्रिमुखात्कृत्वाऽथाज्याहुतीरुपजुहोति॥

आऽग्रिमुखात्कृत्वेति दार्विहोमिकतन्त्रप्राप्त्यर्थम्, उपजुहोतीति श्रवणात् । पक्वहोमानन्तरं वक्ष्यमाणहोमादिः । पक्वहोमाश्र व्याह्तीमिस्सावित्र्या च ॥ ३ ॥

त एते मन्ताः---

कामन कृतं कामः करोति कामायैवेदं स-वी यो मा कारयित तस्मै स्वाहा । म-नसा कृतं मनः करोति मनस एवेदं स-वी यो मा कारयित तस्मै स्वाहा । रज-सा कृतं रजः करोति रजस एवेदं सर्वी यो मा कारयित तस्मै स्वाहा । त-मसा कृतं तमः करोति तमस एवेदं सर्वी यो मा कारयित तस्मै स्वाहा । पाप्मना कृतं पाप्मा करोति पाप्मन एवेदं सर्वी यो मा कारयित तस्मै स्वाहा । मन्युना कृतं मन्युः करोति मन्यव एवेदं सर्वी यो मा कारयित तस्मै स्वाहित ॥ ४ ॥ कामेन कृतं न मया । यद्यप्यात्मा कर्मकर्ता तथाऽपि का-माधीनमेतदनाचरणमनुष्यातमित्यभिप्रायः । एवं मनःप्रभृतिष्विप यथासम्भवं तस्य हेतुभावो द्रष्टव्यः । कामः रागोऽर्थव्यतिकरा-व्यतिकराभिल्लाषः । मन्युः क्रोधः तद्विघातकृत्सु । तावेवाः विद्विताकरणप्रतिषिद्धसेवनयोर्निदानम् । तत्सहकारीणि मनोरज-स्तभांसि । पाप्मा कर्तुः पापम् । तद्प्यनेकजन्मोपार्जितं कार-णमेव ॥ ४ ॥

जयप्रभृति सिद्धमाधेनुवरप्रदानात् ॥ ५ ॥

इदमपि तन्त्रप्राप्तिद्योतकमेव ॥ ५ ॥

अपरेणायिं कृष्णाजिनेन प्राचीनग्रीवेणो-त्तरलोम्ना प्रावृत्य वसति ॥ ६ ॥

अपरेणाग्निमग्नेः पश्चिमदेशे । ऋज्वन्यत्, रात्राविति शेषः॥

अथ व्युष्टायां जघनाधीदात्मानमपक्टष्य ती-र्थं गत्वा प्रसिद्धं स्नात्वाऽन्तर्जलगतोऽघम-र्षणेन षोडश प्राणायान् धारियत्वा प्रसि-द्धमादित्योपस्थानात्कृत्वाऽऽचार्यस्य गृहा-नेति ॥ ७ ॥

व्युष्टायां व्युष्टिसमये जघनाधीत् आत्मसम्बन्धिनी नाभेर-धोभागात् पुनर्जननिमिति निर्वृत्य तीर्थं नदीदेवखातादिपुण्यजलाश-यः । प्रसिद्धमिति पूर्वीक्तस्नानविधिनोपस्थानपर्यम्तं करोति । अयं विशेषः--अघमर्षणमन्त्रेण षोडश प्राणायामाः । ब्रह्मचारी वेदा-चार्यस्य गृहानेति । गृहस्थस्तु गृहान् ॥ ७॥

अथास्य प्रशंसा—

यथाऽश्वमेघावभृथमेवमेवैतद्विजानीयादिति॥

इति तृतीयप्रश्ने चतुर्थोऽध्यायः

पापनिबर्हरणप्रसङ्गादघमर्षणप्रसङ्गाद्वेदमन्यदारभते---

अथातः पवित्रातिपवित्रस्याघमर्षणस्य क-ल्पं व्याख्यास्यामः॥ १॥

पवित्रं पुरुषसूक्तादि । तेषां मध्ये अतिपवित्रमघमर्षणं सू-कं तस्य कल्पः प्रयोगः॥ १॥

तीर्थं गत्वा स्नातः शुचिवासा उदकान्ते स्थिण्डलमुद्धृत्यासकृष्टिकन्नेन वाससा स-कृत्पूर्णेन पाणिनाऽऽदित्याभिमुखोऽघम-र्षणं स्वाध्यायमधीयीत ॥ २ ॥

शुचिवासा इत्यस्योपसंहारः—असकृत्विलक्षेत्रनेति । असकृत्य-क्षािकतिमिति यावत् । इत्यंभूतलक्षणे तृतीया । स्थिण्डलमादि- त्यमण्डलाकारम् । पूर्णेति । इयमपीत्यंभूतलक्षणायां तृतीया । सक्टदेव पाणिपूरणं न पुनरादानम् । एवमन्यत्रापि जपेष्वापरि-समाप्तेः सोदकेन पाणिना भवितन्यम् । आदित्यामिमुखवचनात् स्थण्डिलस्य पश्चात्प्राङ्मुखस्तिष्ठन् ॥ २ ॥

प्रातदशतं मध्याहे शतमपराहे शतमपरि-मितं वा ॥ ३ ॥

प्रातक्कातमधीयीत । मध्यन्दिने दक्षिणाभिमुख उद्बाखो वा । अपराह्ने प्रत्यमुखः । अपरिमितमपराह्नेनेव संबध्यते ॥ ३ ॥

उदितेषु नक्षत्रेषु प्रसृतयावकं प्राश्रीयात् ॥

प्रमृतयावकस्वरूपमुपरितनेऽध्याये वक्ष्यित । तदन्येनैव वैश्वदे-वबलिहरणादिः कर्तव्यः । 'यदशनीयस्य' इति प्राप्तेऽपि उत्तरत्र निषेघात् ॥ ४ ॥

ज्ञानकतेभ्योऽज्ञानकतेभ्यश्चोपपातकेभ्यः सप्तरात्रात्प्रमुच्यते ॥ ५ ॥

एवमेव सप्तरात्रेण गोवधादिम्यो विमुच्यत इत्यर्थः॥ ९ ॥

द्वादशरात्राद्भूणहननं गुरुतल्पगमनं सुवर्ण-स्तैन्यं सुरापानीमिति च वर्जीयित्वा॥६॥

अन्येम्यः पापेम्यः प्रमुच्यत इति शेषः॥६॥

एकविंशतिरात्रात्तान्यपि तरित तान्यपि जयित ॥ ७ ॥

तानि पूर्ववर्जितानि महापातकानि । तरणं क्षपणम् । जयः पूण्यफलयोग्यता ॥ ७ ॥

अथ फलार्थवादप्रपञ्चः---

सर्वे तरित सर्वे जयित सर्वक्रतुफलमवा-प्रोति सर्वेषु तीर्थेषु स्नातो भवित सर्वेषु वेदेषु चीर्णव्रतो भवित सर्वेदेवैर्ज्ञातो भ-वत्याचक्षुषः पिं पुनाति कर्माणि चास्य सिध्यन्तीति बोधायनः ॥ ८॥

आचक्षुषः आढशः पथः । बोधायनसंशब्दनादस्य शि-ष्योऽस्य प्रन्थस्य कर्तेति गम्यते । मनुरब्रवीदितिवत् ॥ ८॥ इति तृतीये प्रश्ने पश्चमोऽध्यायः.

प्रमृतयावकप्रसङ्गादिदमाह—

अथ कर्मभिरात्मकृतैर्गुरुमिवात्मानं मन्ये-तात्मार्थे प्रसृतयावकं श्रपयेदुदितेषु नक्ष-त्रेषु ॥१॥ कर्मीभगेहितैः गुरुमिवाजगरगीणिमवात्मानं मन्येत । पुत्रदारा-दिक्रते नेति प्रत्ययार्थमात्मग्रहणम् । अत एवात्मार्थमित्युक्तम् । आत्मार्थे न परार्थे । एतस्मादेव लिङ्गादतोऽन्यत्र प्रकरणे आ-र्तिवज्यमस्तीति गम्यते । यद्वा—'नात्मार्थं पाचयेत्' इत्यस्य प्रतिप्रस्तवोऽयम् । प्रमृतयावकमात्मार्थमेव श्रपयेदिति । ततश्च वैश्व-देवातिथिमृत्यादीनां द्रव्यान्तरमन्वेष्टव्यं भवति । सति चैवमु-त्तरसूत्रेण प्राप्तस्यायमनुवादः 'न ततोऽग्नो जुहुयात्' इति । प्र-सृतं गोकर्णकरपरिमितं यावको यवविकारो यवागूर्वा उदितेषु नक्षत्रेष्विति श्रपणकालः ॥ १॥

न ततो ऽयौ जुहुयात्र चात्र बलिकर्म ॥२॥
'यदशनीयस्य' इति प्राप्तस्यायं प्रतिषेधः पर्युदासो वा ॥२
अज्ञृतं श्रप्यमाणं ज्ञृतं चाभिमन्त्रयेत् ॥३॥
यवानां च वातावस्थायां पक्कावस्थायां चान्वीक्ष्य मन्त्रं ब्रूयादित्यर्थः ॥ ३॥

तदाह--

यवोत्ति धान्यराजोत्ति वारुणे मधुसंयुतः। निर्णोदस्तर्वपापानां पवित्रमृषिभिस्समृतम्॥

धान्यराजत्वमन्येषु धान्येषु म्लायत्सु मोदमानतयोत्थानात् । वारुणत्वं पुनरेतेषां 'वारुणं यवमयं चरुमश्वो दक्षिणां,'' 'वरुणाय धर्म-पतये यवमयं चरुष् '² इत्येवमादिषु प्राचुर्येण वरुणसम्बन्धात् । मधुसंयुतत्वं तेनाभिघारितत्वात् । ऋज्वन्यत् ॥ ४ ॥

¹ तै. सं. १-८-८, ² तै. सं. १-८-१०,

घृतं यवा मधु यवा आयो यवा अमृतं यवाः सर्वे पुनथ मे पापं यन्मया दुष्कृतं कृतम् ॥

वृतादिम्रहणं प्रदर्शनार्थम् । यवा एव सर्वपवित्रत्वेन ध्यात-व्या इति तेषां प्रशंसा ॥ ९ ॥

वाचा कृतं कर्मकृतं मनसा दुविचिन्तितम्। अलक्ष्मीं कालरात्रीं च सर्वे पुनथ मे यवाः॥ कालरात्रीकृताम् ॥ ६ ॥

श्वसूकरावधृतं यत्काकोच्छिष्टोपहतं च यत्। मातापित्रोरशुश्रूषां सर्वे पुनथ मे यवाः॥

श्वादिग्रहणमाहारदोषकतपापोपलक्षणार्थम् ॥ ७ ॥

महापातकसंयुक्तं दारुणं राजिकिल्बिषम् । बालवृद्धमधर्मे च सर्वे पुनथ मे यवाः ॥

दारुणं ऋरं तत्पूर्वोत्तराभ्यां सम्बध्यते । राजिकेल्बिषं राजि सेवानिमित्तम् । बालकृतं अज्ञानकृतं वा । अधर्मः पापम् । स एव सर्वत्र विशेष्यमूतः ॥ ८॥

> सुवर्णस्तैन्यमव्रत्यमयाज्यस्य च याजनम्। ब्राह्मणानां परीवादं सर्वं पुनथ मे यवाः॥

अव्रत्यं नियमल्भेपकतम् । ऋज्वन्यत् ॥ ९ ॥

गणात्रं गणिकात्रं च शूद्रात्रं श्राद्धसूतकम्। चोरस्यात्रं नवश्राद्धं सर्वे पुनथं मे यवा इति॥

गणात्रं गणाय गणेन वा सङ्काल्पितम् । श्राद्धं पितृम्यः सङ्काल्पितम् । सृतकं तत्सम्बन्धि तदस्रम् । नवश्राद्धमेकोद्दि-ष्टात्रं परिवेषम्रहसङ्कल्पविषयमभोज्यमेतत् । एते मन्त्रा वामदेवाषी अनुष्ठुप्छन्दसः यवदेवत्याश्च द्रष्टव्याः ॥ १० ॥

श्रप्यमाणे त्वयं विशेषः---

श्रप्यमाणे रक्षां कुर्यात् ॥ ११ ॥

स्थाल्यां कृष्णायसादि प्रतिमुश्चेदित्यर्थः ॥ ११ ॥

तत्रेते मन्त्राः---

नमो रुद्राय भूताधिपतये खौदशान्ता ॥१२ अयमेको मन्त्रः॥ १२॥

कृणुष्व पाज इत्येतेनानुवाकेन । ये देवाः पुरस्तदोऽग्निनेत्रा रक्षोहण इति पश्चभिः प-र्यायैः । मा नस्तोके । ब्रह्मा देवानामिति द्याभ्याम् ॥ १३ ॥

'ये देवाः रक्षोहणः' इत्येतस्य पदत्रयस्य पश्चस्वप्यनुषङ्गार्थं 'अग्निनेत्रा रक्षोहणः' इति पठितम् । 'नमो रुद्राय**े इत्यादि** 'ब्रह्मा देवानाम् ' इत्येव मन्त्रा रक्षामन्त्राः ॥ १३ ॥

¹ ते. सं. १-८-७,

² तै, सं. ३-४-११,

शृतं च लघ्वश्रीयात्प्रयतः पात्रे निषिच्य॥
ानात्र तिरोहितं किश्चिद्दित्॥ १४॥

ये देवा मने जाता मनोयुजस्सुदक्षा दक्ष-पितारस्ते नः पान्तु ते नोऽवन्तु तेभ्यो नम-स्तेभ्यस्स्वाहेत्यात्मनि जुहुयात् ॥ १५॥

एते पश्च पर्यायाः प्राणाहुतिमन्ताः । तस्मान्मन्त्रो निवर्तते । प्राज्ञानं लम्बेव । कर्तुस्तु कालाभिनियमात् फलविशेषः ॥ १५॥

त्रिरातं मेधावी* ॥ १६॥

पूर्वेण विस्तृतं यावकं प्राश्नीयादित्यनुवर्तते मेथानां प्रहीतुं लक्य तदशनम् ॥ १६ ॥

षड्रात्रं पीत्वा पापकृच्छुद्धो भवति ॥ १७॥

अल्पपापकृदिति शेषः ॥ १७॥

सप्तरात्रं पीत्वा भ्रूणहननं गुरुतल्पगमनं सुव-र्णस्तैन्यं सुरापानमिति च पुनाति ॥ १८॥

अनात्मकृतस्याप्येनसो निर्णोदो भवतीत्याह—

एकादशरात्रं पीत्वा पूर्वपुरुषकृतमपि पापं नि-णुदति ॥ १९॥

¹तै. सं, १-२-३.

^{*} मेषार्थी.

पूर्वेपुरुषाः पितृप्रमृतयः ॥ १९ ॥

अपि वा गोनिष्कान्तानां यवानामेकविंशति-रात्रं पीत्वा गणान् पद्यति गणाधिपतिं प-दयति विद्यां पदयति विद्याधिपतिं पद्यती-त्याह भगवान् बोधायनः ॥ २०॥

गोम्यदशकदिस्सह निष्कान्तानाम् । मूयस्येषा प्रशंसाऽस्य क-र्मणः ॥ २०॥

इति तृतीये षष्ठोऽध्यायः

अयमीप पापनिवर्हणप्रसङ्गादेवाध्याय आरम्यते । अथ कू-श्माण्डमुच्यते—

कूरमाण्डेर्जुहुयाद्योऽपूत इव मन्येत ॥ १ ॥

कूक्माण्डा वक्ष्यमाणाः यहेवादयो मन्ताः । जुहुयादिति स्रोपस्थानस्य ग्रहणम् । प्रायश्चित्तेऽप्यपूत इव यो मन्येत ॥ १ ॥ तमुदाहरति—

यथा स्तेनो यथा भ्रूणहैवमेष भवति योऽयोनौ रेतस्मिश्रतिं॥ २॥

स्तेन इति ॥ सुवर्णस्येति शेषः । प्रदर्शनार्थं चैतन्महा-पातकानाम् । महापातकप्रायश्चित्ते कृतेऽपि अपूत इव यो म-

¹ तै. आ. २-३.

न्येतेत्वर्थः । एवमेषः अपूता भवति । अयोनी रेतस्सेकी अ-ह्महर्त्यासम इति तस्य निन्दास्मृतिः—

उत्सृजेदात्मनक्शुक्रमक्षेत्रे कामतो नरः।

हतं तेन जगत्सर्वे बीजनाशेन पापिना।।

न ब्रह्महा ब्रह्महा स्यात् ब्रह्महा वृषलीपितः।

यस्तस्यां गर्भमाधत्ते तेनासौ ब्रह्महा भवेत्॥ इति॥
अन्यदपि—

यदर्वाचीनमेनो भ्रूणहत्यायास्तस्मान्मुच्यत इति ॥ ३ ॥

श्रुतिरेवार्वाचीनत्वेन परिमित्य तस्यैव प्राथम्यमाह । तस्यैव वक्ष्यते इति दोषः ॥ ३ ॥

अयोनौ रेतस्सिक्तवाऽन्यत्र स्वप्नात् ॥ ४ ॥ श्रुतौ हाश्रुतमेतत् 'अन्यत्र स्वमात्' इति ॥ ४ ॥ अरेपा वा पवित्रकामो वा ॥ ५ ॥

रेप इति पापनाम । तदस्य न विद्यते सोडरेपाः । तथा च ब्राह्मणम्—''पवित्रं नो ब्रूत येनारेपसस्स्यामेति', 'यद्देवाः,' 'यद्द दीव्यन्,' 'आयुष्टे,' 'हुत्वोपतिष्ठते '' इति । पवित्रकामो वेत्येव । 'न वे शरीरस्य सतः पापा भवन्ति ' इत्यभिन्नायः ॥ ९ ॥

अमावास्यायां पौर्णमास्यां वा केशदमश्रु-

¹ ते. आ. २-७. ²ते. आ. २-३. ³ ते. आ. २-४. ⁴ ते. आ. २-५.

लोमनखानि वापियत्वा ब्रह्मचारिकल्पेन व्रतमुपैति ॥ ६ ॥

पर्वण्युपक्रमः । ब्रह्मचारिकल्पो मधुमांसवर्जनम् । इत्थंभूत-लक्षणे तृतीया । व्रतं सङ्कल्पः कूरमाण्डेहींप्यामीति ॥ ६ ॥

संवत्सरं मासं चतुर्विश्वत्यहो द्वादशरात्रीः षद्गिस्रो वा ॥ ७॥

इमे श्रुतिवेद्याः । एतेषां च व्यवस्था 'यावदेनो दीक्षामु-पैति ' इति ॥ ७ ॥

न मांसमश्रीयात्र स्त्रियमुपेयात्रोपर्यासीत जुगुप्सेतानृतात् ॥ ८ ॥

अनृतौ नोपेयादिति । एवमुपर्यासननिषेधः खट्टादौ । ततश्च तृणादावुपर्यासने न दोषः । जुगुप्सा निन्दा । नानृतं वदेदि-त्यर्थः । ब्रह्मचारिकल्पेनेत्यनेनेव मांसभक्षणादेरभावे सिद्धे सं-योगप्रथक्त्वात् कर्माङ्गत्वमप्यवगम्यते । एवं च तदतिक्रमे कर्मैव निष्फलं भवति । अतश्चौषधार्यमपि मांसं न भक्षितव्यमिति ग-म्यते ॥ ८ ॥

अथ भक्षनियमः---

पयो भक्ष इति प्रथमः कल्पः ॥ ९ ॥

्निगदव्याख्यानमेतत् ॥ ९ ॥

¹ तै. आ. २-८.

यावकं मोपयुञ्जानः कृच्छ्रहादशरात्रं चरेद्रि-क्षेद्रा तिह्रिषु यवागूं राजन्यो वैद्रय आ-मिक्षाम् ॥ १०॥

उपयुजानः जुहुयादिति शेषः । तप्ते पयसि दधचानीते यद्धनं सा आमिक्षा भवति ॥ १०॥

> पूर्वा है पाकयज्ञिकधर्मेणाग्निमुपसमाधाय . सम्परिस्तीर्याग्रिमुखात्कृत्वाऽथाज्याहुती-रुपजुहोति । यद्देवा देवहेडनम् । यददी-व्यन्नृणमहं बभूव । आयुष्टे विश्वतो दघ-दित्येतैस्त्रिभिरनुवाकैः प्रत्युचमाज्यं हुत्वा सिंहे व्याघ्र उत या पृदाकाविति चत-स्रस्तुवाहुतीः । अग्नेऽभ्यावर्तिन् । अग्ने अङ्गिरः । पुनरूर्जा । सह रय्येति चत-स्रोऽभ्यावर्तिनीहुत्वा समित्पाणिर्यजमा-नलोकेऽवस्थाय वैश्वानराय प्रतिवेदयाम इति द्वादशर्चेन सूक्तेनोपस्थाय-यन्मया मनसा वाचा कृतमेनः कदाचन । सर्व-स्मात्तस्मानमेडितो मोग्धि त्वंहि वेत्थ यथा तथं स्वाहेति समिधमाधाय वरं ददाति ॥

पाकयक्त धर्मग्रहणादाहवनीयो निवर्तते । आऽग्रिमुखात्कत्वा अनम्रातया पक्क होमं कृत्वा सोविष्टकृतं च । यद्देवादय उपहोमाः । यजमानलोके दक्षिणतोग्रेः । अन्यत्राप्युपस्थानचोदनायाम् । समित्पाणिना समिद्रभ्याधानं च द्रष्टल्यम् । यन्मया
मनसा वामदेविषः कण्विषि । अनुष्टुप्छन्दः । अग्निर्देवता ।
यद्वाब्यनसाभ्यां कृतमेनः कस्यां चिद्रवस्थायां तस्मात् सर्वस्मात्
मिळितं मा मां ईिंदतः स्तुतः त्वं मोग्धि मोचय हि यस्मात्
वेत्थ त्वमेव सर्वं यथातयं वेतिस परितः । वरः वरिष्टा गौः॥११

जयप्रभृति सिद्धमा धेनुवरप्रदानात् ॥१२॥ एक एवाग्रौ परिचर्यायाम् ॥ १३॥

अग्री परिचर्यायां यदुक्तं तस्यामेक एव स्वयं कर्ता स्यात् नान्यं कर्तारं वृणीते । तस्मादन्यत्रोपपञ्चेषु परकर्तृकताऽपि भव-तीति गम्यते । अग्रावित्येकवचनिर्देशाच्चास्मिन्नेतत्स्वयं कर्तव्यम्। न त्याहवनीयेऽपि । तत्र ह्यनादृष्टे आध्वर्यं वै होतव्यमित्येतदेव॥१३

एवं तावत्पुरुषार्थतया होमविधिरुक्तः । अथेदानीं 'कर्मादि-व्वेतैर्जुहुयात्'* इत्येतद्वचाच्यास्यन्नाह—

अम्रयाधेये यद्देवा देवहेळनम् । यददीव्यन्नृण-महं बभूव । आयुष्टे विश्वतो दघदिति पू-र्णाहुतिम् ॥ १८॥

जुहुयादिति देशाः ॥ १४॥

^{*} तै. **आ**. २-७.

अग्निहोत्रं दर्शियतुमाह-

हुत्वाऽग्निहोत्रमारप्स्यमानो दशहोत्रा हुत्वा द-शेपूर्णमासावारप्स्यमानश्चतुर्होत्रा हुत्वा चा-तुर्मास्यान्यारप्स्यमानः पश्चहोत्रा हुत्वा प-शुबन्धे षहोत्रा सोमे सप्तहोत्रा ॥ १५ ॥

दशहोता 'चित्तिस्तुक्' * इत्यनुवाकः । 'पृथिवी होता' * चतु होता । 'अग्निहोता ' * पञ्चहोता । 'वाग्घोता' * पह्छोता । व्याख्या-नेषु प्रायणीयानां च । 'सूर्यं ते', * 'महाहविः' * सप्तहोता । एते कूश्माण्डप्रदेशाः ॥ १९ ॥

विज्ञायते कर्मादिष्वेत्ते जुंहुयात् पूतो देवलो-कान् समभुत इति हि ब्राह्मणिमिति हि ब्राह्मणम् ॥ १६॥

ब्राह्मणग्रहणं तु कर्मादिषु ब्राह्मणोक्तमेव कर्तव्यं, अतश्रा-भिमुखवरदानादेश्च निवृत्तिः॥१६॥

इति तृतीये सप्तमोऽध्यायः.

---:⊕:.--

अयमपि पापनिबर्हणोपाय इत्याह--

अथातश्चान्द्रायणकर्षं व्याख्यास्यामः॥१॥

चन्द्रस्यायनं गमनं यथा वृद्धिह्यासाभ्यां युक्तं भवति तद्धत् त्रासवृद्धिह्यासवशाच्चरतीति चान्द्रायणम् ॥ १ ॥

^{*} तै. आ. ३, १-६.

शुक्रचतुर्दशीमुपवसेत्केशदमश्रुलामनखानि वापियत्वा ॥ २ ॥

केशानि वापयित्वापवसिदिति क्रमः । उपवसिदिति वचनात् औपवसथ्यमेतदहरिति गम्यते । अत उत्तरेद्युर्हीमः । तथाच लिङ्गम्— 'पश्चदश ग्रासान्' इति ॥ २ ॥

प्रायश्चित्तार्थे चान्द्रायणे एतत् । अथाभ्युदयार्थे— अपि वा इमश्रूण्येव ॥ ३ ॥

तथा च गौतमः-- ' कुच्छ्रे वपनं व्रतं चरेत् ' इति ॥ ३ ॥

अहतं वासो वसानः सत्यं ब्रुवन्नावसथम-भ्युपेयात् ॥ ४ ॥

अहतं वस्त्रं नवं केशादिरहितं प्रशास्त्रितोपवातं च । सत्य-वचनमपि चान्द्रायणाङ्गमेव । आवसथो होमस्थानम् ॥ ४॥

तस्मित्रस्य सकृत्प्रणीतोऽग्निररण्योर्निर्मन्थ्यो वा ॥ ५ ॥

होकिक एवाग्निः कर्मार्थं प्रणीतो यथा न नइवेत् तथा धार्यः एवमर्थं सक्टढ्रहणम् । यावच्चान्द्रायणं नित्यं जागरणिमत्यर्थः । तदसम्भवेऽरण्योस्समारोपणम् । चान्द्रायणापवर्गे करिष्यमाणाय होन्माय मन्थनं च । यस्य पुनररणी न स्तस्तस्यापि यस्मात्कस्ना-चित् काछद्वयात् निर्मन्थ्योऽग्निः ॥ ९ ॥

¹गौ. ध. २७-३.

ब्रह्मचारी सुहृत्प्रैषायोपकल्पी स्यात् ॥ ६॥

ब्रह्मचारी अनृतौ । सुहृत् शोभनं हृदयं यस्य स तथोकः असहायेन न हि शक्यते एतावन्महत्कर्म कर्तुमिखात्मनः प्रेषक-रणायान्यमुपकल्पयेत इत्युपकल्पी उपकल्पितश्च । अपि यत् सुक्तरं कर्म तद्य्येकेन दुष्करं विशेषतोऽसहायेनेति । योऽसा-वन्यः प्रेषितार्थकरणायोपकल्पितः असावृत्विग्धर्मेति केचिदाहः । अन्ये लेकिकार्थधर्मार्थधर्माऽसाविति । तत्युनर्युक्तायुक्ततया विचा-रणीयम् ॥ ६ ॥

हविष्यं च व्रतोपायनम् ॥ ७ ॥

हविष्यमक्षारलवणं व्रतोपायनं प्रधानद्रव्यम् । नोषदंशादि ॥७॥

अग्निमुपसमाधाय सम्परिस्तीर्याऽग्निमुखा-त्कृत्वा पकाजुहोति ॥ < ॥

अवदानधर्मेणादायेति शेषः ॥ ८॥

अग्रये या तिथिस्स्यात्रक्षत्राय सदैवताया-त्राह गोरमन्वतेति चान्द्रमसीं पश्चमीं द्यावापृथिवीभ्यां षष्ठीमहोरात्राभ्यां स-प्तमीं रौद्रीमष्टमीं सौरीं नवमीं वारुणीं दशमीमैन्द्रीमेकादशीं वैश्वदेवीं द्वादशी-मिति ॥ ९ ॥ एतं द्वादशहोमा एतस्मादेव चरोरवदाय कर्तव्याः । तत्र 'अप्रये स्वाहा' इति प्रथमाऽऽहातिः । या तिथिस्स्यात्तस्ये द्वितीया । प्रतिपचेद्वर्तते 'प्रतिपदे स्वाहा' इति । द्वितीया चेत् द्वितीयस्ये । त्रतीया चेत्तृतीयस्ये । इत्यादिवत् । तस्ये द्वितीयित सूत्रिय-तव्ये या तिथिरिति वचनं या तिथिः चान्द्रायणे यथाकथांचिदि-त्येतिस्मश्चेताद्विधानमस्तीति दर्शयिति । नक्षत्राय तृतीया । यच्च नक्षत्रं रुत्तिकाद्विधानमस्तीति दर्शयिति । नक्षत्राय तृतीया । यच्च नक्षत्रं रुत्तिकादि वर्तते सेव तृतीयाऽऽहुतिः । रुत्तिकाम्यस्त्वाहा । रोहिण्ये स्वाहेति । सदेवताय यस्य नक्षत्रस्य या देवता स्यादिनद्वादिका तस्ये चतुर्थ्याहुतिः । अप्रये स्वाहा । प्रजापतये स्वाहा । सोमाय स्वाहेत्यादि । चान्द्रमसीति सास्य देवतेति तद्वितः । एवं रौद्रीमित्यादिषु द्वष्टव्यम् । षष्ठीप्रभृतिष्विपि तद्देवत्याभिः ऋग्मिहीम इति कोचित् । अपरे विधिशब्दैरेवंभूतेरिति । वयं तु द्वानः—षष्ठीसप्तम्यावाहुती चतुर्थीचोदिते सत्यो विधिशब्दमन्त्रके । अष्टम्याद्यास्तद्वितसमासादितः ऋङ्गन्त्रका इति । एवं च सति सूत्रवैचित्रचं साभिप्रायमुपपादितं भवति ॥ ९ ॥

किमेतावत्य एवाहुतयः? नेत्याह—

अथापरास्समामनित दिग्भ्यश्च सदेवताभयः उरोरन्तिरक्षाय सदेवताय। नवोनवो
भवति जायमान इति सौविष्टकृतीं हुत्वाऽथैतद्धविरुच्छिष्टं कंसे वा चमसे वा
व्युद्धृत्य हविष्यैर्व्यञ्जनैरुपसिच्य पञ्चदः
हा पिण्डान् प्रकृतिस्थान् प्राश्नाति । प्रा-

णाय त्वेति प्रथमम् । अपानाय त्वेति हि-तीयम् । व्यानाय त्वेति तृतीयम् । उदा-नाय त्वेति चतुर्थम् । समानाय त्वेति पश्चमम् ॥ १०॥

एता एकादश । दिग्भयः । चतमृम्यः । 'प्राच्ये दिशे स्वाहा दक्षिणाये दिशे '' इति मन्त्रकल्पना कता । न तु चतमृम्यः पावकादिदिग्भय इति । नन्वष्टदिक्पाला इति प्रसिद्धिरस्ति, तथा किचिह्दश दिश इति । सत्यम्—तथाऽपि 'दिग्भयस्वाहाऽवान्तर-दिशाम्यस्वाहा '' इति व्यपदेशभेदाच्चतस्त्र एव दिग्ग्रहणेन गृह्यन्ते । सदेवताम्योऽपि तावतीम्यः 'इन्द्राय स्वाहा यमाय ' इत्यादि । अथ वा 'प्राची दिगिग्रिर्देवता '' इत्यादि दर्शनात् 'अग्रय इन्द्राय ' इत्यादि दर्शनात् 'अग्रय इन्द्राय श्रव्यादि द्रिवता त् वर्त्ता । उत्योरिति चतुर्थ्यन्तस्य ग्रहणम् । अन्तरिक्षविशेषण-व्यात् । ततः 'उरवेऽन्तरिक्षाय स्वाहा ' इति मन्त्रः । अन्तरिक्ष-देवता तु वायुः 'वायुरन्तरिक्षस्याधिपतिः ' इति दर्शनात् । प्राः श्राति हिक्छिष्टं हुतशेषं हिक्याणि व्यक्षनानि क्षीरादीनि शाक्ष्मलानि च क्षारलवणरिहतानि । अत्र व्यक्षनशब्द्मयोग्गत् 'हिक्प्यं च व्रतोपायनम् ' इत्यत्र प्रधानद्रव्यमेव गृह्यते । तथैव च व्याख्यातमस्माभिः ॥ १०॥

व्रतस्य त्रासास्तु प्राशितव्याः प्राप्ताः.

यदा चत्वारो द्वाभ्यां पूर्वम् ॥ ११ ॥

प्रथमे। त्रासः द्वास्यां मन्त्रास्यां, तत उत्तरेषामेकैकेनैकैकः॥

¹ तै. सं. ७-१-१५. ६ ते. ब्रा. ३-११-५. ³ तै. सं. ३-४-५.

यदा त्रयो द्वाभ्यां द्वाभ्यां पूर्वी ॥ १२ ॥

यदा तु काले त्रयाणां प्रसनं तदा ह्रौ द्वाभ्यां ह्वाभ्यां मन्त्राभ्यां प्रसनीयौ । तृतीयस्तु पश्चमेन ॥ १२ ॥

यदा हो हाम्यां पूर्व त्रिभिरुत्तरम् ॥ १३ ॥ एकं सर्वैः ॥ १४ ॥

ऋज्वर्थे सूत्रे ॥ १३-१४ ॥

'अमृतापि शनमिस ' इत्यस्य स्थाने---

निम्राभ्यास्स्थेत्यपः पीत्वाऽथाज्याहुतीरूपजु होति ॥ १५॥

'निम्राभ्यास्स्थ देवश्रुतः' इत्यादि 'गणा मे मा वितृषन् '² इत्यन्तमेकं यजुः॥ १५॥

अथ होममन्ताः---

प्राणापानव्यानोदानसमाना मे शुद्धचन्तां ज्यो-तिरहं विरजा विपाप्मा भूयासं स्वाहा।वा-द्भनः शिरः पाणि त्वक् शब्द पृथिवी अन्न-मय एतैस्सप्तभिरनुवाकैः॥ १६॥

प्रत्यनुवाकं होमः ॥ १६ ॥

जयप्रभृति सिद्धमा धेनुवरप्रदानात् ॥ १७॥

¹ याज्ञिकी. ६९,

² ते. सं. ३-१-८.

उत्तरं दार्विहोमिकं तन्त्रं प्रसिद्धम् ॥ १७ ॥ सौरीभिरादित्यमुपतिष्ठते चान्द्रमसीभिश्चन्द्रम-सम् ॥ १८ ॥

सौर्यः—'उद्धयं तमसस्परि, उदु त्यं, नित्रम् ' इति तिस्त ऋचः । चान्द्रमस्यः—'नवोनवो भवति, सचित्र चित्रम्, अत्राह गोरमन्वत ' इति च ॥ १८॥

श्विया संवेशनकाले-

अग्ने त्वं सुजागृहीति संविशन् जपति । त्वमग्ने व्रतपा असीति प्रबुद्धः ॥ १९॥

संविशन् शयानः । मबुद्धः उज्जिहानः । आचम्येति शेषः ॥ स्त्रीशूद्रैर्नाभिभाषेत मूत्रपुरीषे नावेक्षेत॥२०

अभिभाषणं पूर्वभाषणम् ॥ २०॥

अमेध्यं दृष्ट्वा जपत्यबद्धं मनो दरिद्रं चक्षु-स्तूर्योज्योतिषां श्रेष्ठो दीक्षे मा मा हासी-रिति ॥ २१ ॥

व्याख्यातो मन्त्रः 'उत्तरत उपचारः' इत्यत्र । एते नियम आ परिसमोप्तश्चान्द्रायणस्यानुसरणियाः ॥ २१ ॥

प्रथमायामपरपक्षस्य चतुर्दश प्रासान्॥२२

¹ तै. सं. ४-१-६. 2 तै. सं. १-४-४३. ³ ते. सं. २-४-१४. ⁴ ऋ. सं. ४-५-८. ⁵ ते. झा. १-९-८.

प्राश्वातीत्यनुवर्तते । अपरपक्षस्य च प्रतिपदि चतुर्दश ग्रासा त्रसनीया इत्यर्थः ॥ २२ ॥

एवमेकापचयेनामावास्यायाः ॥ २३ ॥

एवं द्वितीयाप्रभृतिषु एकैको म्रासोऽपचीयते । द्वितीयस्यां त्रयो दशतृतीयस्यां द्वादश इत्यादि ॥ २३॥

एवमाऽमावास्याया नीयमाने---

अमावास्यायां प्रासो न विद्यते ॥ २४ ॥

अतस्तस्यामुपवासः ॥ २४ ॥

प्रथमायां पूर्वपक्षस्यैकः ॥ द्यौ द्वितीयस्याम् ॥

एवमेते अप्यृज्वर्थे ॥ २५-२६ ॥

एवमेकोपचयेनापौर्णमास्याः॥ २७॥

उपचयो वृद्धिः । एवमा पौर्णमास्या नीयमाने चतुर्दश्यां चतुर्दश भवन्ति ॥ २७ ॥

पौर्णमास्यां च स्थालीपाकस्य जुहोति॥

अप्राणितव्षष्ठचेषा तृतीयार्थे पश्चम्यर्थे वा द्रष्टव्या । अग्नि-मुपसमाधायेत्यादि प्रतिपद्यते ॥ २८॥

तत्रैते पक्कहोममन्त्राः---

अप्रये या तिथिस्स्यात् ॥ २९ ॥

43

व्याख्यातमेतत् ॥ २९ ॥

नक्षत्रेभ्यश्च सदैवतेभ्यः ॥ ३०॥

अत्र बहुवचनश्रवणात् सर्वेभ्यो नक्षत्रेभ्यः कृत्तिकादिभ्यो हो-तन्यमिति, तथा नक्षत्रदेवताभ्योपि सर्वाभ्यः । तत्र मन्त्राः न-क्षत्रेषूपहोमत्वेनाम्राता वेदितन्याः ॥ ३०॥

अत एवाह---

पुरस्ताच्छ्रोणाया अभिजितस्तदैवतस्य हु-त्वा गां ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् ॥ ३१ ॥

अभिजिन्नामनक्षत्रमुपिरष्टाद्षाढानामधस्ताच्छ्रोणाया अस्ति । तस्य ब्रह्मा देवता । अन्यत्सर्व प्रथमहोमवत् । अत्रापि पश्चदश ग्रासाः प्रसनीयाः । तथा च सित तिस्रो नीतयस्सम्पद्येरन् । पर एव तस्यास्संख्याया नियमात् । यच्च पिपीलिकायवमध्ययोः पश्चविं-शत्युत्तरशतद्वयमिति, न चैतद्युक्तं, चान्द्रायणान्तरे पक्षयोश्च द्वा-वुपवासौ कृतौ भवतः ॥ ३१ ॥

एवं कृते--

तदेतचान्द्रायणं पिपीलिकामध्यम् ॥ ३२॥

सव्यवहारार्थं संज्ञाकरणम् । लुप्तोपमेयं पिपीलिका हि तनु-मध्योभयतःस्थूला भवति तद्वदेतदपि ॥ ३२ ॥

विपरीतं यवमध्यम् ॥ ३३ ॥

अमावास्योपक्रमममावास्यान्तमित्यर्थः अत्र हि आद्यन्तयोश्चोप-बासयोः क्रियमाणयोश्चन्द्वगतिरप्युपमृता भवति ॥ ३३ ॥

अतोऽन्यतरचरित्वा सर्वेभ्यः पातकेभ्यः पापकृच्छुद्धो भवति ॥ ३४॥

मुक्तोभवतीत्युक्तंभवाति ॥ ३४ ॥

न केवलं प्रायश्चित्तार्थमेवान्यतरस्य चान्द्रायणस्य चरणम्, किं तर्हि---

कामाय कामायैतदाहार्यमित्याचक्षते॥३५॥

अत्रैकः कामराब्दः कर्मवचनः । अपरो माववचनः । का-म्यमानाय फलायेत्यर्थः । यद्वा-वीष्सावचनमेतत् । अतश्च सर्वा-मिप्रायकमेतदित्युक्तं भवति ॥ ३५॥

तदाह---

यं कामं कामयते तमेतेनाप्तोति ॥ ३६ ॥

नात्र तिरोहितमस्ति ॥ ३६ ॥

ऐतेन वा ऋषय आत्मानं शोधयित्वा पुरा कर्माण्यसाधयन् ॥ ३७ ॥

कर्माण्यप्रचाधयादीनि । उक्तं चैतत् अम्रीनाधास्यमानः प्रयु-ज्ञानः कुर्विन्निति कर्मार्थमेतत् ॥ ३७॥

इदानींतना अपि कथं रोचेरन्, ततो नुतिष्ठेयुरिति—

तदेतद्धन्यं पुण्यं पुत्रघं पौत्रघं पशव्यमायु-ष्यं स्वर्ग्यं यशस्यं सार्वकामिकम्॥३८॥ 'तस्मै हितम्' इति तब्दितान्तो विग्रहः॥ ३८॥

नक्षत्राणां द्युतिं सूर्याचन्द्रमसोस्सायुज्यं सलोकतामाप्नोति ॥ ३९ ॥

फलार्थवादोऽयम् ॥ ३९॥

य उचैनद्धीते यउचैनद्धीते ॥ ४० ॥

विद्वत्प्रशंसीषा ॥ ४०॥

इति तृतीये अष्टमोऽध्यायः.

-4

-4<br

अनक्षत्पारायणमपि पापमोचनमिति मत्वाऽऽह-

अथातोऽनश्रत्पारायणविधिं व्याख्यास्यामः

वेदस्य पारं पर्यन्तं निष्ठामयन्ते गच्छन्तीति पारायणं तचा-नक्षता कर्तव्यमित्यनश्रत्पारायणम् ॥ १ ॥

शुचिवासाः स्याचीरवासा वा ॥ २ ॥

चीरं चिरकालिकं नीर्णमित्यर्थः । न चैतावतोपभुक्तं वासोऽ-भ्यनुज्ञातं भवति । 'अहतं वासो वसानश्शुचिः' इति नियमात् । समुच्चयार्थो वाशब्दः पूर्वस्मिन् । उत्तरत्र तु विकल्पार्थः॥ २॥

हविष्यमन्नमिच्छेदपः फलानि वा ॥ ३॥

हविष्यमक्षारलवणम् । यदि मन्येतापदस्यामिति तदेतद्वेदितव्यम् । इतरथाऽनश्चत्त्वविरोधात् ॥ ३ ॥ यामात्प्राचीं वोदीचीं वा दिशमुपनिष्क्रम्य गोमयेन गोचर्ममात्रं चतुरश्रं स्थण्डिल-मुपलिप्य प्रोक्ष्य लक्षणमुल्लिख्याद्भिरभ्यु-क्ष्याग्रिमुपसमाधाय सम्परिस्तीयैताभ्यो देवताभ्यो जुहुयात् ॥ ४ ॥

उपनिष्क्रम्य शुची देशे गोमयेनोपिलप्ते प्रोक्ष्य **लक्षणग्राञ्चिख्य** स्थिण्डलं कृत्वेत्यर्थः । सम्परिस्तीर्याज्यं विलाप्यात्पूय । नात्र दार्विहोमिकं तन्त्रं विद्यते ॥ ४ ॥

> अय्रये स्वाहा प्रजापतये स्वाहा सोमाय स्वाहा विश्वेभयो देवेभ्यः स्वयम्भुवऋग्भयो यजुभ्यः सामभ्योऽथर्वभ्यः श्रद्धायै प्रज्ञा-यै मेघायै श्रियै ह्नियै सविते सावित्रयै सदसस्पतयेऽनुमतये च हुत्वा वेददिमार-भेत सन्ततमधीयीत नान्तरा व्याहरेन्न चान्तरा विरमेत् ॥ ५ ॥

व्याहरणमवैदिकशब्दोचारणम् । विरामोऽवसानम् । अन्तरा स्वाध्यायमध्ये । सन्ततविधानादेव सिद्धेरन्तरा विरमनिषेधात् नै-मित्तिकेऽनध्यायेऽप्रचुत्पातादावध्ययेन दोषो नास्तीति गम्यंत । नित्या-ध्ययनानां सन्ध्योपासनादीनां च पूर्वमेवावगन्तुं शक्यत्वात् परिहारः । नानाऽपि सङ्कल्प उपपद्यते ॥ ९ ॥ अत्रान्यथाकरणे प्रायश्चित्तमाह---

अथान्तरा व्याहरेदथान्तरा विरमेत्त्रीत् प्रा-णानायम्य वृत्तान्तादेवारभेत ॥ ६ ॥

अथ यदीत्यर्थः । आयमनमायतनं वृत्तान्तात् स्थितादुत्तरतः ॥ विरमकालेनाप्यप्रतिभायां किं कर्तव्यमित्याह—

अप्रतिभायां यावता कालेन न वेद तावन्तं कालं तदधीयीत स यज्ञानीयात् ॥ ७ ॥

व्यवहितमपि यत्त्रत्यभात्तदधीयीत इत्यर्थः॥ ७॥ तत्राप्यशक्तौ कथम्—

ऋको यजुष्टस्सामत इति ॥ ८ ॥

विजानीयादिति शेषः । ऋच्यप्रतिभातायामृगन्तरमधायीतेत्वर्थः। एवं यजूंषि सामानि च ॥ ८ ॥

तत्राप्यप्रतिभायाम्---

तह्राह्मणं तच्छान्दसं तद्दैवतमधीयीत ॥९॥

ऋचश्चेत्र प्रतिभान्ति तद्भाह्मणमधीयीत । तत्प्रतिभायां पुन-र्मन्त्रमेव । तच्छान्दसं तद्दैवतं तत्तदार्षमधीयीत ॥ ९॥

> द्वादशवेदसंहिता अधीयीत यदनेनानध्या-येऽघीयीत यहुरवः कोपिता यान्यकार्या-

णि कृतानि भवन्ति ताभिः पुनीते शुद्ध-मस्य पूर्वं ब्रह्म भवति ॥ १०॥

द्वादरेत्यत्र ऋग्यजुष्प्वत्यध्याहार्यम् । संहिताग्रहणं च पदक्रमानि वृत्त्यर्थम् । तथा च शौनकः—'अथैते प्राहुरनुसंहितं तत्पारा व्यणं प्रवचनं प्रशस्तम् १ इति ताभिस्संहिताभिद्वीदशिभः पुनीते । कस्मात् १ अनध्यायाध्ययनिमित्तात् गुरुकोपनिमित्तादकार्यकरण । निमित्ताच्च ॥ १०॥

अत ऊर्ध्व सश्चयः ॥ ११ ॥

ब्रह्मणि हि द्वादशिमः पारायणैः पूते सञ्चयः निश्श्रेयसस्य भवति ॥ ११ ॥

> अपरा द्वादशवेदसंहिता अधीत्य ताभिरुश-नसो लोकमवाप्नोति ॥ १२ ॥

> अपरा द्वादश वेदसंहिता अधीत्य ताभिर्बृह-स्पतेर्लोकमवाप्नोति ॥ १३ ॥

> अपरा द्वादश वेदसंहिता अधीत्य ताभिः प्रजापतेर्लोकमवाप्नोति ॥ १४ ॥

> अनश्रत्संहितासहस्त्रमधीयीत ब्रह्मभूतो वि-रजो ब्रह्म भवति ॥ १५॥

संहितासहस्रं सहस्रकृत्व इत्यर्थः ॥ १२-१५ ॥

संवत्सरं भैक्षं प्रयुक्षानो दिव्यं चक्षुर्छभते ।

भैक्षमिति क्रियाभिरोषणम् । प्रयुक्षानः पारायणमिति रोषः । दिव्यं चक्षुर्दूरदर्शनम् ॥ १६ ॥

षण्मासान्यावकभक्षश्चतुरो मासानुदकसक्तु-भक्षो द्वौ मासौ फलभक्षो मासमब्भक्षो द्वादशरात्रं वाऽप्राश्चन् क्षिप्रमन्तर्धीयते ज्ञातीन्पुनाति सप्तावरान्सप्तपूर्वानात्मानं पश्चदशं पिंकुं च पुनाति ॥ १७ ॥

प्राश्नित्यत्राकारप्रदश्छेषः कर्तव्यः अपाश्निकिति । पराचीनं वा पारायणं प्रयुज्येत्यर्थः ॥ १७ ॥

तामेतां देवनिदश्रेयणीत्याचक्षते ॥ १८ ॥

निक्श्रेयणी निक्श्रेयसहेतुः । निक्श्रेयसः संश्रयः सोपानमिति यावत् ॥ १८ ॥

निश्श्रेयसहेतुत्वं दर्शयति—

एतया वै देवा देवत्वमगच्छत्रृषय ऋषित्वम्

अथेदानीमनक्षत्पारायणारम्भकालत्वेनाहरवयवानाह—

तस्य ह वा एतस्य यज्ञस्य त्रिविध एवाहः प्रातस्सवने माध्यन्दिने सवने ब्राह्मे वा पर-रात्रे ॥ २० ॥ अतश्च होमा एतेप्वेव कालेषु कर्तव्याः ॥ २०॥ साम्प्रतं गुरुपर्वक्रमाकारणास्यैव प्रशंसामाह—

> तं वा एतं प्रजापतिस्तप्तऋषिम्यः प्रोवाच तप्तप्रयो महाजज्ञवे महाजज्ञुः ब्राह्मणे-भ्यो ब्राह्मणेभ्यः ॥ २१ ॥

यस्मान्महाजज्ञुः ब्राह्मणेम्यः एतमनश्रत्पारायणं प्रोवाच तस्मा-त्तेषामेवात्राधिकारो न क्षत्रियवैश्ययोरिति ॥ २१ ॥ इति तृतीये नवमोऽध्यायः.

-*%********-

पञ्चिविधो धर्मो व्याख्येयतया प्रकान्तः तत्र चतुर्विधः— उक्तो वर्णधर्मश्चाश्रमधर्मश्च ॥ १ ॥ अथ खल्वयं पुरुषो याप्येन कर्मणा॥ २ ॥

लिप्यत इति रेाषः । अयमिति प्रत्यक्षं रारीरिणां क्षेत्रज्ञं व्ययदिशाति । अतश्च परमात्मा न लिप्येत । पुरुषः पुरिशयः पूर्यतेर्वा । तस्मात् स्त्रियोपि लिप्यन्ते ॥ १–२॥

अभव्यं पापीमति यावद्दरीयति—

मिथ्या वा चरत्ययाज्यं वा याजयत्यप्रतिप्राः ह्यस्य वा प्रतिगृह्णात्यनाद्ययात्रस्य वाऽत्रम-भात्यचरणीयेन वा चरति ॥ ३ ॥ 44 प्रदर्शनमेतदन्येषामि पापानाम् । मिथ्या अयथादृष्टार्थस्य कर्मणः आत्मनो लाभपूनार्थं चरणिमत्यादि । अचरणीयमकतिव्यं प्रतिषिद्धमित्यर्थः । यदत्र पुनरुक्तमिव लक्ष्यते तत् दृढार्थं, स्वभावो ह्येष आचार्यस्य । अथ वा—आपद्धिषयेऽनुज्ञातस्याप्ययाज्ययाजनादेः प्रायश्चित्तप्राप्यर्थम् । तत्रापि प्रथमकल्पितचतुर्भागः कर्तव्यः उरानसो वचनात् 'आपद्धिहितैः कर्मभिरापादयन्तित्यापदस्तेषां प्रायश्चित्तचतुर्भागं कुर्यात् ' इति ॥ ३ ॥

याप्येन कर्मणा लिप्यत इत्युक्तम्-

तत्र प्रायाश्चित्तं कुर्यात्र कुर्यादिति ॥ ४ ॥ मीमांसन्ते इति रोषः । तत्र पूर्वपक्षो न कुर्यादिति ॥ ४ ॥ कुतः—

न हि कर्म क्षीयत इति ॥ ५ ॥

इतिशब्दो हेतौ । फलप्रदानमन्तरेण पापस्य कर्मणः क्षया-भावादित्यर्थः । आत्मसंस्थत्वात्कर्मणो जलसंस्थस्येव लवणस्य ना-शो नास्तीति ॥ ९ ॥

कुर्यात्त्वेव ॥ ६ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । कथम् १ कर्म क्षीयत इति वदामः यथा सर्पदंशनलक्षणस्य कर्मणो मरणपर्यन्तस्य मन्त्रोषधादिना विनाशो दृश्यते, तद्वदस्यापि प्रायश्चित्तेनेत्यभिन्नायः, आगमगम्य-त्वादुत्पत्तेस्तन्नाशस्य च । किञ्चित्तत्फलभोग एवायम्, यदिदं तपः। अल्पकालपरिसमाप्तमित्येतावत् । यथा दीर्घकालोपभोग्यस्य व्या-धेरलपदुःखानुभवरूपेण भेषजादिना क्षयो भवत्येवमस्याप्यागमगम्य- त्वादेव । तस्मात्कुर्यान्वेव प्रायश्चित्तम् । तत्र शुष्कतकी न कर्तव्य इत्यभिप्रायः॥ ६॥

अथ तदागमं दर्शयति-

पुनस्तोमेनेष्ट्वा पुनस्तवनमायान्तीति ॥७॥ अथाप्युदाहरन्ति— सर्वे पाप्मानं तरित तरित ब्रह्महत्यां योऽ-श्वमेधेन यजत इति ॥ ८॥ अग्रिष्टुता वाऽभिशस्यमानो यजेतेति च॥

विषयव्याप्तचर्थमनेकोदाहरणम् । पुनस्सवनं पुनर्यागः । न-ष्टाधिकारस्य तत्समाधाने सत्येतदुपपद्यते । सर्वग्रहणाद्विहिताकरण-प्रतिषिद्धसेत्रानिमित्तस्यापि । तरणं क्षपणं प्रतीयते । उभयाभा-वेऽपि जन्मान्तरकृतपापप्रदर्शनार्थमभिशस्यमान इत्युक्तम् ॥७–९॥

अधुना पापनिबर्हणोपायानाह—

तस्य निष्क्रयणानि जपस्तपो होम उपवा-सो दानम् ॥ १०॥

निष्क्रयणं शोधनं याप्यस्य कर्मणः । यथा कंसादिगतस्य मलस्य भस्मादि । जपो मानसो वाचिकश्च । स च वस्य-माणस्योपनिषदादेः मन्त्रगणस्य । तपश्चाहिंसादि वक्ष्यते । होम आत्मीयद्रव्यस्य देवतोद्देशपूर्वकोऽमौ प्रक्षेपः । उपवास इन्द्रियः संयमः । दानमात्मीयस्य च द्रव्यस्य पात्रेषु प्रतिपादनम् ॥१०॥ जप इत्युक्तं तत्राह---

उपनिषदो वेदादयो वेदान्ताः सर्वच्छन्दस्सु सं-हिता मधून्यघमर्षणमथर्विशरो रुद्राः पुरुष-सूक्तं राजनरौहिणे बृहद्रथन्तरे पुरुषगतिर्म-हानाम्च्यो महावैराजं महादिवाकीर्त्यं ज्येष्ठ-साम्रामन्यतमह्रहिष्सवमानः कूइमाण्ड्यः सावित्री चेति पावनानि ॥ ११॥

उपनिषदो वेदास्संहितारहस्यादयः । ऋग्यजुषयोरनुवाक आदिः। साम्रां सामको वा । वेदान्ता आर्षमृचम् । अथवित्रारोऽथवणां प्रसिद्धम् । रुद्राः 'नमस्ते रुद्रः' इति प्रश्नः । पुरुषमुक्तं प्रसिद्धम् । राजनरौहिणं सामनी 'इन्द्रं नरः' इत्यस्यामृचि गीते । बृहत् 'त्वामिद्धि' इत्यस्याम् । रथन्तरं 'अभि त्वा' इति । पुरुषगतिः 'अहमस्मि' इत्यस्याम् । महानाम्नयो 'विदा मघवन्' इत्येता ऋचः । अस्यामुत्पन्नानि वा सामानि । महावेराजं 'पिवा सामम्' इत्यस्याम् । महादिवाकीर्त्यं 'सा नो ' इत्यस्याम्। उयेष्ठंसामानि ' दां नो देवीः' ' चित्रं देवानाम्' इत्यन्योः । विद्राम् 'उपास्मै' । इत्यासु । क्रुमाण्ड्यो 'यद्दवाः' अाच्छिद्रकोऽनुवाकः । पावमान्यः 'स्वादिष्ठया' इत्यृचः । सावि-

 $^{^{1}}$ ते. सं. ४-९-१. 2 सामसं. पू. ४-१. 3 सामसं. पू. ३-१.

⁴ सामसं. पू. ३-१. ⁵ " पू. ६-३. ⁶ महानाम्नी.

⁷ सा. सं. उ. ३-१. ⁸ सा. सं. उ. ८-३. ⁹सा. सं. पृ. १-१[.]

¹⁰ ,, पू.६.३, ¹¹ ,, उ.१-२ ¹² तै, ब्रा ३-७-१२,

त्री तु प्रतिद्धा । चशब्दाच्छुद्धवत्यादि । इतिशब्देन प्रका-रवाचिना खिलेषु पठितं शिवसङ्कल्पादि गृह्यते ॥ ११ ॥

> उपंसत्रवायेन पयोत्रतता शाकभक्षता फल-भक्षता मूलभक्षता प्रसृतयावको हिरण्य-प्राशनं घृतप्राशनं सोमपानमिति मे-ध्यानि ॥ १२ ॥

उपसन्नचायः आराम्रा परोवरीयसी वा **। प्रसृतयावको** व्याख्यातः । इतिकरणेनैवंप्रकारं पश्चगव्यादि परिगृद्यते ॥१२॥

> सर्वे शिलोचयाः सर्वाः स्ववन्त्यः सरितः पुण्या हृदास्तीर्थान्यृषिनिकेतनानि गोष्ठ-क्षेत्रपरिष्कन्दा इति देशाः ॥ १३ ॥

शिलोचयाः पर्वता इत्यर्थः । स्नवन्त्यो नद्यः । हृदा द्वादतेश्राब्दकर्मणः ह्वादतेर्वा शितभावकर्मणः अच् पृषोदरादिः। त्रिपुष्करादि । इतः प्रभृति पुण्यानुसन्धानात् पूर्वत्रापुण्या अपि पर्वतादयः अभ्यनुज्ञायन्ते । ऋषिनिकेताः ऋषिनिवासाः ऋष्या-श्रमाः । क्षेत्रं कुरुक्षेत्रम् । परिष्कन्दाः तदालयाः गृह्यावासप्रदे-शाः । इतिशब्दादम्रचगारादयः ॥ १३ ॥

एतानि तपांसि--

अहिंसा सत्यमस्तैन्यं सवनेषूदकोपस्पर्शनं गुरुशुश्रूषा बह्मचर्यमधदशयनमेकवस्त्रता-नाशक इति तपांसि ॥ १४॥ तपांसि तपोहेतवः । सवनं पूर्वोद्धमध्यन्दिनापराद्धाः । इति-शब्दो देवपूजार्थः ॥ १४॥

किं दानिमति दानमाह-

हिरण्यं गौर्वासोऽश्वो भूमिस्तिलं घृतमन्न-मिति देयानि ॥ १५॥

एतानि प्रसिद्धानि । इतिशब्दाद्वनतोपानच्छत्राण्यपि गृह्यन्ते॥ संवत्सरः षण्मासाश्चत्वारस्त्रयो द्वावेकश्चतु विंशत्यहो द्वादशाहष्षडहस्त्रचहोऽहोरात्र एकाह इति कालाः॥ १६॥

एकं च तदहः एकाहः केवलम् । इतिशब्दात् केवलाऽपि रात्रिः॥ १६॥

आनन्त्यात् पापिनां प्रतिपापं प्रायश्चित्तोपदेशोऽप्यशक्य इति मलाऽऽह—

एतान्यनादेशे क्रियेरत्रेनस्सु गुरुषु गुरूणि ल-घुषु लघूनि ॥ १७॥

विकल्पेनेति वाक्यशेषः । एतानि जपादीन्यनादेशे । यानि प्राय-श्चित्तान्यन्यतोऽनुपिद्दष्टानि । यथाऽऽह—'अग्नि कार्ष्णायसीं दद्यात्सर्पे हत्वा द्विजात्तमः'' । तत्र विकल्पेनैतानि कर्तव्यानि किचिज्जपः क्विचित्तपः कचित्तपः कचित्तपः किचित्तपाणीति । गुरुत्वं चेनसोऽभिसन्ध्याद्यपेक्षया। आह चापस्तम्बः—'यः प्रमत्तो हन्ति प्राप्तं दोषफलं, सह सङ्कर्णन भूयः, एवमन्यष्विप दोषवत्सु कर्मसु' इत्यादि ॥ १७॥

¹ मनु. ११-१३३. ² आप. ध. १,२९,२-४.

कुच्छ्रातिकुच्छ्रौ चान्द्रायणिमिति सर्वप्राय-श्चित्तिः सर्वप्रायश्चित्तिः ॥ १८ ॥

अनादेश इत्यनुवर्तत इति केचित् । इतिकरणात्पराकोपि । पाप-गुरुल्युत्वापेक्षया एतेषां व्यस्तसमस्तकल्पना ॥ १८॥

इति श्रीगोविन्दस्वामिकृते बोधायनधर्मविवरणे तृतीयप्रश्ले दशमोऽध्यायः

तृतीयप्रश्नस्समाप्तः.

पुनरपि प्रायश्चित्तविषये कथा प्रस्तूयते-

प्रायश्चित्तानि वक्ष्यामो नानार्थानि पृथकपृ-थक् ।

तेषु तेषु च दोषेषु गरीयांसि लघूनि च॥

नानार्थान नानाप्रयोजनानि पृथकपृथगनुष्ठातव्यानि न पुनर्दे-श्वकालादिनियन्त्रिततया तन्त्रेणेति । न केवलं प्रयोजननानात्वेन पृथगनुष्ठानम् । किं तर्हि गरीयान् गरीयसि, न हि त्रिरात्रो-पवासेनेव एकरात्रोपवासेनापि देशो नश्यित, सोऽप्येकरात्रोपवासेनेव नाशियतव्य इत्यभिप्रायः॥ १॥

यद्यत्र हि भवेद्युक्तं तिद्धे तत्रैव निर्दिशेत्। भूयोभूयो गरीयस्सु लघुष्वत्पीयसस्तथा॥

देशकालवयदशक्त्यादीनपेक्ष्य क्विन्नानाथीनां गुरुलघूानामिष तन्त्रता भवतीत्येतदनेन कथ्यते ॥ २ ॥ लघूनीत्युक्तं तत्राह —

विधिना शास्त्रहष्टेन प्राणायामान् समाच-रेत् ॥ ३ ॥

श्रुतिस्मृतिशिष्टागंगसिद्धः शास्त्रदृष्टो विधिः, स च प्राणायाः मेषु प्रतीक्षितन्य इत्यर्थः॥ ३॥

अधुना प्रायश्चित्तविषयानाह-

यदुपस्थकृतं पापं पद्भ्यां वा यत्कृतं भवेत्। वाहुभ्यां मनसा वाचा श्रोत्रत्वग्घाण-चक्षुषा ॥ ४ ॥

एतेषु समसङ्ख्याकानेव प्राणायामान् चरेदित्यध्याहारः॥ ४ ॥

ननु चक्षुदश्रीत्रमनोभिरिति स्वसंयुक्तेरेव पापं कर्तुं राक्यते त्वक्पादबाहूपस्थद्याणेस्त्वन्यसंयुक्तेरेव । वाचा पापमित्यन्यस्मिन् श्रुतवत्येव । अतो विषमसमीकरणमन्याय्यमिति मत्वाऽऽह—

अथ वा चक्षुदश्रोत्रत्वग्द्याणमने।व्यतिक्रमेषु त्रिभिः प्राणायामैदशुद्धचति ॥ ५ ॥•

एतेषु त्रिभिरितिवचनादुपस्थादिप्वाधिक्यं गम्यते । प्राणायाम-प्रवृत्तेनापि पयोव्रततादयो नियमा अनुसरणीयाः॥ ५॥

अथमान्यपराणि प्राणायामनिमित्तानि-

शूद्रात्रस्त्रीगमनभोजनेषु केवलेषु पृथकपृथ-क्तप्ताहं सप्तसप्त प्राणायामान् धारयेत्॥६ शृद्धान्तभोजने शृद्धस्त्रीगमने इति पदयोजना । श्रृद्धान्तशब्दश्शूद्वाहृतस्य शृद्धरृप्टस्यान्नस्य चोपलक्षणार्थः । एवं च शृद्धस्त्रीगमने सित बहुवचनापपत्तिः । केवलग्रहणात् प्रत्येकं प्रायश्चित्तम् ।
पृथग्ग्रहणादेकस्मिन्नपि प्रतिकमीम्यासः । ननु—'शृद्धानस्त्रीगमनभोजनेप्विल्लङ्गाभिवीक्णीभिरप उपस्पृशेत्' इत्युक्तम् । नैष दोषः—
आतिदेशिकविषयत्वात्तस्य । किं तदातिदेशिकं शृद्धत्वम् ! इदं तत

योऽनधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते श्रमम् ॥ स जीवन्नेव श्द्रत्वमाशु गच्छित सान्वयः ॥ इति ॥ 'अश्रोत्रिया अननुवाक्ष्या अनग्रयश्त्राद्वसधर्माणो भवन्ति' इति च । तस्माददोषः ॥ ६ ॥

अभक्ष्याभोज्यापेयानाद्यप्राहानेषु तथाऽपण्य-विक्रयेषु मधुमांसघृततैलक्षारलवणावरात्र-वर्जेषु यञ्चान्यदप्येवं युक्तं द्वादहााहं द्वादहा-द्वादहा प्राणायामान् धारयेत् ॥ ७ ॥

अत्रानाद्यशब्दो ब्रात्ये अनमीये वा द्रष्टव्यः । यथाश्च-तार्थग्रहणे सत्यभक्ष्यशब्देन पुनरुक्तिप्रसङ्गात् । अपण्यान्यश्वा-दीनि मधुमांसादिवर्जितानि । घृतग्रहणं क्षीरादेरापे पर्युदासप्रा-प्त्यर्थम् । एतेषु हि दोषगरिमा विद्यते ।

> सद्यः पतित मांसेन लाक्षया लवणेन च । व्यहेण शुद्रो भवति ब्राह्मणः क्षीरविक्रयात् ॥

¹मनु. २-१६८. ²वसि-ध. ३-१. ³ वसि-ध २-२७.

इति विसष्टवचनात् । यचान्यदित्यप्रतिप्राह्मप्रतिग्रहादेरुपलक्षणार्थम् । एवंविषं युक्तमित्यर्थः ॥ ७॥

पातकपतनीयोपपातकवर्जेषु यञ्चान्यदृष्येवं युक्तं अर्धमासं द्वादशद्वादश प्राणायामान् धार-येत् ॥ ८ ॥ पातकपतनीयवर्जेषु यञ्चान्यद-प्येवं युक्तं द्वादश द्वाहशाहान् द्वादशद्वादश प्राणायामान् धारयेत् ॥ ९ ॥

पातकं ब्रह्महत्यादि । पतनीयं तत्समानमुपपातकं गोवधादि तद्वर्जेषु एतत्प्रायश्चिरुम् ॥ ८-९॥

पातकवर्जेषु यच्चान्यदृष्येवं युक्तं हादशार्धमा-सान् हादशहादश प्राणायामान् धारयेत्॥

यञ्चानृतुगमनेनाधिकाभ्यासो गृह्यते । तच महापातकातिदेशिकं कर्म । द्वादशार्थमासाः षण्मासाः । सर्वत्र गुरुलघुसहोपादाने गुरुलघुनोरभ्यासापेक्षयेव निमित्तं द्रष्टव्यम् । अन्यथा विषमसमी-करणप्रसङ्गात् ॥ १०॥

अथ पातकेषु संवत्सरं द्वादशद्वादश प्राणाया-मान् धारयेत्॥ ११॥

योगनिष्ठस्याभ्याशान्तिर्गुणब्रह्मवधादावेव गोः पातकानि प्रस-क्तानि । तेप्वेव श्रूणहत्याऽप्यन्तर्भवति ॥ ११॥ ऋतुमत्थाः कन्याया अमदाने भ्रूणहत्यातुल्यदेशो भवतीत्येतद्ध-क्ककामः कन्यादानप्रकरणमारभते—

दद्याहुणवते कन्यां निम्नकां ब्रह्मचारिणे । अपि वा गुणहीनाय नोपरुन्ध्याद्रजस्वलाम्॥

गुणवते विद्याचारित्रबन्धुशीलसम्पन्नाय रजोदर्शनात्त्रागेव द-द्यादित्यर्थः ॥ १२ ॥

तदतिक्रमे दोषमाह-

त्रीणि वर्षाण्यृतुमतीयः कन्यां न प्रयच्छति स तुल्यं भ्रूणहत्यायै दोषमृच्छत्यसंशयम्॥

यतश्चेतदेवं तत ऋतुमत्तायाः प्रागेव दद्यादित्यभिप्रायः ॥१३ कि सर्वत्रेतावत् ? नेत्याह—

न याचते चेदेवं स्याद्याचते चेत्पृथकपृथक् । एकैकस्मिन्नृतौ दोषं पातकं मनुरब्रवीत् ॥

न याचते न प्रार्थयते कश्चिद्पि ॥ १४ ॥ तत्र प्रसङ्गादिदमन्यदुच्यते—

> त्रीणि वर्षाण्यृतुमती कांक्षेत पितृशासनम्। ततश्चतुर्थे वर्षे तु विन्देत सदृशं पतिम्॥१५

सादृश्यं जातिगुणादिभिः ॥ १५ ॥ अत एवाह—

अविद्यमाने सहशे गुणहीनमपि श्रयेत् ॥ गुणा अभिजनादयो न जातिः॥ १६॥

एवं स्वयंवरं परिसमाप्याधुनाऽन्यदानविषय एवाशङ्कानिवृत्त्य-र्थमन्यदुच्यते—

बलाचेत्प्रहता कन्या मन्त्रैर्यदि न संस्कृता अन्यस्मै विधिवद्देया यथा कन्या तथैव सा।

प्रहरणं मैथुनार्थमाकर्षणम् । न तु क्षतयोनित्वापादनं, तथा च सति संस्कार एव नास्ति॥१७॥

निसृष्टायां हुते वाऽपि यस्यै भर्ता म्रियेत सः। सा चेदक्षतयोनिस्स्याद्वतप्रत्यागता सती॥ पौनर्भवेन विधिना पुनस्संस्कारमर्हति॥

निमृष्टा उदकपूर्व प्रश्ता हुते वाऽपि होमेऽपि निर्वृत्ते भर्ता स्नियते, सा चेत् भार्या अक्षतयोनिः अस्पृष्टेमथुना स्यात् गतप्रत्यागता ॥ भर्तृविषय एव किश्चिदुच्यते—

त्रीणि वर्षाण्यृतुमतीं यो भार्यी नाधिगच्छति । स तुल्यं भ्रूणहत्यायै देषमृच्छत्यसंशयम्॥

यथा गर्भप्रध्वंसने भ्रूणहत्या भवति तथा तत्प्रागभावेऽपि, अविशे-षादित्यभिप्रायः॥ १९॥

ऋतुस्नातां तु यो भार्या सन्निधौ नोपगच्छति।

पितरस्तस्य तन्मासं तस्मिन्रज्ञास शेरते॥ ऋतुगमनातिक्रमनिन्दैषा॥२०॥

ऋतौ नोपैति यो भार्यामनृतौ यश्च गञ्छति। तुल्यमाहुस्तयोदीषमयोनौ यश्च सिश्चति॥२१॥

त्रयाणां भ्रूणहत्यादोषस्तुल्यः सत्पुत्रोत्पत्तिनिरोधात् ॥ २१ ॥

भर्तुः प्रतिनिवेशेन या भार्या स्कन्दयेहतुम् ॥ तां ग्राममध्ये विख्याप्य भ्रूणिय्नों नियमेहृहात्॥

प्रतिनिवेशः प्रतिकूलता अनिच्छा वा स्कन्दयेत् शोषयेद्वा भर्तृ-द्वेषाद्रज औषधादिभिश्शोषयतीत्यर्थः । ग्राममध्ये जनसन्निधौ निय-मेत् प्रस्थापयेत् । ऋत्वतिक्रमे भर्नुर्यथा श्रूणहत्या तथाऽस्या अपीति निन्देषा ॥ २२ ॥

ऋतुगमनातिक्रमे प्रायश्चित्तमाह-

ऋतुस्नातां न चेद्रच्छेन्नियतां धर्मचारिणीम् । नियमातिक्रमे तस्य प्राणायामशतं स्मृतम्॥

नियमातिक्रमः ऋतुगमनातिक्रमः । ऋत्वितिक्रमो वा । ऋज्व-न्यत् ॥ २३ ॥

प्राणायामान् पवित्राणि व्याहृतीः प्रणवं तथा। पवित्रपाणिरासीनो ब्रह्म नैत्यकमभ्यसेत्॥२४

पवित्राणि पुरुषसूक्तादीनि । शरीरस्याहर्निशं पापसंचयोऽवश्यं भवतीति मत्वा नैत्यकं ब्रह्माम्यसेदित्युक्तम् ॥ २४ ॥ किञ्च--

आवर्तयेत्सदा युक्तः प्राणायामान् पुनःपुनः । आकेशान्तात्रखायाच्च तपस्तप्यत उत्तमम् ॥ निरोधाज्ञायते वायुर्वायोरिप्रश्च जायते । तापेनापोऽधिजायन्ते ततोऽन्तदशुद्धयते त्रिभिः॥

कोष्ठे वायुर्जायते । वायोराग्नेः । अमेरापः । तैस्त्रिभिरन्तदश-रीरं शुद्धयत्यत आवर्तयेत्सदा युक्त इति ॥ २५–२६ ॥

ततः प्रसङ्गादिदमाह-

योगेनावाप्यते ज्ञानं योगो धर्मस्य लक्षणम् । योगमूला गुणास्तर्वे तस्माद्युक्तस्तदा भवेत् ॥

तथाचे।क्तम्--

पाणायामास्तथा ध्यानं प्रत्याहारोऽथ धारणा । तर्कश्रेव समाधिश्र षडङ्गो योग उच्यते ॥ इति ॥

स एव धर्मस्य लक्षणं हेतुः धर्मीऽपूर्वम् । योगमूलाः योग-कारणाः गुणाः रूपादयः॥ २७॥

अथ प्राणायाम एवावयवशः प्राणस्यायामाः स्तुताः । तस्य सङ्केष्वतो लक्षणं करोति—

सन्याहृतिकां सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह । त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामस्स उच्यते ॥ सव्याहतिकास्सप्रणवाः प्राणायामास्तु षोडश अपि भ्रूणहनं मासात्पुनन्त्यहरहर्धृताः॥२९॥ एतदाद्यं तपद्रश्रेष्ठमेतद्धर्मस्य लक्षणम्। सर्वदोषोपघातार्थमेतदेव विशिष्यते एतदेव विशिष्यत इति॥ ३०॥

दोषाः पापाः ॥ २८-३० ॥ इति चतुर्थप्रश्ने प्रथमोऽध्यायः.

प्रायश्चित्तानि वक्ष्यामो नानार्थानि पृथकपृथक् ।
तेषुतेषु च दोषेषु गरीयांसि छघूनि च ॥ १ ॥
यद्यत्र हि भवेद्यक्तं तिद्ध तत्रैव निर्दिशेत् ।
भूयोभूयो गरीयस्तु छघुष्वल्पीयसस्तथा ॥
विधिना शास्त्रदृष्टेन प्रायश्चित्तानि निर्दिशेत् ॥
प्रतिप्रहीष्यमाणस्तु प्रतिगृद्ध तथैव च ॥
ऋचस्तरत्समन्द्यस्तु चतस्रः परिवर्तयेत् ॥ १ ॥
अभोज्यानां तु सर्वेषामभोज्यात्रस्य भोजने ।
ऋग्भिस्तरत्समन्दीयैर्मार्जनं पावनं स्मृतम् ॥

प्रायश्चितेषु भृयोविधानाद्वचाल्यातमेतन् । पुनस्सवनिमिति प्रयोजनम्। पूर्वाध्यायनिर्दिष्टेषु प्रायश्चितेष्विह वक्ष्यमाणेषु यानि समानि तान्य-विरोधीनि समुच्चीयन्ते । विरोधीनि विकल्पचन्ते । प्रतिगृह्य अप्रति-प्राह्ममिति शेषः । परिवर्तनमावर्तनं वाचि दृष्टव्यम् । 'तरत्समन्दचो वाचि ' इति केचित्पठन्ति । तरत्समन्दीत्यादिभिरेव मार्जनं उदकाञ्जलिना शिरस्यभिषेकः ॥ १-५ ॥

भ्रूणहत्याविधिस्त्वन्यः तं तु वक्ष्याम्यतः परम्। विधिना येन मुच्यन्ते पातकेभ्योऽपि सर्वशः॥

अयमन्यो भ्रूणहत्यादिविधिरित्यर्थः । तमावेष्टयति — विधिना-येनीत ॥ ६ ॥

प्राणायामान् पवित्राणि व्याहृतीः प्रणवं तथा। जपेद्यमर्पणं युक्तः पयसा हाद्द्रा क्षपाः॥०॥

त्रिरात्रं वायुभक्षो वा क्लिन्नवासाष्टुतदशुचिः॥

प्रतिषिद्धांस्तथाऽऽचारानभ्यस्यापि पुनःपुनः। वारुणीभिरुपस्थाय सर्वपापैः प्रमुच्यते इति ॥

जेपेदिति प्राणायामादिषु प्रत्येकं सम्बध्यते । ते च प्रत्येकं, न समुच्चयः । युक्तो ब्रह्मचर्योदिभिः योगयुक्तो वा ॥ ७–९ ॥

अथावकीण्यमावास्यायां निरुयग्निमुपसमाधाय दार्विहोमिकीं परिचेष्टां कृत्वा हे आज्याहु-ती जुहोति । कामावकीणोंऽस्म्यवकीणोंऽ- स्मि कामकामाय स्वाहा। कामाभिद्रुग्धोऽस्म्यभिद्रुग्धोऽस्मि कामकामाय स्वाहेति।।
हुत्वा प्रयताञ्जलिः कवातिर्यङ्कृत्रिमुपतिष्ठेत ।
सं मा तिञ्चन्तु मरुतस्तिमिन्द्रस्तं बृहस्पतिः।
सं माऽयमग्रिस्तिञ्चत्वायुषा च बलेन चायुष्मन्तं करोत मेति । प्रति हास्मै मरुतः
प्राणान् द्रधति प्रतीन्द्रो बलं प्रति बृहस्पतिर्बह्मवर्चसं प्रत्यग्निरितरत्सर्वं सर्वतनुर्भूत्वा
सर्वमायुरेति । त्रिरिभमन्त्रयेत । त्रिषत्या

दाविहोमिकीमित्यत्राज्यसंस्कारमात्रं न पुनस्स्थालीपाकप्रयोगोपि।
प्रयताञ्चलिः सम्पुटिताञ्जलिः कवातिर्यक् नात्यन्ताभिमुखो नापि
पृष्ठतः कुर्विन्नत्येतत्कवातिर्यक् । 'उपितष्ठते नैनं प्रत्यङ्ग पराक्'
इति । अभिमन्त्रणमभिनीक्ष्याभिनदनं, त्रिषत्या हि देवा इति
विज्ञायते ॥ १०-११॥

हि देवा इति विज्ञायते ॥ ११ ॥

योऽपूत इव मन्येत आत्मानमुपपातकैः । स हुत्वैतेन विधिना सर्वस्मात्पापात्प्रमुच्यते॥

उपपातकप्रायश्चित्ते क्रेतेऽपि मनसो यद्यलाघवं भवति तदाऽनेन प्रायश्चित्तेनाधिक्रियते **एतेनैव विधिना** सर्वस्मात्पापात्त्रमुच्यते । विधिनेत्यभिमन्त्रणान्तरमाह । वरोऽपि दक्षिणेति शेषः ॥ १२ ॥ अपि वाऽनाद्यापेयप्रतिषिद्धभोजनेषु दोषवच्च कर्म कृत्वाऽभिसन्धिपूर्वमनिष्ठस्तिष्धपूर्वं वा शूद्रायां च रेतिस्सिक्वाऽयोनौ वाऽिक्लङ्गा-भिर्वारुणीभिश्चोपस्पृदय प्रयतो भवति ॥

अनायं केशकीटादिमिरुपहतम् । अपेयं मद्यं मद्यभाण्ड-स्थितोदकादि । प्रतिषिद्धभोजनं चिकित्सादिषु यद्गोजनं, दो पवत्कर्म दुराचारादि श्रूद्रायां योधादिजाती । चशब्दात्सवर्णा-यामपि छछनायाम् । अयोनिः खट्वादि । चशब्दाद्रोगाद्य पहतायां, स्वभायीयामपि पर्वाणे केचिदिच्छन्ति । एतेषु निमि तेषु पूर्वोक्तं प्रायश्चित्तम् ॥ १३ ॥

उपदर्शनयैतदेव परमतेन द्रवियतुमाह-

अथाप्युदाहरन्ति ।

अनाद्यापेयप्रतिषिद्धभोजनेऽविशुद्धधर्माचरिते च कर्मणि । मतिप्रवृत्तेऽपि च पातकोपमैः विशुद्धचतेऽथापि च सर्वपातकैः ॥ १४॥

अविशुद्धधर्माचिरिते इति पदच्छेदः । छद्मना चरित इत्य-र्थः । पातकोपमानि 'अनृतं च समुत्कर्षविति ' इत्येवमादी न्येकविंशतिः । सर्वपातकेरिति प्रशंसार्थमुक्तम् । न पुनः प्रा-यश्चित्तमेतत् ॥ १४॥

त्रिरात्रं वाऽप्युपवसन् त्रिरह्नोऽभ्युपेयादपः । प्राणानात्मनि संयम्य त्रिः पठेदघमर्षणम्॥

अनन्तरोक्तेन विकल्पः । त्रिरात्रं त्रिषवणस्नानम् ॥१५॥ एतस्यैव विशेष उच्यते—

यथा श्वमेघावभृथ एवं तन्मनुरब्रवीत् ॥ १६॥ विज्ञायते च ।

चरणं पवित्रं विततं पुराणं येन पूतस्तरित दुष्कृतानि । तेन पवित्रेण शुद्धेन पूताः अतिपाप्मानमरातिं तरेमेति ॥ १७॥

चरणं चलनं पापस्य पवित्रं पवनहेतुः विततं विस्तीर्णं सर्व-शास्त्रेषु पुराणं पुरातनं तदेतद्यमर्षणसूक्तोक्तम् । तदावेष्टयित— येन सूक्तेन पूर्तो मनुष्यस्तरित दुष्कृतानि पापानि । वयमपि तेन पूर्ताः पाप्मानं पापं शत्रुमिततरेमेति प्रार्थना ॥ १६–१७॥

इति चतुर्थप्रश्ने द्वितीयोऽध्यायः

अघुना रहस्यप्रायश्चित्ताम्याह—

प्रायश्चित्तानि वक्ष्यामोऽविख्यातानि विशेषतः। समाहितानां युक्तानां प्रमादेषु कथं भवेत् ॥ अविरुयातानि अविरुयातदेषाणि । यावता विनाऽपि यत्पापं कर्तुं न शक्यते तद्वचितिरक्तेनाविरुयातदेषमुच्यते । यदा—आवि- रूयातानि अन्यैर्धमशास्त्रकारैरदृष्टानि । अथवा—प्रायश्चित्तान्येव अविरुयातानि अन्यैरं पुरुषेः । आत्मनेवास्मिन्निमित्ते सत्येतत्प्रा- यश्चित्तामत्यवगतानि । अत एव—विशेषतः विशिष्टपुरुषाणां वि- दुषामित्यर्थः । तानेव विशिनष्टि—समाहितानामिति । समाहिता अविक्षिप्तचित्तयुक्ताश्शास्त्रचोदितेषु कर्ममु निरताः । प्रमादेषु अबुद्धिपूर्वकृतेषु । तथा च विसष्टः—

आहिताग्नेर्विनीतस्य दृद्धस्य विदुषश्च यत् । रहस्योक्तं पायश्चित्तं पूर्वोक्तमितरस्य तु ॥

कथं भवेदित्याशङ्कायां वक्ष्याम इति शेषः ॥ १ ॥

ओंपूर्वाभिव्याहृतीभिस्तर्वाभिस्तर्वपातकेष्वा-चामेत् ॥ २ ॥

प्रतिव्याहृति प्रणवसम्बन्धः कर्तव्यः । एकैकया वा आचमनम् । ततः परिमार्जनं च ॥ २ ॥

एवं विशिष्टं पुण्यमाचमनम्, अवयवशः प्रशस्तिमाह-

यत्प्रथममाचामित तेनर्ग्वेदं प्रीणाति यद्वितीयं तेन यजुर्वेदं यत्तृतीयं तेन सामवेदम्॥३॥ यत्प्रथमं परिमार्धि तेनाथवेवेदं यद्वितीयं तेने-

^{1 24 -- 2.}

तिहासपुराणम् ॥ ४ ॥ यत्सव्यं पाणिं प्रो-क्षति पादौ शिरो हृद्यं नासिके चक्षुषी श्रोत्रे नाभिं चोपस्पृशति तेनौषधिवनस्प-तयः सर्वाश्च देवताः प्रीणाति तस्मादाचम-नादेव सर्वस्मात्पापात्प्रमुच्यते ॥ ५ ॥

'इतिहासपुराणं पश्चमं वेदानां वेदम् 'ं इति श्रुतिः । ऋग्वेदाद्यभि-मानिन्यो देवताः प्रीता भवन्त्याचमनेनैवाप्नेति ताः देवताः । ननु कथ-मेतदाचमनं सर्वपापमोचनं भवति । नायं पर्यनुयोगस्य विषयः, न हि वचनस्यातिभारोऽस्तीत्युक्तत्वात् । यथाऽऽस्यगतेन सुराबिन्दुना पतितो न पयोबिन्दुना, तदपि हि वचनावगम्यमेव, तस्माददोषः ॥

अष्टो वा समिध आदध्यात्-देवकृतस्यैनसोऽ-वयजनमित स्वाहा। मनुष्यकृतस्यैनसोऽव उवयजनमित स्वाहा। पितृकृतस्यैनसोऽव-यजनमित स्वाहा। आत्मकृतस्यैनसोऽव-यजनमित स्वाहा। यदिवा च नक्तं चैन-श्रकृम तस्यावयजनमित स्वाहा। यत्स्व-पन्तश्च जायतश्चैनश्चकृम तस्यावयजनम-ति स्वाहा। यदिद्वांसश्चाविद्वांसश्चैनश्चकृम तस्यावयजनमित स्वाहा। एनस एनसोऽ-

¹ छा. ७-१-२.

वयजनमित स्वाहेत्यैतैरष्टभिः हुत्वा सर्व-स्मात्पापात्प्रमुच्यते ॥ ६ ॥

अवयजनं निरसनम् ॥ ६ ॥

अथाप्युदाहरन्ति ।

अधमर्षणं देवकृतं शुद्धवत्यस्तरत्समाः ।

कूष्माण्ड्यः पावमान्यश्च विरजा मृत्युलाङ्गलम्।

दुर्गा व्याहृतयो रुद्रा महादोषविनाज्ञानाः । महादोषविनाज्ञाना इति ॥ ७ ॥

अधमर्षणं 'ऋतं च सत्यं च' इत्यादि । विरजाः 'प्रा-णापान' इत्यादिविरजाशब्दवन्तोऽष्टावनुवाकाः । मृत्युलाङ्गलं 'वे-दाहमेतम् ' इति द्वितीयः पाठः । दुर्गा 'जातवेदसे' इत्येषा। 'कात्यायनाय' इति च । रुद्राः 'नमस्ते रुद्र' इत्येकादशा-नुवाकाः । अन्यत्प्रसिद्धम् । महापातकाः महादोषाः ॥ ७॥ इति चतुर्थप्रश्ने तृतीयोऽध्यायः

-*-

प्रायश्चित्तानि वक्ष्यामोऽविख्यातानि विशेषतः। समाहितानां युक्तानां प्रमादेषु कथं भवेत्॥

व्याख्यातश्क्ष्ठोकः । पुनःपाठः पूर्वोक्तानामन्यतेमन इह वक्ष्य-माणानामन्यतमस्य समुच्चयार्थः॥१॥

¹ याशिकी. १.	² याज्ञिकी. ५१.	³ ते. आ. ३- १ ३.
4 ,, 9.	5	⁶ ते. सं. ४-५-९.

ऋतं च सत्यं चेत्येतद्यमर्पणं त्रिरन्तर्जले पठन् सर्वस्मात्पापात्प्रमुच्यते ॥ २ ॥

यथाविध्यधीयीत ऋष्यादिज्ञानपूर्वकिमिति । तथोत्तरेष्विप मन्त्रेषु द्रष्टव्यम् । अधमर्षणानामानुष्टुभं वृत्तम् ॥ २ ॥

आयं गौः पृश्विरक्रमीदित्येतामृचं त्रिरन्तर्जले पठन् सर्वस्मात्पापात्प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

सर्परानार्षं गायत्रं सूर्य आत्मा देवता॥ ३॥

द्रुपदादिवेन्मुमुचान इत्येतामृचं त्रिरन्तर्ज्छे पठन् सर्वस्मात्पापात्प्रमुच्यते ॥ ४ ॥

वामदेवः काण्डार्षेवी अनुष्टुप्छन्दः आपो देवता॥ ४॥

हंसइशुचिषदित्येतामृचं त्रिरन्तर्जले पठन् सर्वस्मात्पापात्प्रमुच्यते ॥ ५ ॥

वामदेवजगतीसूर्या ऋषिच्छन्दोदेवताः॥ ५ ॥

अपि वा सावित्रीं गायत्रीं पच्छोऽर्फ्कचेशस्ततः समस्तामित्येतामृचं त्रिरन्तर्जले पठन् सर्व-स्मात्पापात्प्रमुच्यते ॥ ६ ॥

विश्वामित्रार्षं गायत्रीच्छन्दस्सविता देवता॥६॥

अपि वा व्याहृतीव्यंस्ताः समस्ताश्चेति त्रिर-न्तर्जलं पठन् सर्वस्मात्पापात्प्रमुच्यते ॥७॥ अपि वा प्रणवमेव त्रिरन्तर्जले पठन् सर्व-स्मात्पापात्प्रमुच्यते ॥ ८॥

विवृते एते च सूत्रे ॥ ७-८॥ अधुना च शास्त्रसम्बन्धसम्प्रदायनियमं करोति—

तदेतद्धर्मशास्त्रं नापुत्राय नाशिष्याय नासंव-त्सरोषिताय दद्यात् ॥ ९ ॥

स तु शिष्यो भवति यमुपनीय वेदमध्यापयित । अन्योपि पुत्रः शिष्यः । यो धर्मशास्त्रसङ्ग्रहार्थं संवत्सरावमं शुश्रूषापुः रस्सरमुषितवान् स संवत्सरोषितः । तस्मै ॥ ९ ॥

अथेतदन्यद्विधीयते--

सहस्रं दक्षिणा ऋषभैकादशं गुरुप्रसादो वा। गुरुप्रसादो वा॥ १०॥

धर्मशास्त्रोपदेष्ट्रे सहस्तं शतस्वर्णं वा ऋषभैकादशं वेत्यध्या-हारः । ऋषभ एकादशो भवति यस्य गोगणस्यिति विग्रहः। विनयापेक्षया शक्त्यपेक्षया वा विकल्पः। गुरुपसादो वा अक-स्मादेव यस्मिंश्चित्प्रसादो भवति दद्यादेव तस्मै॥ १०॥

इति चतुर्थप्रश्ने चतुर्थोऽध्यायः.

एवं तावत्पुरुषार्थतया जपहोमेष्टियन्त्राणि प्रायश्चित्तान्युक्तानि । अथेदानीं ऋत्वर्थतया, तानि चात्र सत्त्वशुद्धचर्थतया वक्तव्यानि । तेषां च सारूप्यमित्यत्राह—

अथातस्तंप्रवक्ष्यामि सामर्ग्यजुरथर्वणाम्। कर्मभिर्येरवाप्नोति क्षिप्रं कामान् मनोगतान्॥ जपहोमेष्टियन्त्राद्यैः शोधियत्वा स्वविग्रहम्। साधयेत्सर्वकर्माणि नान्यथा सिद्धिमश्रुते॥२॥

अथराद्ध आनन्तर्ये । प्रकाशरहस्यप्रायश्चित्तानन्तरम् । यद्धा— मङ्गलार्थवाची, यस्मान्मङ्गलवाक्यानि जपादीनि अतस्तानि सम्प्र-बक्ष्यामि । तानि विशिनष्टि—यै: जपादिभिश्शुद्धोऽनुष्ठितैः सामवेदादि-विहितैः कर्मभिर्मनोगतानिभिष्ठेतान् कामान् फलान्यवामोतीति ॥

एवं च पापिवरोषं समुदाहृत्य यद्विधीयते तत्रैवमुक्तम् । कर्मार्थं जपादि चिकीषोर्नियमानाह त्रिभिरुश्लोकैः—

जपहोमेष्टियन्त्राणि करिष्यन्नादितो दिजः। गुक्रपुण्यदिनर्क्षेषु केशदमश्रूणि वापयेत्॥३॥ स्नायात्त्रिषवणं पायादात्मानं क्रोधतोऽनृतात्। स्नीश्रूद्रैर्नाभिभाषेत ब्रह्मचारी हविर्वतः॥४॥ गोविप्रपितृदेवेभ्यो नमस्कुर्वन् दिवाऽस्वपन्। जपहोमेष्टियन्त्रस्थो दिवास्थानो निशासनः॥५ जपो रुद्रेकादिशन्यादेः । होमो गणहोमादिः । इष्टिः मृगारादिकः । यन्त्राणि यमनादिन्द्रियाणां रुच्छ्रादीन्युच्यन्ते । करिष्यन्
कर्तुमध्यवितः । द्विजयहणं यन्त्रध्यायिनिर्दिष्टेषु शृद्रपर्युदासार्थम् ।
शुक्रे पक्षे पुण्यदिने द्वितीयादिषु च पुण्येषु च ऋक्षेषु नक्षतेषु रोहिण्यादिषु । शमश्रुयहणं लोमनलानामपि प्रदर्शनार्थम् । वपनं च
शिलावर्जं 'एवं श्रुक्षिशिलावर्जम् ' इति पर्युदासात् । यत्र पुनरश्ङ्ग्याहिकया विधीयते यथा गोन्नप्रायश्चित्ते 'सशिलं वपनं रुत्वा'
इति, तत्र भवति । न च शिलावपनात्कथमाचमनादि कर्तव्यमित्याशङ्कानीयम् । तस्य शास्त्रार्थत्वात् शिरःकपालधारणवत् । त्रिषवणं प्रातर्भध्यन्दिने सायम् । कोधादनृतास्तात्मानं पायाद्रक्षेद्वर्जयदित्यर्थः । कोध्यप्रहणं हर्षलोभमोहादीनामन्येषामपि भूतदाहीयानां प्रदर्शनार्थम्, अनृतप्रहणं च पैशुन्यात्मस्तवनादीनाम् । अभिभाषणं अन्यत्र यथार्थमन्तर्भवत्येवं संवादेषु सम्भाषेत । ब्रह्मचारी अप्रस्किन्दतरेताः, अन्यत्र स्वप्नात् । तत्रापि च—

स्थेपे सिक्ता ब्रह्मचारी द्विजश्शुक्रमकामतः। स्नात्वाऽर्कमर्चियत्वा त्रिः पुनर्मामित्यृचं जपेत्[।]॥

इति द्रष्टव्यम् । हार्वेत्रेतः 'यदत्रैकैकं प्रासम्' इत्यादि, तद्धविष्यं क्षारलवणवर्जे व्रतयेत् । पितृप्रहणं दण्डापूपिकान्यायेन मातुर-प्युपलक्षणार्थम् । नमस्कारश्च कायप्रणतिपूर्वकं दिवाऽस्वपन् निद्रामकुर्वन् दिवास्थानः तिथेदहनि । निशासनः रात्रावासीनः ॥

प्रथमं तावद्यन्त्राण्याह बहुवृत्तान्तत्वात्—

प्राजापत्यो भवेत्कृच्छ्रो दिवा रात्रावयाचितम्।

[·] मनु. २–१८**१**.

क्रमशो वायुभक्षश्च दादशाहं त्रघहं त्रघहम् ॥

प्राजापत्यस्तद्देवत्यस्तेन आचरितो वा । स कथं भवेदित्याह— द्वादशाहं चतुर्घा कृत्वा त्रचहं सम्पाद्य आद्ये त्रचहे दिवाऽश्रीयात् । द्वितीये रात्रो तृतीये अयाचितम् । चतुर्थे वायुभक्ष इति । अया-चितमिति याच्ञाप्रतिषेधः। एवं प्राजापत्यः कृच्छुः क्षेत्रात्मको नियमे-न । स्मृत्यन्तरोक्तेतिकर्तव्यता नात्र प्राद्या । यथा गौतमेन प्राजा-पत्यायामिमिहितायामिमिहितं 'रौरवयौधानये साम्नी नित्यं प्रयुक्षीत' । इत्यादि । तद्यदि सर्वं, नियताध्येतृच्छन्दोगव्यितिरक्तानामिषकारो न स्यात् । तद्यादि सर्वं, नियताध्येतृच्छन्दोगव्यितिरक्तानामिषकारो न स्यात् । तद्यादि सर्वं, नियताध्येतृच्छन्दोगव्यितिरक्तानामिषकारो न स्यात् । तद्यावस्य सामानि सन्ति। न च प्रायश्चित्तार्थेन प्रहणं युक्तम्। प्रतिषेधात् । स्त्रीबालादेरप्याधिकारार्थं सकलधर्मशास्त्रोक्तिस्त्रवर्णसा-धारगलक्षण एव विधिर्द्रष्टव्यः ॥ ६ ॥

अहरेकं तथा नक्तमज्ञातं वायुभक्षणम् । त्रिवृदेष परावृत्तो बालानां कृच्छू उच्यते ॥७॥

अयमपि प्रानापत्ये विशेष एव ॥ ७ ॥

कृच्छ्रातिकृच्छ्रस्तृतीय इति वक्ष्यति---

एकैकं प्रासमश्रीयात्पूर्वोक्तेन ज्यहं ज्यहम् । वायुभक्षस्त्रचहं चान्यदतिकुच्छूस्स उच्यते॥८॥

शिरूयण्डपरिमितान्नो ग्रासः पाणिपूरान्नो वा । पूर्वोक्तेन 'दिवा रात्रौ' इत्यादिना । अन्यदिति प्रायश्चित्तविशेषणत्वान्नपुं-

¹ गी. घ. २६-९.

सकलिङ्गमदोषः । 'अतिकृच्छ्रोऽम्बुनाऽशनः' इति यदोपवासस्तदोद-कपानं त्रिपदमभ्युपगच्छतीति गम्यते ॥ ८॥

अम्बुभक्षस्त्रयहानेतान्वायुभक्षस्ततः परम् । कृच्छ्रातिकृच्छ्रस्तृतीयो विज्ञेयस्सोऽतिपावनः॥

अम्बुभक्षवचनादशनक्रमेगोदकपानिमध्यते । एवमन्त्ये त्र्यहे तदिप नास्तीति वायुभक्ष इत्युक्तम् । तृतीयत्वमस्य निर्देशापेक्षया 'षष्ठीं चितिम्' इति यथा । प्रत्येकमेवं शुद्धिहेतुत्वात् ॥ ९ ॥

ज्यहं ज्यहं पिबेदुष्णं पयस्सर्पिः कुझोदकम् । वायुभक्षस्त्रयहं चान्यत् तप्तकुच्छूस्स उच्यते॥

उष्णराब्दः प्यआदिभिस्त्रिभिः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । प्रति-त्र्यहं प्यआदीनि क्रमेण भवेयुः । अत्र सक्देव स्नानम्॥ कृत एतत्? मनुवचनात्—

> तप्तकुच्छ्रं चरन्विमो जलक्षीरघृतानिलान् । मतित्र्यद्दं पिवेदुष्णान् सक्तत्कायी समाहितः ।। इति॥१०

गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दिध सिपः कुझोदकम् । एकरात्रोपवासश्च कुच्छूं सान्तपनं स्मृतम् ॥

सप्ताह्विकोऽयं सान्तपनः । एकैंकस्मिन्नह्नि गोमूत्रादीनि क्रमे-ण भवेयुः । तेषु च द्धिव्यतिरिक्तानि क्रथितानि कार्याणि ॥ तत्रायं केषां चित्पाठः—

¹ मनु. ११-्२१५.

गायत्रया गृह्य गोमूत्रं गन्धद्वारेति गोमयम् । आ
प्यायस्वेति च क्षीरं दिधकाव्णेति वै दिधि॥
शुक्रमित ज्योतिरसीत्याज्यं देवस्य त्वेति
कुशोदकमिति ॥ १२॥

तथा---

गोमूत्रभागस्तस्यार्धे शकत्क्षीरस्य तत्त्र्यम्। द्वयं दध्नो घृतस्यैकः एकश्च कुशवारिणः। एवं सान्तपनः कुच्छुः इवपाकमपि शोधयेत्॥१३॥

एवमुक्तं भवति—घृतं कुशोदकं च तुरुयपरिमाणम् । घृता-द्विगुणं दिष, तस्मादेव त्रिगुणं क्षीरम् । तस्मादेव चतुर्गुणः शक्तपश्चगुणं गोमूत्रमिति । गोमूत्रादिषद्भमेकीकत्यैकस्मिन्नेवाहिन पीत्वाऽपरेद्युरुपवासेन द्विरात्रस्सान्तपनो भवेदिति । आह च या-ज्ञवल्क्यः—

> कुशोदकं दिध क्षीरं गोमूत्रं गोशकुद्धृतम् । प्राज्ञ्यापरेऽह्यचुपवसेत्कुच्छ्रं सान्तपनं चरन्¹ ॥ इति । १३

अयमपरस्मान्तपनप्रकारः---

गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दिध सिर्पः कुशोदकम् । पञ्चरात्रं तदाहारः पञ्चगव्येन शुद्धचिति ॥ १४॥

^{18, 394.}

पश्चगव्यविधानेनेति शेषः ॥ १४ ॥
यतात्मनोऽप्रमत्तस्य द्वादशाहमभोजनम् ।
पराको नाम कृच्छ्रोऽयं सर्वपापप्रणाशनः॥ १५

यतात्मा नियतेन्द्रियः आस्तिकः । स्त्रीणां रजोदर्शने च तिन्नवृत्तिः । तथा दरीने पूर्वसमाप्तिप्रसङ्गात् । तथा सतीत्युपेदशानर्थ-क्यमिति ॥ १९॥

गोमूत्रादिभिरभ्यस्तमेकैकं तं त्रिसप्तकम् । महासान्तपनं कृष्छ्रं वदन्ति ब्रह्मवादिनः॥१६॥

सान्तपनस्सप्तरात्रपरिसमाप्य उक्तः । सद्गण्डकलितवदावृत्त्या त्रिर-भ्यस्त एकविंशतिरात्रो महासान्तपनो नाम भवति ॥ १६ ॥

एकवृद्ध्या सिते पिण्डे एकहान्याऽसिते ततः । पक्षयोरुपवासौ हो तद्धि चान्द्रायणं स्मृतम्॥१७

चान्द्रायणाध्यायोक्तस्यानुवादोऽयम् ॥ १७ ॥

इमे चान्द्रायणप्रकाराः---

चतुरः प्रातरश्रीयात्पिण्डान्विप्रस्तमाहितः। चतुरोऽस्तमिते सूर्ये शिशुचान्द्रायणं स्मृतम्॥१८ अष्टावष्टौ मासमेकं पिण्डान्मध्यन्दिने स्थिते। नियतात्मा हविष्यस्य यतिचान्द्रायणं चरेत्॥

यथाकथंचित्पिण्डानां द्विजस्तिस्रस्त्वशीतयः। मासेनाश्रन् हविष्यस्य चन्द्रस्यैति सलोकताम्॥

चत्वारिशद्धिकशतद्वयपिण्डान्यथाकथंचित् उञ्छया मासेना-श्रीयात् तिस्रोऽशीतय इति द्वितीयार्थे प्रथमा । तत्तदैवं नाम चान्द्रायणम् ॥ १८-२०॥

यथोद्यंश्वन्द्रमा हन्ति जगतस्तमसो भयम् । तथा पापाद्रयं हन्ति द्विजश्वान्द्रायणं चरन् ॥२१ सर्वप्रकारस्यापि चान्द्रायणस्य प्रशंसेषा ॥२१॥

कणपिण्याकतक्राणि तथा चापोऽनिलाशनः । एकत्रिपञ्चसप्तेति पापघ्नोऽयं तुलापुमान् ॥ २२॥

एकस्मिन्नहिन कणान् भक्षयेत् । त्रिषु पिण्याकमित्यादि । भक्षद्रव्यप्रमाणं च शरीरस्थितिनिबन्धनम् । एवं च सप्तद्शा-ह्रिकस्सम्पद्यते । महतीमिष तुलाम।रूढः पापस्य पुरुषशशुद्धचितित तुलापुमान् । तथा च पश्चदशाह्निकः कोऽपि तुलापुरुषे वि-द्यते । तथा याज्ञवल्क्येन—

पिण्याकाचामतकाम्बुसक्तृनां प्रतिवासरम् ।
एकरात्रोपवासश्च क्रुच्छ्रस्सौम्योऽयमुच्यते¹॥ इत्यभिहितम्।
एषां त्रिरात्रमभ्यासादेकैकं प्रत्यहं पिवेत् ।
तुल्लापुरुष इत्येष क्षेयः पश्चदशाहिकः॥¹ इति ।
अत्र त्रोपवासस्य निवृत्तिर्वेदितव्या । पश्चदशाहिक इति नियमात्॥

¹ ३, ३२२–३२३.

यावकस्तप्तरात्रेण वृजिनं हन्ति देहिनाम्। सप्तरात्रोपवासो वा दृष्टमेतन्मनीषिभिः॥

यावक इति कस्यचित्कुच्छ्रस्यान्वर्थसंज्ञा । सप्तरात्रं यवान्नता। यवान्नकालमुपवासो वा । वृजिनं वर्जनीयं पापमित्यर्थः ॥२३॥

पौषभाद्रपदज्येष्ठा आर्द्राकाशातपाश्रयात् । त्रीन् शुक्लान्मुच्यते पापात्पतनीयादृते द्विजः

पुष्यस्तिष्यो नक्षत्रं, तेन युक्तश्चन्द्रमा यस्मिन्मासि पौर्णमास्यां भवित स पौषमासः । माद्रपदं प्रोष्ठपदानक्षत्रं तेन सह पौर्णमास्यां यस्मिन्मासि वर्तते स मासो भाद्रपदो नाम । तथा ज्येष्ठया वर्तत इति ज्येष्ठोऽपि मास एव । पौषभाद्रपदज्येष्ठा इति निर्देशः प्रथमान्तः । तेषु यथाक्रमं आद्रीकाशातपाश्रयात् आश्रयणात् । आश्रयशब्द आद्रीदिषु प्रत्येकं सम्बध्यते । आद्रीश्रयत्वं आर्द्रन्वासस्त्वम् । आकाशाश्रयत्वमातपाश्रयत्वं चाप्रावरणताश्रयणात् । तत्तस्मिन्मासे सर्वदा कर्तव्यम् १ नेत्याह—त्रीन् शुक्कान् पक्षानिति शेषः तत्र शुक्लपक्ष इत्यर्थः । 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' इति द्वितीया । अर्थतश्चाहर्निशमिति गम्यते । किमेवं कृते सर्वस्मात्पापान्त्रपृच्यते? न, पतनीयादृते । तस्य हि प्रायश्चित्तान्तरेण भवितव्यम् । द्विजग्रहणमनुवादः । 'जपहोमेष्टियन्त्राणि करिष्यन्नादिनते द्वितः' इत्यधीतत्वात् । २४॥

इदं चान्यत्--

गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दिध सार्पः कुझोदकम्। यवाचामेन संयुक्तो ब्रह्मकूचींऽतिपावनः॥ यवानां आचामो यवागूः । यद्वा---आचामः । एषः ब्रह्म-कूर्चो नाम कृच्छ्रः । अस्य विशेषः स्मृत्यन्तराद्वेदितव्यः । यथा हि---

> पालाशं पद्मपत्रं वा ताम्नं वाऽथ हिरण्मयम् । गृहीत्वाऽवहितो भूत्वा त्रिराचामेद्विजोत्तमः ॥ गायत्रचा गृह्य गोमूत्रं गन्धद्वारेति गोमयम् । आप्यायस्वेति च क्षीरं दाधिकाव्णेति वै दिध ॥ तथा श्रुक्रमसीत्याज्यं देवस्य त्वा कुशोदकम्। चतुर्दश्याग्रुपोष्याथ पौर्णमास्यां समारभेत् ॥ गोमयाद्विगुणं मूत्रं शक्तृहचाचतुर्गुणम्। क्षीरमष्ट्रगुणं देयं तथा दशगुणं दाधे ॥ स्थापयित्वाऽथ दर्भेषु पालाज्ञैः पत्रकैरथ । तत्समुद्भत्य होतव्यं देवताभ्यो यथाऋमम्॥ अग्नये चैव सोमाय सावित्रचा च तथैव च। मणवेन तथा कृत्वा ततश्च स्विष्टकृत्स्मृतः ॥ एवं इत्वा ततश्रोषं पापान् ध्यात्वा समाहितः। आलोक्य प्रणवेनैव निर्मन्थ्य प्रणवेन त ॥ उद्भत्य प्रणवेनैव पिबेच प्रणवेन च ॥ इति ॥ २५॥

अमावास्यां निराहारः पौर्णमास्यां तिलाशनः। शुक्लकृष्णकृतात्पापानमुच्यतेऽब्दस्य पर्वभिः॥२६ सांवत्सरिकमेतद्भतं, तस्मादब्दस्य पर्वभिस्सम्बन्धः । न पुन-श्तुक्करुष्णकृतादिति । एवं च तस्मिन् संवत्सरे मधुमांसवर्जमय-श्तायनमित्यादि द्रष्टव्यम् ॥ २६ ॥

भैक्षाहारोऽग्रिहोत्रिभ्यो मासेनैकेन शुद्धचित । यायावरवनस्थेभ्यो दशभिः पश्चभिर्दिनैः॥२७॥

यायावरेभ्यो भैक्षाहारो दश्तिर्भिदेनैः, वनस्थेभ्यः पश्चिमिर्दिनैः इति । अन्यज्ञ व्याख्यातम् । एतेऽपि च त्रयः कुच्छाः ॥ २७ ॥

एकाहधनिनोऽन्नेन दिनेनैकेन शुद्धचित । कापोतवृत्तिनिष्ठस्य पीत्वाऽपदशुद्धचते द्विजः ॥

एताविप च ही कच्छी ॥ २८॥

ऋग्यजुस्सामवेदानां वेदस्यान्यतमस्य वा । पारायणं त्रिरभ्यस्येदनश्रन् सोऽतिपावनः॥२९

अन्यतमवेदपक्षे त्रिः । इतरथा सक्टदेव ॥ ५९ ॥

अथ चेत्त्वरते कर्तुं दिवसे मारुताशनः। रात्रौ जले स्थितो व्युष्टः प्राजापत्येन तत्समम् गायत्रचाऽष्टसहस्रं तु जपं कृत्वोत्थिते रवौ। मुच्यते सर्वपापेभ्यो यदि न भ्रूणहा भवेत्॥ स्वरते कर्तुं कर्म सामर्ग्यजुरथर्वणामिति शेषः । व्युष्टः उपोऽन्तिरितः । श्वोभूते अष्टौ च सहस्रं सावित्रचा जपं कुर्यात् । अत्र प्राजापत्येन तत्समिमिति वचनादिदमन्यत् स्मृत्यन्तराह्रेदिन्तव्यम्, प्राजापत्यादौ प्रवृतस्याशक्तस्य विप्रभोजनेनापि शुद्धि-भैवतीति । प्राजापत्ये तावदशक्यदिनेषु प्रतिदिनं विप्रान् पश्चा-वरान् शुद्धान् भोजयेत् । एवं विधानेनैवातिकुच्छ्रे पश्चदशावरान्तशक्यदिनेषु प्रतिदिनं वा विप्रमेकम् । एतत्सवत्र समानम् । कुच्छ्रातिकुच्छ्रेषु शतं, तप्तकुच्छ्रेषु चत्वारिश्चतं, पराकिनर्णये पश्चाशतं, चान्द्रायणे षड्विशतिं, तुलापुंसि तु त्रयोविशतिं, महासान्तपने षड्विशतिम्, अधैकाहोपवासे पश्च । त्रिरात्रे प्रत्यहं दशदशेत्यादि ॥ ३०—३१॥

कि वाऽत्र बहुनोक्तेन-

योऽन्नदस्तत्यवादी च भूतेषु कृपया स्थितः। पूर्वोक्तयन्त्रशुद्धेभ्यस्तर्देभ्यस्तोऽतिरिच्यते॥३२

एवंविधवृत्तस्थ इत्यभिप्रायः ॥ ३२ ॥

इति चतुर्थप्रश्ने पश्चमोऽध्यायः

-*

उक्तानि यन्त्राणि, जपश्च कर्तव्य इत्याह—

समाधुच्छन्दसा रुद्रा गायत्री प्रणवान्विता। सप्तव्याहतयश्चैव जप्याः पापविनाशनाः॥१॥ मधुच्छन्दा यासामृचामृषयः ताश्च शाकलसंहिताया आदितो दश सूक्तानि । ताभिस्सह रुद्धाः 'नमस्ते रुद्धः' इति एकादशा-नुवाकाः । अन्यत्प्रसिद्धम् । जपादिभिः प्रतिपूरणे कर्तव्ये वेदित-व्यम् । स्वातन्त्र्येण सर्वेषामुपयोगः । तत्र कालगणना मन्त्रावृ-तिगणना च विशेषापेक्षया विशेषा ॥ १॥

यन्त्रज्यो वृत्तो । काः पुनस्ता इष्टय इत्याह—
मृगारेष्टिः पवित्रेष्टिस्त्रिहविः पावमान्यपि ।
इष्टयः पापनाशिन्यो वैश्वानर्या समा हि ताः॥

मृगारं 'अग्नेर्मन्वेंऽहोमुचः '² इति दशहिवरिष्टिः । तथा पवित्रे छिरिप 'अग्नये पवमानाय '³ इति दशहिवरेव । त्रिहीवस्सवनेष्टिः । पावमानी पावमानेष्टिः । वैश्वानरो हादशकपालो वैश्वानरी तथा समन्विता एताः पापनाशिन्यः । नैकैकशः ॥ २ ॥

आचार्य इदानीन्तनान् प्रत्याह—

इदं चैवापरं गुह्यमुच्यमानं निबोधत । मुच्यते सर्वपापेभ्यः सर्वेभ्यः पातकाहते ॥३॥

पवित्रैर्मार्जनं कुर्वन् रुद्रैकादिशकां जपन् । पवित्राणि घृतैर्जुह्नन् प्रयच्छन् हेमगोतिलान् ॥१

अल्पप्रयासेन बहुपापक्षयलाभात् गुह्यमित्युक्तम् । प्रथमस्सर्वशब्द एकैकस्मिन् पापाम्यासार्थः । द्वितीयः पापभेरापेक्षः । पवित्राणि

¹तै. सं. ४-५-१. 2तै. सं. ४-७-१५, २-३-१३. 3तै. सं. २-२-४.

सुरिममत्यादयो मन्त्राः । रुद्धैकादिशका 'नमस्ते रुद्ध' इत्येकाद-शानुवाकाः । पूर्व जपन् जुह्वन् प्रयच्छन् मुच्यत इति सम्बन्धः। अत्रापि वक्ष्यमाणस्सप्तरात्रः कालो भवति ॥ ३–४॥

योऽश्रीयाद्यावकं पक्वं गोमूत्रे सशकृद्रसे। सद्घिक्षीरसर्पिष्के मुच्यते सोंऽहसः क्षणात्॥५

प्रसूतो यश्च शूद्रायां येनागम्या च लङ्किता। सप्तरात्रात्प्रमुज्येते विधिनैतेन तावुभौ ॥ ६ ॥

यावकं पक्वं यणयपानी यवागुर्वा । शरुद्रसोपि गोरेव । तत्सिहित गोमूत्रे पक्वभित्यर्थः । तदेव दधा क्षीरेण सिंपेषा संयुक्तं भवित । प्रसङ्गात्पापं तद्वक्ष्यमाणं — प्रस्तुतो यश्चेत्यादि । सप्तरात्रादिति कालिने रेशिवरोधात् क्षणादित्ययमर्थवादः । सप्तरात्रा-भिप्रायो वा । 'क्षणः क्षणोतेः प्रक्षणुतः कालः ' इति निर्वचनात् क्रमोढायामपि शृद्धायामपत्योत्पादनं यः करोति येन वाऽगम्या पैतृष्वसेय्यादिका लिखता भवित लक्कनं गमनं ताबुभावेतेन पूर्वी-क्तेन विधिना ग्रुच्येते ।। ५ –६ ॥

न केवलमत्र---

रेतोमूत्रपुरीषाणां प्राज्ञानेऽभोज्यभोजने । पर्याधानेज्ययोरेतत् परिवित्ते च भेषजम् ॥७॥

अमोज्यानां परित्रहदुष्टानां भोजने । पर्याधानं ज्यायसि तिष्ठ-त्यनाहितामो कनीयस आधानम् । आह च—

¹तै. सं. ४-५-१. ² प्रस्थितो. ³ यणयौवनो. ⁴ यास्क. २-७-३.

दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते योऽब्रजे स्थिते। परिवेत्ता स विद्रोयः परिवित्तिस्तु पूर्वजः॥ इति॥

अत्रायनशब्दस्यायमर्थः — अग्र एव यस्मिन् नाते सत्यात्मना नननं सम्भवति स तं प्रत्यप्रन एवं च सति पितर्यनाहिताग्री सित पुत्रेण नाधातव्यमिति भवति । परीज्यायामपि एतदेव पूर्वे कं भेषनम् । इज्या यागः नित्येज्या ऐष्टिकपाशुकसौमिकाः, न नैमित्तिकाः काम्याश्च । ते पितरं ज्येष्ठं वोष्टक्च्य न कर्तव्याः, यदि कुर्यातत्रापि तदेव प्रायश्चित्तं 'योऽश्मीयाद्यावकं पक्कम्' इत्यदि ॥ ७॥

अपातकानि कर्माणि कृत्वैव सुबहून्यपि । मुच्यते सर्वपापेभ्य इत्येतद्वचनं सताम् ॥८॥

पूर्वेकिन प्रायिश्वक्तेनेति रेाषः । सतां मन्वादीनाम् ॥ ८॥ सर्वेत्रात्र ह्[दि स्थि]तं मूलभूतं प्रमाणमाह—

मन्त्रमार्गप्रमाणं तु विधानं समुदीरितम्। भरद्वाजादयो येन ब्रह्मणस्समतां गताः॥९॥

मन्त्राणां मार्गों मन्त्रमार्गः पाठः स एव प्रमाणं यस्य विधा-नस्य तदुदीरितं पाठमूल्त्वं स्यात्तादृशानामपि धर्माणामुक्तं तत्, आप्राजापत्यादेरपि यन्त्रस्य । विधानं मन्त्रादेर्यन्त्रस्य विधानं मन्त्रा-देर्मूलमिति अयं किलाचार्यो मन्त्रप्रमाणक इव लक्ष्यपश्चतवेन कल्प-मवेक्षते 'तच्छन्दसा ब्राह्मणेन' इति । तच्छन्दसो मन्त्रात्मकस्य

¹ मनु. ३-१७**१**.

प्रथमिनर्देशं ब्रुवन्न छन्दसा न शक्रुयात् कर्तुमित्यापददौर्बस्यमम्यनु-जानंश्च । ब्रह्मणस्समतामिति वचनादम्युदयार्थमित्येतद्विधानिति गम्यते ॥ ९ ॥

तदाह-

प्रसन्नहृदयो विप्रः प्रयोगादस्य कर्मणः । कामांस्तांस्तानवाप्नोति येये कामा हृदि स्थिताः॥

क्रियत इति कर्म । तच मार्गप्रमाणं विधानम् । सैषा प्रशंसा ॥ इति चतुर्थमक्षे षष्ठोऽध्यायः

--+**♣**--

निवृत्तः पापकर्मभ्यः प्रवृत्तः पुण्यकर्मसु । यो विप्रस्तस्य सिध्यन्ति विना यन्त्रैरपि क्रियाः॥

प्रतिषिद्धवर्जनस्य विहितानुष्ठानस्य च प्रशंसीषा । यदेवंविधस्य पुरुषस्य पूर्वीक्तयन्त्राभावेऽपि सामर्ग्यजुरथर्वणां कर्मण्यधिकारोऽस्तीति दुर्शयित, तस्यापि वक्ष्यमाणां गणहोमो भवत्येव ॥ १ ॥

एवंविधानां ब्राह्मणानां प्रशंसा---

ब्राह्मणा ऋजवस्तस्माद्यद्यदिच्छन्ति चेतसा। तत्तदा साधयन्त्याशु संशुद्धा ऋजुकर्मभिः॥२॥ ऋजुकर्माणि विहितकरणप्रतिषिद्धवर्जनलक्षणानि॥२॥ अथेदानीं निरपेक्षानेकयन्त्रोपदेशप्रयोजनमाह—

एवमेतानि यन्त्राणि तावत्कार्याणि धीमता । कालेन यावतोपैति विप्रहं शुद्धिमात्मनः॥३॥

कालेन कालपीरिमतेन यन्त्रेण विग्रहं शरीरप् । उपैतिर्न-यत्यर्थे । ततश्च द्विकर्मत्वाद्विग्रहमिति द्वितीयोपपत्तिः । एनस्सु गुरुषु गुरूणि लघुषु लघूनीत्ययमर्थोऽन्यत्र दिशतः । आह च—

> यस्मिन् कर्मण्यस्य कृते मनसस्स्यादलाघवम् । तस्मिन् तावत्ततः कुर्याद्यावत्तुष्टिकरं भवेत् ॥ ३ ॥

जपहोमेष्टियन्त्राण्युक्तान्युपसंहरति---

एभिर्यन्त्रैर्विशुद्धात्मा त्रिरात्रोपोषितस्ततः। त्रदारभेत येनर्द्धि कर्मणा प्राप्तुमिच्छति ॥१॥

गणहोमाद्वीगेवोपसंहाराभिधानं तस्यापि त्रिरात्रोपवासाङ्गत्वज्ञा-पनाय ॥ ४ ॥

अथेमे गणहोममन्त्राः---

क्षापवित्रं सहस्राक्षो मृगारोंऽहोमुचौ गणौ। पावमान्यश्च कूइमाण्डचो वैद्यानर्य ऋचश्च याः

क्षापवित्रं शाराब्दवत् पवित्रं च, तच्च तैतिरीयाणां सूत्रपाठे 'अग्रे नय '' इत्यादिषडूचम् । अयमेको मन्त्रगणः तैतिरीयकपाठसिदः

¹ मनु, ११-२३३.

²ते. ब्रा. २-८-२,

गृहीतव्यः । सहस्राक्षस्तावत्पुरुषसूक्तं, तचाष्टादशर्वेष् । मृगारो मृगाराया इष्टेयिज्यानुवाक्या हाविंशतिऋचः 'अभ्रेमेन्वे १ इत्यन्-वाकः । अंहोग्रुचौ तच्छन्दवन्तौ गणौ । तयोः 'या वामि-न्द्रावरुणा ¹² इत्येकः चत्वारो मन्त्रास्सानुषङ्गाः । अपरो ⁴यो वामिन्द्रावरुणा '' इत्यष्टी । तादश एवांहश्शब्दों ऽहोमुचवचनः । पाव-मान्योपि तच्छब्दवत्यः ऋचस्सप्तदश वा । ताश्च 'पवमानस्सुव-र्जनः '³ इत्यनुवाकः । कूर्माण्डचः 'यद्देवाः ' इत्याद्या विराति ऋचः । वैश्वानरीः 'वैश्वानरो न ऊत्या'ः इत्यष्टौ । एते ष्टी मन्त्र-गणाः प्रायशो विश्वेदेवार्षाः । सहस्राक्षस्तु नारायणर्षिः । तत्रा-नुक्तच्छन्दसाः त्रेष्टुमा वेदितन्याः। 'सहस्राक्षः' इत्याद्याः पश्च अनुष्टुभः । मृमारयाज्यासु 'अनु नोऽद्यानुमतिः, अन्विदनुमते त्वम्,' 'वे अमयेताम्, उर्वी रोदसी ¹¹ इत्येता अनुष्टुमः । 'वैश्वानरो नः'⁵ इति गायत्री । 'यदिदम्' वृहती । अंहोमुची तु यजुषी एव । ततक्छन्देविशेषानादरः 'यद्यजुषाऽऽज्यं यजुषाऽप उत्पुनीयात् । छन्द-साऽप उत्पुनाति ' इति यमुश्छन्दसोर्भेदनिर्देशात् । पावमानीषु पुनः प्रथमाहितीयाचतुर्थीपश्चम्यष्टम्यो गायत्रचः । तृतीया नवम्याद्या अन्त्यवज्यीश्रानुष्टुभः । कूर्माण्डीषु प्रथमाऽनुष्टुप् । द्वितीयं जागतप् तृतीया जगती । पश्चम्यतिशकरी । अष्टमी जगती । नवमी-पक्किः । दश्चम्येकादश्यौ शकर्यौ । त्रयोदश्यत्यष्टिः । चतुर्द-श्यनुष्टुप् । ततो गायत्रचः । अन्त्योऽनुष्टुप् । वैश्वानरीणामाद्ये गायत्रचौ । सर्वा लिङ्गोक्तदेवताः । सहस्राक्षस्तु पीरुषः ॥ ९ ॥

¹ तै. सं. ४-७-१९. ²ते. सं. २-३-१३. ³ते. बा. १-४-८.

⁴तै. आ. २-३. ⁵ ,, १-५-११. ⁶ते. आ. ३-१२.

⁷तै. चं. ३-३-११. ⁸तै. झा. ३-३-४.

ततः किामित्यत आह—

घृतौदनेन ता जुह्बन् सप्ताहं सवनत्रयम् । मौनव्रती हविष्याज्ञी निगृहीतेन्द्रियक्रियः ॥ ६

घृताष्ठुतेन ओदनेन ताः प्रतिमन्त्रं हस्तेन दर्व्या वा परिमा-षासिद्धया 'दर्व्याऽन्नस्य जुहोति' इति । सप्ताहमिमानि व्रतानि मीनव्रती इत्यादीनि ॥ १ ॥

अथं व्रती सवनहोमानन्तरम्-

सिंहे म इत्यपां पूर्णे पात्रेऽवेक्ष्य चतुष्पथे । मुच्यते सर्वपापेभ्यो महतः पातकादपि ॥ ७ ॥

उदपात्रमादाय चतुष्पथं गत्वा प्राङ्मुख उपस्थं कृत्वा तिस्मिन्त्रव उदपात्रेऽवेक्ष्यमाणः पापं ध्यायन् विनियतृन् ब्यात् । 'सिन्हे मे मन्युः' इत्यन्तमेतमनुवाकं निगद्य निनीयापो नैऋऋत्यां दिशि परास्य पात्रमनवेक्षमाणो हस्तपादान् प्रक्षाच्य यातेनैव मार्गेण यथैतद्रमित तदेतदुक्तम् । 'सिहे म इत्यपां पूर्णे' इत्यत्रापरे याज्ञिकाः प्रयोगज्ञंमन्यमाना दार्विहोमिकी परिचेष्टां कुर्वते । अनाम्नात्या च पक्कहोमवत्, ते च स्विष्टकृदुपहोमाः इति वदन्तः । तत्तु-युक्तायुक्ततया विचारणीयम् ॥ ७॥

वृद्धत्वे यौवने बाल्ये यः कृतः पापसश्चयः। पूर्वजन्मसु वा ज्ञानात्तरमादिप विमुच्यते॥८॥

¹ बो. परि. १-६-११,

फलविधिः फलार्थनादोऽयम् ॥ ८ ॥

भोजियत्वा द्विजानन्ते पायसेन सुसर्पिषा । गोभूमितिल्रहेमानि भुक्तवद्भयः प्रदाय च ॥९॥

विप्रो भवति पूतात्मा निर्दग्धवृज्ञिनन्धनः । काम्यानां कर्मणां योग्यः तथाऽऽधानादिकर्मणाम्॥

अन्ते सप्ताहस्य ततस्सप्तम एवाहन्यपराहिकप्रयोगान्तरं भोजनादि गम्यते । द्विजास्त्य्वराः । गवादीनां समुच्चयः । स च भुक्त-वद्भचः प्रत्येकं भवति । विष्ठग्रहणं द्विजातिष्ठदर्शनार्थम् । द्विजिनं पापम् । तदेवेन्धनम् । तिन्नदेग्धं तेनेति विग्रहः । योग्यः अधि कारी । अन्यथाऽनिधकारीति गम्यते । एषा तावद्गणहोमिकिया ह्यात्मन एव प्रयोक्तव्या नान्यस्य ॥ ९–१०॥

इति चतुर्थे सप्तमोऽध्यायः

--********---

तत्र दोषमाह--

अतिलोभात्प्रमादाद्वा यः करोति क्रियामिमाम् । अन्यस्य सोंऽहसाऽऽविष्ठो गरगीरिव सीदित ॥१॥ आचार्यस्य पितुर्मातुरात्मनश्च क्रियामिमाम् । कुर्वन्भात्यर्कविद्वप्रस्सा कार्येषामतः क्रिया॥ २॥ यस्मादोषां कुर्वन्नादित्यवद्गाति तस्मादेतेषाम् । मातुः पृथाग्र-हणात् पितरि मृते पितुर्मातुरेनोनिवृत्त्यर्थमेषा पुत्रेण कर्तव्येति गम्यते । आत्मग्रहणं दृष्टार्थम् । पितृग्रहणं पुनः पुत्रस्यापि प्रदर्शनार्थम् ॥ १–२ ॥

तदाह---

क एतेन सहस्राक्षं पवित्रेणाकरोच्छुचिम् । अप्रिं वायुं रविं सोमं यमादींभ्व सुरेश्वरान् ॥

कः प्रजापतिस्तस्य पुत्राः सहस्वाक्षाप्रचादयः । पवित्रेण गण-होमेन ॥ ३ ॥

डक्तः क्रत्वर्थतया गणहोमः । अधुना स एव पुरुषार्थत-योच्यते—

यितिश्चित्पुण्यनामेह त्रिषु छोकेषु विश्रुतम् । विप्रादि तत्कृतं केन पवित्रक्रिययाऽनया ॥४॥ प्राजापत्यमिदं गुद्धं पापघ्नं प्रथमोद्भवम् । समुत्पन्नान्यतः पश्चात्पवित्राणि सहस्रशः॥५॥

इदमष्टगणहोमकर्म प्रजापतेस्सकाशात् प्रथमोङ्कृतम् । अन्यानि तु यन्त्राण्यतः पश्चादुत्पन्नानि ॥ ४-५ ॥

अथास्यैव कालविकल्पाः---

योऽव्दायनर्तुपक्षाहान् जुहोत्यष्टौ गणानिमान्।
पुनाति चात्मनो वंदयान् दश पूर्वान् दशापरान्॥

कर्तुस्तु कालाभिनियमात् फलविशेषः करूप्यते । अब्द्स्संवस्सरः । अयनं तदर्भः आदित्यस्य दक्षिणोत्तरायणगमनेन । ऋतुः अब्द-षद्भागो वसन्तादिः । तदर्भः मासः । तदर्भः पक्षः शुक्कः कृष्णो वा । अहस्तु प्रसिद्धम् । एतदबदादिभिरेव सम्बध्यत इति केचित् । कल्पान्तरमित्यपरे ॥ ६ ॥

अय---

एतानष्टी गणान् होतुं न शकोति यदि हिजः। एकोपि तेन होतव्यो रजस्तेनास्य नश्यति॥

तत्राप्यशक्ती---

सूनवो यस्य शिष्या वा जुह्बत्यष्टौ गणानिमान् । अध्यापनपरिक्रीतैरंहसस्सोपि मुच्यते ॥ ८ ॥

अध्यापनपरिक्रीतैः तेनैवाध्ययनादिना ॥ ८॥

तदसम्भवेऽप्याह—

धनेनापि परिक्रीतैरात्मपापजिघांसया । हावनीया द्वाराक्तेन नावसाद्यश्रारीरधृक् ॥

हावनीयाः होमं कारियतव्याः । अन्येनापि कारियतव्यत्वे नावसाद्यो न क्केशनीयः । धने विद्यमाने किमित्यात्मनश्शरीर-शोषणं हविष्यादिभिः क्रियेतेत्यभिन्नायः । एवं च मीनव्रतान्यपि कर्तुरेव । न कारियतुः । नावसाद्य इति वचनात् । 'गर-गीरिव मीदित ' इति दोषोपि कर्तुरेव न कारियतुः ॥ ९ ॥ उपरागे वर्तमाने श्राद्धे यत्किश्चित्—

धनस्य क्रियते त्यागः कर्मणां सुकृतामपि । पुंसोऽनृणस्य पापस्य विमोक्षः क्रियते क्रचित्॥

अनृणस्यापि पुंसो यद्धर्मतस्याग उच्यते क्वित्क्रियते । किमर्थमुक्तम् १ पुण्यानामपि कर्मणां सिद्धये । गणहोमार्थं पुनः धनत्यांग क्रियमाणे पापस्यैव विमोक्षः क्रियते न धनस्येत्य-भिप्रायः ॥ १०॥

सोऽयं प्रशंसाप्रपश्च आरम्यते । द्विजः कथं रोचेत, ततोऽ-नुष्ठीयेतोती---

मुक्तो यो विधिनैतेन सर्वपापार्णसागरात् । आत्मानं मन्यते शुद्धं समर्थं सर्वकर्मसु॥११॥

पापसमुद्राचोत्तीर्णमात्मानं कर्मावश्यं मन्यते ॥ ११ ॥

किश्च--

ज्ञायते चामरैः युस्स्थैः पुण्यकर्मेति भूस्थितः। देववन्मोदते भूयस्स्वर्गलोकेऽपि पुण्यकत्॥१२

द्युस्स्थेर्देवेर्भूमिष्ठोऽपि पुण्यकर्मेति ज्ञायते । तथा च श्रुतिः— 'यथा वृक्षस्य सम्पुष्पितस्य दूराद्रन्धो वाति' इति ॥ १२॥

¹ याज्ञिकी. ११.

सर्वपापार्णमुक्तात्मा क्रिया आरभते तु याः। अयत्नेनैव तास्तिद्धं यान्ति शुद्धशरीरिणः॥१३ प्राजापत्यमिदं पुण्यमृषिभिस्तमुदीरितम्। इदमध्यापयेन्नित्यं धारयेच्छृणुतेऽपि वा॥१४॥ मुच्यते सर्वपापेभ्यो ब्रह्मछोके महीयते। इदमेतहणं होमं धारयेदथ वा जपेत्॥ १५॥ शृणोतु वा विधिं स्मृत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते। सर्वपापविशुद्धात्मा ब्रह्मछोके महीयते॥१६॥

इदामिति धर्मशास्त्रमुच्यते । गणहोममन्त्रमेव वेत्यर्थः । अत्राध्यापन-धारणश्रवणानां पूर्वपूर्वं गरीयः ॥ १३-१६ ॥

अथ मन्त्रपुरश्ररणामाह---

यान् सिषाधयिषुर्मन्त्रान् द्वादशाहानि तान् जपेत्।

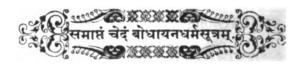
घृतेन पयसा दभा प्राइय निरंयोदतं सकत्॥

द्वादशाहानि सकत्सकत्राश्य जपेदिति सम्बन्धः । स च "मुखं व्यादाय स्वपिति " इतिवत् द्रष्टव्यः । सिषाधियषुः साधियतुमिच्छन्। घृतेनेति वृतान्नेनेत्यभिप्रायः ॥ १७ ॥ ऋम्य गुस्सामवेदानामपि-

दशावरं तथा होमः सर्पिषा सक्नत्रयम् । पूर्वसेवा भवेदेषा मन्त्राणां कर्मसाधने ॥ मन्त्राणां कर्मसाधन इति ॥ १८ ॥

वेदसम्बन्धिमन्त्रसम्बन्धिनयाश्च 'षष्ठा वेश्वानर्यः' इत्यस्या न सम्बन्धः । सा च वेदिकानामेन मन्त्राणामेषा पूर्वसेवा पुरश्चरणं, नेतरिदित ज्ञापनार्थम् । मन्त्राणां कर्मसाधन इति । मन्त्रेरिष्टानिष्टपासिपरिहारसिद्धावित्यर्थः । तथा च शौनकः— 'पुरश्चरणमादौ मन्त्राणां सिद्धिकारणम् ' इति ॥ १८ ॥

इति भीबोधायनीये धर्मविवरणे गोविन्दस्वामिकृते चतुर्थप्रभेऽष्टमोऽध्यायः; चतुर्थप्रभस्समाप्तः

बोधायनधर्मसूत्रस्थपदसूची.

-********

अ

अंशः II, 1, 51. अंशभाक् II, 3, 5. अंशान् II, 2, 37. अंसम् I, 7, 13. अंहसः IV, 6, 5. 8, 8. अंहसा IV, 8, 1. अंहोमुचौ IV, 7, 5. अकरोत् IV, 8, 3. इत्यादि अकर्मिणः II, 2, 40. अकल्पयन् I, 5, 56. 63. अकामा II, 2, **63**. अकार्याण III, 9, 10. अकुत्सयन् II, 7, 6. अकुर्वताम् I, 2, 50. अकुर्वन् I, 5, 15. II, 3, 21. **अकुलताम्** I, 5, 82, 84, अकृत्वा I, 2, 57. अक्रमीत् IV, 4, 3. अक्किष्टानि I, 6, 5. **अक्षतयोनिः** IV, 1, 18. **अक्ष**य्यं 🗓 6, 8. अक्षरं I, 4, 8. अक्षरेण 11, 7, 13. अ**क्षारलवणं** III, 1, 19.

अक्षारलवणाशिनः 1, 5, 110. अक्षितं II, 8, 12. अगच्छन् III, 9, 19. अगदी II, 1, 27. अगम्या IV, 6, 6. अगस्याः II, 2, 64. अगम्यागमनं II, 1, 44. अगम्यानां JI, 2, 65. अगात् I, 4, 7. II, 5, 13. अग्नयः I, 7, 11. II, 10, 47. अग्नये II, 5, 9. 8, 7. III, 8, 9, 8, 29, 9, 5, अग्नि I, 2, 57. 5, 83. 6, 49. II, 1, 33. 34. 3, 28. 5, 20. 6, 17. 7, 6. 8, 7. III, 4, 3. 6. 7, 11. 8, 8. 9, 4. IV, 2, 10. 11. 8, 3, **अग्निः I,** २, 50. 58. 4, 13. 5, 46. II, 1, 34. 38. 2, 58. 75. 5, 16. 8, 12. III, ?, 6. 8, 5. IV, 1, 26. 2, 11. अग्निकार्येषु I, 4, 21. अग्निना I, 5, 125. अग्निनेत्राः III, 6, 13,

अग्निम्**बात्** II, 8, 7. III, 4, 3. 7, 11. 8, 8, अग्निवर्णः I, 4, 4. अग्निष्ता II, 1, 4. III, 10, 9. आग्नेहोत्रं II, 2, 76. 10, 22. III, 3, 5. 6. 7. 7, 15 अग्निहोत्रद्वव्याणि II, 10, 24. अग्निहोत्रमन्त्रान् II, 10, 61. अग्निहोत्रिभ्यः IV, 5, 27. आग्निहोत्रे I, 6, 30. II, 10, 20. III, 3, 20 अग्रीन् I, 2, 6. II, 10, 21. 10, 26. III, 1, 10. **अग्रीनां** III, 1, 14. अम्रे II, 6, 35. 10, 26. III, 7, 11. 8, 19. असी I, 2, 57. 7, 15. 8, 7. 13. III, c, 2. 7, 13. अम्रचगारे II, 3, 58. 10, 13. अग्नचाधाने I, 6, 10. अग्नवाधयं II, 2, 76. अग्नचाधेयप्रभृति II, 2, 76. अप्रयाधेयात् II, 2, 75. अप्रचाधेये III, 7, 14. अग्नचत्पात I, 11, 22. अम्रं II, 3, 15. 10, 45. अग्रनिषादाः I, 8, 7. अग्राम्यभोजी II, 6, 17. **अप्रे** II, 7, 19. अग्रेण I, 7, 21.

अधमर्षणं III, 5, 2. 10, 11. IV, 2, 7. 15. 3, 4, 2. अधमर्षणस्य III, 5, 1. अधमर्षणेन II, 5, 12. 10, 32. III, 4, 7. अङ्कियत्वा I, 10, 18. अक्र I, 1, 29. अकं I, 7, 5. अ**ङ्गवित्** I, 1, 8. अक्हीन: II, 1, 49. **अक्रारं** I, 5, 110. **अङ्गारकम्** II, 5, 23. अक्रिर: III, 7, 11. आङ्करस्वते II, 8, 7. अक्रालाभे: I, 5, 14. अङ्गलिभ्यां III, 2, 12. अङ्गलिमुलं I, 5, 13. अ**क्**लीभिः II, 3, 21. अङ्गल्यग्रं I, 5, 13. अङ्गल्यङ्गष्ठयोः I, 5, 13.अङ्गष्ठ II, 7, 10. अङ्गन्नमात्रः II, 7, 10. अङ्गष्टमूलं I, 5, 12. अङ्गुष्टाप्रचं I, 5, 13. अचरणीयेन III, 10, 3. अचात्वालः I, 7, 16. **अज** II, 3, 54.

अज एकपात् II, 5, 19. अजनिष्ठाः I, 10, 32. अजस्राणि II, 2, 76. अजातान् I, 10, 34. अजानतः I, 1, 12. अजाविभ्यः I, 5, 150. अजिनं I, 3, 6. अजिनानि I, , 15.अजीतिं II, 6, 13. अज्ञातं IV, 5, 7. अज्ञानकृतेभ्यः III, 5, 5. अज्ञानात् II, 2, 67. अज्यानि II, 6, 13. **अञ्जन** I, 2, 25. **अञ्जलि** II, 10, 29. 33. **अञ्जलिना** II, 5, 4. अञ्जली II, 1, 14. अणव: I, 5, 86. **अतः** I, 5, 1. आते IV, 2, 17. अतिकृच्छं II, 1, 7. **यातकुच्छः** II, 1, 66. IV, 5, 8. अतिक्रमे II. 4, 16. अतिथि III, 3, 6. 7. अतिथिभ्यः III, 3, 5. अतिथीन II 7, 19. III, 3, 20. **अतिपायनः** IV, 5, 9, 25,

29.

अतिरिच्यते IV, 5, 32. अतिलोभात् IV, 8, 1. अतिष्ठत् I, 5, 79. अतिसंवत्सरं II, 6, 17. अतीतब्यवहारान् II, 2, 38. अतीयात् I, 2, 57. II, 3, 34. अतुद्न् 111, 2, 2. अतुद्वारया II, 2, 74. अतुरुं II, 2, 57. अतैजसानां I, 5, 43. अत्ति II, :, 18. **अत्यन्तराः** I, 2, 33. अत्युद्धः II, 2, 70. अत्र I, 1, 27. इत्यादि अत्रिवर्षे I, 5, 93. अथ I, 1, 8. इत्यादि अथर्वणां IV. 5, 1. अथर्वभ्यः III, 9, 5. अथर्ववेदं II, 5, 27. IV, 3, 4. अथर्वाशर: III, 10, 11. अथर्वाङ्गीरसम् II, 5, 27. अथो I, 2, 57. इत्यादि अदत्वा II, 3, 18. 7, 20. अदधात I, 10, 2. अदर्शनात् I, 1, 25. अदस्युप्रवेइयं II, 3, 51.**अदात्** II, 1, 38. अदायाः II, 2, 47. अदायादा[.] II, 8, 15. अवितिः 1I, 5, 16.

अदीव्यन् III, 7, 11. 14. **अद्रध्याः** I, 5, 50. अ**र**ष्टं I, 5, 56. अ**द** धत्वात् 11, 6, 11. 31. अदोषं I, 2, 35. अद्भि: I, 5, 2.18.21.22. 23. 56. 69. 6, 11. 30. 31. 42. 11, 5, 12. 6, 27. 7, 5. 18. 10, 38. 50. III, 1, 23. 9, 4. अद्भतोत्पातेषु I, 11, 38. अद्भव: II, 5, 9. आदि 11, 3, 18. अद्रोहि II, 6, 25. अध: 1,5,8. 75.II,1,69. 2,60• **अधर्म** III, 6, 8. अध्यद्दायनं III, 10, 14. अधस्तात I, 2, 28. 11, 3:. अधाय II, 6, 17. अधिक: I, 10, 22. अधिकृतत्वात् I, 11, 15. अधिकृत्य I, 5. 90. अधिगरुछति IV, 1, 19. अधिगच्छानः II, 9, 9. अधिगतः I, 1, 6. अधिजायन्ते IV, 1, 26. अधितिष्ठेत् II, ३, ३७. ६, ।७. अधिरूढं I, 6, 14. आधरोहाते H, 9, 6. अधिश्रितस्य I, 5, 60.

अधिष्ठानं II, 3, 29. अधीते I, 2, 57. II, 6, 8. 10. III, 8, 40. अधीत्य III, 9, 12. 13. 14. अधीयीत I, 11, 34. 35. III, 5, 2, 9, 5, 7, 9, 10, 15. **अधेनुं** II, 3, 39. अधेनु: II, 3, 39. अधोवीतं I, 5, 8. अध्ययन I,10,2.4. II,3,19. अध्ययन I, 2, 42. 43. 10, 3. अध्यापकं I, 10, 12. अध्यापन I, 10, 2. II, 2, 69.III, 1, 16. अध्यापनं II, 1, 47. अध्यापनपारिक्रीतैः IV, 8, 8. अध्यापनात् II, 1, 62. अध्यापयाति I, 11, 31. अध्यापयेत् IV, 8, 14. **अध्येतब्यः** II, 6, 9. अध्वरं I, 6, 1. 3. अध्वसंयोग II, 3, 19. अध्वानं I, 4, 22. 3, 31. अनुद्रिः II, 10, 63. अनकुष्ठं II, 8, 17. अनङ्कान् II, 7, 23. अनातिसृष्टां II, 2, 21. अनतीतां 11, 4, 15. अनधीयानः I, 1, 11. अनध्याय: 1,11,22.24.38,39.

अनध्याये III, 9, 10. अनन्तरं II, 7, 19. अनन्तरापुत्रः II, 2, 12. अनन्तरापुत्रयोः II, 2, 12. अनपत्यानां II, 10, 3. अनिभाषमाणः II, 2, 43. अनिभिषिक्तः II, 4, 2. थनभिसन्धिपूर्व I, 5,118. IV, 2, 13. अनया IV, 8, 4. अनलससमृद्धं II, 3, 51. अनश्रतां II, 7, 23. अनुश्रत्पारायणविधि III, 9, 1. अनश्रत्संहितासहस्रं III, 9, 15. अनश्चन् II, 7, 24. IV, 5, 29. अनस्तमिते II, 4, 13. अनहङ्कार: I, 2, 21. अनागतां II, 4, 15. अनात्ययः I, 2, 13. अना**र**तं I, 2, 50. अनादेशे III, 10, 17. अनाद्य IV, 1, 7. 2, 13. 14. अनायसानि II, 10, 24. अनाशक: III, 10, 14. अनाइयाम्नस्य II, 3, 8. III, 10, 3. अनाहिताग्नेः II, 1, 47. अनिकेत: II, 10, 63.

अनिन्दितः I, 1, 9.

अनिरुद्धास्त्र II, 3, 4.

अनिर्दशाहसान्धनीक्षीरं I, 5, 135.अनिलाशनः IV, 5, 22. अनु I, 1, 2, II, 5, 1. अनुक्रमचरणात् III, 1, 3. अनुख्याता II, 8, I2. अनुगच्छेत् I, 2, 39.अनुचिन्तयन् I, 5, 86. अनुशातं III, 2, 2. अनुशातः I, 2, 30. II, 8, 7. अनुतिष्ठेत I, 2, 39. अनुतीर्थे II, 3, 3. 5, 30. अनु**द्धता**भिः II, 10, 38. अञ्च**धावेत्** I, 2, 39. अनुपरोधेन II, 3, 16. अनुपहत्य I, 10, 15. अन्येतेन I, 1, I9. अनुप्रदानं II, 6, 36. अनुप्रयोगः III, 1, 14. अनुमतये III, 9, 5. अनुमता II, 2, 62. अनुमते 1I, 2, 17. अतुमत्या II, 2, 8. अनुमन्त्रणं III, 2, 6. अनुरूपानू I, 10, 20. अनुरोद्धव्यः I, 5, 112. अनुलोम: I, 9, 9. अनुवर्तमानः II, 4, 24. अनुवाकेन I, 6, 46. II, 5, I2. III, 6, 13.

अनुवाकै: III, 7, 11. 8, 16. अनुव्याख्यास्यामः III, 1, 4. अनुबज्या I, 2, 43. अनुव्रतयेत् II, 10, 59. अनुष्ठेया II, 2, 72. अनुस्मरन् II, 1, I6. अनुचानं I, 11, 31. अनुचानस्य I, 11, 31.अनुचानान् II, 8, 6. अनुचानाय II, 1, **57**. अनुचाने I, 2, 37. अन्चयते II, 10, 57. अनूत्करदेशात् I, 7, 19. अनुण: II, 9, 5. अनुणस्य IV, 8, 10. अनुतात III, 7, 8. IV, 5, 4. अनुते I, 10, 35. अनुती IV, 1, 21. अनेन II, 1, I5. 16. अनेना: I, 10, 30. अन्त: I, 5, 3. II, 10, 66. IV, 1, 26. अन्तक: II, 7, 9. अन्ततः I, 5, 18, 21. अन्तरं I, 1, 26. अन्तरतमी I, 7, 10. अन्तरा I, 10, 32. II, 6, 13. 7, 4. 26. III, 9, 5. 6. अन्तरागारेषु 11I, 4, 3. **अन्तरिक्षं II**, 5, 26. III, 2, 6.

अन्तरिक्षसमं II, 8, 12. अन्तारिक्षाय III, 8, 10. अन्तरेण I, 2, 56. 7, I5. II, 1, 14. 2, 26. 3, 34. 35. अन्तर्जलगतः II, 5, 12. 10, 32. III, 4, 7. अन्तर्जले IV, 4, 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. अन्तर्धाय II, 10, 20. अन्तर्धीयते III, 9, 17. अन्तर्भुखः II, IO, 57. अन्तर्भुखे 1, 5, 20. अन्तर्वे**लीः II, 7, 19.** अन्तर्वासी I, 2, 3. अन्तर्वेदि I, 11, 5.II, 10, 27.अन्तइशीचं III, 1, 22. अन्ते I, 10, 26 II, 2, 2?. IV, 7, 9. **अन्तेवासी** 1, 5, 99. अन्ध II, 2, 39. अकं I, 5, 63. II, 3, 8. 21. 26. 61. 62. 6, 5. 7, 3. 6. 16. 8, 8. 14. III, 2, 13. 6, 10. 9, 3. 10, 3. 15. **अन्नगीती** II, 3, 18. **अन्नदः** IV, 5, 32. अन्नमय III, 8, 16. अन्नस्य I, 5, 60 II, 8, 8. असे II, 3, 61.

अन्नेन I, 5, 23. II, 3, 11. 62. 7, 3. 4. 9. 11. IV, **5**, 28. अन्यं I, 4, 7. II, 2, 15. 27. **3**, 49. अन्य: IV, 2, 6, अन्यत् I, 2, 32. इत्यादि अन्यतमत् II, 1, 41. III, 10, 11. अन्यतमस्य IV, 5, 29. अन्यतमेन I, 5, 26, 42, II,10, 58. III, 3, 6. अन्यतरत् III, 8, 34. अन्यतरेण II, 2, 20. 23. अन्यत्र I, 2, 23, 5, 130, 138, 6, 29. 10, 11. 24. 11, 24. II, 1, 24. III, 7, 4. अन्यथा I, 10, 38, IV, 5, 2. अन्यस्मे I, 2, 30. IV, 1, 17. अन्यस्य IV, 8, 1. **अन्यां** I, 2, 57. **अन्यान्** II, 9, 9. अन्याभ्यः I, 2, 57 अन्ये III, 1, 17. अन्येषां I, 10, 15. अन्येषु I, 5, 97. 11, 38. अन्यै: II, 4, 2, अन्वाहार्यपचनं II, 10, 18.

अन्वाहायपचनः II, 10, 46.

अन्विच्छेत् II, 10, 64.

अन्वियात् II, 1, 16. अप II, 6, 8. अपः I, 5, 15. 74. 118. 7, 5. II, 1, 21. 28. 35. 41. 63. 3, 1. 3. 23. 4, 2. 3. 5, 4. 6. 30. 7, 3. 9. 8, 7. 10, 13, 23, 32, 51, III, 8, 15. 9, 3. IV, 2, 5, 28. अपकर्षाते II, 2, 57. अपकृष्य III, 4, 7. अपगच्छतात् II, 5, 6. अपगुरेत II, 1, 7. अपगूर्य II, 1, 7. अगचमानकाः III, 3, 2. 9. अपत्यं I, 5, 53. अपत्यार्थे II, 2, 20. 23. 26. अपपात्र I, 11, 33. अपपात्रां II, 1, 44. अपरं I. 4, 11. IV, 6, 3. अपरपक्षस्य III, 8, 22. **अपरा** III, 9, 12, 13, 14. अवराः III, 8, 10. अपरान् I, 11, 18. IV. 8, 6. अपराहे III, 5, 3. अपरिव्रहः II, 6, 18. अपरिपृताभिः II, 10, 38. अपरिमितं 11, 7, 22. 10, 53. III, 5, 3.

अपरामितकत्वः II,5,12.10,36. अपरिस्नताभिः II, 10, 38. अपरे 1, 5, 107. अपरेज I, 7, 23. III, 4, 6. अपर्युषितं III, 1, 19. अपरपुलितं I, 6, 15. अपचर्नः I, 7, 2. अपविद्धं II, 2, 31. अपावेद: II, 2, 23. अपविद्या II, 6, 28. अपन्ते II, 10, 42. अपराज्यानि I, 5, 110.अपस्तानानि 11, 3, 37. अपरपर्शनं II, 5, 8. अपहत्य II, 3, 21. अपहान्ति I, 8, 13. II, 1, 41. 42. अपां I, 4, 20. II, 5, 6. 8, 18. 10, 29. IV, 7, 7. अपातकानि IV, 6, 8. अपान III, 8, 16. अपान: II,10, 46. अपानाय III, 8, 10. अपि L 1, 8. इत्यादिः अपिधानं II, 8, 12. अपिश्चितं III, 1, 19. अपूत्रा II, 2, 62. अपुत्राय IV, 4, 9. अपूनभेषं II, 10, 9. अपृतः III, 7, 1. IV, 2, 12. अपूप II, 7, 7.

अवेय IV, 1, 7. 2, 13. 1 4. अपेयं I, 5, 135. 137. अपेयपय:पाने I, 5, 138 अप्रक्षाछितं I, 6, 14. अप्रक्षाळ्य II, 5, 2. अप्रजन्नयः II, 6, 34. अप्रजननत्वात् II, 6, 29. अप्रजा I, 11, 11. अप्रजां II, 2, 59. अप्रतिखायां III, 9, 7. अप्रातिगृहतः II, 2, 80. अप्रतिप्राह्यस्य II, 3.8. III, 10, 3. अप्रतिहतगुरुवाक्यः I, 2, 23. अप्रतिहतावकाशेषु III, 2, 9. 11. 12. अप्रतासु I, 5, 94. अप्रदाहाय II, 7, 3. अप्रपन्न I, 7, 20. अप्रमत्तस्य IV, 4, 15. अप्रमत्ताः II, 2, 36. अप्रमादं III, 3, 16. अप्रमादाय II, 8, 12. अप्रमादी I, 5, 88. अप्रयतं II, 1, 50. अप्रयत: I, 2, 29. 31 II, 4, 2. अप्रयताय I, ², ²9. अप्रशस्तं II, 3, 54. अशासव्यवहाराणां II, 2, 37. अप्राक्षन् 111, 1, 17.

अप्रियवादिनी II, 2, 59. अप्रोक्षितं I, 7, 20. अप्सु I, 2, 40. 4, 2. 7. II, 1, 32. 5, 7. 8. **अप्सुमते** II, 5, 9. अवदं I, 7, 31. III, 8, 21. अब्घटान् II, 3, 7. अब्द IV, 8, 6. अब्दः II, 1, 61. अब्दस्य IV, 5, 26. **अब्बिन्द:** I, 5, 59. अब्मक्षः II, 1, 67. III, 9, 17. अब्रवीत् I, 2, 52. 11, 20. IV, 1, 14. 2, 16. अब्राह्मणस्य I, 10, 16. II, 2, 54. अब्राह्मणात् I, 2, 42. **अध्रवन्** II, 2, 34. अब्रिक्ताभिः II, 4, 2. 10, 32. III, 2, 5. IV, 2, 13. अभक्ष्य IV, 1, 7. अभस्याः I, 5, 127. अभयं II, 10, 29. 30. अभिक्षिता I, 2, 57. अभिघारयेत् II, 8, 13. अभिघार्य II, 8, 8. अभिचरणीयेषु I, 6, 9, 7, 6. अभिचारः II, 1, 47. अभिजयति II, 4, 24. अभिजितः III, 8, 31.

अभिद्वन्धः II, 1, 33. IV, 2, 10. अभिपद्य II, 6, 34. अभिपरिहरेत् I, 7, 7अभिपर्यावर्तेत I, 7, 13. अभिपर्यावर्तरन् 1, 7, 12. आभेप्रतिपद्यते II, 5, 3, अभिमन्त्रयेत् III, 6, 3. अभिमन्त्रयेत II, 1, 34. IV, 2, 11. अभिभाषेत III, 8, 20, IV, 5, 4. अभिभाषणं I, 2, 46. अभिमृशाते II, 7, 9. 8, 11. अभिमृशेत् II, 3, 23. अभिवदाति I, 6, 3. II, 6, 13. अभिवर्षणात् I, 6, 19. अभिवादनं I, 2, 33. अभिवादयेत् \mathbf{I} , $\mathbf{2}$, $\mathbf{32}$. अभिशांसितुः II, 1, 61. अभिशस्तः I, 5, 121. अभिशस्यमानः III, 10, 9. अभिषिक्तः II, 4, 2. अभिषिक्तपाणिपादः I, 4, 14. अभिसान्धिपूर्वे I, 5, 119. IV, 2, 13, अभूत् II, 1, 38. अभोजनं IV, 5, 15. अभोज्यं II_{5} 5, 11. अभोज्य IV, 1, 7.

Вио-іі

अभोज्यभोजने IV, 6, 7. अभोज्यात I, 5, 55. अभोज्यानां IV, 2, 5. अभोज्याश्वस्य IV, 2, 5. अभ्यञ्जनात II, 1, 52. अभ्यञ्जनवर्जी I, 2, 25. अभ्यन् च्यते II, 6, 32. अभ्यन्तराणि I, 7, 8. अभ्यस्तं IV, 5, 16. अभ्यसेत् IV, 1, 24. अभ्यस्य IV, 2, 9. **अभ्यस्येत्** IV, 5, 29. अभ्यागतान् II, 3, 11. अभ्यादध्यात् I, 7, 20. अभ्यावर्तिन् III, 7, 11. अभ्यावर्तिनीः III, 7, 11. अभ्यक्षणं 1, 5, 60.6, 22.46. अभ्यक्य II, 7, 5. III, 9, 4. अभ्युच्छन्द्यन् II, 2, 74. III,2, 2. अभ्यूपगम्य II, 2, 15. अभ्यूपेत्य III, 3, 16. अभ्यूपेयात् III,8,4. IV,2,15. अभ्यु पेयु: II, 1, 41. अमतिपूर्वके II, 1, 6. अमत्या II, 1, 6, 18, 20, 38. अमत्राणां I, 5, 28. अमत्रे I, 5, 24. अमन्त्रा: I, 5, 94.

अमन्त्राणां I, 1, 10.

अमन्वत III, 8, 9. अमरै: IV, 8, 12. अमात्यपत्नीः II, 5, 29. अमात्यान II, 5, 29. अमावास्या I, 11, 22. अमावास्यां IV, 5, 26. अमावास्यायां II, 1, 33. III,7, 6. 8, 24. IV, 2, 10. अमावास्यायाः III, 8, 23. अमूत्र II, 8, 12. अमुब्मिन् II, 8, 12. अमृण्मयानि II, 10, 24. अमृतं I, 10, 32. II, 3, 16. 5, 30. 7, 3. 11. 9, 6. III, 6, 5. अमृतत्वं II, 6, 35. अमृतत्वाय II, 7, 12. अमृतापिधानं II, 7, 9. अमृतोपस्तरणं II, 7, 3. अमेध्यं 1, 5, 50. 76. 7, 31. II, 5, 6 III, 8, 21. अमेध्यप्राशने II, 1, 63. अमेध्याध्याधाने I, 6, 49. अमेध्येन I, 5, 57. अमेध्येषु 1, 5, 51. अम्बद्धः I, 8, 7. 9, 2. अम्बष्ठात् I, 8, 9. अम्बष्टायां I, 9, 12. अम्बष्टोग्रसंयोगे I, 9, 9. अम्ब्रुभक्षः IV, 5, 9.

अस्त्रै: I, 5, 27, अयक्रेन I, 5, 82. अयक्रोपवीती I, 5, 15. अयत्नेन IV, 8, 13. अयान्त्रितकळत्राः I. 11, 14. अयन IV, 8, 6. **अयने** I, 6, 30. अयं II, 1, 34. अयसा I, 10, 18. अयाचितं II, 1, 64. 65. 10, 52. IV, 5, 6. अयाज्यं II, 3, 8, III, 10, 3. अयाज्यस्य III, 6, 9. अयात्रिकं I, 5, 68. अयुजः II, 8, 6. अयोनिजा I, 5, 108. अयोनी III, 7, 2. 4. IV, 21. 2, 13. **अरजनीकृतः** II, 1, 56. **अरणी** II, 10, 25. अरण्यं II, 6, 19. अरण्यनिकेतनः II, 1, 3. अरण्यवासिमः II,7,22.10,53. अरण्यात् I, 2, 20. अरण्योः III, 8, 5. अराति IV, 2, 17. **अरिधै**: I, 5, 33. **अरेपाः** ¹II, 7, 5. अर्कवत् 1V, 8, 2.

अर्घाः II, 3, 56.

अर्थ I, 6, 50. अर्थः I, 5, 97. अर्थसम्भाषी I, 2, 24. अर्थिने I, 11, 2. अर्थे III, 1, 14. अर्धे IV, 5, 13. अर्धमासं IV, 1, 8. अर्धमासान् I1, 1, 48. IV, 1, 10. अर्धमासि I, 5, 76. अर्धर्चशः II, 10, 14, IV, 4, 6. अर्धशतं I, 4, 9. अर्थमा II, 5, 17. अर्वाङ् II, 6, 34. अर्वाचीनं II, 1, 59. III, 7, 3. अर्थ I, 5, 132. अर्हति II, 1, 20, 2, 46. IV, 1,18. अलक्षीं III, 6, 6. अलङ्कारं II, 2, 44. अलङ्कत्य I, 11, 3. II, 8, 7. अलब्धोपवासः II, 1, 3. अलाबु I, 6, 41. अलाभे I, 6, 10. अलोलुपाः ^I, 1, 5, अल्पधनानि I, 5, 84. अल्पीयसः IV, 1, 2, 2, 2, अवकीर्णः ¹¹, 1, 33, IV, 2, अवकीर्णिवतं I, 2, 57.

अवकीणी II, 1, 29. 7, 24. IV, 2, 10. अवकीर्थ II, 1, 57. 7, 5. अवकुलनं I, 6, 33. अवगाहनं II, 3, 1. 4, 3. अवगाहेत I, 5, 124. अवतक्षणं I, 6, 27. अवतिष्ठते III, 1, 13. अवतीर्थ I, 5, 110. अवदध्यात् I, 5, 5. **अवदानै: II, 1,** 32. अवदाय I, 2, 53. 54. अवद्येत् II, 7, 7. अवद्योत्य I, 5, 60. अवधाय I, 5, 5. 6, 48. अवध्यः I, 10, 17. अवन्त III, 6, 15. अवभूथ: II, 6, 8. अवमेहेत् I, 5, 68. अवयजनं IV, 3, 6. **अवरान** II, 9, 9. अवरामवर्जेषु IV, 1, 7. अवलेखनं I, 6, 26. अवशिष्टं I, 5, 20. अवशोषणं I, 6, 24.43. अवसक्तं I, 5, 7.8. अवसाद्यः IV, 8, 9. अवासिच्य II, 1, 57. अवसीदाति III, 3, 22. अवस्तरण I, 5, 58.

अवस्थां I, 5, 47. अवस्थाय III, 7, 11. अवाचीनं I, 5, 76. 11, 31. अवामोति II, 4, 17. 9, 10. III, 5, 8. 9, 12. 13. 14. IV, 5, 1. 6, 10. अवाप्यते II, 1, 63. अवाप्स्यति II, 3, 53. अवारितस्थानेषु III, 2, 9. 11. 12. अवार्तायां III, 2, 7. अविकृत: I, 8, 14. अविकृतं II, 1, 55. अविख्यातानि IV, 3, 1. 4, 1. आविकातं I, 5, 46. अविश्वाता II, 2, 25. अविद्यमाने IV, 1, 16. अविद्वांसः IV, 3, 6. अविभक्तदायं I, 5, 95. अविमञ्जन II, 7, 3.अविवाहेन I, 5, 82. अविशुद्धधर्माचरिते ${
m IV, 2, 14.}$ अविशेषात् II, 2, 3. अवेक्षेत I, 7, 30. II, 3, 47. 48. III, 8, 20. अवेक्य IV, 7, 7. अब्याप्ताः I, 5, 57. अन्नत्रानि II, 10, 60. अवतानां I, 1, 10.

अवत्यं III, 4, 1. 6, 9.

अशकः I, 5, 85. II, 2, 69. अशकेन IV, 8, 9. अशनाय I, 2, 57. अशनीयं II, 3, 11. अशरणः II, 10, 63. अशर्मा II, 10, 63. अशान्तं II, 5, 6. अशासनात् II, 1, 16. **अशित्वा** II, ३, ८. **अशिष्याय** IV, 4, 9. **अशीतयः** IV, 5, 20. अशाचि II, 1, 50. अश्चिः I, 4, 14. अञ्चिकराणि II, 1, 46. अञ्चिश्रक्कोत्पन्नानां 11, 1, 51. अशुचीनि I, 5, 53. अशुचेः I, 5, 63. अशुषां III, 6, 7. अश्वतं 111, 6, 3. अश्वन II, 3, 18. IV, 5, 20. अश्वन्तः II, 7, 23. अश्वान्ति I, 5, 64. अभाति III, 10, 3. अश्रीयात् I, 11, 36. II, 1, 64. 66. 7, 6. 21. III, 4, 2. 6, 14. 7, °. IV, 5, 8. 18, 6, 5, अश्वते II, 9, 6. IV, 5, 2.

अध्मनि I, 1, 15.

अश्ममयानां I, 6, 40.

अश्मा II, 1, 56. अश्यां II, 6, 35. अश्रद्धधानस्य I, 5, 63. अश्रद्धानाय I, 5, 62. अश्रद्धया I, 5, 62. अश्रदा I, 5, 64. अश्व I, 10, 28. II, 3, 54. अभ्वः III, 10, 15. अश्वमेघावभृथं III, 4, 8. अश्वमेधावभृथे II, 1, 5. IV 2, 16. अश्वमेधेन II, 1, 4. III, 10, 8. अभ्वानृते I, 10, 35. अभ्वै: I, 5, 84. अश्विनौ II, 5, 19. 9, 2. अष्टका I, 11, 22. अष्टकाहोमे II, 8, 20. अष्टामेः IV, 3, 6. अष्टम II, 10, 55. **अप्टसहस्रं** IV, 5, 31. अप्टमी I, 11, 40. अष्टमीं III, 8, 9. अष्टाचत्वारिंशत् I, 2, 1. अष्टी I, 11, 1. II, 7, 22. 10, 53. 60. IV, 3, 6. 5, 19. 8, 6. 7. असंक्रुप्तं II, 10, 52. असंयतात्मा 1, 5, 86. असंशयं IV, 1, 13. 19. असंवत्सरोषिताय IV, 4, 9.

असंस्कृतां II, 2, 24. असंस्कृतायां I, 6, 21.असंस्कृते II, 1, 23. असंहायी III, 3, 21. असकृताकिनेन III, 5, 2. अस**ङ्ग्येयानि** II, 6, 35. असत् I, 5, 87. असतां II, 5, 11. असत्स्रु I, 5, 97 अस्रिपण्डेषु I, 5, 113. असमिन्धने I, 2, 57. असमूढं I, 5, 59. असाध्यन III, 8, 37. असाधूनां II, 5, 3. असि I, 11, 31 असिते IV, 5, 17. असुर: 11. 6, 30. असुराः II, 8, 14. असृक् I, 5, 42. असुज्यन्त I, 10, 6. असी I, 2, 27. II, 1, 35. अस्कन्दयन् II, 7, 6. अस्तमयात II, 10, 18. अस्तामिते I, 4, 10. II, 3, 24. IV, 5, 18. अस्ति II, 3, 53. 10, 66. III, 2, 8. अस्त I, 2, 52. अस्तेन्यं II, 10, 41. III, 10, 14.

अबि II, 3, 37. अस्पिरत्वात् ${f I},\,2,\,5.$ **अस्थ्रां** I, 5, 39. अस्मत्तः II, 1, 49. अस्मान् II, 5, 5. अस्मि II, 1, 33. 3, 18. IV, 2, 10. अस्मे I, 2, 51. अस्य I, 2, 7. इत्यादि अस्यतनासिकाभ्यां II, 2, 74. III, 2, 2. अस्ये I, 5, 121. अस्वपन् IV, 5, 5. अहं I, 2, 27. III, 7, 8, 16. **शह:** II, 4, 11. III, 3, 21. 9, 20, IV, 5, 7. अहतं I, 6, 4. III, 8, 4. अहतै: I, 6, 4. अहरह: II, 4, 24. 5, 14 6, 2. 3. 4. 5. 6. 7, 17. IV, 1, 29. अहरुपवास: II, 4, 16. अहान् IV, 8, 6. अहिसका III, 2, 10. अहिसनं III, 1, 22. अहिंसया I, 5, 2. III, 1, 23. अहिंसा II, 10, 41. III, 10, अहिर्बुभ्रय: II, 5, 19.

अहोरात्रः 1II, 10, 16. अहोरात्रं I, 5, 113. 116. 11, 22. 38. II, 1, 48. अहोरात्रयोः I, 5, 68. 11, 25. 35. II, 4, 14. 24. अहोरात्राञ्चां 1II, 8, 9. अहा II, 4, 22. अही: I, 2, 57.

आ

आ II, 6, 2. **आकराः** I, 5, 50. आकांक्षेत् II, 10, 44. आकाश IV, 5, 24. आकेशान्तात् IV, 1, 25. **आफ्रमणात् I, 6**, 19. आख़ II, 7, 5. आगतः II, 3, 14. आगतान् III, 3, 20. **आग्नीभ्रस्य I, 7,** 25. आग्रयणम् II, 2, 76. **आङ्गिरसे** I, 2, 48. **आचक्षते** I, 5, 95. 96. III, 2, 6, 8, 35, 9, 18. आचक्षाणः II, 1, 3. आचश्रीत II, 10, 66. **आचश्चषः** III, 5, 8. आचक्ष्रेषे II, 3, 50. **आचमनं** II, ठ, ६०. **आचमनक**ल्पः I, 5, 76.

आचमनात् IV, 3, 5. अक्षमनार्थः I, 7, 28. **आ**चमनीयम् I, 4, 18. **थाचम्य** I, 5, 22. 23. 110. 125. II, 4, 2. 5, 10. 7, 10. 10, 32. 45. 51. **आचरणे** I, 2, 57. आचरन् II, 7, 28. **आचरेत्** I, 5, 80. आचान्तः II, 3, 21. 5, 10. **7**, 9. अचान्तस्य I, 5, 20. अचामाते II, 8, 17. IV, 3, 3. **आचामयतः** I, 5, 89. आचामेत् I, 5, 10. 11. 19.II, 5, 10. 10, 38. IV, 3, 2. **आचारः** I, 1, 25. अचारान् IV, 2, 9. आचार्य I, 5, 114. आचार्य I, 2, 57, 5, 99. आचार्यजायां I, 2, 57. अचार्यपत्नी: II, 5, 29. आचार्यवचः I, 2, 57. आचार्यस्य III, 4, 7. IV, 8,2. आचार्याः II, 6, 29. 10, **5**5. आचार्यात् II, 1, 24. आचार्यान् II, 5, 29. आचार्ये I, 2, 57.आचार्यैः II, 10, 57. **आच्छादन** I, 2, 36. 58.

आच्छाद्य I, 11, 3. आजरणम् I, 11, 27. आज्यम् I, 7, 11, II, 10, 13. 18. III, 1, 10. 7, 11. IV, 5, 12. आज्यस्य 11, 8, 7. आज्यात् I, 7, 11. आज्याइती IV, 2, 10. II, 1, 33. आज्या<u>इ</u>तीः III, 4, 3. 7, 11. 8, 15. आक्र्यजनाकुलम् II, 3, 51. आतच्य II, 1, 50. आततायिनम् I, 10, 12. **आततायिनः** I, 10, 11. आतपाश्रयात् IV, 5, 24. आत्मकृतस्य IV, 3, 6. आत्मकृतैः III, 6, 1. आत्मन् I, 2, 57. आत्मनः I, 4, 16. 5, 53. II, 1, 38. 10, 15. IV, 7, 3. 8, 2, 6. आत्मनि I, 2, 57. II, 10, 26. 48. III, 6, 15. IV, 2, 15. आत्मनिष्ठः II, 10, 49. आत्मने II, 10, 35. आत्मपापाजिघांसया IV, 8, 9. आत्मप्रतिष्ठः II, 10, 49. आत्मयज्ञः II, 10, 49. आत्मयाजिनः II, 7, 15.

आत्मयाजिनां II, 7, 1.आत्मयाजी II, 7, 14. आत्मवान् II, 9, 4. आत्मविकायिणः I, 11, 21. आत्मशय्या I, 5, 53. आत्मसप्तमान् II, 9, 9. आत्मसमारोपणम् III, 2, 14. आत्मस्थाः II, 10, 47. आत्मा 11, 6, 32 7, 12. 10, 8.35. आत्मानम् I, 2, 57· 4, 14. 5, 47. 7, 7. 11, 18. II, 1, 5. 2, 28. 4, 2. 4. 5, 1. 6, 33. 7, 12. 13. 9, 8. 10, 15. 35. 49. III, 2, 6. 4, 7. 6, 1. 8, 37. 9, 17. IV, 2, 12, 5, 4, 8, 11. आत्मार्थे III, 6, 1. आत्रेय्याः I, 10, 24. 27. II. 1, 11. आदत्ते III, 2, 5. आददते III, 3, 12, आददीत I, 5, 101. 102. II, 1,66. आदधाति I, 2, 56, 57. आदधीत I, 2, 6. **आदध्यात्** I, 2, 20. IV, 3, 6. आवशाहं I, 5, 90.आदाय 1, 5, 22 II, 1,15. 10,32. 37. III, 3, 11.

आदास्यन् I, 5, 22. 23. आदितः IV, 5, 3. **आदित्यं** II, 1, 27. 5, 13. 23. 10, 34. 51. III, 8, 18. आदित्यः II, 4, 23. 8, 12. **आदिस्यस्य II**, 10, 18. 45. **आदित्यान्** II, 5, 18. आदित्यामिमुखः III, 5, 2. **बा**दिखे I, 4, 10. II, 4, 12. III, 1, 10. **आदित्येन** I, 5, 34. आदित्योपस्थानात् $\Pi I, 4, 7.$ **आदिरोत्** II, 2, 16. आसं I, 5, 104. IV, I, 30. **आद्यन्तयोः** II, 8, 18. आद्रियेत I, 1, 24. II, 6, 30. आधानप्रभृति II, 10, 46. आधानादिकर्मणाम् IV, 7, 10. आधाय II, 1, 14. 16. III, 7, 11. आनन्त्याय II, 10, 17. **आनियत्वा** III, 3, 5. 6. 7. आसीनाय I, 2, 29. आन्तरा II, 7, 4. **आपः** I, 5, 57. II, 5, 2. 3. 4. **11.** 12. 18. 10, 37. 60. III, 6, 5. IV, 1, 26. 5, 22.आपणेयानाम्. I, 5, 61.

आपण्यविक्रयेषु IV, 1, 7.

आपत्स्र II, 3, 7. 10, 59. आपदि I, 2, 42. आपस्तम्बं II, 5, 27. आप्नोति II, 1, 16. III, 8, 36, 3**9**, **आप्यायस्य** II, 7, 9. 11. IV, 5, 12. आमं I, 3, 9. आमिक्षाम् III, 7, 10. **आयच्छेत्** I, 4, 12. **आयत** I, 6, 3. आयतप्राण: IV, 1, 28. **आयम्य** III, १, 6. आयान्ति III, 10, 7. अयु: I, 1, 16. 2, 26. III, 7, 11. 14 IV, 2, 11. आयुधीयकम् I, 1, 20. **आयुषः** I, 2, 53, 54. आयुषा II, 1, 34. 9, 3. IV. 2, 11. **आयुष्पन्तं** 1I, 1, 34. IV, 2, 11. आयुष्यं II, 8, 1. III, 8, 38. आयोगव I, 8, 8. **आयोगवः** I, 9, 7. **आरट्टान्** I, 1, 30. **आरण्यं** 111, 3, 4. **आरण्यैः** II, 10, 57. आरप्सचमानः III, 7, 15. **आरब्धवन्तं** II, 1, 35. **आर**भते IV, 8, 13. BH0—iii

आरभेत I, 5, 9. III, 9, 5. 6. IV, 7, 4. आरम्भेषु II, 4, 4. आरुद्धपातितेन II, 2, 77. **आतिषु** III, 4, 2. आई IV, 5, 24. आई 1, 5, 74. **आर्द्रवासाः** II, 5, 31. आर्यजनभूयिष्ठं II, 3, 51. **आर्यवत्** I, 5, 76. आर्याधिष्ठितानाम् I, 5, 76. आर्यान् II, 1, 49. **आर्यावर्त** I, 1, 25. **आर्च** I, 5, 13. आर्थ: I, 11, 4. आर्थात् I, 11, 18. आलमेत II, 1, 30. आवन्तयः I, 1, 29. **आचपाति** III, 2, 3. आवर्तयति II, 5, 6. **आवर्तयेत** II, 4, 5. 5, 12. 10, 36. IV, 1, 25. **आवसथं** III, 8, 4. आवसितुं II, 8, 51. आवसेत् II, 1, 3. आवहात II, 6, 13. आवाप्यति IV, 1, 27. आविक I, 5, 137.

आबिश II, 7, 3. आविशाति I, 2, 57. **आविशन्ति** I, 2, 57. आविशेत् I, 5, 52. **आविष्टः** IV, ४, ।. आरत् I, 6, 50. आशयन् II, 8, 5. **आश्येत्** II, 8, 4. आशू IV, 7, 2. आशीचं I, 5, 90. 104. 105. आअमं II, 10, 15. 16. III, 3, 20. आश्रमधर्मः III, 10, 1. आश्रमस्थाः I, 1, 8. आश्रमात् II, 10, 15. 16. आश्रमिभि: II, 10, 57. आश्रयन्तः III, 3, 4. आश्रितः I, 5, 66. आश्रित्य I, 4, 8. आश्वलायमं II, 5, 27. आषादयाम् I. 5, 143.**आस** II, 6, 30. **आसन** II, I, 62. आसमें I, 5, 53, 54. II, 3, 25. **आसनेषु** II, 8, 6. आसन्द्यां II, 3, 27. **आसन्नं** I, 5, 113. आसप्तमं I, 11, 21. आसाम् II, 2, 57. आसिच्य I, 5, 110. आसीन: I, 2, 29. 5, 9. II, 4, 5. 5, 12. 7, 6. IV, 1, 24.

आसीरन् I, 5, 110. **आसुर**: I, 11, 7. आह I, 5, 63. III, 6, 20.8, 9. **आहराति** I, 2, 53. **आहराते** I, 2, 52. **आहरेत्** I, 2, 54. **आह्वनीयं** I, 7, 21. 22. 23. II, 10, 18, 20 **आह्वनीय:** II, 10, 46 आहवनीये II, 10, 18 24. III, 1, 10. आहवनीयोत्कता I, 7, 16. आहारमन्त्रसङ्कीर्णाः II, 3, 9. **आहारमात्रं** II, 10, 53. **आहार्य** III, 8, 35. आहिताग्नेः II, 7, 23. III, 1, 11. आहु: I, 5, 102. 9, 15. IV, 1, 21 **आइती:** II, 8, 7. 9. आहत्य I, 2, 20. 6, 18. आहियमाणं II, 7, 2.

रञ्जति III, 2, 10. 13. IV, 7, 4. रञ्जताम् II, 1, 51. रञ्जन I, 2,26. रञ्जन्त IV, 7, 2. रञ्जते I, 4, 16. 24. II, 1,

26. III, 9, 3. रज्यापरायणः II, 9, 3. रज्यासंयुक्तं I, 6, 4. रडादधे I, 6, 30. इत् I, 2, 54. II, 6, 35. **इतरः** II**, 1**, 35. इतरत् I, 1, 21. III, 3, 5. 6. 7. IV, 2, 11. **इतरस्मिन्** I, 1, 21. **इतराणि** I, 5, 87. इतरे I, 1, 9. II, 2, 7. रतरेतरयाजकाः II, 1, 49. **इतरेतराध्यापकाः** II, 1, 49. **इतरेषां** II, 6, 29. **इतरेषु** II, 3, 20. **इति** I, I, 30. इतिहास II, 5, 27. इतिहासपुराणम् IV, 3, 4. र्त्यंभूत: II, 1, 35. इदं 111, 4, 4. IV, 6, 3. 8, 5. 14. 15. **इदानीं** II, 2, 34. **EX**: II, 6, 33, इन्द्रं II, 5, 22. इन्द्र: II, 5, 3. 18. IV, 2, 11. **इन्द्रकीलपारेघा** II. 3, 34. इन्द्रधनुः II, 3, 32. इन्द्रामी II, 5, 17. **इन्द्राय** II, 5, 9 इन्द्रावसिकाः III, 3, 4. 5.

इमं II, 4, 9. इमान् IV, 8, 6. 8. इमां II, 6, 8. IV, 8, 1. 2. इमानि II, 2, 76. 10, 41. इमे II, 6, 1. 34. इच I, 2, 41. इचुमात्रात् I, 4, 23. इछं II, 6, 10. इछ्पशुसोमेषु I, 6, 9. इछ्यः IV, 6, 2. इछि IV, 5, 3. 5. 7. इछि: II, 10, 23. इछा I, 5, 65. III, 1, 9. 10, 7. इह II, 6, 13. IV, 8, 3.

ई

ईच्यांमि II, 2, 34. ईश: II, 7, 10. ईशानं II, 5, 20. ईशानस्य II, 5, 20.

उ

ड I, 11, 31. II, 5, 13. III, 8, 40. डकं II, 8, 20. III, 2, 10. डकं: III, 10, 1. डकं! II, 5, 20. डग्न: I, 9, 4. डग्नस्य II, 5, 20.

उम्रात् I, 8, 10. 9, 11. **उचरेत्** I, 5, 68. उचै: II, 10, 27. उच्छिष्ट: I, 5, 22. उिद्धर्थ II, 1, 25. 5, 11. III, 8, 10. उच्छिष्टभावः I, 5, 89. उच्छिष्टभोजनानि I, 2, 36. उच्छिष्टलेपोपहतानां I, 6, 27. ::4. उच्छिष्टवर्जनम् I, 2, 37. 38. उच्छिष्टसमन्वारम्बानां ${\bf I}_{\bullet}(i,27.$ 3 . उच्छिष्टसमन्वारब्धे 1, 6, 48. **उভিন্ত**ছা: 1, 5, 45. उच्छिष्टानां I, 5, ?6. उच्छिष्टी I, 5, 23. उच्यते I, 4, 20. 5, 46. 102. III, 1, 2. IV, 1, 28, 5. 7. 8. 10. उच्यमानं IV, 6, 3. उञ्छयित्वा III, 2, 11, 12. उड्छवातिता II, 1, 47. **उत्** II, 5, 13. उत III, 7, 11. उत्कर: I, 7, 25. उत्तमं I, 1, 32. IV, 1, 25. उसर II, 3, 59. 5, 15. III. 8, 13. उत्तरतः I, 1, 17. 20. 7, 1.

उत्तरलोमा III, 4, 6. उत्तराम् I, 7, 24. **उत्तरीयम्** I, 3, 6. उत्तरीयवान् I, 3, 2. **उत्तरे** I, 5, 87. उत्तरेण I, 7, 24. II, 10, 20. उत्तरेषां I, 11, 11. उत्तरोत्तरः I, 11, 11. उत्तीर्य I, 5, 110. II, 5, 10. 12. 10, 32. **उत्थापयेत्** II, 3, 49, **उत्थाय** II, 1, 27. 3, 4. 10, 22. **उत्थिते** IV, 5, 31. **उत्पद्यते** I, 5, 123. **उत्पन्नः** I, 4, 17 उत्पन्नपुत्रा II, 2, 63. उत्पन्नान् I, 9, 15. **उत्पन्नानां I**II, 1, 14. 2, 8. **उत्पन्ने** II, 2, 11. उत्पादयेत् II, 9, 3. 11. **उत्पादितम्** II, 2, 14. **उत्पाद्य II**, 9, 8. 10. उत्पृथ II, 10, 18. III, 1, 10. उत्सन्ने II, 3, 26. उत्सर्ग II, 3, 59. **उत्सर्गः** I, 4, 5. 5, 43. 6, 28. 34, 44, उत्सर्गिणां I, 6, 30.

उत्सर्गे I, 5, 73.

उत्सादनेन I, 5, 82. **उत्सिश्चाति** II, 5, 30. **उत्सिञ्चेत्** IL 3, 3. उत्स्<u>यजिति 111, 2, 2.</u> उत्स्रजेत् I, 10, 21. II, 3, 22. 10, 65. **उत्सृजेयुः I, 5. 143**. उत्सृज्य I, 5, 83. 6, 46. उत्सृष्ट: II, 2, 23. **उदक्** I, 1, 25. 5, 68. II, 5, 19. उदक II, 3, 51. **उदके** I, 4, 10. 12. 13. 5, 110 II, 5, 6. 6, 17. 7, 3. **उदकमण्डलः** I, 7, 28. उदकसक्तुभक्षः III, 9, 17. उदकाद्यपलेपनम् I, 5, 46. **उदकान्ते** III, 5, 2. उद्काभ्यवायी II, 1, 42. उद्कुम्भपुष्पाञ्चहस्तः I, 2, 32. **उदके** I, 6, 48. उदकोपस्पर्शनम् I, 5, 92. II, 1, 68. III, 10, 14. उदगयनदक्षिणायनयोः II, 2, 76. **उद्कुखः** 1, 5, 9. उद्दुषान् II, 8, 6. उदपात्रं II, 1, 35. उदपात्रात् II, 6, 3,

उदपानोदके II, 3, 52. **उदयनं** I, 1, 28. II, 6, 8. **उद्यनीया** 1, 2, 56. **उद्**यास्तमये II, 3, 31. **उदस्य ।,** 5, 22, 23. उदान III, 8, 16. उदानसमानी II, 10, 46. **उदानाय** III, 8, 10. **उदाहरन्ति** I, 1, 8. **उदिते** II, 4, 12. III, 1, 10. **उदितेषु** III, 5, 4. 6, 1. **उदीचीं** III, 9, 4. उत्तरं II, 10, 34. 45. उदिएं I, 10, 31. उद्घीप्यस्य I, 4, 2. उद्धरेत II, 2, 4. 6. 3, 58. उद्धतामिः II, 6, 27. उद्धत्य I, 5, 5. 10, 14. II, 3, 7. 7, 5. 10, 18. 32. III, 5, 2. उद्यम IV, 5, 21. **उद्यं** II, 5, 13. 10, 51. **उन्नयति** II, 4, 23. उन्मजनाः III, 3, 9. 10. उन्म**ज्ञ**य I, 5, 110. II, 5, 7. उत्मच I, 10, 11 उपकल्पयते II, 10, 11, III, 1, 8. उपकल्पी III, 8, 6. उपक्रम्य 1I, 4, 12. 13.

उपक्लुप्तानां III, 1, 14. उपगच्छति IV, 1, 20. **उपघातः** I, 6, 16. उपघाते I, 6, 24. 43. उपचारः I, 7, 1. III, 2, 14. उपजीवेत I, 5, 77. उपज़होति III, 4, 3. 7, 11. 8, 15. उपतिष्ठते II, 1, 27. 4, 9. 11. 5, 9. 13. 10, 34, 51. III, 8, 18. उपतिष्ठमानः II, 4, 24. उपतिष्ठेत II, 10, 62. IV, 2, 11. उपतोच्य I, 11, 7. उपिदशन्ति I, 4, 1. II, 10, 6. **उपदिश्यते** II, 9, 13. उपदिष्टः I, 1, 1. **उपदेशः** II, 9, 1. 13. उपद्रश II, 8, 12. उपनयति I, 11, 31. उपनयन् I, 2, 56.उपनयनम् II, 1, 18. उपनयीत I, 2, 9,उपनयेत् I, 2, 8.8, 14.उपनिषदं II, 10, 55. **डपानेषदः** III, 10, 11. उपनिष्क्रमणं II, 3, 51. उपनिष्कम्य III, 2, 6. 9, 4. **उपनीय** II, 10, 15.

उपपत्ति I, 5, 47. **उपपन्न** II, 10, 52. उपपातकवर्जेषु IV, 1, 8. उपपातकानि II, 1, 43. उपपातकेभ्यः III, 5, 5. **उपपातकै**: IV, 2, ±2. **उपभृत्** II, 6, 8. **उपयच्छेत्** I, 11, 9 II, 1, 38. 2, 28. उपयन् I, 2, 57.**उपयाति** II, 3, 62. **उपयुक्तानः III, 7, 10.** उपयुश्चीत II, 6, 17, 7, 5. उपयोजयान्त II, 1, 50. उपयोजयेत् I, 6, 48. **उपरते** I, 11, 30. **उपरि** II, 3, 36. **उपरिधात्** II, 7, 9. **उपरदाः** II, 5, 9. **उपरु**न्धशात् IV, 1, 12. उपर्यासीत III, 7, 8. **उपलक्ष्यते** II, 1, 6. **उपलमणीनां** I, 5, 38. **उप**लिप्ते II, 7, 2. **उपालिप्य** III, 9, 4. **उपलेपन** I, 5, 58. **उ**गलेपनम् I, 6, 16. **उपलेपनात्** 1, 6, 20. **उपवसन्** IV, 2, 15.

उपवसेत् II, 10, 13. III, 8, 2,

उपवातानि I. 6, 5. **उपवास:** I, 5, 139. III, 10, 10. **उपवासी** II, 7, 26. **उपवासा** IV, 5, 17. उपावशन्त I. 4, 4. उपविशेत् II, 3, 49. **उपविदय** II, 7, 2, उपवेशयति II, 8, 6. **उपभ्रोता** II, 8, 12, उपसंगृहीयात् I, 2, 26. उपसंगृह्य II, 3, 21. उपसन्नशायेन III, 10, 12. **उपसमाधाय** II, 1, 33. 8, 7. 10, 18. III, 4, 3. 7, 8. 11. 8, 8. 9, 4. IV, 2, 10. **उपसमादृ**स्य II, 10, 18. **उपांसच्य** III, 8, 10. उपस्थकृतं II, 4, 18. IV, 1, 4. **उपस्थाय** II, 4, 18. 21. 7, 2. III, 7, 11. IV, 2, 9. उपस्पर्शन II, 10, 55. उपस्प्रशाति IV, 3, 5. उपस्पृशन् II, 6, 17. उपस्पृशेत् I, 5, 74, 7, 5, II7, 6. उपस्पृश्य I, 7, 5, II, 3, 23. 5, 6. IV, 2, 13. **उपहतः** I, 5, 124. **उपहान्त** II, 5, 4.

उपहारः II, 3, 60. उपहतं II, 3, 21. **उपदृ**त्य II, 3, 11. उपांश II, 10, 27. उपाकृत्य I, 5, 143. **उपागत**ः II, 3, 13. उपास: I, 7, 28. **उपादाय** II, 10, 33. उपाध्याय I, 5, 114. उपाध्यायं I, 11, 40. उपानस् I, 2, 25. **उपानहों** I, 3, 6. उपावृत् ${
m I, 1, 29}.$ **उपाश्रित्य** III, 3, 22. **उपासते** II, 3, 9. 4, 15. उपासन्ते II, 8, 14. उपाह्त्य II, 10, 45. **डपेयात्** I, 11, 36. II, 1, 29. III, 4, 2, 7, 8. **उपै**ति I, 2, 55. III, 7, 6. IV, 1, 21. 2, 3, उपोध्य II, 10, 21. उता: I, 5, 51. **डभयं** I, 1, 24. **5**, 17. 63. 85. उभयतः II, 4, 7. 6, 28. उभयतोदद्भिः I, 1, 20. उभयत्र II, 8, 21. डमयोः II, 8, 14. उभी IV, 6, 6.

उरस्तः II, 8, 23.

उरो: III, 8, 10. उल्रुक I, 10, 28. उल्लिख्य III, 9, 4. **उल्लेखनै:** I, 5, 58. उवाच II, 10, 61. उशनसः II 2, 79. III, 9, 12. **उचित्वा** II, 3, 52. उच्चं IV, 5, 10. **उष्णया** II, 1, 17. उच्णानि II, 1, 63. उष्णि: I, 5, 14. उच्मीषं I, 3, 6. ऊ **ऊचतुः** II, 9, 2. **कर्ज** II, 3, 3 **5**, 30.

ऊचतुः 11, 9, 2. ऊर्ज II, 3, 3 5, 30. ऊर्जा III, 7, 11. ऊर्णानां I, 5, 34. ऊर्णाविक्रयः I, 1, 20. ऊर्च I, 4, 4. 5, 76. 6, 6. 11, 31. II, 1, 47. 2, 62. 10, 6. 38. 39. III, 9, 11. ऊर्घाहस्तः II, 7, 11. ऊर्घेर I, 2, 49.

来

ऋक् IV, 5, 1. 29. ऋक: III, 9, 8. ऋक्षेषु IV, 5, 3.

ऋग्मिः IV, 2, 5. ऋक्यः III, 9, 5. **ऋग्विधं** 1, 4, 25. ऋग्विधानं ${f I}, {f 4}, {f 25}.$ ऋग्वेदं II, 5, 27. IV, 5, 3. ऋबं IV, 4, 3, 4, 5, 6. ऋबः II, 8, 4. 12. 1(), IV, 2, 4, 7, 4. **ऋच्छति** 1, 10, 12, 30, II, 3, 52. IV, 1, 13. 19. **ऋजवः** IV, 7. 2. ऋजुकर्मभिः IV, 7. 2. आएं I, 5, 79. III, 7, 11. 14. **EVICE II.** 6, 35. 9, 7. **ऋषसंयोगं** 11, 9, 7. ऋणसंयोगः 11, 9, 4. ऋगसंयोगादीनि 11, 6, 35. ऋतं IV, 4, 2. ऋतवः I, 2, 11. **ऋतसाप:** 1, 6, 3. ऋतावृतौ I, 1, 33. ऋत IV, 8, 6. **ऋतुम्** 1V, 1, 22. ऋत्मती IV, 1, 15. **ऋतुमती** IV, 1, 13. 19. **ऋतुमत्यां** I, 5, 120. ऋतम्खे II, 2, 76. ऋतुकातां IV, 1, 20.23.

कते IV, 5, 24. 6, 3.

इ<u>र</u>्द्रशेन I, 6, 3.

ऋतौ II, 2, 1. III, 1, 20. IV, 1, 14, 21. ऋत्विक I, 2, 46.5, 90.99. ऋत्विग्भ्यः I, 7, 10. ऋत्विदाः 1, 6, 5, 9, 7, 9, 12, 11, 3, 56. ः हत्विजाम् 1, 5, 115. **ऋ**त्विज 1, 11, 5. ऋदि IV, 7, 4. ऋषभः 1, 10, 22. ऋषभैकादश IV, 4, 10. ऋषभैकाधिकम् I, 10, 21. ञ्चवयः I, 1, 31. II, 1, 6, III, 8, 37. 9, 19. ऋषि 11, 3, 56. 57. ऋषिकान II, 5, 27. ऋषित्यं III, 9, 19. ऋषिनिकेतनानि ^{UII}, 10, 13. ऋषिपत्नी: II, 5, 27. ऋषिपुत्रान् 11, 5, 27. ऋषिपुजकः II, 6, 17. ऋषिपौत्रान् II, 5, 27. ऋषिमि: III, 6, 4. IV, 8, 14. ऋषिक्य: II, 6, 35. 9, 7. ऋषीन् II, 5, 27. 9, 5. ए

एक IV, 5, 22. एक II, 2, 6, 10, III, 8, 14. IV, 5, 7, 19.

Buo—i▼

叹歌: I, 1, 9. II, 3, 41. III, 7, 13. 8, 25. 10, 16. IV, 8, 7. एकतीर्थ I, 11, 22. पकतोदन्ताः II, i, 56. एकदण्डी II, 10, 40. **एकदन्तं** 11, 5, 21. **एकरात्रेण** II, 1, 42. एकरात्रोपवासः IV, 5, 11. **एकवस्त्रः** II, 5, 31. **एकवस्रता** II, 1, 70. III, 10, 14. पकविंशतिरात्रं III, 6, 20. पक्रविशातिरात्रात III, 5, 7. **एकवृद्धश** IV, 5, 17. **एकस्थः** II, 6, 22. एकस्मे II, 3, 12. **एकहा**न्या IV, 5, 17. पका I, 8, 5. **एकााकिनं** 1, 5, 102. पकादशरात्रं III, 6, 19. **पकादशी** III, 8, 9. एकादश्यां I, 5, 111. एकाधिकोत्र 1, 2, 10. पकान्तरा 1, 8, 7. **एका**न्नं 11, 10, 54. **एका** प्रचायन III, 8, 23. एकाई I, 5, 113. 114. 11, 1, 48. पकाह: III, 10, 16.

पकाहधनिनः IV, 5, 28. एके I, 1, 26. 4, 23. 5, 16. 94. 106. 7, 22. 9, 3. 11, 16. II, 5, 2. 6, 11. III, 1, 11. 12. पकेन I, 1, 13. IV, 5, 27, 28. पकेषां II, 5, 31. 10, 2. पकेसं II, 8, 21. 10, 26. III, 2, 11. IV, 5, 8. 16. पकैकस्मिन IV, 1, 14. एक कस्य 1, 7, 28. पकेकां III, 2, 12. **एकोपचयेन** III, 8, 27. पतं II, 2, 36. 6, 2. 4. 6. III, 9, 2. **एतत्** I, 1, 19. पतया II, 1, 27. III, 9, 19. पतयोः I, 10, 32. पतस्मिन् I, 2, 52. पतस्य II, 6, 8. 11. 10, 66. III, 9, 20. पतां II, 10, 20. III, 3, 22. 9, 18. IV, 4, 3. 4. 5. 6. पताः II, 2, 57. 8, 8. III, पतान् II, £, 56. 6, 30. 8, 22. IV, 5, 9. 8, 7. पतानि I, 5, 52. 53. II, 5, 16. 17. 18. 19.6, 36. HI,

10, 17. IV, 7, 3. **एताझ्यः** III, 9, 4. **पताभ्यां** II, 1, 38. पात III, 4, 7, IV, 2, 11.5, **20**. **पते** I, 1, 29. **प्तेन** I, 3, 13. **पतेभ्य:** II, 7, 20. **पतेषु** II, 3, 5% पते: III, 7, 11. 16. ह, IV, 3, 6. **एनः** I, 10, 30. II, 1, 59. III, 7, 3. 11. IV, 3, 6. **एनत्** III, 8, 40. **एनम्** I, 2, 57. II, 1, 15. 39. 3, 49. 4, 20 23. पनसः II, 9, 9, IV, 3, 6. **पनस्यु** 111, 10, 17 **पनान्** 11, 8, 7. **एनाम्** I, 2, 49. II, 1, 38. प्रि: IV, 7, 4. **एवं** I, 2, 32. **एवंभूतानां** I, 5, 43.**एवं विदं** II, 8, 4. **एवं व्रतः** II, 10, 71. **एव** I, 1, 22.

एवः I, 2, 7.

एवा I, 6, 3.

प्यां I, 2, 13.

ऐ

पेकशफं I, ठ, 137. पेकाश्रम्यं II, 6, 29. पेन्द्रीम् III, 8, 9. पेपीकम् II, 7, 15. पेपिक II, 6, 12. 31.

ओ ओम् 1, 4,8.1I, 1,36,5,16.

17. 18. 20. 21 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 7, 4. 10, 14. 18. 27. 32. 33. 35. 37. **ऑपूर्चा**भिः IV, 3, 2. ओदनम् IV, 8, 17. ओषधयः $\Pi, 5, 4$. **ओषिश्रम्** III, 2, 12. **ओषधीनां** III,1, 14. 2, 8. 15. औदुम्बरं $\Pi, 5, 15$. **थोपजङ्गनिः** II. 2, 33. **औपासनं** I, 3, 6. **औरसं** II, 2, 14. 31. **औरसी** I, 1', 31. **औरसे** II, 2, 11. और्णान I, 6, 10. औषध II, 9, ±2.

औषधम् II, 10, 60.

औषधयः III, 2, 9. 11. 12,

औषधवत् II, 10, 50. औषध्ये II, 8, 19. औषधि IV, 3, 5. औषधीः III, 2, 3. औषधीनाम् I, 5, 67, III, 2, 15. औष्धिकम् I, 5, 137.

đ

कंसे III, 8, 10. **霸:** IV, 8, 3. ककुदी 1, 5, 80. कक्ष I, 2, 50. कच्छप I, δ , 31, **कटं 1**, 5, 110. कटकेषु I, 2, 35.कटाग्निना 11, 2, 53. कण II, 10, 56. IV, 5, 22. काणेशं 111, 2, 11. कण्टक I, 10, 28. कण्डे I, 5, 7. कणुणाभिः I. 5, 18. कथं I, 5, 123. II, 4, 15. IV, 3, 1. 4, 1. कथांचेत् IV, 5, 20. कदाचन II, 7, 26. III, 7, 11. कदाचित् I, 5, 101. II, 3, 17. कदर्याय I, 5, 81. कनीयान् II, 6, 32. 10, 8. कन्द्र 11, 7, 7. III, 2, 3. 3, 8. ।

्र **कन्द्रमूलभक्षाः** III, 3, 3. कन्या IV, 1, 17. कन्यां IV, 1, 12. 13. कन्यादानं I, 11, 2. कन्याद्वणं II, 1, 44. कन्यावते I, 11, 4. कन्यासु I, 5, 94. कपाल II, 5, 37. कपालाf I, 4, 7.कपाली II, 1, 3. किपश्चल 1, 5, 133. कार्पलः II, 6, 30. कपोत 1, 5, 133. **कपोतवत्** III, 2, 12. कपोता III, 2, 12. कमण्डलुं I, 3, 4. II, 5, 1. 10. 12. a2. III, 1, 8. 2, 5. कमण्डलु: I, 4, 16, 20, 5, 53. कमण्डलुचर्या ।, -, 1. कमण्डलुना 1, 4, 17, 22. कमण्डलूद्केन I, 4, 14. कमण्डली , 4, 6. **करणं** I, 6, 37. करण**रोषेण** 11, 8, 13. कराङ्गष्टेन II, 8, 11. करास: II, 6, 34. करिष्यन् IV, 5, 3. करिष्यामि II, 8, 7. करोत II, 1, 34. IV, 2, M. करोति I. 2, 57. 4, 14. H,

31. II, 1. 12. III, 1, 13. 2, 2. 3. 4, 4. IV, 1. कर्णिभि: I, 10, 10. कर्णे I. 4. 2. कर्तप्रस्य I, 10, 38. कर्तारे I, 1, 15. कर्तब्यं I, 4, 16. II, 3, 59. कर्तारं I, 10, 30. कर्तार: I, 7, 17. कर्त IV, 5, 30. कर्म I, 1, 16. 2, 7. 4, 14. 7, 12. III, 10, 5. IV, 2, 13. कर्मकरणं II, 2, 75. कर्मकृतं III, 6, 6. कर्मणः IV, 6, 10. **कर्मणा** II, 5, 3, 6, 32, 10, 8, III, 10, 2. IV, 7, 4. कर्मणां I, 10, 4. IV, 7, 10. 8, 10. कर्मणि II, 3, 14. IV, 2, 14. कर्मदण्डै: II, 6, 25. कर्मिस: HII, 6, 1. IV, 5, 1. कर्मयुक्त: I, 5, 75. कर्मवाद: II 6, 11. 31. कर्मसाधने IV, 8, 18. कर्मस्र II, 3, 59. कर्माण II, 5, 31. 6, 28. III, 5, 8, 8, 37. IV, 6, 8. कर्मादि<u>ष</u> III, 7, 16.

कर्पण 1, 11, 15.

कर्षणं I. 6, 17. कर्षन्ति I, 5, 84. कर्षी II, 2, 73. III, 2, 2. कहिंचित् II, 2, 57. कलशै: I, 5, 126. कलिकान I, 1, 30. 31. कलवाभि: I, 5, 14. कल्पं III, 5, 1. कल्प: III, 7, 9. कल्पते II, 7, 28. 10, 71. कवातियङ् II, 1, 34. IV, 11. कब्यवाहनाय II, 8, 7. कश्यपः 1, 11, 20. कांक्षेत IV, 1, 15. काक I, 10, 28. काकोच्छिष्टोपहतं III, 6, 7. काण्डर्षीन् II, 5, 27. काण्वं II, 5, 27. कात्यः I, 2, 47. कानीनं II, 2, 32. कानीनः II, 2, 24. कापोतवृत्तिनिष्टस्य IV, 5, 28. कापोता 1II, 1, 5. 2, 12. काम II, 3, 21. काम I, 2, 30. 5, 81. II, 1, 25. 2, 77. 4, 15. III, 8, 36. काम: III, 4, 4. कामकामाय II,1,33.IV,2,10. कामयते III, 8, 36. कामवादी I, 5, 86. कामा: IV, 6, 10. कामात् 11, 2, 30. कामान् 1V, 5, 1. 6, 10. कामाभिद्रग्धः II. 1, 33. IV, 2, 10. कामाय III, 4, 4, 8, 35. कामावकीर्णः II, 1, 33. IV, 2, 10. कामेन III, 4, 4. काम्यानां IV, 7, 10. कायं II, 1, 17. कारयाति III, 4, 4. **कारयेत्** 1, 5, 93. 11, 1, 3. कारस्करान् 1, 1, 30. **कार**ी, 5, 80. **कारुहस्तः** I, 5, 48. कार्पासिकानि . 6. 10. कार्य II, 6, 27. कार्यः 11, 5, 19. कार्या IV, 8, 2. कार्याणि II, 3, 6.). IV, 7, 3. कालं I, 1, 16, 5, 47, 11, 23. 33. II, 5, 25. III, 9, 7. काल: I, 5, 46. कालकवनात् I, 1, 25. कालभेदेषु 1, 6, 50. कालरात्रीं HI, 6, 6.

। कालविभागद्याः II, 3, 56. कालवतयुक्तस्य II, 10, 55. कालाः III, 10, 16. कालात् I, 6, 20. काले II, 10, 22. III, 2, 11. 3, 20. कालेकाले I, 7, 27. कालेन III, 9, 7. IV, 7. 3. काशं 1, 5, 5. काश्यपं II. 5, 26. काषायकटुकाश्रयां III, 3, 21. काषायवासाः 11, 6, 23. 8, 16. काषायवासोवर्ज III, 2, 14. काष्ट्रं 1, 5, 68. 7, 20. काष्ट्रां 1, 3, 13. काष्ट्रात् II, 6, 2. काष्ट्रानां I, 6, 24. **南** I, 6, 4. किञ्चित् I, 2, 7. 4, 3. IV, 8, 4. किल्बिषं II, 1, 16. किल्बिपात II, 1, 16. 5, 14. **कीट** H, 7, 5. कीर्तिताः I, 4, 9. कीलालं II, 5, 30. कुकट I, 8, 8. **5582**: I, 8, 12. 9, 14. कुक्कटस्करं I, 5, 129. **कुञ्जर** I, 2, 35. कुटी II, 1, 8, III, 1, 13. ः

कुणपस्पृष्टानां I, 5, 42. **क्रण्डपायिनां** I, 6, 30. **क्रतपानां** 1, 5, 33. क्रथहारं III, 1, 8. **कुदालेन** III, 2, 3. कुम्भीधान्याः I, 1, 5. **क्रुब्ते** I, 1, 31. II, 1, 52. 2, 36. 8, 1₆. कुर्यात I, 4, 9. 17. 5, 85. 6, 4. 49. II, 2, 21. 3, 7, 6, 3. 6. 27. 7. 4. III. 1, 14. 6, 11. 10, 4. 6. **कुर्यु:** 11, 1, 37. **कुर्वते** I, 3, 12. 5, 94. II, 6, 36. कुर्वन् [, 1, 21, 4, 18, 11, 2, 19. IV, 5, 5. 6, 4. 8, 2. कुर्वीत I, 4, 14. 5, 113. 116. II, I, 7. **कुर्वीरन्** II, 3, 4. 5. **ਭੂਲ** I, 1 , 21. कुलक्रवर्जाः I, 5, 132. कुलकाः I, 5, 132. कुलसङ्ख्यां I, 5, 84. कुलानि I, 5, 82. 84. कुले I, 10, 12. क्रश II, 3, 51. **कुश्**लः I, 5, 47. कुशवारिणः IV, 5, 13. कुशञ्यूतानः I, 6, 42.

कुशस्तम्बे I, 4, 2. **कुर्शालवान्** 1, 5, 80. **कुद्दीः** I, 4, 3. कुशोदकं 1, 5, 123. IV, 5, 10. 11. 12. 14. 25. कुसिन्ध I, 10, 18. **कुसीदं** 1, 5, 77. कूप 1, 5, 55. कुपं II, 3, 47. क्रपात II, 3, 7. कूपान् II, 3, 6. क्रश्माण्डै: II, 1, 58. III, 7, 1. क्रुसगण्डचः III, 10, 11. IV, 3, 7. 7, 5. क्रच्छं 11, 1, 7. 17, 5, 11. 16. क्रच्छः I, 5, 138. II, 1, 60. 64. 65. 2, 49. IV, 5, 6. 7, 13, 15. कृष्ड्याद्वाराश्रं III, 7, 10. कुच्छुद्वादशरात्रेण $\mathbf{II}, \mathbf{1}, \mathbf{39}$. क्र**च्छां** III, 3, 21. क्रच्छातिक्रच्छः II, 1, 67. IV, 5, 9. क्रच्छातिक्रच्छादीन् II, 2, 51. कृच्छातिकृच्छी II, 2, 65. III, 10, 18. **कृच्छान्** 11, 1, 22. कृच्छाब्द्पादं II, 1, 18. 38. कुन्द्रे II, 1, 68. **कृजुष्व पाजः** III, 6, 13.

कतं II, 4, 18, 5, 3. III, 1, । कृष्णाजिनेन III, 4, 6. 13. 4, 4. 6, 5. 6. 7, 14, IV, 1, 4.

कतः IV, 7, 8.

कृतवैश्वदेषः II, 3, 18.

कतात IV, 5, 26.

कृतानां I, 1, 32.

कृतानि III, 9, 10.

कृताञं II, 3, 20.

कुत्रिम: II, 2, 21.

क्रिमी II, 2, 31.

कृत्वा I, 4, 2. 7. 5, 9. 110. 126. II, 1,3. 33.41.2, 10, 5, 12. 8, 7. III, 4, 3, 7. 7, 11. 8, 8. IV, 2, 10. 13. **5**, 31, 6, 8.

क्रपया IV, 5, 32.

ह्यासः I, 5, 86.

कृषि I, 10, 4.

कृषि I, 5, 85.

कृषिः I, 5, 85.

कृषिविनाशाय I, 5, 85.

5.60 I, 2, 15, IV, 5, 26.

कुणां I, 1, 42.

कुष्णकेश: I, 2, 6.

कृष्णाः I, 1, 28.

कृष्णाजिनं I, 10, 21. III, 1, 8. 2, 5.

कृष्णाजिनादीनां III, 1, 14.

कृष्णाजिनानां 1, 5, 32.6, 13.

कृष्णै: II, 1, 57.

कृष्या I, 5, 84. फे**त** II. 5, 23.

केन IV, 8, 4.

केवलं II, 10, 53, III. 3,

13.

केवलेषु IV, 1, 6.

केवलाघः 1I, 7, 16.

केवलादी 11, 7, 16.

केश I, 3, 7. II, 1, 70. 7, 5.

10, 11. III, 1, 8. 21. 7,

6. 8, 2 IV, 5, 3.

केशवं II, 5, 24.

केशवपनवर्ज II, 1, 71.

केशान II, 1, 15.

कोट्यां I, 5, 79.

कोपिताः III, 9, 10.

कोश I, 10, 3.

कौहाली III, 1, 5. 2, 3.

कौपीनाच्छादनाः IJ, 6, 21.

कौमारे II, 2, 46.

कतुं II, 6, 10.

क्रमशः IV, 5, 6.

क्रमेण I, 2, 13.

क्रव्यादाः I, 5, 128.

किमि: I, 5, 123. II, 1, 52.

किमिद्धः I, 5, 12 ·.

कियते IV, 8, 10.

किया IV, 8, 3.

कियां IV, 8, 1. 2. कियाः IV, 7, 1 8, 13. **क्रियाभ्यः** I, 2, 57. कियारमंभे II, 3, 57. **क्रियेरन्** III, 10, 17. कीडार्थ I, 1, 14. कीतं II, 2, 32. **कीतः** II, 2, 26. कीता I, 11, 20. कुध्येत् I, 7, 30. **秀** II, 5, 6 **फ्रोध** I, 1, 5. II, 3, 21. क्रोधतः IV, 5, 4. कोधवशे II, 8, 15. क्रिश्नं I, 7, 20. क्रिश्नवासाष्ट्रतः 1V, 2, 8. क्रिकायाः I, 6, 18. क्रीब II, 2, 17. 39. **क्रीवं** II, 2, 27. काचित् 1V, 8, 10. श्रणात IV, 6, 5. **क्षता** I, 9, 6. **क्षतायां** I, 9, 11. क्षत्रधर्मे II, 1, 16. **क्षत्रधर्मः** II, 2, 70. क्षत्रधर्मानुगती I, 11, 12. क्षत्रधर्मेण $\Pi, 2, 69$ **क्षत्रस्य** I, 10, 3, 11, 12. **क्षात्रिय** I, 8, 1. II, 3, 11.

क्षात्रियः I, 5,18. 9,4.II, 1, 20.

क्षत्रियवधे I, 10, 21. क्षात्रिथवधेन I, 10, 27.**क्ष**त्रियातु I, 4, 9. 9, 4. 8. क्षात्रियादीनां I, 10, 19. **क्षत्रियायां** I, 9, 2. 6. 7. **शत्** I, 8, 8. 9, 10. **क्षत्रे** I, 10, 3. **क्षपाः** IV, 2, 7. **आं** I, 2, 17. **क्षापवित्रं** IV, 7, 5. **आर** IV, 1, 7. **क्षाराभिः** I, 5, 14. क्षिप्रं III, 9, 17. IV, 5, 1. **क्षीयते** III, 10, 5. **भीर** IV, 6, 5. क्षोरं I, 5, 128. IV, 5, 11. 12, 14, 25. **क्षीरस्य** IV, 5, 13. **क्षीरेण** II, 1, 21. **श्चद्रसमि**धां I, 6, 23. **क्षेत्रजं** II, 2, 31. क्षेत्रजः II, 2, 17. क्षेत्रे II.2, 17. 36. III, 10, 13. क्षेत्रेषु III, 2, 9. 11. 12. **क्षेमं** II, 10, 49. **क्षेमप्रापणं II**, 2, 76. क्षेष्ठा II, 8, 12. क्षे**ष्टाः** II, 8, 12. क्षीमवत् 1, 5, 40. श्लीमाणि I, 6, 10.

Вно---

सीमाणां I, 5, 35.

ख

बद्दाक्ती II, 1, 3. बहुमर्जा: 1, 5, 131. बहुा: 1, 5, 131. बनति III, 2, 3. बनन I, 7, 6. बननात् 1, 6, 19. बर II, 3, 54. बलक्षेत्रेषु I, 5, 55. बलु I, 1, 5, III, 10, 2.

ग

खानि I, 5, 21.

गङ्गायमुनयोः I, 1, 26. गच्छति I, 5, 65. 10, 30, III, 1, 20. IV, 2, 21. गच्छन् II, 2, 1. गच्छन्तं I, 2, 39. गच्छन्तं i, 3, 13. 5, 84. गच्छेत् I, 4, 23. II, 1, 14. 15. 3, 35. 56. IV, 1, 23. गज II, 3, 54. गणं IV, 8, 15. गणाच्यति III, 6, 20. गणान् III, 6, 20. IV, 8, 6. 7. 8. गणाकं III, 6, 10.

गणी IV, 7, 5. गतः 11, 10, 32. 59. गतप्रजा 11, 2, 63. गतप्रस्थागता IV, 1, 18. गताः IV, 6, 9. गताभिः I, 5, 18 गतिः I, 1, 13. गत्वा I, 1, 30. 5, 126. II, 1, 44. 2, 67. 68. 4, 2. 5, 1. 6, 19, 10, 16, III, 4, 7. 5, 2. गन्तं II, 2, 77. गम्ध I, 2, 25. 5, 57. गन्धवारां IV, 5, 12. गन्धर्काः II, 2, 58. गन्धे: II, 8, 7. गमनागमनं I, 11, 21. गमने II, 2, 65. गमयति II, 10, 10. गरगी: IV, 8, 1. गरीयस्य IV, 1, 2. 2, 2 गरीयांसि IV, 1, 1. 2, 1. गरुत्मन्तं II, 5, 24. गर्ते II, 3, 48. गर्दभं 11, 1, 30. गर्दभचर्मवासाः II, 1, 3. गर्भमाससम्मिताः [, 5, 117. गर्भस्रावे I, 5, 117. गर्भादिसङ्ख्या I, 2, 8. गर्मिणी II, 2, 25.

गर्भिण्ये II, 3, 50. गर्हितः I, 5, 79. गवां I, 5, 126 · II, 3, 54. 58. गवानते I, 0, 35. गवार्थे II, 2, 71. **गवे** II, 3, 50. गच्यात् II,5, 138. गब्ये I, 5, 139. गां II, 1, 57. 3, 38. III, 8, 31. गात्राणि I, 5, 2. III, 1, 23. गार्था I, 1, 27. II, 2, 79. गान्धर्वे I, 11, 16. गान्धर्वः I, 11, 6. गायत्री I, 2, 12. IV, 6, 1. गायत्रीं II, 5, 27. IV, 1, 28. 4, .. गायत्रशा IV, 5, 1.3. 31. गार्हपत्यं I, 7, 26. II, 10, 18 20. गाईपस्यः II, 10, 46. गार्डपत्ये II, 10, 18 25. III, 1, 20. गिरं II, 2, 58. गीत I, 11, 23. 2, 25. गड़ I, 5, 140. गुणवते II, 3, 12. IV, 1, 12. गणवान II, 2, 12. 13. गुणहीनं IV, 1, 16.

गुणहीनाय IV, 1, 12.

गणाः IV, 1, 27. गृप्तचे I, 10, 2. गुरव: III, 9, 10. गुरुं III, 6, 1. गुरु: II, 1, 22. गरकले II, 1, 47. गुरुणा I, 2, 30. गुरुतल्पग: II, 1, 12. गुरुतल्पगमनं I, 10, 18. III, 5, 6, 6, 18. गुरुतल्पी II, 2, 68. गुरुपत्नी: II, 5, 29. गुरुपक्तीनां I, 2, 34. गुरुप्रयुक्तः II, 1, 22. गुरुप्रसाद: IV, 4, 10. गुरुभि: II, 2, 62. गुरुश्रूश्रवा III, 10, 14. गुरुश्रुश्रेषी II, 6, 15. गुरुषु III, 10, 17. गुरुस**सी** II, 1, 44. गुरुसङ्करिणः II, 3, 9. गुरूणि III, 10, 17. गरून II, 5, 29. गरोः I, 2, 36. II, 1, 25. 2, 68 7, 21. 10, 60. गुर्वर्थ II, 3, 19. गर्वीसकी II, 1, 44. गुल्म III, 3, 5. गुरं VI, 6, 3. 8, 5. गुळ: I, 5, 142.

गृहजं II, 2, 31. गृहजः II, ?, 22. गुढोत्पन्न. II, 2, 22. गृहं I, ₄, 22. गृहद्वारि I, 5, 110. गु**रद्वारे** 111, 2, 6. गृहस्थ: II, 6, 14. 7, 24. गृहस्थस्य II, 7, 22. 10, 53. गृहात् I, 4, 22. IV, 1, 22. गृहान् III, 1, 7. गृहीत्वा II, 10, 18, III, 10, 10. गृहे II, 2, 22 गृहाति I, 4, 13, 18, II, 4, 20. 10, 37. III, 2, 2. गृहीयात् I, 4, 7. 10, 11, 12. गृ**द्धीयाताम्** 11, 2, 71.गृह्य I, 4, 9. 5, 79. II, 5, 1. · IV, 5, 12. गो IV, 5, 5. 6, 4. 7, 9. मो: 111, 8, % गोचर्ममात्रं I, 5, 59. III, 9, 4. गोतृप्तिः I, 5, 57. गोत्र II, S, 6. गोत्रभाजः II, 2, 32. गोदोहनमात्रं II, 10, 44. गोधा 1, 5, 131. गोनिष्कान्तानां III, 6, 20गोपाय III, 2, 6. गोपायति II, 4, 23.

गोभिः I, 5, 84. 6, 19. गोमयं I, 5, 74. 123. IV, 5, 11. 12. 14. 25. गोमयेन I, 5, 30, 6, 42, III,9, 4. गोमहिषीरक्षणं II, 1, 1.4. गोमिथुनं I, 11, 4. गोमूत्रं I, 5, 123. IV, 5, 11. 12. 14. 25. गोमूत्रभागः IV, 5, 13. गामुत्रादिभिः IV, 5, 16. गोमूत्रे I, 6, 38. IV, 6, 5. गोरक्षकान् I, 5, 80. **गोवधः** I, 10, 23. गोवालरजा 1, 5, 31. गोवाहै: I, 6, 41. गोविन्दं II, 5, 24. गोशकृत् I, 6, 56. गाशकुद्गस्मिभः I, 5, 26. गोश्वाजावयः $\Pi, 2, 9$. गोष्ठ III, 10, 13. गोष्टं II, 5, 2. गोष्ठगतं I, 5, 55. गोसवेन 11, 2, 4गोसहस्रं I, 10, 21. गौ: III, 10, 15, IV, 4, 3. गीतमः I, 1, 23. II, 2, 70. गौरसर्षपकल्केन I, 5, 35. **ब्रान्थ:** II, 7, 9. ब्रहणं I, 11, 4.

प्रहणान्तं I, 2, 4. प्रामं II, 3, 51. 6, 17. 10, 64. III, 2, 6. प्राममध्ये IV, 1, 22. प्रामयाजनं II, 1, 44. प्रामसीमान्ते II, 10, 13. III, 1, 13. प्रामात् III, 9, 4.

ब्रामान्ते II, 10, 13. III, 1, 13.

ब्रामे II, 3, 52.

ब्राम्याः I, 5, 127.

प्रासं IV, 5, 8.

प्रासः III, 8, 44.

ब्रासा: II, 7, 22. 10, 53.

ग्रासाञ्डादनैः II, 2, 38.

ब्रासान् III, 8, 22.

म्रीष्मः I, 2, 11.

घ

घनायाः I, 6, 16. घमोंच्छिष्टे I, 6, 30. घत IV, 1, 7. घतं I, 5, 126. II, 1, 35. 63. 5, 30. 10, 60. III, 6, 5. 10, 15.

धृतप्राशनं III, 10, 12. **धृतस्य** IV, 5, 13. **धृतेन** IV, 8, 17.

घते: IV, 6, 4.

धृतीद्नेन 1 V, 7, ७.

घोरे I, 11, 21, इतः II, 1, 6. झन्ति I, 11, 21. झाण IV, 1, 4. 5.

च

च I, 1, 8. चकार II, 6, 30. चक्रम IV, 3, 6. चक्रचर III, 1, 1. चक्रचरत्वम् III, 1, 3. चक्रचरत्वम् II, 2, 35. चक्रवाक I, 10, 28. चक्षु: I, 7, 3 i. II, 1, 38. 5, 13. 6, 8. III, 8, 21. 9, 16. IV, 1, 5. चक्षुण IV, 1, 4. चक्षुण IV, 3, 5, चण्डाल I, 5, 54. चण्डाल I, 5, 54.

ਚਾਤਾਲ: I, 9, 6.

चण्डालाः I, 8, 8. चण्डाली II, 2, 67.

चण्डालीव्यवायः II, 2, 66.

चतस्राभिः 11, 5, 12.

चतस्रः I, 8,2 III, 7,11. IV, 2,4.

चतुरः III, 9, 17, IV, 5, 18. चतुरश्रं III, 9, 4.

चतुर्गृहीतं II, 10, 18. III, 1, 10.

चतुर्णाम् II, 2, 9. चतुर्थ 2, 10, 55. **चतुर्थम्** III, 8, 10. **चतुर्थः** I, 2, 57. चतुर्थकालः II, 1, 42. चतुर्थकालाः II, 1, 41. **चतुर्थे** IV, 1, 15. चतुर्दश III, 8, 22. चतुर्दशी I, 11, 40. चतुर्था I, 2, 57. II, 6, 11. **चत्रिः** I, 6, 19. चतुर्भ्यः II, 1, 47. चतुर्मुखं II, 5, 20. चतुर्विशति I, 2, 🤄 चतुर्विदात्यहः III, 7, 7. 10, 16. चतुर्विशात् I, 2, 13. **चतुर्होत्रा** III, 7, 15. चतुश्चके I, 6, 30. चतुष्पथे IV, 7, 7. चत्रात्राः II, 1, 65. चत्वार: 1, 8, 1. 10, 36. 11, 10. II, 6, 11. 13. 31. III, 8, 11. **10**, 16. चन्द्रमसं II, 5, 20. III, 8, 18. चन्द्रमाः IV, 5, 21. चन्द्रस्य IV, 5, 20. चमसः I, 4, 20. चमसपात्राणां I, 5, 44. चमसे III, 8, 10. **चरणं** IV, 2, 17.

चरणवतः II, 8, 6. चराति I, 2, 57. 58. 5, 87. III, 10, 3. चरते II, 10, 30. चरन् II, 1, 3. IV, 5, 21. चरन्तं I, 2, 57. चरन्ति II, 1, 32.6, 34.8, 10. चरितं II, 1, 35. चरितानिर्वेशम् II, 1, 37. चरित्वा II, 1, 35. 38. III, 8, 34. चरेत् 1, 2, 17. 57. 4, 17. 10, 26. II, 1, 7. 18. 22. 2, 50. 51. 7, 24. III, 4, 1. 7, 10. IV, 5, 19. चरेयुः II, 1, 49. चर्मणाम् I, **5,** 37. चर्ममयः I, 1, 11. चर्यताम् I, 11, 3चर्षणीधृतः II, 4, 11. चलत्तन्दी I, 5, 86. चातुर्मास्यानि II, 2, 76. III, 7, 15. चातुर्वैद्यं I, 1, 8. चात्वालोत्करी 1, 7, 15. चान्द्रमसी III, 8, 9. चान्द्रमसीभिः III, 8, 18. चान्द्रायणं 1, 10, 26. II. 1 7. 2, 50. 65. III, 8, 32.

10, 18. IV, 5, 17. 21.

चान्द्रायणकल्पं III, 8, 1. चारणदारेषु II, 2, 56. चालयान्त II, 2, 56. चिकित्सेत II. 1, 26. चिति I, 5, 52. 122. चित्तम् I, 4, 17. चित्रम II, 5,13.25.10,34.45. चित्रग्रप्तं II, 5, 25. चित्रवाससः I, 6, 9. चित्रासङ्ग्याः I, 6, 9. **चिलिचिम**: I, 5, 134. चीरचर्मजलप्रियः III, 3, 19. **चीरवासाः** III, 9, 2. चीराजिनवासाः II, 6, 17. चीर्णवतः III, 5, 8. चेत् I, 5, 22. चेतसा IV, 7, 2. चेलवत् I, 5, 37. चेलानाम् I, 5, 36. **चैत्यवक्षं** I, 5, 52. चोरस्य III, 6, 10.

छ

छत्रं I, 3, 6. छत्रधारण I, 2, 25. छन्दांसि II, 5, 27. छागस्य I, 4, 2. छान्दसं III, 9, 9. छेदन I, 7, 6.

च्यवंत II, 2, 1.

ज

जगतः II, 7, 10. IV, 5, 21. जगतीभिः I, 2, 12. जघनार्धात् III, 4, 7. जघनेन I, 7, 23. 26. जघन्यसंवेशी I, 2, 22. जदिल: II, 6, 17. ज़र II, 2, 39. जन: II, 5, 12. 20. 10, 32. जनक II, 2, 34. जननमरणयोः I, 5, 90. 103. 11, 39. जनने I, 5, 105. जनयति II, 1, 49. जनयितुः II, 2, 34. 36. जनयेत् II, 2, 62. जनर्षीन् II, 5, 27.जनसम्भारां III, 3, 21जनान II, 4, 11. जन्मतः II, 9, 4. जप II, 8, 16. IV, 5, 2. 3. 5. जपं IV, 5, 31. जपः III, 10, 10. जपति I, 7, 31. III, 2, 6 8 19. 21. जपन् IV, 6, 4. जिपत्वा II, 7, 4. III, 2, 6. जपेत I, 4, 6. II, 3, 8. 7, 27. 10,61.IV, 2, 7.8,15.17. जप्याः IV, 6, 1.

जयाते II,6,8.9,6.III,5,7. 8. जयन्तं II, 5, 22. जयप्रभृति II, 8, 19. III, 4,5. 7, 12. 8, 17. जयेरन 11, 2, 48.जर्तिलादीनाम् II1, 2, 15. **जलं** I, 5, 52, 55. जलपवित्रं II, 10, 12. 32. जलवत I, . 15. **जलान्तरण** I, 4, 15 जलाभ्याशे III, ¹, 3. जले IV, 5, 30. जल्पन् I, 5, 15. **जहि** 11, 1, 15. जागार्ति II, 10, 20. जायत: IV, 3, 6. जात I, 10, 12. II, 2, 15. जातः 1, 5, 142. 8, 13. 9, 11. II, 2, 4. 25. 27. 29. जातवीर्यः 1, 2, 34. जातवेदः 1, 4, 2. जातान I, 10, 34. जातिमात्रोपजीविनाम I, 1, 10. जानाति II, 7, 20. जानीयात् III, 9, 7. जान्बन्तरा I, 5, 9. जान्वोः I, 2, 28. जायते I, 2, 7. 5, 57. 121. II, 6, 35. 9, 7. 10, 30. IV, 1, 26

जायमानः II, 6, 35. 9, 7. III, 8, 10. **जाया** I, 5, 53. जितान्द्रथ: II, 9, 3. 10, 16. जीवितस्य 1, 2, 5. **जीवेत्** II, 2, 69. ज्र**गप्सेत** III, 7, 8. ज़ुषन्ते 1, 5, 62. 6, 1. . ज़र्थ III, 1, 15. ज़ह्रयात् I, 4, 6, 10, 39. II, 1, 38. 7, 17. 8, 8. 10, 22. III, 6, 2. 15. 7, 1. 16. 9, 4. जुह: II, 6, 8. ज़होति II, 1, 33. 7, 3. 8, 7. 10, 18, 48. III, 1, 10. 8, 8. 28. IV, 2, 10. 8, 6. जहोंमि II, 7, 3. 8, 12. जु**हाति** IV, 8, 8. जहन् II, 2, 1. IV, 6, 4. 7, 6. जैहाचम् II, 2, 78. हात:, II, 2, 22. III, 5, 8. **ज्ञातयः** II, 1, 35. **ब्रातिपत्नाः** II, 5, 29 श्वातीन II, 5, 29. III, 9, 17. **जातीनाम्** I, 2, 57. ज्ञानम IV, 1, 27. ज्ञानकतेभ्यः III, 5, 5. ज्ञानात् II, 2, 67. IV, 7, 8. श्वानेन I, 5, 2. III, 1, 23. **बायते** IV, 8, 12.

ज्येष्ठम् II, 2, 5. ज्येष्ठः II, 2, 4. 6. ज्येष्ठसामिकः II, 8, 2. ज्येष्ठसामां III, 10, 11. ज्येष्ठाः IV, 5, 24. ज्येष्ठांशं II, 2, 12. ज्येष्ठांशः II, 2, 9. ज्योतिः II, 10, 35. III, 8, 16. IV, 5, 12. ज्योतिषाम् I, 7, 31. III, 8, 21. ज्योतिष्टोमः II, 2, 76. ज्योतिष्मत्या II, 10, 51. ज्यातिष्मत्या II, 10, 51.

ड

डिहिक I, 10, 28. डेरिक I, 10, 28.

ज्यस्तर्सी II, **1**, 13.

त

तं I, 2, 57. तक्राणि IV, 5, 22. तक्षणं I, 5, 29. तच्छेषेण II, 8, 8. तज्जातवर्जं II, 2, 41. तण्डुलान् II, 1, 53. III, 2, 10. 3, 7. तण्डुलानां I, 6, 44. तत् I, 2, 44. ततः I, 4, 16. 5, 121. 7, 17.

II, 10, 14. III, 6, 2. IV. 1, 15. 26. 4, 6. 5, 9. 17. 88. 7, 4. तत्कालं I, 11, 25. तत्कृतं IV, 8, 4. तत्पत्न्यां I, 2, 38. तत्परिपूर्णनेत्रवदनः II, 3, 53. तत्परिहरणात् I, 5, 106.तत्पापं I, 1, 12. तत्पुत्रवर्जे I, 5, 95. तत्पुत्रे I, 2, 37. तत्पुत्रेषु I, 5, 114. तत्त्रत्ययं I, 5, 110. तत्प्रत्ययत्वात् 1, 11, 12. तत्र I, 1, 22. तथा I, 1, 17. तदनन्तरं II, 8, 14. तदनुमानकाः 1, 1, 6. तदर्भ II, 8, 13. तद्पत्यत्वं II, 1, 41. तदभावे I, 1, 7. 5, 99. 100. 11, 8, 3. तद्दश्मेषु I, 2, 8. तदा IV, 7, 2. तदाहार: IV, 5, 14. तक्रामी I, 5, 97. तिहेचसरोषः I, 11, 26. तहेशपिण्डं II, 7, 5. तद्भत् I, 1, 15.5, 71. II, 3, 60. 7, 15.

Вно.--уі

तहतेनात III. 1, 2. तिह्या I, 2, 49. तांद्विधेषु III, 7, 10. तनः II, 10, 26. तन्तं 11, १, ३६. तन्तः II, 1, 56. तन्त्रं II, 6, 34. तन्मनाः 11, 7, 6. तन्मासं IV, 1, 20. तन्वते II, 6, 34. तप: I, 5, 64. II, 5, 20. 6, **3**3, 36, 7, 24, 10, 32, III, 10, 10. IV, 1, 25. 30. **तपति** II, 10, 35. तपर्वीन 11, 5, 27.तपइशील: II, 6, 17. तपसा II, 9, 3. **तपासि** III, 3, 20. तपस्यं II, 3, 1. तपस्वी I, 5, 88. तपांसि III, 10, 14. तप्तकुच्छ: II, 1,63. IV, 5, 10. त**प्ते** 11, 1, 12. तप्तेन 1, 10, 18. **तप्यते** IV, 1, 25. तमः 11. 3, 9. 111, 4, 4. तमसः 11, 5, 13. 10, 51. 111, 4, 4. IV, 5, 21.

तमसा 111, 4, 4.

तमोमुदाः I, 1, 12. तयोः I, 2, 44. IV, 1, 21. तरित II, 10, 21. III, 5, 7. 8. 10, 8. IV, 2, 17. तरत्समन्दीयं II, 3, 8. तरत्समन्दीयैः IV, 2, 5. तरत्समन्द्यः 1V, 2, 4. **तरत्समाः** 1V, 3, 7. तरेत II, 3, 46. तरेम IV, 2, 17. तर्पयत II, 5, 30. तर्पयति II, 5, 15. 10, 32. 35. तर्पयामि II, 5, 16, 17, 18. 19. 20. 24 25. 26. 27. 28. 29. 10, 32. तर्पयित्वा II, 3, 2. तव 1, 10, 32. तस्मात I, 1, 13. तिस्मन् I, 1, 25. II, 2, 75. III, 8, 5. IV, 1, 20. तसी I, 2, 52. तस्य I, 1, 2. तस्यां 11, 2, 24. 25. 27. तस्याः II, 2, 16. तां 1, 2, 53. 11, 20. II, 1, 3. 5, 5. III, 9, 18. IV, 1, 22. ताः 1, 2, 56. 11, 2, 56. 111, 1, 4. 15. 1V, 6, 2. 7, 6.

तान् I, 5, 63. II, 4, 15. 6, 30. IV, 6, 10. 8, 17. तानि I, 1, 18. II, 6, 1.9, 4. 10, 60. III, 5, 7. तान्तः II, 4, 8. तापसः III, 3, 19. 20. तापेन IV, 1, 26. ताभिः III, 2, 9, 9, 10, 12, 13, 14. ताम्र I, 5, 27. **तारयति** II, 9, 8, 9, तार्पच I, 6, 12. तावत् I, 1, 28. 4, 12. 14. 5, 105. II, 1, 66. IV, 7, 3. ताबन्ते I, 11, 23. 33. II, 6. 8. III, 9, 7. **तासां** 11, 2, 58. 111, 1, 6. तासु I, 8, 6. तिसिरि I, 5, 133. तिथि: III, 8, 9. 29. **तिरस्कृत्य** I, 5, 68. तिਲ IV, 7, 9. तिलं III, 10, 15. तिलमिश्राः II, 8, 7. तिलसंसुष्टप्राशने $\Pi, \dots, 2$ 3. तिलादाने II, 8, 15. तिलान् II, 1, 53. IV, 6, 4. तिलाशनः IV, 5, 26. तिलै: II, 1, 52. 57. तिष्ठन् I, 5, 15. II, 4, 10. 8,

17. 10, 27. तिष्ठन्तं I, 2, 39, तिष्ठेत् I, 3, 11. तिसामिः II, 5, 12. तिकाः I, 8, 3 II, 1, 9, 8, 7, 8. III, 7, 7. IV, 5, 20. तीक्ष्णकाष्ट्रेन III, 2, 3. तीर्त्वा II, 10, 23. तीर्थे I, 5, 12. 110. 7, 15. II, 4, 2. 5, 1. 3. III, 4, 7. 5, 2. तीर्थानि III, 10, 13. तीर्थेन I, 5, 11. तीर्थेषु III, 5, 8. त I, 1, 9. तुलया I, 5, 79. तुलापुमान् IV, 5, 22. तुल्यं IV, 1, 13. 19. 21. तुल्याः 1, 5, 89. त्रल्यापकृष्टवधे I, 10, 20. तुष II, 3, 37. तुषधान्यवर्ज III, 3, 7...तुषविद्यीनान् III, 2, 10. तुष्टः II, 3, 18. तार्ष्टिदेवीं II, 5, 24. **तू**ळं II, 7, 15. तुष्णी II, 7, 4. III, 1, 15. तृण III, 2, 15. **तृणं** 1, 5, 68. 74. तृणकाष्ठं II, 1, 55,

तृणानां I, 6, 21. **ठणानि** I, 5, 54. II, 10, 20. त्रणै: I, 4, 3. तृतीयं III, 8, 10. IV, 3, 3. तृतीय: I, 1, 4. II, 1, 51. 67. IV, 5, 9. तृतीयांशहराः II, 2, 11. ततीयायां I, 8, 11. **तृतीये** II, 2, 16. तृप्यत II, 5, 30. ते I, 1, 11. **तेजसा** 11, 6, 33. तेन I, 2, 57. तेभिः III, 2, 16. 3, 2 '. तेभ्यः III, 6, 15. तेषां I, 5, 19. तेषु I, 5, 19. **a:** 1, 5, 89. II, 6, 36. III, 2, 16. 3, 23. **तैजसं** I, 5, 22. तेजसवत् I, 5, 38. **तैजसानां** I, 5, 26. 6, 35. **ਰੈਲ** IV, 1, 7. तेलसार्पेषी I, 6, 48. तैष्यां I, 5, 143. तोके III, 3, 13. तोयं I, 1, 15. तोयाद्वाराः III, 3, 9. 13.

ती IV, 6, 6.

त्यं II, 5, 13.

त्यक्त्वा II, 2, 27. **त्यजेत्** I, 5, 85. II, 2, 59. त्यागः II, 10, 41. IV, 8, 10. त्रयं IV, 5, 13. त्रयः I, 1, 8. 9. 11. I.I., 1, 65. 2, 19. 3, 4. 7, 23. III, 8, 12. 10, 16. त्रयीं II. 6, 36. त्रयीविद्यवृद्धैः II, 10, 57. **a** IV, 5, 22. **3:** I, 5, 5, 15, 16, 42, 70, 72. 1i0. II, 1, 28. 5, 1. 6. 10, 27. IV, 1, 28. 2, 11, 15, 4, 2, 3, 4, 5, 6, 7. 8. 5, 29. त्रिवण्डी II, 10, 40. त्रिनाचिकेतः Π , 8, 2. त्रिपुरुषं I, 11, 1. त्रिभि: II, 1, 41. 42. 4, 8: 6, 35. 9, 4. 7. 111, 7, 11. 8, 1 . IV, 1, 5. 26. त्रिम्धुः 11, 8, 2. त्रिरहः IV, 2, 15. त्रिरात्रं I, 5, 113. 1!4. 116. 119. 139. 11, 30. III, 6, 16. IV, 2, 8. 15. **त्रिरात्रेण** II, 1, 39. त्रिरात्रोपोषितः IV, 7, 4. त्रिविक्रमं II, 5, 24. त्रिषधः 1II, 9, 20.

त्रिवृत् I, 5, 5. II, 10, 13. IV, 5, 7. त्रिषत्या II, 10, 28. त्रिषत्याः IV, 2, 11. त्रिषवणं II, 1, 68. IV, 5, 4. त्रिषु IV, 8, 4. त्रिष्ट्रप् I, 2, 12. त्रिसमुकं IV, 5, 16. त्रिसुपर्ण: II, 8, 2. त्रिक्तिः I, 5, 12. II, 10, 26. त्रिहावी: IV, 6, 2. **क्रीणि I,5,56. IV, 1,13.15.19.** त्रीन् I, 10, 33. 35. II, 1, 22. 2, 10. 3, 7. 5, 12. 8, 21. III, 9, 6. IV, 5, 24. त्रेताग्निहोत्रमन्त्रान् II, 7, 27. त्रैधातवीयेन III, 1, 9. त्रैविद्यवृद्धेभ्यः ${
m I, 5, 100.}$ त्रचिकेषु I, 2, 9. त्रथयरान् II, 8, 6. **त्रशहं** I, 5, 143. 11, 24. II, 1, 48. 64. IV, 5, 6. 8. 10. **ऋधह:** III, 10, 16. **त्रयहान्** II, 1, 48 IV, 5, 9. त्वं I, 10, 3 .. II, 2, 80. III, 7, 11. 8, 19. त्वक II. 7, 5. III, 8, 16. IV, 1, 4. 5. त्वया II, 1, 35.

त्वरते IV, ं, ३०.

त्वरमाणः I, 5, 15. त्वष्टा II, 5, 17. त्वा II, 4, 9.

द

दंशमशकान् III, 3, 19.दक्षपितरः III, 6, 15. दक्षिणं I, 2, 26. 5, 5. 9.7, 13. II, 3, 59. दक्षिणतः I, 1, 17.18.II, 8,23. **दाक्षिणया** 11, 3, 62. दक्षिणा IV, 4, 10. दक्षिणाद्वाराणि II, 5, 17. दक्षिणापथाः I, 1, 29. दक्षिणाप्रतीच्योः II, 1, 14. **दक्षिणामुखः I, 5, 6**8. दक्षिणासु I, 11, 5. दक्षिणे I, 1, 2. 18. II, 7, 10. दक्षिणेन 1, 1, 25, 2, 26, 7,23. II, 10, 20: वण्ड I, 2, 41. वण्डम् II, 3, 28. III, 2, 6. 3, 16. द्रुड: II, 2, 54. दण्डाः I, 2, 16. दण्डान् I, 10, 20. दत्त II, 2, 31. दत्ते I, 5, 64. II, 8, 17. दत्तः II, 2, 20. दत्तस्य II, 8, 12. दत्वा I, 5, 65, 11, 4, II, 3,

17.10, 30. III, 3, 5. 6. 7. ददत II, 2, 58. 6, 8. ददत: II, 2, 80. ददाति II, 1, 54. III, 7, 11. दद्यात II, 1, 57. 2, 28. 3, 12. 15. 6, 5. 8, 9, III, 8, 31. IV, 1, 12. 4, 9. द्याताम् I, 5, 81. दधत III, 7, 11. 14 द्रधति IV, 2, 11. दिधि I, 5, 123 140. II, 10, 13.56.IV, 5, 11.12.14.25. दाधिकाव्या IV, 5, 12. दधिघर्मे I, 6, 30. दिधधानीसधर्माः II, 1, 50. दिधिधान्यां 11, 1, 50. दिधामेश्रम् III, 1, 19. **दधः** IV, 5, 13. द्भा IV, 8, 17. दन्तजननात् I, 5, 92. 93. दन्तधावनम् II, 3, 25. दन्तलग्नेषु I, 5, 20. दन्तवत् I, 5, 19. 20. दन्तसकेषु 1, 5, 19. दन्तान् II, 10, 57. दन्तानाम् I, 5, 40. दन्तै: II, 7, 7, 10, 57. हम्भ I, 1, 5. द्यापूर्वे II, 10, 50 **दरिद्रम्** I, 7, 31. III, 8, 21.

ं दरिद्रीकृत्य I, 2, 57. दर्प I, 1, 5. दर्भान् I, 7, 27 II, 4, 5. 5, 12, 10, 20. दर्भेषु II, 4, 5. 5, 12. **दर्भैः** I, 6, 30. दर्शनात् I, 2, 48. III, 2, 6. दर्शपूर्णमासाभ्यां III, 1, 14. दर्शपूर्णमासौ 1, 3, 6. II, 2, 76. III, 7, 15. दर्शयति II, 9, 7. **दश** 1, 4, 9, 10, 22, 35, 11, 18. III, 3, 15. IV, 8, 6. दशकृत्वः II, 4, 7. दशपणम् I, 10, 14. दशिभ: IV, 5, 27. **दशमे** II, 2, 59. **दशमी** III, 1, 6. दशमी III, 8, 9. दशरात्रम I, 5, 104. दशरात्र: I, 5, 103. दशरात्रात् I, 5, 104. दशहोत्रा III, 7, 15. दशांशान् 11, 2, 10. दशानां 11, 2, 6. दशावरम् II, 5, 12. IV, त. 18. **दशावरा** I, 1, 7. 8. दशवरां I, 4, 7. दशाहम I, 5, 105. 110. **दप्ट**: I, 5, 126.

दहाते I, 2, 50. दहनम् 1, 5, 28. 93. 6, 34 दहनात् I, 6, 19. दहेत् II, 1, 17. 2, 53. दह्यन्ते II, 7, 15. दाक्षायणयहें 1, 6, 30. **दाता** II, 1, 39. दातृथाजकपञ्चमाः $\Pi, 1, 39$ दान I, 10, 2. 4. दानम् 1, 10, 3, 11, 3, 60.8, 13. III, 10, 10. दानात् II, 1, 52. दानेषु II, 3, 59. दामोदरम् II, 5, 24. दायम् II, 2, 2. 10. दायविभागः 11, 2, 8. **दारवाणां** 1, 5, 29. **दारा**: II, 2, 55. **दारुणम्** III, 6, 8. दारुमय: I, 1, 11. दारुमयानाम् I, 6, 26. **दारुवत्** I, 5, 39. दाविंहोमिकीं II, 1, 33. IV,**2, 10**. दार्वीहोमाणां II, 6, 12. 31. दासी I, 11, 20. दाहात् I, 4, 2. दिग्धै: I, 10, 10. दिग्भगः III, 8, 10. विनेन IV, 5, 28.

दिनै: IV, 5, 27. दिवसात् I, 5, 104. दिवसे IV, 5, 30. दिवा II, 1, 28. IV, 3, 6. 5, दिवास्थानः IV, 5, 5. दिवास्वप्नशीलेन II, 2, 77. दिवि II, 9, 5. **दिक्यं** III, 9, 16. दिशं II, 5, 5. III, 9, 4. विशः III, 2, 6. विशां III, 2, 6. दिशि II, 5, 5. दिशो: II, 1, 14. **दीक्षाः** III, 3, 15. दीक्षित I, 5, 90. दीक्षितः I, 7, 29. दीक्षे 1, 7, 31. 111, 8, 21. दीनान् II, 7, 19. दीर्घ I, 2, 26. II, 3, 9. दीर्घसंत्रं I, 2, 55. दीर्घसोमेषु I, 6, 7. दुरनुगा I, 1, 13. दुरितानि 11, 2, 57. दुर्गन्धरसाभिः 1, 5, 14. दुर्गाः IV, 3, 7. दुर्जनवर्जिताम् 111, 3, 22. **दुर्बलाय** II, 3, 50. द्राभित्राः II, 5, 5. दुर्विचिन्तितम् 111, ७, ७.

दुश्चरितम् II, 5, 11. दुष्कृतम् II, 5, 3. III, 6, 5. दुष्क्रतानि I, 5, 88. IV, 2, 17. द्रष्टः II, 1, 6. दुष्टचेतसः II, 8, 14. दुष्यति 1, 1, :1. वृष्यन्ति 1, 5, 51. II, 2, 57. दुहितरम् II, 1, 54. दुहितर: II, 2, 44. दुहितरि II, 2, 15. दुहिता II, 2, 80. दुहितृगमनम् I, 1, 19. दुहित्रोः 11, 2, 79. दूषयेत् I, 4, 17. **रध्य** III, 1, 14. 18. IV, 5, 23. **रहा** 1, 7, 31. 11, 7, 5. 111, 8, 21. **देय:** II, 3, 50. दे**या** IV, 1. 17. **देयानि** III, 10, 15. देव I, 3, 12. 4, 21. II, 6, 17. III, 3, 20. देखं II, 5, 20. देवकृतं 1V, 3, 7. देवकृतस्य 17, 3, 6. देवगमं II, 8, 16. **देवगृहम्** II, 5, 2. देवताः I, 5, 64. II, 5, 15.

III. 2, 6. IV, 3, 5. देवतानि II, 5, 17. 18. देवताभ्यः III, 9, 4. देवतासु I, **७**, 15. देवत्वम् III, 9, 19. देवनिरश्रेयणी III, 9, 18. देवयशम् II, ७, 2. देवयज्ञ: II, 6, 1. देवयानाः II, 6, 13. देवरात् II, 2, 62. देवर्षिपितृतर्पणम् II, 3, 4. देवर्षीन् II, 5, -7. देवलोकान् III, 7, 16. देववत् II, 10, 33. IV, 8, 12. देवस्य II, 5, 20. .0, 14. IV, 5, 12. देवहितम् II, 5, 13. देवहेळनम् III, 7, 11. 14. देवा: I, 5, 56. 62. 63. 6, 1. 2. II, 6, 13, 10, 28. III, 6, 13. 15. 7, 11. 14. 9, 19. IV, 2, 11. देवान् I, 5, 86. II, 3, 2. देवानाम् III, 6, 18. हे**चे** II, 8, 21. देवेश्यः II, 6, 35. 9, 7. III, 1, 15. 9, 5. IV, 5, 5. देवै: II, 6, 30. III, 5, & देश I, 6, 50.

देशम् I, 5, 47. 125. 6, 46. देशकाली II, 8, 22. देशपति I, 11, 2 '. देशप्रामाण्यम् I, 1, 22. देशाः III, 10, 13. देशे I, 5, 9. II, 3, 21. 7, 2. 10, 45. देहि II, 5, 3, देहिनाम IV, 5, 23. **दैन्यम्** 11, 2, 78 **दैवम्** I, 5, 13. दैवः I, 11, 5. दैवत II, 7, 21. **दैवतम्** III, 9, 9. **दैवतानि** II, 5, 16. **1**9. देवात् I, 11, 18. **दैवानि** II, 5, 31. **देवे** I, 11, 20. दोषम् IV, 1, 13. 14. 19. 21. **दोषः** I, 2, 57. दोषनिर्णये I, 1, 32. **दोषवत** IV, 2, 13. **दोषविषात्** I, 5, 58. दोषाणाम् I, 1, 32. दोषेषु IV, 1, 1. 2, 1. दीहित्रम् II, 2, 15.द्यावापृथिवी II, ℓ , 13. चावापृथिवीभ्याम् III, 8<u>,</u> 9. **द्युतिम्** III, 8, 39. च्**र्यः** IV, 8, 12,

चतम् II, 1, 47. चौ: II, 8, 12. III, ं, 6. 6, 12. द्रव्य I, 6, 50. द्र**ब्यम्** I, 5, 47. द्रव्यप्रयोजनम् 1, 5, 47. द्रव्यसंविभागः II, 3, 19. द्रव्यालाभे II, 7, 27. द्रव्येण I. 11, 20. द्रपदादिवेन्मुमुचानः IV, 4, 4. द्रहोत् III, 3, 19 द्रोह II, 3, 21. इन्द्रम् II, 10, 20. ह्रयम 1, 11, 31. IV, 5, 13. द्वयोः II, 2, 18. द्वात्रिशतम् II, 7, 22: 10, 53. हादश II, 1, 2. 48.3, 52. III, 9, 10. 12. **1**3. 14. IV, 1.7.8.9.10.11.2,7, द्वादशकपालम् II, 10, 23. **द्वादशरात्रम्** 1, 10, 39 9, 17. द्वादशरात्रात् III, 5, 6. द्वादशरात्रीः III, 7, 7द्वादशर्चेन III, 7, 11. द्वादशाहम् II, 1, 48. 58. IV, 1, 7, 4, 15, 5, 6. हादशाह: III, 10, 16. द्वादशाहान् II, 1, 48.IV, 1, 9. Bno-vii

द्वादशाहानि IV, 8, 17. **ह्रादशीम्** III, 8, 9. ब्रादशे II, 2, 59. द्वादश्याम् I. 5, 111. हाभ्याम II, 4, 9. 11. 10, 34. III, 6, 13. 8, 11. 12. 13. **द्वाराणि** II, 5, 16, 18, 19, द्वाविशात् I, 2, 13. हि: I, 5, 16 **द्विख्रिरणः** I, 5, 132, **डिगोत्रः** II, 2, 18. ब्रिज: IV, 5, 3 20. 21. 28. 8, 7. ब्रिजन्मा I, 11, 32. **द्विजाः** I, 1, 1↓ **ब्रिजातयः** II, 3, 4. द्विजातिप्रवरात् II, 2, 29. **डिजातिषु**ः II, 10, 54. द्विजातीनाम् I, 4, 16. II, 4, 3. **डिजान्** IV, 7, 9. **हितीयम्** III, 8, 10. IV, 3, 3. 4. **ब्रितीयः** I, 1, 3. **द्वितोयस्याम्** III, 8, 26. द्वितीयायाम् I, 8, 10. **डितीये** Π , 2, 16. **द्विनामा** I, 1!, 32. **डि**पिता II, 2, 18. **ब्रिपितुः** II, 2, 19. ब्रिमुद्धः 1, 11, 32,

हिरकोपवोती I, 3, 5. हिरोता: I, 11, 32. हिविधम् III, 1, 22. 3, 4. हिविधाः III, 3, 4. हिपाः I1, 5, 5. हे 1, 8, 4. II, 1, 33. IV, 2, 10. हे छ I, 4, 7. II, 5, 5. हे प्यः II, 5, 5. हे प्यः II, 5, 5. हे प्यः III, 3, 1. हो II, 1, 45. 2, 10. 8, 21. III, 8, 13. 26. 9, 17 10, 16. IV, 5, 17. हफ्नतरासु I, 8, 7.

ध

धत्ते I, 2, 57. धनस्य IV, 8, 10. धनात् II, 2, 55. धनुज्यां I, 2, 14. धनेन I, 11, 7. II, 2, 5. IV, 8, 9. धन्यं III, 8, 38. धन्यन्तिरम् II, 5, 26. धन्यन्तिरमार्थदान् II, 5, 26. धन्यन्ति II, 3, 38. धर्मे I, 1, 12. 10, 15. II, 5, 25. धर्म: I, 1, 1. 14. II, 7, 21, धर्मकांक्षिणाम् III, 1, 1. धर्मकृत्येषु II, 1, 50. धर्मचारिणीम् IV, 1, 23. धर्मतः II, 1, 6. धर्मतन्त्रोपरोधात् I, 5, 66. धर्मपाठकः I, 1, 8. **धर्मराजम्** II, 5, 25 धर्मावित् I, 1, 16. धर्मब्यपेक्षया $\Pi, 2, 71.$ धर्मशास्त्रम् IV, 4, 9. धर्मशास्त्ररथाढढाः I, 1, 14. धर्मसंशयात् II, 9, 4. धर्मसन्ततिम् I, 4, 24. **धर्मस्य I**, 1, 9. 13. 10, 30. II, 6, 11. IV, 1, 27. 30. **धर्मान्** Π , 1, 49. धर्मार्थी I, 2, 49. धर्मेण I, 1, 6. **धर्मेप्सु**ः I, 5, 47. **धातुक्षयात्** III, 2, 13. भान्यं 1, 5, 55. III, 2, <u>6</u>. धान्यराजः III, 6, 4. धान्यानाम् II, 3, 54.**धारणा** 1, 5, 19. घारयमाणः H, 4, 5. 5, 12. **धारियत्वा** II, 5, 12, 10, 3?. III, 4, 7. **धारयेत्** I, 3, 3. 4, 16. II, 1, 3. 3, 28. 30. 10, **3**9. IV, 1, 6, 7. 8. 9. 10. 11.

14. 15. भाराः I, 5, 50. **धार्मिक**ः II, 3, 51. 4, 15, **धावन्तम्** I, 2, 39. धियः II, 10, 14. **धीमता** 1V, 7, 3. **धीमहि** II, 10, 14... **भूरम्** 1, 10, 7. धृताः IV, 1, 29. घेनुबरप्रदानात् $\Pi I,\ 4,\ 5.\ 7,$ 12. 8, 17. **भ्रेन्यनदुद्धाः** I, 10, 25, 26. ध्यायन् II, 7, 4. ध्यायेत् I, 4, 8. **धुवम्** III, 2, 7. **धुवा** II, 6, न. III, 1, 5, 2, 7. ध्रुवायाम् III, 2, 4. भ्वंसते II, 6, 36. ध्वजम् II, 1, 3. न 1, 1, 9. इत्यादि. नः I, 4, 7, II 2, 34. 3, 7. 5, 4, 6, 13, 32, 10, 8, 14,

25. III, 6, 15.

IV, 3, 6, 5, 7.

नक्षत्रनिर्देशः II, 1, 47.

नकुलादीनाम् I, 10, 28.

नकं I, 11, 34. II, 3, 45.

नक्षत्राणाम् III, 8, 39. नक्षत्राणि II, 5, 20. III, 2, 6.नभ्रत्राय III, 8, 9. नक्षत्रेभ्यः III, 8, 30. नक्षत्रेषु III, 5, 4, 6, 1. **नस** II, 7, 5. III, 1, 21. नखवापनम् I, 3, 7. 11, 1, 70. नखाप्रात् IV, 1, 25. नखानि Π , 10, 11. $\Pi\Pi$, 1, 8. 7, 6. 8, 2. **नगरे** 11, 3, 53. नग्नः II, 3, 44. निम्नकाम IV, 1, 12. नदीम् I, 5, 126. II, 3, 46. नभः II, 2, 77. नमः II, 5, 9, 6, 4, 8, 7, 10, **33**. III, 6, 12, 15. IV, 5, 5. **नमस्करोति** 11, 10, 35. **नयति** I1, 2, 35, 10, 9, 49. नरकम् $\Pi, 1, 9$. नरके I, 11, 21.नरेन्द्रस्य Π , 2, 6%. नव II, 1, 8, III, 1, 5. **नव:** III, 8, 10. **नवाभिः** ∭, 1, 1. **नवमात्** I, 5, 104.

नयमीं III, 8, 9.

नववृत्तेः III, !, 7.

नवश्राद्धम् III, 6, 10. **नवै:** I, 5, 126. नश्यात IV, 8, 7. नसुते II, 6, 34. नळ I, 6, 42. नाकम् Π , 9, 6. नाट्याचार्यता 🗓 1, 44. नातिसुहितः 11, 7, 8. नानार्थानि IV. 1, 1. 2, 1. नानावर्णः II, 2, 10. नाभिम् I, 5, 21. IV, 3, 5.नाभेः I, 5, 5, 75, 11, 31. **नाभ्ये** 1, 5, 76. नाभ I, 5, 79. II, 6, 30. III, 3, 4. 5. 6. 10. IV, 5, 15. नामधारकाः 1, 1, 11. नामनी II, 2, 19. **नारया** 111, 2, 2. नारायणम् II, 5, 24.नारी 1, 11, 20.नावेदावेत् II, 6, 33. नासाम्रप्रमाणा I, 2, 16,नासिके IV, 3, 5. नाास्तकाय 1, 5, 51.निक्षपणम् III, 2, 8. निगिरन् I, 5, 20. निग्रप्ताम 11, 2, 56. निम्राभ्यास्स्थ [11, 8, 15. निचयः III, 2, 8.नित्यम् I, 5, 48, 88, IV, 8, 14

नित्यः I, 4, 20. II, 6, 32. 10, 8. 9. नित्ययश्चोपवीती $\Pi, 2, 1$. नित्यस्वाध्यायी 11, 2, 1, नित्याः II, 3, 16. नित्योदकी II, 2, 1. निद्ध्य: II, 2, 37. निनयति II, 10, 29. **निनयेयुः** II, 1, 35. निन्धः I, 10, 30. निन्धते I, 10, 30. निपतनात् II, 1, 1 l. निपातने II, 1, 7. निबोधत IV, 6, 3. निमजाध I, 5, 110. II, 5, 7. निमन्त्रच II, 8, 6. नियच्छन्ति I, 2, 7. **नियताम्** IV, 1, 23. **नियतात्मा** IV, 5, 19. **नियमलोपः** II, 1, 19. नियमातिक्रमे 1V, 1, 23. नियमेत् IV, 1, 22. नियुज्ज्यात् II, 3, 14. निरङ्गुष्टम् II, 8, 13. निरवसाययन्ति Π , 2, 5. **निरसन** 1, 7, 6. **निरहङ्काराः** I, 1, 5. **निराहार**ः IV, 5, 26. **निराहाराः** III, 3, 14. 17.

निरिन्द्रियाः II, 2, 47.

निरीक्षेत II, 3, 31. निरुक्षति II, 5, 5. निरुद्धासु II, 3, 5, 7. निरुद्धे II, 7, 27. निरुपहतानि III, 2, 2. \pm निरोधात् ${
m IV},~1,~26.$ निर्गत्य III, 1, 13. निर्गन्ध III, 1, 22. निर्णिक्तम् 1, 5, 56. निर्णुदाति III, 6, 19. निर्णोद: III, 6, 4. निर्देग्धवृजिनेन्धनः IV, 7, 10. निर्दिशेत् I, 1, 16. IV, 1, 2. 2, 2. 3. निर्देशात् I, 6, 29.निधेनम् I, 10, 18.निर्मन्थ्य 1, 6, 49.निर्मन्थ्यः III, 8, 5. निर्हेप III, 1, 22. निर्वपति II, 10, 23. निर्वपामि III, 1, 15. निर्वापणम् III, 1, 14. निर्विशङ्केन I, 4, 16. निर्विशेषम् I, 11, 29. निर्वेशः II, 1, 45. 48. निगृहीतेन्द्रियक्रियः IV, 7, 6. निवर्तते II, 1, 50. निवर्तनानि III, 2, 2. | निवर्तनी ${
m III},\,1,\,5,\,2,\,1,\,2.$ निवर्तेत I, 10, 9.

निविच्य II, 7, 11. **निविष्टः** II, 7, 3. निवीतम् I, 5, 7. निवीती II, 5, 27. निवृत्त: IV, 7, 1. निवृत्तशरावसंपाते II, 6, 24. निवेदयते II, 10, 45. निवेदितम् II, 8, 14. निवेच II, 10, 45. निवेश II, 3, 19. निशासनः IV, 5, 5. . निशि II, 1, 33. IV, 2, 10. 8, 17. **निश्चयः** II, 2, 68. निषादम् II, 2, 32. निषाद: I, 9, 2. II, 2, 29. निषादात् I, 8, 11.9, 13.निषादेन I, 8, 13. **निषाद्यां** 1, 8, 13. 9, 14. निषिच्य 111, 6, 14.निष्कल्मषाः II, 2, 58.निष्कृतिम् I, 1, 31. II, 1, 6. निष्कृाति: II, 1, 6. निष्कयणानि III, 10, 10. **निष्टप्य** 1II, 1, 10. निष्पादयति 1II, 2, 3. निसृष्टायाम् 1V, 1. 18. निस्नावयाते II, 7, 10. नीयमानासु 1, 11, 5. नीरजस्का II, 2, 6%.

नीलम् II, 5, 25. नीवीम् I, 5, 74. नीहारे I, 11, 23. नुत्त I, 2, 25, 11, 23. न्रुपवर 11, 3, 56. **नूपाः** II, 3, 57. नैऋत I, 7, 6. **नैऋऋतः** 11, 1, 31. नैत्यकम् IV, 1, 24. नेष्पुरीष्यम् II, 1, 63. नी 1, 2, 35. नी: I, 5, 54. न्यश्चि II, 10, 20. न्यस्तम् II, 7,न्यस्तानाम् I, 6, 21. **म्यस्य** II, 10, 45. **न्युब्जति** III, 2, 8. प **पक्कं** IV, 6, 5. पक्चात् III, 8, 5. **पक्ष** IV, 8, 6. **पक्षयोः** IV, 5, 17. **पक्षिणः** I, 5, 133. पक्षिणी I, 5, 114. पाई III, 5, 8. 9, 17. पद्भिपावनाः II, 8, 2. पचमानका: III, 3, 2. 3. पच्छ: II, 10, 14. IV, 4,

6.

攻滅 I, 1, 9, 5, 131, 132, 133, 10, 35. II, 5, 14. 7, 3. 4. 11. 8, 22. 10, 47. III, 3, 9. IV, 5, 22. पञ्चगब्येन IV, 5, 14. पञ्चदशी III, 8, 10. पञ्चदशं III, 9, 17. पश्चवशी I, 11, 40. **पञ्चदशे** II, 2, 59. पञ्चधा I, 1, 17. **पञ्चनखाः** 1, 5, 131. पश्चामिः II, 5, 15. III, 6, । 13. IV, 5, 27. पश्चमं III. 8, 10. **पञ्चमहायहाः** II, 6, 1. पश्चमात् I, 6, 20. 8, 13. पश्चमापकी I, 5, 78. पश्चमाष्टमी I, 11, 13. पश्चमी III, 8, 9. पश्चरात्रं IV, 5, 14. **पञ्चविंशत** I, 4, 9. पञ्चविंशतिः I, 5, 78. **पञ्चविधाः** III, 3, 3. पश्चम् II, 3, 59. पश्चहोत्रा III, 7, 15. पञ्चाम्निः 11, 8, 2. **पञ्चानां** III, 1, 14. पठन् IV. 4, 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8.

पडेत् IV, 1, 28. 2, 15.

पणमानः II, 1, 54. पण्यं I, 5, 48. II, 1, 56. पताति II, 1, 49. 62. पतनीय IV, 1, 8. पतनीयवर्जेषु IV, 1, 9. पतनीयात् IV, 5, 24. पतनीयानि II, 1, 40. **पतनीयानां** II, 1, 51. पतन्ति I, 11, 21. पतिं IV, 1, 14. पतित II, 2, 41. पतितं I, 5, 1.22. II, 2, 27• पतितः II, 2, 67. पतितप्रवृत्तिः II, 1, 45. पाततस्प्रष्टं I, 5, 54. पातितां II, 1, 44. 2, 43. पतिताः II, 1, 49. पतितेन II, 1, 62. पतितै: 11, 2, 42. 3, 42. पत्तः I, 10, 6. पत्नी I 11, 20. पत्नीं 11, 5, 20. पत्नीयजमानौ I, 6, 5, 7, 10. 17. पत्न्याः 1, 7, 26. पथयः II, 6, 13. **पथि** III, 2, 5. पथिषु III, 2, 9. 11. 12. पदं I, 4, 23. II, 6, 28. **पदिवत्** II, 6, 32. 10, 8.

पदा I, 2, 57. II, 3, 29. पद्धधां I, 1, 31. 2, 28. II, 4, 18. IV, 1, 4. पद्मनाभं II, 5, .4. पन्धाः I, 5, 54. II, 3, 50. **पय:** I, 5, 55, II, 1, 35, 50. 63, 5, 30, 10, 13, 56, 60, IV, 5, 10. पयसा 1, 5, 41. IV, 2, 7. 8, 17. पयोभक्षः 111, 7, 9. पयोविकारे I, 6, 47. पयोब्रतता III, 10, 12. परं I, 10, 14. II, 1, 64. IV, 2, 6, 5, 9, पर: 11, 6, 34. परकृतान् II, 3, 6. परपापं I, 7, 30. परबीजानि II, 2, 36. परमं I, 5, 64. 102. II, 3, 61. परमः 1, 1, 14, 5, 64. परमर्षयः 1, 3, 3 **परमर्थीन** $\Pi, 5, 27.$ परमां I, 3, 13. **परमेष्ट्रिनं** 11, 5, 20. **परमेष्ठिनः** 1, 3, 13. **पररात्रे** III, 9, 20. **एररेतसः** 11, 2, 35. परशवोपस्पर्शने I, 5, 118.

परस्मे II, 3, 32. 38. पराक: II, 1, 63. 64. 65. IV, 5, 15. परान् I, 5, 89.परावत्तः IV. 5, 7. परि II, 5, 13, 10, 51. परिकीर्तिता III, 2, 7. परिकीणाति I, 2, 57.परिक्रीतै: IV, 8, 9. परिगृह्य III, 3, 22. परिग्रह्मते II, 2, 20, 23, 26. **परिचरणं** III, 1, 14. परिचर्या I, 10, 5. परिचर्यायां III, 7, 13. परिचेष्टां II, 1, 33. IV, 2, 10. परिच्छि**जाः** II, 6, 28. परित्यज्य II, 6, 18. परिवत्त II, 6, 13. परिदधीरन् I, 6, 5. परिदहनं 1, 4, 3. परिधाय I, 5, 74. II, 5, 12. 10, 32. परिपठ्यते I, 4, ::**परिपाल्य** I, 10 16. परिमार्जनं I, 5, 26. 42. 6,41. परिमार्जनद्रव्याणि L. 6, 36. परिमार्धि 💵 🗸 👌 4. परिमिता II, 10, 66. परिमितानि II, 10, 66. परिमृजीत I, 4, 2.

परिमृजेत् I, 5, 16. परिमृष्टानां I, 6, 35. परिल्लप्तकत्याय I, 5, 81. परिवर्जयेत् I, 4, 21. II, 3, 6. 8, 22, परिवर्तयेत् IV, 2, 4. **परिवास्य** II, 1, 14. **परिवित्तः** II, 1, 39. परिवित्ते IV, 6, 7. परिविन्दाति II, 1, 39. परिवेत्ता II, 1, 39. परिवजेत् II, 6, 18. परिवाजकः II, 6, 14. 18. परिशायनं 1, 6, 38.**परिशिष्यते** 1, 2, 57. परिषत् I, 1, 7. परिषक्तं I, 1, 10. परिषदि II, 1, 35. परिषिच्य II, 7, 3. परिष्कन्दाः III, 10, 13. परिस्पन्दः III, 2, 16. 3. 23. **परिसुतं** 11, 5, 30. परिहितं I, 6, 14. परीज्या IV, 6, 7. परीवादं III, 6, 9. परुषाः II, 3, 40. **परेत्य** 11, 2, 35. परेषां I, 4, 14. 5, 53. परासं I, 5, 60.

परोक्षोपहतानां I, 6, 22. पर्यक्रिकरणं I, 4, 2. पर्याधान IV, 6, 7. पर्यायाः I, 5, 72. पर्यायै: III, 6, 13. पर्यपासितं III, 1, 22. पर्यक्तिं I, 5, 140. पर्यवितभोजनं I, 1, 19. पर्युषिताः II, 1, 21. पर्वणि I, 11, 40. III, 1, 21. पर्वाभे: IV, 5, 26. पर्वस I, 3, 7. 11, 35. 37. पर्वत I, 1, 8. **पल्पूलनं** II, 5, 8. पवमानः I, 6, 46. II, 5, 12. पवमानेष्टि I, 6, 49. पवित्र III, 2, 14. पवित्रं I, 5, 57. II, 2, 57. 6, 26. 10, 37. III, 2, 5. 6, 4. IV, 2, 17. पवित्रकामः III, 7, 5. पवित्रक्रियया IV, 8, 4. पवित्रपाणिः IV, 1, 24. पवित्रसमूहेन II, 4, 4. पवित्राणि 1, 5, 56 II, 8, 5. IV, 1, 24. 2, 7. 6, 4.8, 5. पवित्रातिपवित्रस्य III, 5, 1. पवित्रे II, 5, 12. पवित्रेण IV, 2, 17. 8, 3. पवित्रेष्टि I, 1, 32, 33,

BHO.-viii

पवित्रेष्टिः IV, 6, 2. पवित्रै: II, 4, 2. IV, 6, 4. पदाव: I, 5, 127. II, 1, 56. पशब्यं III, 8, 38. पशं II, 1, 30. **पश्च**: I, 7, 11. II, 1, 31. 2, 76. पश्चपति II, 5, 20. पश्रपतेः II, 5, 20. पशुपालनसंयुक्तं I, 10, 4. पश्चनधे III, 7, 15. पशुभिः I, 4, 7. पशोः I, 7, 11. पश्चात् I, 1, 28. II, 10, 16. IV, 8, 5. पश्चिमां II, 4, 13. 15. पश्याति III, 6, 20. **पश्चनृते** I, 10, 35. पाकयश्चिकधर्मेण III, 7, 11. पाकयाम्रेकसंस्थानि I, 3, 12. पाज: III, 6, 13. पाणि III, 8, 16. पाणि I, 5, 21. IV, 3, 5. पाणिना I, 4, 2. II, 4, 5. 7, 3, 8, 11. III, 5, 2. पाणिमुखः I, 11, 28. पाणी I, 5, 9. II, 7, 10. पाणे: 1, 5, 70. 72. पाणी I, 4, 2. पातक IV, 1, 8. 9.

पातकं IV, 1, 14. पातकवर्ज II, 1, 57. पातकवर्जेषु IV, 1, 10. पातकात् I, 2, 23. IV, 6, 3. 7, 7. पातकाभिशंसने II, 1, 60. पातकेभ्यः III, 8, 34. IV, 2, 6. पातकेषु IV, 1, 11. पातकोपमैः IV, 2, 14. पातितः I, 5, 59. पात्रं II, 8, 12. 10, 12. 32. पात्राणि II, 10, 20. पात्राणां I, 6, 26. 33. 35. पात्रात् I, 6, 47. पात्रान्तरानयने I, 6, 47. पात्रे III, 6, 14. IV, 7, 7. पाञ्चां II, 3, 22. पाद: I, 2, 57. 10, 30. पादप्रक्षाळनोच्छेषेण I, 5, 10. **पादस्य** II, 3, 29. पादाङ्गष्ठे II, 7, 10. पादुके II, 3, 25. पादोपहतं I, 7, 4. पादी I, 5, 9. 21. 89. 125. II, 5, 1. 2. IV, 3, 5. पान I, 4, 16. पाने II, 1, 18. पान्तु III, 2, 6. 6, 25. पापं I, 1, 15. 31. II, 1, 41.

42. 3, 62. 4, 18. III, 6, 5. 19. IV. 1, 4. पापकर्मभ्यः IV, 7, 1. पापकृत III, 6, 17. 8, 34. पापकेन II, 6, 32. 10, 8. पापझं IV, 8, 5. पापञ्चः IV, 5, 22. पापनाशिन्यः IV, 6, 2. पापया II, 6, 34. पापविनाशनाः IV, 6, 1. पापसञ्जय: IV, 7, 8. पापस्य IV, 8, 10. पापा: I, 11, 21. पापात 1, 5, 88. II, 4, 21. IV, 2, 12. 3, 5. 6. 4, 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 5, 21. 24. 26. पापानि II, 7, 15. पपीयसे I, 5, 81. पापीयान् I, 11, 11. पापेश्यः I, 1, 33. II, 5, 3. पाप्मन: III, 4, 4. पाप्मना III, 4, 4. पादमा I, 5, 64. III, 4, 4. पाप्मानं II, 10, 21. III, 10, 8. IV, 2, 17. **पायसेन** IV, 7, 9. पायात IV, 5, 4. पायोः I, 5, 72. पारशयः I, 9, 3. II, 2, 30.

पारायणं IV, 5, 29. पारियात्रं I, 1, 25. पालयाते III, 2, 10. पालाशं II, 3, 25. पालिनी III, 1, 5. 2, 10. पावक: I, 4. 2. पावकस्य I, 2, 57. पावकाः I, 6, 3. II, 5, 12. पावनं I, 1, 32. 2, 44 IV, 2, 5. पावनानि III, 10, 11. पाचमानी IV, 6, 2. पावमानीभिः II, 4, 2. 10, 2. पावमान्य: IV, 3, 7. 7, 5. पावयीत II, 5, 14. पाञ्चक II, 6, 12. 31. पिकलां II, 1, 57. पिण्डं II, 8, 9. **पिण्डदानं** II, 2, 19. **पिण्डशेषं** II, 3, 22. **que:** II, 2, 19. पिण्डान् II, 3, 7. III, 8, 10. IV, 5, 18. 19. पिण्डानां IV, 5, 20. पिण्डे II, 2, 16, 19, IV, 5, 17. **पिण्डोदकािकया** I, 5, 93.**पिण्डोदकाः** II, 8, 23. **विण्याक** II, 10, 56. IV, 5, **22**.

पितरं II, 2, 16.

पितरः II, 5, 17. 8, 10. 23. IV, 1, 20.

पितरि I, 11, 30. II, 2, 8.

पिता I, 5, 95. 99. 11, 2, 16. 6, 33.

पितामहं II, 2, 16.

पितामहः I, 5, 95.

पितामहाः II, 8, 23.

पितामहान् I, 10, 33. 35. II, 5, 28.

पितामहानां II, 8, 12.

पितामहीः II, 5, 28.

पितुः I, 5, 107. II, 2, 8. 68. IV, 8, 2.

पितृ I, 3, 12. 4, 21. II, 6, 17. 7, 21. IV, 5, 5.

पितृकार्ये II, 8, 21.

पितृकृतस्य IV, 3, 7.

पितृतर्पंण II, 3, 2.

पितृदेवताभ्यः II, 3, 18.

पितृपीताय II, 8, 7.

पितृभिः II, 1, 52.

पितृक्ष्यः I, 5, 6, II, 6, 35, 8, 14, 9, 7, 10, 33.

पितृमते II, 8, 7.

पितृमान् II, 6, 33.

पितृयद्धं II, 6, 3.

पितृयज्ञ: II, 6, 1.

पितृब्य 1, 2, 46.

पितृशासनं IV, 1, 15.

पितृष्वस् 1, 1, 19.

पितृसंयुक्तानि II, 5, 31.

ापेनुणां I, 2, 51. II, 8, 12.

चितृन् I, 10, 33, II, 1, 53, 5, 28, 30, 8, 13, 9, 5.

पित्र्य I, 7, 6. 11, 26.

पित्रयं I, 5, 13. II, 8, 1.

पित्रये I, 11, 20

पित्रयेषु I, 7, 3.

पिपीलिकामध्यं III, 8, 32.

पिबेत् 1, 5, 15 II, 1, 21.

28. IV, 5, 10.

पिशाचाः I, 1, 37, H, 8, 15.

पीडायित्वा II, 5, 12. 10, 32.

पीत्वा I, 5, 123. II, 1, 17.

20.7, 3.9. III, 6, 17. 18.

19. 20. 8, 15. IV, 5, 28.

पीवरः 1, 5, 86.

पुंस: IV, 8, 10.

पुंसां Ⅱ, 2, 52.

पुण्यं 111, 8, 38. IV, 8, 14.

पुण्यकर्मसु IV, 7, 1.

पुण्यकर्मा IV, 8, 1∴

पुण्यकृत् IV. 8, 12.

पुण्यादिन IV, 5, 3.

पुण्यनाम IV, 8, 4.

पुण्याः III, 10, 13.

पुण्ड्रान् I, 1, 30.

पुत्र I, 2, 45. पत्रं II, 2, 5. 11. 34. 35.62. पुत्र: I, 5, 95. II, 2, 36. 46. पुत्रपौत्रं I, 5, 95. पुत्रपौत्रझं I, 5, 102. पत्रस्य II, 9, 6. पुत्राः I, 5, 108. 8, 6. II, 2, **30.** पूत्राणां I, 11, 19. पुत्रान् II, 1, 49. पुत्रिकापुत्रं II, 2, 15. 31. पुत्रिकासुतः II, 2, .6. पुत्रिणः I, 10, 36. प्रेण II, 9, 6. 6, 33. पुत्रेक्ष्यः II, 2, 2. पत्रै: I, 4, 7. प्रयं III, 8, 38. पुनः I, 4, 2. इत्यादि. पनथ III, 6, 5. 6. 7. 8. 9. 10. प्नन्ति IV, 1, 29. पुनन्तु II, 5, 3. 11. पुनर्भ्या II, 2, 27. पुनस्सवनं III, 10, 7. पुनस्सोमेन III, 10, 7. पुनस्स्तोमेन I, 1, 30. प्नाति III, 5, 8. 6, 18. 9, 17. IV, 8, 6, पुनातु I, 5, 11. पुनीते III, 9, 10,

पर: I, 1, 28. इत्यादि. पुरद्वारि II, 3, 34. प्रन्दरं II, 9, 5. पूररेणुकुण्डितशरीरः II, 3,53. पुरस्कृत्य I, 5, 110. पुरस्तात् II, 7, 3 III, 8, 31. पुरस्सदः III, 6, 13. परा I, 4, 16. II, 2, 34. 10, 18. III, 8, 37. पराणं IV, 2, 17. पुराणानि II, 5, 27. परोष I, 4, 5. 5, 42. 6, 11. 28. 32. 34. 37. पुरीषाणां IV, 6, 7. प्रीषाणि II, 7, 5. प्रीषे I, 5, 71. III, 8, 20. प्रुषं II, 5, 20. पुरुष: II, 7, 10. III, 10, 2. पुरुषगतिः III, 10, 11. पुरुषसूक्तं III, 10, 11. पुरुषस्य 1, 5, 76. प्रवानृते I, 10, 35. परुषाञ्चं I, 6, 46. परोडाश: II, 1, 31. पूरोहितं I, 10, 7. पुल्कस I, 8, 8. पुरुकसः I, 8, 11. 9, 13. पृष्टिदेवी II, 5, 24. पृष्टिकर्म II, 8, 1. पृष्टिये III, 2, 6. **पूर्प** I, 5, 67.

पुष्पफलोपगाः I, 5, 51. पुष्पाणि I, 5, 51. पृष्पेश्य: II, 6, 4. पूजवेत् II, 3, 11, 55, III, 3, 20. पुज्य II, 9, 5. पूज्यातिथीन् II, 3, 18. पूज्यान् II, 3, 55. पुज्यी II, 3, 57. पूर्त I, 4, 14. III, 9, 10. पुतः II, 5, 15. III, 7, 16. IV, 2, 17. पूता II, 5, 11. पुता: IV, 2, 17. पुतात्मा IV, 7, 10. पुतिगन्धे I, 11, 23. पुयशोणितसम्भवे I, 5, 123.पूर्ण II, 10, 29. पूर्णी II, 6, 8. पूर्णोहार्ते II, 10, 18. III, 7, 14. पूर्णे IV, 7, 7. पूर्व II, 7, 20. III, 3, 20. 8, 11. 13. पूर्वः I, 11, 10. पूर्वजन्मसु IV, 7, 8. पूर्वेपक्षस्य III, 8, 25. पूर्वपूरुषकृतं III, 6, 19. पूर्वपूर्वप्राधान्यं I, 6, 50. पूर्ववत् I, 6, 35. II, 1, 66.

पूर्वसेवा IV, 8, 18. पूर्वी I, 11, 4. II, 4, 12. 15. पूर्वान् I, 1', 18. II, 9, 5. 9. IV, 8, 6. पूर्वां नुष्ठितत्वात् $II,\ 1,\ 19.$ पूर्वाहे III, 7, 11. पर्वे I, 11, 10. पूर्वेद्यः II, 8, 6. पर्वेषां I, 10, 5. पूर्वोक्तः II, 2, 68. पूर्वोक्तयन्त्रशुद्धेश्यः ${
m IV},$ 5, 32.पूर्वोक्तानां I, 5, 42. पूर्वोक्तेन IV, 5, 8. पूर्वोत्थायी I, 2, -2. पूर्वी I, ő, 81. III, 8, 12. पूषा II, 5, 19. पृच्छेत् I, 10, 31. पृथक् IV, 1, 1. 14. 2, 1. पृथक्पृथक् IV, 1, 6. पृथिवी II, 5, 11. 8, 12. III, 2, 6, 8, 16. पृथिवी II, 5, 11. पृथिवीसमं II, 8, 12. पृदाकी III, 7, 11. प्रश्नि: IV, 4, 3. पृषत I, 5, 132. पृष्ठतः ।I, 8, 23. पृष्ठचां II, 10, 23. पेशाचः I, 11, 9. पौत्रः I, 5, 95. पौत्रेण II, 9, 6,

पौत्र्यं III, 8, 38. पौनर्भवं II, 2, 32. पौनर्भवः II, 2, 27. पौनर्भवेन IV, 1, 18. पौराणं I, 2, 1. पौर्णमासी I, 11, 22. पौर्णमास्यां I, 5, 143. III, 7, 6. 8, 28. IV, 5, 26. पौर्णमास्याः III, 8, 27, पौष IV, 5, 24. प्रकल्पयेत् I, 10, 15. 20. प्रकीर्थ II, 1, 15. प्रकृतिस्थान् III, 8, 10. प्रक्रमात् I, 6, 6. प्रशाळनं I, 5, 67. 69. 6, 11. 21.30.31.35.42.II.3, 29. प्रक्षाळयते II, 5, 1. प्रक्षाळयेत् I, 7, 4. II, 10. 62. 72. प्रक्षाळित I, 6, 5. प्रक्षाळितपादपाणिः II, 4, 2. प्रक्षाळितोपवाताक्किष्टानि II, 5, 12. प्रक्षाळ्य I, 5, 9. 125. 6, 24. 43. II, 5, 1. 10, 45. प्रक्षिपेत् II, 10, 24. प्रक्षिप्य I, 4, 7. प्रक्षेपणं III, 2, 8. प्रचक्षते II, 2, 31. 32,

प्रचरेयः I, 6, 9. प्रचलाक I, 10, 28. प्रचोद्यात् II, 10, 14. 43. प्रच्छादनं I, 6, 18. प्रजनननिमित्ता 1I, 9, 2. प्रजया II, 6, 35. 9, 5. 7. प्रजा 1, 11, 17.31. प्रजां I, 10, 1. II, 9, 3. 11. प्रजा: I, 2, 52. II, 10, 5. प्रजाकामस्य II, 9, 1. प्रजाता II, 1, 38. प्रजाति II, 6, 36. प्रजापतये III, 9, 5. प्रजापति II, 5, 20. 7, 4. प्रजापतिः I, 5, 63, II, 5, 16. 10, 61. III, 9, 21. प्रजापतिगीतौ II, 4, 15. प्रजापतेः I, 3, 13. III, 9, 14. प्रजाभिः II, 6, 55. प्रजायते I, 11, 31. प्रजासन्तानं II, 9, 10. प्रशाये III, 9, 5. प्रज्वाल्य I, 4, 3. III, 1, 10. प्रणतः I, 5, 15. प्रणवं II, 5, 27. IV, 1, 24. 2, 7. 4, 8. प्रणव: II, 5, 14. 10, 68, 70. प्रणवां II, 4, 7. प्रणवात II, 6, 6. प्रणवात्मकः II, 10, 69.

प्रणवान्विता IV, 6, 1. प्रणष्ट्स्वामिकं I, 10, 16. प्रणाशयेत् I, 1, 15. प्रणीय II, 10, 23. प्रति IV, 2, 11. प्रतिकाण्डं 1, 2, 3प्रतिगर: II, 10, 66. प्रतिगृणते II, 10, 66. प्रतिगृहोतं I, 11, 29. प्रतिगृहोध्यमाणः IV, 2, 3. प्रतिगृह्यतः II, 2, 80.प्रतिगृह्याति III, 10, 3. प्रतिगृह्य II, 2, 67. 3, 8. IV, 2, 3प्रतिगृह्यते II, 8, 17. प्रतिग्रहं II, 5, 11. प्रतिप्रहः II, 3, 60. 5, 3. प्रतिष्रहभोजनयोः $I, 11, \dots$ प्रतिप्रहसंयुक्तं I, 10, 2. प्रतिप्रहाः III, 1, 16. प्रतिप्रहान् II, 8, 16. प्रतिग्रहै: II, 2, 69. प्रतिग्राह्य II, 8, 7. प्रातिग्राह्यस्य II, 3, 8. प्रतित्रचहं II, 1, 63. प्रतिनिवेशेन IV, 1, 22.प्रतिपत्तिः 1, 10, 37. प्रतिमया II, 8, 10. प्रतिलुम्पन्ति II, 8, 15. प्रतिलोमं II, 2, 51.

प्रातिलोमः I, 9, 10. **प्रातिलोमासु** I, 8, 8. प्रतिवक्ता I, 1, 9. प्रतिवेदं I, 1, 1, 2, 2. प्रतिवेदयामः III, 7, 11. प्रतिशौंचं I, 4, 15. प्रतिषिद्धभोजने IV, 2, 14. प्रातेषिद्धभोजनेषु IV, 2, 13. प्रतिषिद्धवर्ज II, 6, 17. प्रतिषिद्धान् IV, 2, 9. प्रतिष्ठाप्य II, 10, 5. प्रतिसायं II, 3, 43. प्रतासु I, 5, 94. प्रत्यक् I, 1, 25. II, 15, 18. प्रत्यक्षं III, 2, 16. 3, 23. प्रत्यङ्मुखः I, 7, 14. II, 4, 5. प्रत्यनन्त्रत्वात् II, 2, 69.72.प्रत्यभिवाद: I, 2, 47. प्रत्या**इ** II, 1, 36. प्रत्युत्थाय I, 2, 4 i. प्रत्युचं III, 7, 11. प्रथमं II, 3, 13. III, 8, 10. IV, 3, 34. प्रथम: II, 2, 33. III, 7, 9. प्रथमायां I, 8, 9. III, 8, 22. **25**. **प्रथमे** II, 2, 16. प्रथमोद्भवं IV, 8, 5. प्रदक्षिणं I, 4, 3. II, 5, 6. 7, 3.

प्रदातव्यं II, 3, 61. प्रवानं II, 8, 18. प्रदाय IV, 7, 9. प्रदीप्यते II, 7, 15. प्रधानत: I, 10, 37. प्रपद्यते I, 1, 31. प्रप**चे** II, 5, 3. प्रप्**चेते** I, 7, 21. प्रपद्येरन् I, 7, 17. प्रिपताम्बरः I, 5, 95. प्रितामहाः II, 8, 23. प्रितामहान् II, 5, 28. प्रपितामहानां II, 8, 12. मिपतामही: II, 5, 28. प्रवीत्रः I, 5, 95. प्रवृद्धः III, 8, 19. प्रव्रयात् II, 3, 32. 38. प्रभ: II, 7, 10. प्रभूतेध II, 3, 51. प्रभृत्युपहतानां I. 6, 46. प्रमस्त I, 10, 11. प्रमत्तां I, 11, 9. प्रमाणं I, 1, 25. प्रमादतः II, 2, 68. प्रमादात् IV, 8, 1. प्रमादेख IV, 3, 1. 4, 1. प्रमीयते II, 10, 21. प्रमुख्यते I, 5, 88. प्रयच्छति IV, 1, 13. प्रयच्छन् IV, 6, 4.

प्रयच्छन्ति I, 11, 20. प्रयतं II, 10, 32. प्रयतः I, 5, 125. II, 4, 2.4. III, 6, 14. IV, 2, 13. ्र प्रयताञ्चालिः II, 1, 34. IV, 2, 11. प्रयमणं II, 5, 8. प्रयाणेषु I, 11, 22. प्रयुशान: I, 1, 33, III, 9, 16. प्रयोगात IV, 6, 10. प्रयोजनं III, 1, 14. प्रवर्तने II, 1, 7. प्रविविशाति III, 1, 13. प्रविशाति I, 2, 57. प्रविशामि II, 10, 14. प्रावेशेत II, 6, 17. प्रविश्य III, 2, 6. प्रवृत्तः IV, 7, 1. प्रवृत्ताशिनः III, 3, 9. 11. प्रवेष्टब्यं II, 5, 2, प्रवजत I, 10, 36. प्रवजाति II, 10, 2. प्रशंसन् II, 6, 36. प्रशंसन्ति I, 1, 32. 11, 16. प्रशस्तं II, 7, 5. प्रशस्यं II, 8, 1. प्रशस्यते I, 5, 56. प्रसद्धेत II, 8, 21. प्रसन्नहृद्यः IV, 6, 10. प्रसद्य I, 11, 8.

BEO-ix

प्रसाधन 1, 2, 36, 38, प्रसारितं I, 5, 48. प्रसारितपादः I, 5, 15. प्रसिद्धं III, 1, 14. 4, 7. प्रसिद्धा II, 10, 23. प्रस्तः II, 2, 17. IV, 6, 6. प्रस्तयावकं III, 5, 4. 6, 1. प्रस्तयावकः III, 10, 12. प्रस्थास्यति III, 1, 9. प्रकावने I, 5, 49. प्रहरेत् 1, 10, 10. प्रहता IV, 1, 17. े **प्रद्वः** I, 5, 15. प्राक्त I. 1, 25. II, 2, 73. 75. 4, 4, 5, 16, III, 2, 2, प्राक्रसः I, 5, 9. 7, 1 : II, 4, 10. 5, 12. 7, 2. 6. प्राङ्क्खान् II. 8, 6. प्राचीं III, 9, 4. प्राचीनप्रीवेण III, 4, 6. प्राचीनावीतां 11, 5, 28. प्राजापत्यं IV, 8, 5. 14. माजापत्यः I, 11, 3. IV, 5,6. प्राजापत्यात I, 11, 18. प्राजापत्येन IV, 5, 30. **प्राण** 111, 8, 16. प्राणं I, 4, 12. II, 3, 61. 7, 11. प्राण: II, 10, 46.

प्राणयात्रिकं II, 10, 52. प्राणाग्निहोत्रमन्त्रान् II, 7, 27. प्राणाग्निहोत्रलोपेन II, 7, 24. प्राणान II, i, 3. 53 III, 9, 6 fV, 2, 11, 15. प्राणानां II, 7, 9. प्राणापानयोः II, 8, 12. प्राणाय II, 7, 3, 1II, 8, 10. प्राणायामः IV, 1, 28. प्राणायामशः II, 4, 6. प्राणायामशतं I, 5, 126. IV, 1, 23. प्राणायामाः IV, 1, 29. प्राणायामान् II, 5, 12. 10, 32. III, 4, 7. IV, 1, 3. 6. 7. 8. 9. IO. 11. 24. 25. 2, 7. प्राणायामै: II, 4, 8. IV, 1, 5. प्राणाइतीः II, 7, 1, 3, 4, प्राणे II, 7, 3. 11. प्रात: II, 1, 64. प्रातराशं II, 7, 26. प्रातराशात् II, 2, 73. III. 2, 2. प्रातस्सवने III, 9, 20. प्रानुनान् I, 1, 30. प्राप्ताः II, 3, 57. प्राप्तुं IV, 7, 7. प्राप्यते II, 10, 57.

प्रायच्छत् I, 2, 52.

प्रायणीया I, 2, 56. **प्रायत्यं** I, 5, 58. प्रायश्चित्तं I, 1. 5, 123. II, प्रोक्षणं I, 6, 25. II, 4, 3. 1, 63. III, 10, 4. प्रायधित्तात् II, 7, 25. प्रायश्चित्तानि I, 1, 16. II, 1, 1.IV, 1, 1. 2, 1. 3. 3, 1. 4, 1. प्रायभित्तः II, 1, 51. 2, 65. प्रायश्चित्ते II, 7, 25. प्रावरणं I, 6, 14. प्रावृतकण्ठः I, 5, 15. **प्रावृत्य** I, 5, 68. III, 4, 6. प्राशने IV, 6, 7. प्राशनेषु IV, J, 7. प्राशिताभिः I, 5, 18. प्राशित्रं II, ।, 32. प्राक्षाति III, 8, 10. प्राक्रीयात् II, 1, 25. 3, 21. 10, 50. III, 5, 4. प्राइय I, 5, 126. II, 1, 20. 10, 13. 51. IV, 8, 17. प्रासाद I, 2, 35. प्राहु: I, 1, 31. प्राह्यादिः II, 6, 30. **पीणाति** II, 7, 10. 8, 13. IV, 3, 3, 5. प्रे**ह्यो**: 11, 3, 55.

प्रेतपद्गी II, 2, 60.

प्रेते I, 5, 93.

प्रेष्यान् I, 5, 80. प्रोक्षण I, 5, 58. प्रोक्षति IV, 3, 5. प्रोक्षेत् I, 5, 22. 23. मोस्य II, 4, 2. 1. 7, 5. III, 9, 4. **प्रोतं** II, 7, 15. प्रोवाच III, 9, 21. **प्रवेत** I, 2, 41. **ष्ट्रावयेत्** II, 1, 5.

फ

फल I, 5, 67. II, 7, 7. III, 2, 3, 3, 8, फलम् II, 2, 63. 9, 10. **फलक** I, 2, 35. फलभक्षः III, 9, 17. फलभक्षता III, 10, 12. **फलमक्षाः** III, 3, 3. फलमयानाम् I, 5, 31.फलवत्त्वात् II, 9, 14. **फलशातने** 1, 5, 49. **फलानि** I, 5, 51. III, 9, ५. फालकृष्टम् II, 6, 17. **फालेन** III, 2, 3. फेनाभिः 1, 5, 14.

ब

बद्धकस्यः ${f I},\, 5,\, 15.$

बन्धून् II, 6, 18.

बभूब III, 7, 11. 14.

बभु I, 10, 28.

बभुम् II, 1, 57.

बहिंण I, 10, 28.

बलम् I, 1, 16. III, 2, 5. IV, 2, 11.

बलात् IV, 1, 17.

बलाय III, 2, 5.

बलिम् II, 3, 11.

बलिकर्म III, 6, 2.

बलेन II, 1, 34. IV, 2, 11.

बस्ताजिनानि I, 2, 15.

बाहि: I, 5, 4. II, 3, 30.

बहिर्जानु II, 3, 60.

बहिर्जानुः I, 5, 15.

बहिवेंदि II, 3, 19.

बहिष्पवमानः III, 10, 11.

ag II, 3, 8.

बहुनेन 1, 1, 13

बहुद्वारस्य I, 1, 13.

बहुअते: II, 10, 57.

बहुनाम् I, 1, 32.6, 25. II,

3, 12.

बाल I, 10, 11.

बालवृद्धम् III, 6, 8.

बालवृद्धान् II, 7, 19.

बालानाम् IV, 5, 7.

बाल्ये IV, 7, 8.

बाहुम् I, 5, 5. 9. II, 3, 58.

बाहुक: II, 3, 46.

बाहुभ्याम् II, 4, 18. IV, 1, 4.

बाह्याः 1, 7, 9.

विन्द्य: I, 5, 89.

बिभृयात् II, 1, 38. 2, 43. 6,

26.

बिभृयुः II, 2, 38.

विभ्यन्तः II, 2, 35.

बिल्व I, 6, 41.

बिल्वतण्डुलैः I, 5, 32.

बीजानि III, 2, 3. 10.

बीभत्सव: 1, 5, 62.

बुधम् II, 5, 23.

बुध: I, 4, 17.

बुद्धिः I, 5, 2. III, 1, 23.

बुद्धशा I, 1, 16.

बृह्चिछरः I, 5, 134.

बृहद्रथन्तरे III, 10, 11.

बृहन्तम् 11, 6, 33.

बृहस्पतिम् II, 5, 23.

बृहस्पतिः II, 5, 3. 16. IV,

2, 11.

बृहस्पतेः 111, 9, 13.

बोधायनम् 🗓, 5, 27.

बोधायनः 1, 3, 13, 4, 15, 24.

III, 5, 3, 6, 20.

MEN I, 10, 2. II, 10, 35. 66.

70. III, 9, 10. 15. IV,

1, 24.

ब्रह्मकूर्चः IV, 5, 25. ब्रह्मचर्यम् I, 2, 55. 57. 58. II, 2, 52. 6, 36. III, 1, 20. 10, 14. प्रश्चर्यवान् II, 10, 2. ब्रह्मचर्येण II, 6, 35. 9, 7. प्रश्नचारिकल्पेन III, 7, 6. **ब्रह्मचारिगतं** I, 5, 48. ब्रह्मचारिणम् I, 2, 52. ब्रह्मचारिणः II, 1, 24. 7, 22. 10, 53. ब्रह्मचारिणे I, 11, 2. IV, 1, 12. **ब्रह्मचारिवर्ज** I, 5, 90. ब्रह्मचारी I, 2, 53. 54. II, 1, 29. 6, 14. 15. 7, 23. 24. III, 4, 1. 8, 6. IV, 5, 4. ब्रह्मजन्म II, 10, 45. ब्रह्मणः II, 8, 12, IV, 6, 9. **ब्रह्मणस्पतिः** II, 5, 11. ब्रह्मणा I, 4, 16. ब्रह्मणि II, 7, 12. ब्रह्मणे II, 10, 45. ब्रह्मपार्षदान् II, 5, 20. ब्रह्मपार्षदी: II, 5, 20. ब्रह्मपुत: JI, 4, 24. प्रसम्ता II, 5, 11. ब्रह्मपृष्ठम् 1, 2, 50. ब्रह्मभाजनम् II, 10, 62. ब्रह्मभूतः II, 4, 24. 10, 15.

III, 9, 15.

ब्रह्मभ्याय II, 7, 28. 10, 71. ब्रह्ममानम् 1, 2, 50. ब्रह्मयजमानी I, 7, 21. ब्रह्मयक्रम् II, 6, 6. ब्रह्मयज्ञः II, 6, 1. 7. ब्रह्मयञ्चस्य II, 6, 8. ब्रह्मयज्ञाः II, 5, 14. ब्रह्मयक्रै: II, 5, 15. ब्रह्मरात्रिम् II, 10, 21. ब्रह्मर्थीन् II, 5, 27. ब्रह्मलोकम् II, 4, 24. ब्रह्मलोकात् II, 2, 1.**ब्रह्मलोके** IV, 8, 15. 16. ब्रह्मवर्चसम् I, 1, 28. III, 2, 5. IV, 2, 11. ब्रह्मवर्चसाय III, 2, 5. ब्रह्मवादिनः I, 4, 10. IV, 5, 16. ब्रह्मवादिषु I, 5, 79. ब्रह्मवैस्नानसानाम् III, 3, 18. ब्रह्मस्यम् I, 5, 102. त्रह्मस्वन्यासापहरणम् $\Pi,1,1,1$ । ब्रह्महत्या I, 10, 1. ब्रह्महत्याम् I, 5, 79. II, 10, 21. III, 10, 8. ब्रह्म**इदयेन** II, 4, 8. **MENT** I, 2, 52. II, 5, 18. III, 6, 13. ब्रह्माणम् II, 5, 20. ब्रह्मात्मा II, 10, 35.

ब्रह्मान्याधानम् II, 10, 19. **ब्रह्मायतनम्** I, 7, 23. ब्रह्मायतने II, 10, 20. **ब्रह्मीदनेषु I,** 6, 30. ब्राह्मम् I, 5, 12. III, 1, 22. ब्राह्म: I, 11, 2. ब्राह्मण I, 3, 9. 8, 1. 11, 1, 56. 3, 11. ब्राह्मणम् 1, 2, 8. 58. II, 1, 6 5, 14. 6, 9. III, 7, 16. 9, 9. ब्राह्मण: I, 1, 11. 2, 18. 57. **5**, **52**. 9, 2. 10, 17. 11, 28. II, 1, 20. 42. 2, 1. 67. 3, 52. 4, 24. 6, 35. 9, 7. 10, 21. III, 3, 22. ब्राह्मणकाम्या II, 10, 60. ब्राह्मणसम्पदम् II, ८, 22. ब्राह्मणवत् II, 1, 11. ब्राह्मणवधे I, 10, 19. ब्राह्मणस्य I, 5, 123. 8, 2. 11, 10. 31. II, 2, 70. 6, 32. 9, 4. 10, 8. ब्राह्मणस्वम् I, 5, .01. 102. ब्राह्मणा: II, 1, 35. 4, 15. 5, 2. IV, 7, 2. ब्राह्मणात् I, I, 9. 9, 2. ब्राह्मणातिक्रमः 1, 5, 83. ब्राह्मणातिक्रमेण I, 5, 83.ब्राह्मणाद्नीम् 11, 2, 52.ब्रा**ह्मणाद्याः** 1, 2, 19.

ब्राह्मणान् I, 11, 31.ब्राह्मणानाम् I, 5, 56. II, 3, 58. 8, 12. 10, 42. III, 6, 9. ब्राह्मणाय 11, 3, 50. ब्राह्मणार्थे II, 2, 71. ब्राह्मणासः 11, 6, 34. ब्राह्मणेभ्यः II, 6, 5. III, 8, 31, 9, 21. ब्राह्मणेषु I. 10, 2. ब्राह्मणै: I, 10, 11. ब्राह्मण्याम् I, 9, 6. 7. 8. **ब्राह्मीपुत्रः** I, 11, 18. ब्राह्म II, 10, 22. III, 9, 20. ब्राह्मेण I, 5, I1. ब्र**वतः** I, 10, 32. ब्रुवते II, 5, 2, 10, 55. ब्रुवन् III, 8, 4. ब्रुयात् I, 2, 50. 10, 29. II, 3, 33. 39. 40. 6, 33. ह्यु: I, 1, 14. II, 1, 35. 49.

भक्षयेत् II, 3, 26. भक्षाणाम् III, 3, 8. भक्ष्याः I, 5, 131. II, 7, 22. 10, 53. भक्ष्याणाम् I, 5, 61. भगः II, 10, 18. भगः II, 5, 17.

भगवान् III, 6, 20. भागेनी 11, 2, 64. भग्ने I, 4, 6. भयम् II, 10, 30. IV, 5, 21. भयात् $\Pi, 9, 9$. भरद्वाजादयः IV, 6, 9. भर्गः II, 10, 14. भर्ता II, 2, 13.46.IV, 1,18. भर्तः IV, 1, 22. भर्तृहिते II, 2, 48. **भवम** H, 5, 20. **भवतम्** H, 10, 25. भवतः 11, 4, 15. भवाति I, 5, 87. इत्यादि. भवत्पूर्वाम् I, 2, 17. 18. H. 10, 43. भवदन्त्याम् I, 2, 18.भवान्ति I, 5, 45, 6, 10, 11, 14. 37. II, 2, 76. 6, 35. 10, 41. 46. III, 9, 10. भवन्मध्याम् I, 2, 18.भवस्य II, 5, 20. **भवेत्** 1, 5, 20. भस्म I, 6, 36, II, 3, 37, 7, 1 5. भस्मानि I, 5, 83. भाक्तिकाः II, 3, 16. भागम् 111, 2, 2. भागः I, 2, 52.

भागिनेथी II. 2, 64.

भाजनानि III, 2, 8. भाण्डे II, 1, 21. भाति IV, 8, 2. भाइपद IV, 5, 24. भारतप्ताय II, 3, 50. भार्याम् II, 2, 35. 68. 1V, 1, 19. 20. 21. 22. भार्याः I, 8, 2. भार्यादेः II, 2, 75. भा**छाविनः** I, 1, 27. भावे II, 2, 46. भास I, 10, 28. भिम् I, 2, 17. भिक्षते I, 2, 57. **भिक्षमाणेषु** II, 3, 19. भिक्षाम् I, 2, 57. II, 10, 42. भिक्षाबलिपरिभ्रान्तः II, 10,16. भिक्षामध्याम् I, :, 17. भिक्षार्थी II, 10, 64. भिक्षितव्याम् 1, 2, 57. भिक्ष: 11, 10, 17. भिक्षकः II, 10, 16. भिक्षेत् III, 7, 10. भिक्षेत I, 2, 13. 57. II, 6, 24. भिद्यताम् I, 4, 7. भीत I, 10, 11. भीमम् Π , 5, 20 भीमस्य II, 5, 20. भुक्तम् I, 11, 29. II, 5, 3. **भुक्तवद्भधः** IV, 7, 9,

भुक्त्वा II, 2, 67. 7, 6. भुद्धे II, 7, 20. 26. भज्यते II, 7, 20. भुज्यमानः II, 7, 20. भुश्रीत II, 3, 17. 27. 6, 17. 7, 4. 10, 53. **भुनकि** II, 3, 18. भुवः II, 5, 20. 10, 14. 32. 33. 37. भ: II, 5, 20. 10, 14. 32. 3. 37. **भूत** II, 6, 17. भूतम् II, 7, 2. भूतयज्ञम् II, 6, 4. भूतय**क्षः** II, 6, 1. **भूतरक्षणसंयुक्तम्** I, 10, 3. **भूतात्मा** 1, 5, 2. 111, 1, 23. **भृताधिपतये 111, 6, 12.** भूतानाम् I, 5, 46. II, 6, 25. भूतानि I, 2, 57. 3, 61. भूतिकर्माणि I, 3, 12.भूतेभ्यः II, 10, 50. भूतेषु IV, 5, 32. **भूत्यै** III, 2, 4. भूत्वा I, 1, 12. 2, 57. II, 1, 52. 6, 36. IV, 2, 11. भुमि IV, 7, 9. भूमिम् I, 4, 7.5, 74.भूमि: I, 4, 7. 6, 19. I; I, 10,

15.

भामेकम्प 1, 11, 22. भूमिगताः ¹, 5, 57. भामिगै: I, 5, 89. भूमिदेवान् II, 5, 26. भूमे: 1, 5, 58. 59. 6, 16. भूमी I, 5, 10. 6, 21. भूम्यनृतम् II, 1, 41. भूम्यनृते I, 10, 35. भ्रयः II, 7, 4. IV, 1, 2. 2, 2. 8, 12. भूयांसम् II, 6, 8. III, 8, 16. **भूयासुः** II, 5, 5. भूयास्म I, 4, 7.भूर्भुवस्सुवः II, 5, 20, 7, 2. 4. 10, 27. भूस्थितः IV, 8, 12. भृत्यजनाषाशिष्टम् II, 3, 18.भृत्यातिथीनाम् II, 3, 18. भृत्यानाम् II, 7, 21.भेदम् II, 6, 11. भेदन I, 7, 6. भेदान् ${
m II},\, 6$, 30.भेषजं IV, 6, 7. भेषजकरणं II, 1, 44. भेक्षं I, 3, 10. 5, 48. II, 1, 3. 6, 17. 10, 54, III, 9, 16. भैक्षचर्या II, 1, 47. 10, 42. भैक्षचर्यी II, 10, 45. मेक्सस्य I, 2, 57.

मैक्षाहार: IV, 5, 27. मैषज्यार्थे $\Pi, 1, 25$. भो 1, 2, 27. भोजन $\Pi, 1, 52$. भोजनं I, 1, 19. II, 3, 60. भोजनाचमनयोः H_{3} 4 , 50. भोजने II, 3, 58. 7, 27. IV, 2, 5. भोजनेषु I, 11, 27. IV, 1, 6. भोजयित्वा 1V, 7, 9. भोजयेत् II, 7, 19. 8, 21. भोज्यं I_{2} 5, 55. **भ्रातरः** 1, 5, 95. **भात** 1, 2, 45. भ्रातृप**लीनां** I, 2, 54.भ्रणर्झी IV, 1, 24. भ्रणहत्यायाः II, 1, 59. III, 7, 3. भूणहत्यायै IV, 1, 13. 19. भ्रणहत्याचिधिः IV, 2, 6. भ्रणहननं III, 5, 6. 6, 18. IV, 1, 29. भ्रणहा I, 5, 79. 10, 12. II, 1, 2. III, 7, 2. IV, 5, 31. म

मगधाः I, 1, 29. मजाति II, 1, 52. मठम् III, 1, 13. मणिधनुः II, 3, 33. मणिबन्धात I, 4, 15, 5, 9. मण्डक I, 10, 28. मताः I, 5, 94. मतिपूर्वम् II, 1, 6. मतिप्रवृत्ते IV, 2, 14. मत्त I, 10, 11. मत्तः II, 10, 29. मत्ताम् I, 11, 9. **मत्स्य** II, 3, 23. मत्स्याः I, 5, 134. मद्य II, 2, 60. मध्य I, 5, 140. II, 1, 35. 2 60. III, 6, 5. IV, 1, 7. मधुसंयुतः III, 6, 4. मधुसूदनम् II, 5, 24. मधुदके I, 6, 47. मधानि III, 10, 11. **मध्यम्** I, 5, 13. मध्यन्दिने IV, 5, 19. **मध्यमम्** II, 6, 2४. **मध्याह्ने 1**11, 5, 3. **मध्ये** II, 3, 58. **मध्वचः** II, 8, 5. मनः I, 5, 2. 3. 7, 31. II, 6, 8, 25, III, 1, 23, 3, 4. 8, 16. 21. IV, 1, 5. मनसः 1, 5, 46. III, 4, 4. मनसा I, 4, 17.5, 88. II, 4

Вно.--х

7. 18. 5, 3. 7, 4. III, 4, 4. 6, 6. 7, 11. IV, 1, 4.

मनसि 1, 4, 3. मनस्समाधानार्थम I, 2, 27. मनीषिण: 1, 9, 15. मनीषिभि: IV, 5, '3. **मनीषी** 11, 6, 30. मनः II. 2,2. IV, 1, 14. 2, **मनुते** II, 6, 33. मनुष्य II, 6, 17. मनुष्यकृतस्य IV. 3, 6. मनुष्ययञ्चं H, 6, 5. मनुष्ययज्ञः 11, 6, 1.**मनुष्यसंयुक्तं** 1, 6, 15. मनोगतान् IV, 5, 1. मनोजाता: III, 6, 15. मनोयुजिः III, ७, 15. मन्त्र I, 6, 50. मन्त्रतः I, 5, 84. मन्त्रमार्गप्रमाणं IV, 6, 9. मन्त्रवत् $\Pi, 4, 3$. मन्त्रवतः II, 8, 6. मञ्जवता I, 7, 7. मन्त्रविवर्जिते I, 5, 83. मन्त्रसंयोगेन II, 9, 12. मन्त्राणां IV, 8, 18. मन्त्रान् IV, 8, 17. मन्त्रासम्बन्धान् H, 8, 6. मन्त्रे: JV, 1, 17. **मन्थति** II, 1, 50. मन्यते IV, 8, 11.

मन्यवे III. 1, 1. मन्यम् 1, 10, 12. मन्य: I, 10, 12, III, 4, 4. मन्युना III, 4, 4. मन्येत I, 4, 3. III, 6, 1. 7, 1. IV, 2, 12. मम II, 5, 11. मया II, 3, 3, 10, 27. III, 6, 5, 7, 11 मयर I, 5, 133. मयोभुवः II, 5, 12. **मर्णात** II, 6, 15. मरणे I. , 110. मरिष्यसि I, 10, 32. मरुतः I, 6, 3. II, 1, 34. IV, 2, 11. मर्तब्यं I, 2, 49. **मशकरि:** I, 5, 134. ਸ**ਫ**: 11, 5, 20, 10, ∞2, 33. महत् I, 5, 84. ਸਵਰ: II, 5, 20. IV. 7. 7. महतां I, 6, 24. 46. III, 1, 14. महत्त्वं II, 10, 10. महर्षी II, 5, 10. महाकिल्बिषकारकाः I, 11, 21. महाजश्वे III, 9, 21. महाजब: III, 9, 21. महादिवाकीर्त्यम् 111, 10, 11. महादोषविनाशनाः IV, 3, 7. **महानद्यां** I, 6, 29.

महानास्रयः III, 10, 11. महान्तं II, 5, 20. महापातकसंयुक्तम् III, 6, 8. महापितरः II, 5, 18. महार्घम I, 5, 79. महावैराजम् III, 10, 11. महाव्याद्वतिभिः $\Pi, 7, 5$. महासत्राणि Π , 6, 1. महासान्तपनम् IV, $\tilde{\mathbf{5}}$, +6. महासेनम् II, õ, 2. **महिमा** II, :, 32. 8, 4. 12. 10, 8, 10. महिमानम् I, 10, 2.महिष I_{\bullet} 5, 132. महीयत IV, 8, 15. 16. महाम् I, 2, 52. मा I, 7, 31. मां I, 4, 8. II, 1, 15. 16. 3, 18, 5, 11. III, 2, 6. **मांस** 1, 5, 140. II, 2, 60. 3, 23. IV, 1, 7. मांसम् I, 11, 36. III, 3, 6. 4, 2. 7, 8. मांस।दीनि Π , 7, 7. मागध I, 8, 8. मागधः I, 9, 6. माध्याम् I, 5, 143.मातरम् I, 2, 57. 4, 7. II, 2, 16, 43. माता I, 4, 7. II, 2, 47.

मातापितृभ्याम् II, 2, 20. 23. मातापितृविहीनः 11, 2, 38. मातावित्रोः I, 5, 105, 109, II, 1,24.2, 26.7, 21. III, 6, 7. मातामहान् Π , 5, 28. मातामही: 11, 5, 28. मातः I, 5, 66. II, 2, 44. 5, 28, IV, 8, 2. मातुःपितामहीः Π , 5, 28. मातुःप्रपितामहान् 🗓, 5, 28. मात्रल I, 1, 19. II, 3, 56. मातुरुपितृष्वसा Π , 2, 64. मात्रुश्वन्नरी II, 3, 57. मतुलानां 1, 2, 46. मातुलानी II, 2, 64. मात्वत् II, 1, 38. मातृः II, 5, 28. माधवम् II, 5, 24. माध्यन्दिने III, 9, 20. मानसात् 1, 11, 38. मानसे I, 11, 39. मानस्तोकीयम् III, 2, 6. मानुष्यहीनभ्यः I, 10, 36. मारुतार्की I, 1, 15. मारुताशनः IV, 5, 30. मारुतेन I, 5, 54. मार्जनम् IV. 2, 5. 6, 4. मार्जवते 2, 5, 12. मार्जायेत्या II, 5, 12, 10, 32. **मार्जालीय** 1, 6, 31.

मालां II, 3, 30. माल्य I, 2, 25. II, 3, 51. माल्यैः II, 8, 7. मासं III, 7, 7. 9, 17. IV. 5, 19. मासात IV, 1, 29. मासान् II, 1, 48. III, 9, 17. मासि I, 5, 76. II, 2, 57. मासेन IV, 5, 20. 27. मासेभ्यः II, 1, 47. मासौ III, 9, 17. **मितभोजिनः** II, 1, 41. **मित्रः** II, 4, 11, 23, 5, 18. मित्रस्य IJ, 4, 11. मिथ: 1, 11, 6. II, 1, 49. मिथ्या I, 1, .3 II, 1, 50. III, 10, 3. मिन्दा II, 1, 38. मीमांसन्ते I, 4, 10 मीमांसित्वा I, 5, 63. मक्तम II, 8, :4. मुक्तः IV, 8, 11. मक्तशिखः I, 5, 15.**मुखे** II, 8, 12. **मुखेन** III, 3, 12. मुखेनादायिनः III, 3, 9. 12. मृच्य II, 9, 4. **मुच्यते** 11, 1, 59, 111, 7, 3. IV, 5, 24, 26, 31, 6, 3,

5. 8. 7, 7, 8, 8, 15.

मुच्यन्ते I, 10, 30. IV, 2, 6. मृच्येत II, 1, 16. मनि: II, 10, 30. 63. मनिभिः II, 10, 57. मनिमुख्यै: I, 4, 16. मने: 11, 7, 22. 10, 53. मुसलम् II, 1, 15. 16. महर्महः II, 2, 74. III, 2, 2. **महर्तम्** ।, २, ३।. महर्ते II, 10, 22. **मुह्यात** II, 2, 19 मृत्र I, 4, 5, 5, 42, 6, 11, 28. 32. 34. 37. III, S, 20. IV, 6, 7. मूत्रपुरीषयोः II, 1, 20. मूत्रपूरीचे 1, 4, 18. 7, 30. मृत्रवत् I, 5, 73. मुत्रे I, 5, 69. मुर्खः I, 5, 65. 66. मर्खा: I, 1, 12. मुर्खे I, 5, 83. मुर्ध I, 2, 16. भूल 1, 5, 67. II, 7, 7. III, 2, 3, 3, 8, मूलं II, 10, 60, 68. मूलफलशाकेभ्यः 11, 6, 5. मूलफलाशी II, 6, 17. मूलभक्षता III, 10, 12. मृगः I, 1, 11

मृगपक्षिभिः III, 3, 21. **मृगार** 1V, 7, 5. मगारेष्टिः IV, 6, 2 मृगै: III, 2, 6. 3, 23. मृण्मयानां I, 6, 33. मृत् I, 6, 36. मृतप्रजाम् II, 2, 59. मृतस्य II, 2, 17. **मृ**त्पिण्डं II, 5, 1.मृप्तिण्डान् II, 3, 7. मृत्यवे I, 2, 52. मृत्युं I, 2, 57. II, 6, 8. **मृत्युंजयं** II, 5, 25. मृत्यः II, 3, 18. **मृत्युलाङ्गलम्** IV, 3, 7. मृत्यौ I, 2, 57. मृदा I, 5, 36. 69. 6, 11. मृषा I, 10, 34. 35. मे II, 1, 38. 4, 9. 5, 3. 30. **7,** 12. III, ¬, 5. **6,** 7. 8. 9. 10. 8, 16 IV, 7, 7. मेखलाः 1, 2, 14. मेडितः 111, 7, 11. मेथा II, 6, 8मेधायै III, 9, 5. मेधावी III, 6, 16. मेध्यम् I, 5, 4-. 76. 6, 18. मेभ्यः I, 4, 20-5, 49. मेध्यानि III, 10, 12मैत्रीभिः II, 10, 62.

मैत्रीभ्यां II, 4, 11. **मैथुनस्य** 1!, 10, 41. मोग्धि III, 7, 11. मोधम् II, 2, 36. 7, 16. मोदते II, 9, 5 IV, 8, 12. मोह I, 1, 5मोहात् H, 3, 18. मोहान् 11, 3, 21.मौजिबन्धनात् I, 2, 7. मौजी 1, 2, 14. मीद्रस्यः 11, 2, 61. मौन II, 10, 55. **5**8. मीनं 111, 3, 16. मीनयक्तन II, 10, 57. मौनवती IV, 7, 6. मीने II, 10, 57. **च्चियेत** II, 1, 22. IV, 1, 18.

य

यं II, 2, 21, 5, 5, 6, 10.III, 8, 36. यः I, 1, 25. इत्यादि यक्ष्यमाण II, 3, 19. यच्छेत् II, 7, 2. यजते III, 10, 8, 9. यजन 1, 10, 2, 4. यजनं 1, 10, 3, III, 1, 14. यजमानलोके III, 7, 11. यजमानस्य I, 7, 23. यज्ञ: IV, 5, 1–29. यज्ञभ्येः III, 9, 5. यजवेंद्रं II, 5, 27. IV, 3, 3. यज्ञष्टः III, 9, 8. यंत्रिषे II, 8, 4. 5. 12. 10, 66. यजेत I, 1, 30. II, 1, 4. 3, 5. यहं II, 6, 36. यहफतव: III, 1, 17. यबस्य I, 7, 15. III, 9, 20. यज्ञाकानि I, 7, 8. यज्ञाड्रेन I, 7, 7. यज्ञाक्रेभ्यः I, 7, 11. यज्ञानां III, 1, 14. यशिया II, 10, 26. यहे I, 5, 44. **यक्षेन** II, 6, 35. 9, 7. यद्रोपवितं I, 5, 5. यहोपवीतानि I, 5, 110. यत I, 1, 12. इत्यादि. यतः 11, 2, 34. 3, 49. यतमानाः II, 2, 48. यतात्मन: IV, 5, 14. यति III. 5, 5. 6. 7. यतिचान्द्रायणं IV, 5, 19. यत्तः 1, 4, 15. यज्ञवान् II, 9, 11. यकात् I, i0, 31. यत्र I, 2, 49. इत्यादि. यथा I, 1, 11. इत्यादि. यथाकर्माभ्यासः II, 1, 48.

यथाकमं I, 2, 12. II, 2, 10. यथातथं III, 7, 11. **यथादर्ध** [, 10, 29. यथाबर्ज I. 10, 20. यथाबालं I. 5, 110. यथाविधानं II, 8, 19. यथाविधि II, 6, 18. 7, 20. यथाशाकि II, 3, 11. 19. यथाश्रुतं I, 10, 29. यथासूत्रं III, 1, 10. यथास्थानं I, 5, 58.**यथो** III, 2, 1. यदा I, 5, 87. II, 1, 27. III, 8, 11. 12. 13. यदि 1, 3, 10. इत्यदि. यद्रङ्खा II, 10, 52. यन्त्रस्थः IV, 5, 5. यन्त्राणि IV, 5, 3, 7, 3. यन्त्राद्यैः IV, 5. 2. यन्त्रै: IV, 7, 1. 4. यमं II, 5, 25. यमः II, 5, 19. यमदेखतः II, 1, 31. यमराजं II, 5, 25.यमसादने II, 2, 35. यमस्य II, 2, 34. यमादीन IV, 8, 3. यमाय Π , \mathfrak{s} , $\mathfrak{7}$. यवः III, 6, 8. **यवमध्यं** III, 8, 33.

यवस II, 3, 51. यवा: III, 6, 5, 6, 7, 8, 9, 10. यवागुः III, 7, 10. यवाचामेन IV, 5, 25यवानां III, 6, 20. यवीयसां 1, 2, 46. यशः 1, 5, 84. यशस्यं III, 8, 38. यष्ट्य: II, 10, 12, 32, **याष्ट्रं** III, 1, 8 यस्मिन् III, 1, 14. यस्य IV, 8, 8. यस्यां II, 2, 63. 5, 5. यस्यै IV, 1, 18. या I, 2, 56. **इत्यादि** यां I, 2, 5 .. 53. 56. 10, 52 II, 2, 24. या: IV, 7, 5, 8, 13, याचतः 11, 2, 80. याचते | V, 1, 14. याचितः II, 5, 3. याच्जान्तां ${
m I}, {
m 2}, {
m 17}.$ याजकः II, 1, 39. याजन I, 10, 2. 11, 1, 62. 2, 69. III, **1**, 16. याजनं I, 10, 3. III, 6, 9: याजयाति I, 11, 31. III. 10, 3 याजयित्वा II, 3,8.

याजयेत I, 8, 14. याज्ञवल्क्यं II, 5, 27. याज्ञिकस्य I, 2, 16. यातयति II, 4, 11. ायाति III, 1. 3. ं **यात्रधानाः** II, 8, '5. यादशं I, 5, 87· यान II, 8, 16, IV, ७, 17. यान II, 1, 62. यानं I, 5, 54. यानि I, 1, 18. 5, 84. III, 9, 10. यानै: I, 5, 84. यान्ति I, 5, 82. 84. 86. II, 1, 39. IV, 8, 13. याप्येन III, 10, 2. यामि II, 4, 9. यायावर III, 1, 1. 12. IV, 5. 27. यायावरत्वं III, 1, 3. यायावराणां II, 7, 1. 10, 3. 4. **यावक** II, 10, 56. यावकं III, 7, 10. IV, 6, 5. **यावकः** IV, 5, 23. यावकभक्षः 111, 9, 17.यावत् I, 1, 28. 2, 7. 24. 43. 4, 12. 14. II, 1, 66. यावता III, 9, 7. IV, 7, 3. याधन्तं II, ७, ८.

यावन्मात्रं II, 10, 59. यास 1, 5, 57. यक्तं I, 2, 32 II, 1, 44. 1V, 1, 2, 7, 8, 9, 10, 2, 2 यक्तः I, 11, 17. II, 9, 3. 10, 57. III, 3, 20. IV, 1, 25. 27. 37. युक्तानां IV, 3, 1. 4, 1. युज्जवात् I, 6, 15. युध्येत I, 10, 11. युवतीनां 1, 2, 34. युपं I, 5, 52. 122. युष I, 5, 140. ये I, 5, 51. **इत्यादि**. येन II, 1, 26. 6, 33. III, 1, 14. IV, 2,6.17. 6,6 9. 7,4. ये**षां** I, 1, 6. ये: IV, 5, 1. योगः IV, 1, 27. योगमूलाः IV, 1, 27. योगेन IV, 1, 27. योग्य: 1V, 7, 10. योजयेत् ।।, 4, 15. 7, 13. योनि 11, 8, 6. योनियोनी II, 6, 33. यौनात् II, 1, 62. यीवने I, 5, 87. II, 2, 46. IV, 7, 8.

₹

रक्षः I, 11, 37.

रक्षति 11, 2, 46. **रक्षथ** 11, 2, 36. **रक्षन्ति** II, 2, 35. **रक्षां** III, 6, 11. रक्षेत् I, 10, 1. रक्षोच्चानि II, 8, 5. **रक्षोदेवतः** II, 1, 31. **रक्षोहण:** III, 6, 13. **रक्ष्यतमाः** 11, 2, 55. र**ङ्गावतरं** II, 2, 56. रक्रोपजीवनं II, 1, 44. **रज**: 11, 2, 57. 3, 54. 6, 36. III, 4, 4. IV, 8, 7. **रजत** I, 5, 27. **रजसः** 111, 4, 4. रजसा III, ₁, 4. रजिस IV, 1, 20. रजस्वलां IV, 1, 12. रातिसंसर्गे 1, 5, 49. **रथ** II, 3, 54. रथकारः I, 9, 5. रथकारेषु I. 3, 9. **रभसः** 1, 5, 86. रच्या 111, 7, 11. **रवि** IV, , 3. **रवी** IV. 5, 31. **रसान्यिताः** I, 5, 57. रहस्यवित II, 8, 3. **राक्षस** I, 7, 6. **राक्षसः 1**, 11, 8.

राजकिल्बिषं III, 6, 8. राजगामि I, 10, 32. **राजन** Ⅱ, 1, 16, राजनरोाहणे III, 10, 11. राजन्य I, 3, 9, 10, 36. राजन्यं I, 2, 9. राजन्यः 1, 2, 18. 111, 7, 10. राजन्यस्य I, 8, 3, II, 1, 8. राजर्षीन् II, 5, 27. राजा I, 5, 100. 101. 102. 10, 1. 16. 30. II, 1, 16. 4, 15. राजानं I, 10, 30. II, 1, 15. 16. राजीवाः I, 5, 134. राजोपसेवया १, ठ, ५४. राज: I, 10, 21. राहे 11, 3, 50. **रात्रयः** 1, 5, 117. रात्रि 1, 2, 5 . 53. 10, 32. II, 4, 9, 10, 20. रात्रिकृतात् II, 4, 21. रात्री IV, 5, 6. 30. **राज्या** II, 4, 19. राज्युपवासः II, 4, 16. राइं II, 5, 23. रिक्थं I, 10, 16. **रिक्थभाजः** II, 2, 51. **रुक्मकुण्डले** II, 3, 28. **रुदित** I, 11, 23.

हिंदें II, 5, 20. रुद्ध: II, 5, 16. 7, 9. रुद्रपार्षदान् II, 5, 20. रुद्रपार्षदी: II, 5, 20. **रुद्रस्य** II, 5, 20. ा**रुद्रा** IV, 6, ा. **रुद्धाः** III, 10, 11. IV, 3, 7. **रुद्वान्** II, 5, 17. 20. **रुद्राय** III, 6, 12. रुद्रैकादशिकां IV, 6, 4. **हह** I, 2, 15. **EST:** II, 3, 40. रूपं I, 10, 14. II, 2, 4. रेणवः I, 5, 50. रेत: I, 11, 31. II, 1, 28. III, 7, 2. 4. IV, 2, 13. 6, 7. रेतःप्रभृत्युत्सर्गः I, 6, 32. रेतः प्रभृत्युपहतानां I, 4, 5.6,11. 28. 34. 37. **रेतस**: I, 5, 73. **रेतस्याभिः** II, 1, 28. रेतोधाः II, 2, 35. रेतोवसिकाः III, 3, 4. 6. **रोचते** I, 2, 58. **रोदेत्** I, 7, 30. **रोम** II, 3, 37. **रोमशां** II, 1, 57. \cdot रोद्धयमाणः ${
m I, \, 5, \, 86.}$ रोहित I, 4, 5.

Вно-жі

रोहितः I, 5, 134 रोद्र I, 7, 6. रोद्री III, 8, 9.

ल

लक्षणं III, 9, 4. IV, 1, 27. लक्ष्यते I, 5, 59. 30. लघु III, 6, 14. लघुषु III, 10, 17. IV, 1, 2. 2, 2. **लघनि** III, 10, 17, IV, 1, 1. 2, 1. लाहिता IV, 6, 6. लता III, 2, 15. 3, 5. **लभते** III, 9, 16. **लभेरन्** II, 2, 44. लम्बोदरं II, 5, 21. ललाद I, 2, 16. ललादे I, 10, 18. लवण IV, 1, 7. **लवणं** II, 1, 35. **लवणानि** II, 2, 60. **लवणाभिः** I, 5, 14. **लवणोद्धतः** II, 1, 56. लाजाडुति I, I1, 4. लिक्सं II, 1, 14. लिप्यते II, 6, 32. 10, 8. **लिप्सेत** I, 3, 9. II, 10, 42. **लोकं** II, 2, 48. 4, 23. 9, 8. III, 9, 12. 13. 14.

लोकः I, 5, 1 2 II, 6, 8. लोकसङ्ग्रहणार्थे I, 5, 91, 10, 29

लोकान् II, 9, 6. लोकं II, 8, 1 लोकं पु IV, 8, 4. लोप: II, 10, 59. लोभं I, 1, 5, 11, 3, 21. लोभंगोहिताः I, 11, 21. लोभं 1, 3, 7, 11, 1, 70, 10, 11, 111, 1, 8, 21, 7, 6. 8, 2.

लोहं 1, 5, 68. लोहरायने II, 1, 12. लोहारमकरणवर्ज III, 3, 10. लोहित I, 6, 11. 28. 32. 34. 37. लोहितवाससः I, 6, 9. लोहितस्य II, 1, 7.

व

लोहितोष्णीषाः 1, 6, 9.

चंशे II, 9, 3. चंश्यान् IV, 8, 6. च: I, 6, 3. II, 2, 36. चक्तन् I, 1, 12. चक्रतुण्डं II, 5, 21. चक्ष्यामः IV, 1, 1, 2, 1, 3, 1, 4, 1.

वस्यामि IV, 2, 6. वक्कान् I, 1, 30. वचः I, !, 51. वचनं II, 10, 60. IV, 6, 8 वचनात I, 5, 44. वत्सः I, 5, 49. बत्सतन्ती 11, 3, 36. **वदति** I, 4, 25. 5, 90. **घदन** I, 10, 34, 35. वदन्तः II, 6, 28. वदन्ति I, 1, 12, 11, 31, II, 1, 6. IV, 5, 16. **बदेत्** I, 7, 30. बध: I, 10, 19, 27, II, 2, 56. वधात् ।, 10, 24. बधे I, 10, 28. **वनप्रतिष्ठः** III, 3, 19. वनवासं III, 3, 22. वनस्थेभ्य: IV, 5, 27. **बनस्पतयः** IV, 3, 5. वने II, 6, 17. वन्याभिः III, 2, 15. **वपन** II, 1, 19. **वपनं** I, 5, 76.**चपेत्** I, 2, 49. **घयं** II, 5, 5. **वय:** I, 1, 16. वयसां II, 8, 9. 10. **auth** I, 5, 87. वरं II, 2, 4. III, 7, 11.

बरदं II, 5, 21. **वरया** III, 1, 3. वर्रात्वजी II, 3, 57. वराह I, 5, 132. **बरुण** I, 4, 8. II, 4, 9. वरणं I, 4, 8. IL 5, 3. 20. वरुण: II, 4, 20. 5, 3. 19. वरुणाय II, 5, 9. वरेण्यं II, 10, 14. वर्जनं II, 10, 41. वर्जायित्वा I, 5, 50, III, 5, 6. वर्जयेत I, 5, 75. 11, 40. II, 2, 60. 78, 3, 25, 29. चर्ण I, 5, 57. **वर्ण** II, 1, 42. वर्णधर्मः III, 10, 1. वर्णसङ्करात् 1, 9, 15. बर्णी: I, 8, 1. 10, 36. II, 3, 4. वर्णानां II, 2, 9. 55. 71. वर्णानुपूर्वेण I. 🚉 11. 8, 2. वर्णेषु I, 2, 18. वर्तनात् III, 2, 7. वर्तमानः III, 2, 4. वर्तमानानां III, 1, 1 वर्तयाति III, 2, 9. 11. 15. वर्भयेत II, 1, 21. **वर्तेत** I, 10, 8. वर्धते II, 6, 32. 10, 8. वर्धयेत् I, 2, 17. **वर्मी** I, 5, 134.

वर्ष I, 11, 24. वर्षवर्ज I, 11, 25. वर्षाकाले I, 11, 25. वर्षाणां I, 2, 8. वर्षाणि I, 2, 1. IV, 1, 13.**15.** 19. वर्षास् II, 6, 22. वर्षे II, 2, 59. IV, 1, 15. वर्षे: II, 1, 41. 42. वल्कलवत I, 6, 13. बह्बी III, 2, 15. 3, 5. **बशा** II, 2, 63. वसति 1, 2, 53. III, 4, 6. **चसन्** II, 3, 53. वसन्तः 1, 2, 11. वसन्ते II, 2, 76. **बसवः** II, 5, 19. वसानः III, 8, 4. वसानि I, 2, 54. वसिष्ठं II, 5, 27. वसून् II, 5, 16. **वसं** I, 5, 53. वहन्ती: II, 3, 3. 5, 30. वा I, 3, 9. बाक I, 4, 25. II, 6, 8. 25. III, 8, 16. वाग्यतः I, 3, 11. II, 7, 6. 21. वार्च 11, 6, 34, 7, 2, 4, 10, 65.

वाचेयमः II, 10, 31. वाचः II, 3, 40. बाचा I, 5, 56. II, 4, 18. 5. 3. 7, 5. III, 6, 6. 7, 11. IV, 1, 4. वाच्यः I, 1, 13. वाजसनेयिनं 11, 5, 27. वाणिजकान् 1, 5, 80. वाणिज्य I, 10, 4. वात I, 11, 23. वातोद्धताः ${
m I, 5, 50}.$ वादित्र I, 2, 25. 11, 23. वानप्रस्थ: II, 6, 14. 16. वानप्रस्थस्य 11, 10, 7. 111, 3, 1. वानस्पत्ये 1, 5, 25. वान्या 111, 1, 6, 2, 15. वापनं III, 1, 21. वापयित्वा II, 10, 11. III, 1, 8. 7, 6. 8, 2. वापयेत् IV, 5, 3. वापीषु I, 5, 55. **बाप्सुः** 11, 2, 36. **बामत:** 11, 8, 23. वामनं II, 5, 24. वायस 1, 6, 46. बायसप्रभृत्युपहतानां $I,\ 4,\ 4.$ वायुं II, 5, 20. IV, 8, 3. वायु: II, 5, 17. 8, 12. III, 2, 6, IV, 1, 26.

वायुभक्षः IV, 5, 6. 8. 9. 10. वायुभक्षणं IV, 5, 7. वायुभक्षाः III, 3, 9. 14. वायोः IV, 1, 26. **वारणवर्जाः** I, 5, 133. **बारणाः** I, 5, 133. वारुण: III, 6, 4. वारुणी 11, 1, 20. III, 8, 9. वारुणीभिः II, 4, 2, 10, 32. 62. IV, 2, 9. 13. वारुणीभ्यां II. 4, 9. वारुण्ये II, 5, 9. वार्ध्वषिः I, 5, 79. वार्धेषिकः I, 5, 79. वार्धेषिकान् 1, 5, 80. वार्घाणस 1, 5, 133. वार्षिकात् 1, 11, 24. वासः II, 1, 47. 3, 59. 5, 8. 12. 10, 32. 39. III, 8, 4. 10, 15. वाससा 111, 2, 4. 5, 2. वाससां I, 6, 4. II, 3, 54. वासांसि I, 6, 5, 10, II, 5, 12. वासोमिः I, 6, 4. वासोवत् I, 6, 12. वास्तोष्पतीयं III, 1, 10. विकल्पः I, 5, 25.

विकल्पी I, 1, 8.

विकीणीते II, 1, 53. 54.

विक्रेयं II, 1, 55. विरुयाप्य IV, 1, 22. **बिगतम**त्सराः I, 1, 5. विष्रहं IV, 7, 3. विघसं II, 7, 21. विद्यं II, 5, 21 विघ्रपार्षदान् II, 5, 21, विघ्रपार्षदीः II, 5, 21,विचक्षणः 1, 10, 31. विजानीयात् III, 4, 8. विश्वाता II, 2, 25. विद्याय I, 5, 47. 11, 2. विज्ञायते I, 4, 14, 11, 17, 18. 37. II, 1, 32. 4, 24. 8, 10. 9, 7. 10, 15. 19. 28. 46. 49. 59. 66. III, 7, 16. IV, 2, 11. 17. विश्रेय IV, 5, 9. विद् II, 3, 11. विरुस् 1, 10, 4. **विततं** IV, 2, 17. वित्तस्य II, 6, 8. विदित्वा II, 6, 32. 10, 8. विद्यते I, 1, 10. II, 1, 50. 2, 42, 63, 5, 8, III, 2, 14. 8, 24. विद्यन्ते III, 2, 9. 11, 12. विद्यया I, 2, 49. विद्यां I, 11, 40. II, 5, 26. 6, 36. III, 6, 20.

विद्यात् 11, 2, !4. विद्याधिपति 🖽, 4, 20. विद्यानां I, 11, 1.). **विद्यावतां** 11, 8, 12. वियुत्त I, 11, 21. विद्वांसं I, 2, 57. विद्वांसः IV, 3, 6. विद्वान् I. 2, 56. II, 3, 56. 57. 6, 3, 10, 21. **विधानं** H. 7, 55, IV, 6, 9. विधावन्ति 🗓 🗓 🕬 विधि IV, 8, 16. **विधिना** I, 3, 3, 111, 2, 2. IV, 1, 3, 18 2, 3, 6, 12, 6, 6, 8, 11. **चिधिवत्** $\Pi, 2, 1, IV, 1, 17.$ विधीयते I, 5, 93.11, 20.21. II, 7, 21. विधुर: 1i, 10, 4. विना I, 4, 22. IV, 7, 1. विनायकं H, 5, 21. विनाळानां I, 6, +1. विनिवर्तन्ते 111, 1, 16. **बिन्दते** 11, 2, 15, 7, 16. विन्देत् II, 2, 27. विन्देत I, 2, 57. IV, 1, 14. विपक्केन 11, 1, 21. विवरीतं I, 5, 6.2 i. 7,3 III, 8, 33. **विपर्यये** 1, 8, 12.

विपाप्मा III, 8, 16. विप्र III, 3, 20. IV, 5, 5. विद्र: I, 5, 18. 126. 11, 32. II, 2, 67. IV, 5, 18. 6, 10. 7, 1. 10. 8, 2. विप्रतिपत्तिः I, 1, 17. विप्रमुच्यते I, 1, 3 . विप्रविशी II, 2, 71. विप्रवजत II, 1, 49. विप्रस्य I, 4, 2. वि**प्रा**: 1, 1, 8. II, 4, 15. विप्रादि IV, 8, 4. विप्रान् I, 5, 80. विभक्तदायान् I, 5, 96. विभजेरन् II, 2, 7. +0.विभ्रमेण I, 5, 87. \Box विमुक्तः $\Pi, 9, 4.$ विमुच्यते IV, 7, 8. विमोक्षः IV, 8, 10. वियन्ति ∐, 6, 13. विरज: III, ¹, 15. विरजा: 111, 8, 16. IV, 3, 7. **विरमेत्** III, 9, 5. 6. विलाप्य II, 10, 18. III, 1, 10. विलोकयन् J, 5, 15. विवत्सान्यवत्सयोः I, 5, 136. विवर्जिताः I, 1, 5. विवर्णाभिः I, 5, 14. विवहमानाः II, 1, 49.

विवाह: I, 11, 17. विवाहाः I, 11, 1. विविष्कराः I, 5, 133. **विश** II, 7, 9. विशासं II, 5, .2. विशिष्यते I, 4, 2. 5, 63. II, 4, 3, 7, 14, IV, 1, 30. विश्रद्धातमा 1V, 7, 4. **বিহাত্ত** যানি I, 5, 1:6. विशस्थते IV, 2, 14. **विशेषत**: II, 7, 19. IV, 3, 1. 4. 1. ावश्रतं IV, 8, 4. विश्वतः III, 7, 11, 14. विश्वभूक II, 7, 10विश्वेदेयाः ${
m II,~5,~1s.}$ विश्वेदेवान् II, 5, 20.विश्वेभ्यः III, 1, 15. 9, 5. विषं I, 5, 102. II, 3, 18. विषमं I, 5, 63. **विषयात्** 1, 10, 18. विष्णुं II, 5, 24. विष्णु: II, 5, 18. विष्णुपार्थदान् H, 5, 24. विष्णुपार्षदीः 11, 5, 24. **विसंस्थिते** I, 7, 18. विसन्नाह I, 10, 11.**विसर**णी I, 1, 28. विस्जेत् II, 7, 4.

विस्तर: II, 8, 22.

विस्तरे 11, 8, 21. विस्नस्य 1, 5, 74. विहरन्तः II, 1, 41. विहार: 1, 7, 1. **विहारा**त्र 1, 7, +2. विहितं II, 4, 3. विहि 16 विहिता 📭 वीरं 11, 5, 21, वीरासन $H_{i}=0$, $\delta\delta$. बीरासनानां II, 10, 58**वीवधं** HI, 1, 8, 2, 6. वीवधेन 111, 2, 6. **वक** III, 3, 6. वृकलानां ${\bf I},\, {\bf 6},\, {\bf 12}.$ बुक्ष III, 2, 15. वृक्ष: II, 10, 68. वक्षमुलिकः II, 10, 67. वृक्षस्य I. 2, 16. बृक्षाः 1, 5, 5). वृक्षाणां III, 3, 5. ब्रोजनं IV, 5, 23. वृण्यात् I, 10. 7. वृत्तान्तात् III, 9, 6. वृक्ति III, 3, 21. 22. वृत्तिः I, 3, 8, III, 1, 2. 6. 2, 16. 3, 23. ब्र**त्तिक्षांण** II, 3, 19. ब्रुतिभि: III, 1, 1, 2, 13,

न्ते III, 2, 7. वृत्त्या 1, 2, 7. III, 1, 3. वृद्ध I, 10, 11. वृद्धत्वात् III, 2, 13. **बुद्धत्वे** IV, 7, 8. नुदाय II, 3, 50. **बुद्धि I**, 5, 79 ₁, वृद्धवे I, 2, 58, 11, वृषपर्वणः १, १, २०१ वृषलामध्याः 11, 2, 1. वृषकीपतिः II, 3, 52. वृषाकपी I, 6, 9. वेणु I, 6, 42. वेसा II, 2, 36. वेत्थं III, 7, 1।. **बेद** III, 9, 7. चेद: I, 1, 6. 5, 85. II, 9, 7. **10**, 35, 68, 69, वेदखड्गधराः I, 1, 14. वेदपारगेभ्यः II, 3, 19. वेदब्रह्मचर्य I, 2, 1.वेदयन्ते I, 2, 51. बेदविक्रयं I, 5, 52. वेदविक्रयिणं I, 5, 122वेदविद: I, 4, 1. वेदविनााशिनी I, 5, 85. वेदसंन्यासिकः II, 10, 67. वेदसंहिता III, 9, 12. वेदसंहिता[.] III, 9, 10. 13. 14.

वेदस्य I, 5, 82. IV, 5, 29. वेदस्वीकरणशाकिः I, 11, 19. वेदाः I, 2, 57. **वेदा**च्यः III, 10, 1:. वेदादिं III, 9, 5. वेदानां I, 10, 2. वेदान्ताः III, 10, 11. वेदितब्यं II, 1, 49. वेदेखु 1, 2, 7. III, 5, 8. बेद्यं II, 10, 35. **वेष्ट्यात** III, 2, 4. वेष्ट्यामि III, 2, 4. \mathbf{i} वेष्टितारीराः $\mathbf{I},\, \mathbf{5},\, \mathbf{15}.$ वै I, 2, 50. इत्यादिः वैखानसः 2, 6, 17. $^{\parallel}$ वैखानसशास्त्रसमुदाचारः ${
m II}, 6$, 16. वैस्नानसाः III, 3, 17. वैखानसानां III, 3, 15.**बेण** I, 8, 8. **बेण:** I, 8, 10. 9, 12. **वैणवं** II, 3, 27. \dagger वैणवदण्डं ${
m I,\ 3,\ 3.}$ वैणवानां I, 5, 30. वैतुषिकाः III, 3, 3. 7. वैदिकानि 11, 6, 28.वैदेहक I, 8, 8. वैदेहक: I, 9, 7. $^+$ वैदेहकयोः ${
m I, \, 9, \, I0.}$ े वैदेहकात् ${f I},\, 9,\, 12.$

वैरानिर्यातनार्थ I, 10, 21. वैवस्वतं II, 5, 25. वैवस्वतपार्षदान् II, 5, 25. वैवस्वतपार्षदीः II, 5, 25. वैश्य I, 3, 9. 8, 1. वैद्यं I, 2, 10**बैध्य:** I, 2, 18. 5, 18. 77. II, 1, 20. III, 7, 10. वैश्यवृत्तिः II, 2, 72. वैश्यशद्धाः I, 11, 11. **बैश्यश्रद्धाणां** I, 11, 13. बैश्यस्य I, 8, 4. II, 1, 9.वैद्यात् I, 4, 9. 9, 5. 7. वैश्यादिष् II, 2, 51. वैश्यायां 1, 9, 2, 4, 6. वैश्ये I, 10, 22. **वैश्वजितेषु** II, 3, 19. वैश्वदेध II, 3, 11. वैश्वदेवीं III, 5, 9. वैश्वदेवे II, 10, 42. वैश्वानरं I, I. 31. II, 10, 23. वैश्वानराय III, 7, 11. **वैश्वामरी** 1, 1, 35. वैश्वानर्थ: 1V, 7, 5. वैश्वनर्या III, 1, 9. IV, 6, 2.**व्यक्तारे** 11, 6, 24. **ब्यञ्जनै:** III, 8, 10. **ब्यतिष्रामे** II, 2, 49. स्यतिक्रभेषु IV, I, J.

ब्यभजत् 11, 2, 2. ब्यभिचारवन्तः 1, 11, 37. ब्यवहरणं $\Pi, 1, 41$. **ब्यवहार**: I, 1, 20. **ब्यवहारप्रापणात** II, 2, 37. **व्य**साने 11. 2, 39. ज्या**ख्याते** 2, 66. ब्यारूयातानि I, 5, 12¶ ब्यास्य।स्यामः I, 1, 2.18.5,34. II, 4, 1. 7, 1. 10, 1. 111, 5, 1, 8, 1, 9, 1, **ब्याघ्र** III, 3, 6. ब्याच्चे III, 7, 11. **ब्याधितयो**: II, 2, 17. ब्याधितादीन् II, 2, 39. **ब्याधितान्** II, 7, 19. **ब्याधीयीत** II, 1, 25. **ब्यान** III, 8, 16. **ब्यान:** II, 10, 46. **ब्यानाय** III, 8, 10. ब्यासं 11, 5, 27. व्याहरेत III, 9, 5. 6. **व्याद्धतयः** II, 5, 14. 1V, 3, 7. 6, 1. **ब्याह्रति**भिः I, 4, 6. II, 4, 2. **व्याह**ती: II, 5, 27. III, 2, 6. IV, 1, 24. 2, 7. 4, 7.

Вно.-жіі

ब्याहतीभिः IV, 3, 2. **ब्युद्धत्य** III, 8, 10. ब्युष्ट: IV, 5, 30. व्यष्टायां III, 4, 7. वणद्वारे I, 5, 123. वजेत् I, 4, 22. II, 2, 67. 3, 41, 19 बुद्धये I, 12, 58, 11. ह्रवपवण है ।। २। वत्राच्याच्यात, 56. व्रतपा गा. 8, 19. व्रतयेत II, 7, 4. व्रतानि I, 5, 121. II, 10, 41. वतावृत्तिः II, 1, 24. व्यतिभ्यः III, 3, 6. 7. व्रतोपनीयं III, 1, 18. व्रतोपायनं 111, 8, 7. व्रतोपेतः 1, 7, 29. **बातपर्ती** 1, 1, 33. वात्यान् I, 9, 15. बीहीणां 1, 6, 43.

श

राकुनयः I, 5, 128. राकुनिः I, 5, 49. राकुत् IV, 5, 13. राकिमान् I, 5, 85. राकिविषये I, 2, 31. राकुयात् II, 3, 12. राक्रोति IV, 8, 7

शक्यम् I, 2, 50. II, 2, 77. राङ्काविहतचारित्रः I, 5, 66. शङ्ख I, 5, 40. शहपुष्पी II, 1, 21. शतम 1, 4, 6, 9, 10, 14, 22, 35. III, 5, 3. शतकृत्व: II, 4, 6. 5, 12. 10, 36. शतधा 1, 1, 12. शनैः II, 8, 5. शनैश्चरं II, 5, 23. शब्द III, 8, 16. शब्दं I, 5, 15. II, 3, 21. शयनम् I, 5, 54. II, 1, 69. शयनात् II, 1, 62. शयने II, 6, 10. **रायान:** I, 2, 29. II, 6, 10. शयानाय 1, 2, 29श्यीत II, 2, 12. 60. **शर** I, 6, 12. शरत I, 2, 11. शरीरं I, 1, 16. **शरीरधृक्** IV, 8, 9. शरीरविमोक्षणात् II, 10, 67. **शर्वस्य** II, 5, 20. शल्यक I, 5, 131. शवकर्मणा II, 1, 24.**शवाशिर:** II, 1, 3. **शश** I, 5, 131. **शस्त्र** I, 10, 3.

श**सं** II, 2, 71. शाक 1, 5, 67, 140, III, 2, 3. 3, 8. शाकभक्षता III, 10, 12. शाकभक्षाः III, 3, 3. शास्त्रयोः II, -, 14. शार्ट्य II, 2, 78. शाणी I, 2, 14. शाधि II, 1, 16. शान्ता III, 6, 12. **शान्ति** II, 3, 62. शास्यति II, 3, 62. शास्यते II, 3, 62. **शारीरे** II, 2, 54. शालाश्रयत्वात् III, 1, 3. शालीन II, 7, 1, 10, 3 42. III, 1, 1. शालीनत्वं III, 1, 3. शासने 1, 10, 8. II, 1, 16. शासं II, 4, 24. III, 3, 16. शास्त्रहरेन IV, 1, 3. 2, 3. शास्त्रपरिव्रद्यः III, 3, 18. **शास्त्रविहिताः** II. 3, 56. शास्त्रातिगः I, 5, 66. शिक्यं II, 10, 12. 32. शिक्षिताम् II, 2, 58. शिकामुणुः II, 6, 20. **शिर**: I, 5, 5. 21. 68. III. 2, 4. 8, 16. IV, 3, 5.

शिरसा IV, 1, 28.

शिला I, 2, 35 शिलोचयाः III, 10, 13. **शिवः** II, 7, 3 शि**वाविरावे** I, 11, 34. शिश्चान्द्रायणं IV, 5, 18. शिशी L-2_48. शिश्व विष्ट्र 24. शिष्टा: I, 1, 5. हैं: > शिष्टागमः I, 1, 4. शिष्टागमविरोधदर्शनात्I,1,24. शिष्टै: III, 1, 22. शिष्य I, 5, 116. शिष्यं 1, 11, 40. शिष्यसङ्गरिणः II, 3, 9. शिष्या: IV, 8, 8. शिष्येषु I, 2, 45. शीधुपानं I, 1, 20. शीर्षक: II, 8, 2. शकाः II, 3, 40. शकानि ${
m I},\, 5,\, 141.$ शक्ति I, 5, 40. शकं II, 5, 23. IV, 5, 12. **115** I, 5, 42. IV, 5, 3. 26. शुक्तं II, 1, 50. 10, 39. गुक्रचतुर्दशी III, 8, 2. श्रुक्रप्राधान्यात् I, 5, 107. श्रुह्मात् IV, 5, 24. गुक्केन III, 2, 4.

श्चयः [, 5, 50, 6, 2, 3, II, 5, 12. श्रचि 1, 6, 1, 3 IV, 8, 3. ग्रचिः I, 5, 18, 20, 49, 123. 126. 6, 4. II, 3, 18. IV, 2, 8, ग्रांच प्राप्ता कर ग्राचिवा : III, 5, 2, 9, 2. श्चिषत् II, 1, 27. IV, 4, 5. श्ची I, 6, 3. **ग्रचीः** I, 5, 53. **शुचीन्** II, 8, 5. शुचीनाम् I, 6, 3.**शने**: I, 5, 63. श्रवी I, 5, 9. II, 3, 21. 10, **45**. शर्द III, 9, 10 IV, 8, 11. श्रद: I, 5, 48. 118. III, 6, 17. 8, 34. शुद्धवत्यः IV, 3, 7. **ग्रुद्धशरीरिणः** IV, 8, 13. गुद्धि IV, 7, 3. शक्: I, 4, 15. 5, 3. 19. 46. श्रूद्धेन I, 4, 17. IV, 2, 17. श्रुख्याते I, 5, 2. 54. 59. II, 1, 39. III, 1, 23. IV, 1, 5. 5, 14. 27. 28.

श्रुक्यते I, 6, 19. IV, 1, 26. 5, 28. श्र**र**धन्तां III, 8, 16. शब्यन्ति I, 5, 2 III, 1, 23. 3, 17. श्रुना I, 5, 124. 126. शुभम् II, 3, 54. श्रभाम III, 3, 22. ग्रल्कः I, 11, 21. श्चल्केन I, 11. 21. श्रूषा I, 2, 43. 49. 11, 15. **शब्कं I, 5, 68.** शुद्ध I, 11, 33. श्रद्धं II, 2, 53. श्रद्धः II, 3, 14. शहकर्मस् II, 4, 15. शूद्रतां I, 8, 13. शूद्रवत् I, 5, 80. 10, 28. श्रुवधेन I, 10, 23. शुद्रसमः I, 2, 7. शूद्रसाध्यर्थे II, 3, 52. शृद्धसंचनम् II, 1, 41. शहस्य I, 5, 17. 8, 5. II, 1, 10. शुद्धाः I, 8, 1. श्रद्धाणां I, 5, 76. राहात् I, 4, 9. 9, 6. 14. श्रुद्रान् II, 3, 11. शुद्धाञ्च IV, 1, 6. श्रद्धां III, 6, 10.

शुद्धाभिजननं $\Pi, 1, 41$. शहायां I, 9, ?. 4. 5. 13 II, 2, 29. IV, 2, 13 6, 6. बद्धे I, 10, 22. II, 2, 50. शहेण II, 3, 42. शहेषु I, 10, 15. ग्रह I, 5, 40. शकोदकोन I, 5, 126. **श्रुपते** IV, 8, 14. भूणोतु IV, 8, 16. **ज्ञृतं** III, 6, 3. 14. **ग्रतधाना** I, 5, 140. शेरते IV, 1, 20. होषं II, S, 20. 10, 50. **द्रोपक्रियायां** 1, 5, 112. शेषभक्षाः III, 3, 5. 6. 7. **होबाणां** II, 2, 13. शोचेत I, 5, 88. शोणितं II, 1, 7. शोधियत्वा III, 8, 37, IV, 5. 2. शोधयेत् IV, 5, 13. शौच I, 6, 50. शीचं I, 4, 2. 16. 5, 3. 4. 9. 46. 47. 6, 47. II, 2, 58. 8, **2**2. III, 1, 22. **शीचहः** I, 5, 47.

शौचाविधिः III, 1, 21.शौचाधिष्ठानं I, 5, 1.

शीचार्थम् I, 4, 16. II, 6, 26.

शौनकं II, 5, 27. इमशान I, 11, 22. **इमशानं** II, 5, 2. इमशाने II, 1, 3. 7. II, 1, 70. 10, 1, 8. 24. 7, 6. इयेनादिमिः III, श्र**रधत्** II, 3, 18. १ **श्रह्यानस्य** 1, 5, 63. श्रद्धा I, 5, 64. श्रद्धां II, 6, 36. श्रुद्धापृतं I, 5, 63. श्रद्धायां II, 7, 11. **श्रद्धा**ये III, 9, 5 श्रपायित्वा III, 3, 5, 6, 7, **अपयेत्** III, 6, 1. श्रप्यमाणं III, 6, 3. **श्र**प्यमाणे III, 6, 11. श्रयेत IV, 1, 16. श्रवणसंदर्शनयोः I, 11, 33. श्राद्धकर्म I, 5, 111. श्राद्धस्तकम् III, 6, 10. **आद्**य II, 8, 4. श्रान्त: III, 2, 13. श्रामणकेन II, 6, 17. श्रावण्यां I, 5, 143. **श्रावयेत्** II, 8, 5.

श्रितानि II, 3, 61. श्रियं II, 5, 24. श्रिवे III, 9, 5. भीषरं II, 5, 24. **भुतर्वीम्** 11, 5, 2% 3, श्रुतशोहे $I, I \downarrow_{\sim}$ त्रवः 1, 1, 6. श्रतिसाँ स्थित II, 9, 13. **श्रयते** III, 1, 22. श्रुयन्ते I, 5, 108. श्रेय: I, , 16. श्रेयान् 1, 11, 10. **श्रेष्ठ** IV, 1, 30. **श्रेष्ठः** 1, 7, 31. III, 8, 21. **श्रोणायाः** III, 8, 3 ा. श्रोणि I, 7, 24. श्रोत्र IV, 1, 4. 5. श्रोष्ट्रिय I, 10, 36. 11, 22. श्रोत्रियं I, II, 31. II, 3, 19. श्रोत्रियाय II, 3, 15. श्रोत्रे I, 2, 27. IV, 3, 5. **श्लाघमानः** 1, 2, 40. **श्लिप्येत्** II, 1, 13. स्रोकी II, 3, 18. 4, 15. श्वपाकं IV, 5, 13. श्वपाक: I, 8, 9, 9, 11. श्वाविष्ठायां 11, 1, 52.

श्वशुर I, 2, 46. II, 3, 56. श्वस्करावधृतं III, 6, 7. श्वा I, 4, 4. 5, 49. 6, 46. II, 3, 54. श्वानं I, 5, 122. श्वाविट् I, 5, 131.

ष

षद II, 9, 9. III, 1, 5. 2,1. 2. 7, 7. षडक्कवित् II, 8, 2. **पडहं** II, 1, 21, 48. **पडहः** III, 10, 16. षडहान् 11, 1, 48. ष<u>ड</u>ोता II, 2, 76. **षड्डोत्रा** III, 7, 15. षड्डागभृतः I, 10, 1. षहार्त्र III, 6, 17. षड्धिं I, 5, 46. षण्णां II, 2, 19. षण्मासाः III, 10, 16. षण्मासान् II, 2,61, III, 9, 7. **षण्मुखं** II, 5, 22. षष्ठ II, 10, 55. षष्ट्रं I, 8, 14. षष्ठसप्तमौ I, 11, 12. षष्टात् I, 6, 20. पर्द्वा II, 5, 22. III, 8, 9. षोडश II, 7, 22. 10, 32. 53. III, 4, 7. IV, 1, 29.

षोडशात् I, 2, 13.

स

सं II, 1, 34. IV, 2, 11. संकीर्णयोनयः I, 1, 29. संप्रहणे II, 2, 54. संचयः III, 9, 11. संचरः I, 7, 19. संचरेत् II, 5, 31. सांतिष्ठते II, 10, 23. संतुष्टः III, 3, 19. संदर्शनात् III, 2, 12. संदर्शनी III, 2, 6. संधाय II, 10, 57. संधीयते II, 4, 19, 22. **संनिपतेत्** II, 10, **5**5. संनिपतेयुः I, 5, 104. संनिपाते I, 5, 103. 11, 24. संनियोज्यौ 1I, 2, 63. संनिष्पाद्य II, 1, 49. संन्यस्तं II, 10, 27. संन्यासं II, 10, 6. संन्यासविधि II, 10, 1. संन्यासिवत् III, 2. 14. संपरिस्तीर्थ II, 8, 7. III, 4, 3. 7, 11. 8, 8. 9, 4. **संप्रक्षाळिनी** III, 1, 5. 2, 8. संप्रक्षाळ्य III, 2, 8. संप्रतिपत्स्यथ 11, 1, 49. **संप्रयच्छेत्** I, 5, 100.

संप्रयोगः II, 1, 50. 10, 58. संप्रयोजयेत् I, 5, 79. **संप्रलीयते** I, 1, 15. संप्रवस्थामि IV, 5, 1. II,1,34. IV,2,11. 10, 57. संयम्य 17, 📆 संयुक्तः IV, 5, 25. संयुक्तानि I, 3, 12. संयागः I, 11, 6. संयोगात् I, 4, 20. संवत्सरं [, 10, 16. II, 1, 10. 2, 52. 60. III, 7, 7. 9, 16. IV, 1, 11, संवत्सर: III, 10, 16. संवत्सरगतागतौ 11, 3, 57. संवत्सरावमं 1, 2, 3. संवत्सरेण II, 1, 62. संवत्सरी II, 1, 45. संवादी II, 2, 79. संवासः III, 2, 16. 3, संविभज्य 11, 10, 50. संविभागः II, 3, 16. संविशन् III, 8, 19. **संवृते** II, 3, 21. संब्यवहार Π , 2, 42. संशये I, 1, 13.

संशुद्धाः IV, 7, 2. संश्वित्यामदे II, 6, 28. संसर्गसामान्यात् I. 5, 109. संसर्भयन्ति II, 2, 56. संस्कारं II, 6, 51. संस्कारं II, 1, 20. े 18.

,.or. III, 1, 15. संस्थित (II, 1, 25. संस्तीर्थ 11, 10, 20. संस्तृजाति 1, 7, 27. संस्थिते I, 7, 19. **संस्पृश्य** I, 2, 27. 5, 21. 110. 125. II, 10, 50. **संस्प्रष्टं** I, 4, 3. **संस्रावयत्** 1, 5, 19. **संहिता** III, 10, 11. सं**इ**त्य I, 4, 7. सः I, 1, 14. **इ**त्यादि सकामं II, 2, 21. सकामायां 1, 11, 6. सकामेन I, 11, 6. **सकुल्यः** I, 5, 98. सकुल्यान् I, 5, 96. [17.सकृत् I, 5,17. II, 1,66. IV, 8, सकृत्पूर्णेन III, 5, 2सकृत्यणीतः III, 8, 5. सकृत्सकृत् I, 5, 110.

सक्तवर्ज I, 5, 140. **सबा** III, 2, 6. सां**खपत्नी:** II, 5, 29. संबिवधु: 11, 2, 64. सखीन् 11, 5, 29. सगोत्रां Π , 1, 38. संप्रहाणि II, 5, 16. 17. 18. सङ्करे II, 2, 71. **सङ्गामे** 1, 10, 9. **सचेलः** I, 5, 52. 118. सज्जनेभ्यः III, 2, 10. 13. सत् I, 5, 87. **सतः** 11, 5, 8. सताम IV, 6, 8. सित II, 2, 8. सती IV, 1, 18. सतीर्थ I, 5, 116. सित्कयां II, 8, 22. सत्पुत्रं II, 9, 8. 9. सत्यं I, 6, 3. II, 5, 20. 6, 8. 10, 32. 41. III, 8, 4. 10, 14, IV, 4, 2. सत्यर्षीन II, 5, 27. सत्यवादि I, 2, 21.IV, 5, 32.सत्याबाढम् II, 5, 27. सत्येन I, 5, 2. III, 1, 23. सत्रेषु I, 6, 7. सत्रया I, 2, 56. सत्स्वं I, 5, 100.

सदाध IV, 6, 5.

सदने II, 2, 34. सदर्भोपक्रसेषु II, 8, 6. सदसस्पतये III, 9, 5. **सदा** I, 2, 20. 4, 16. II, 3. 7. 4, 15. 7, 26. IV, 25 27. सदशं II, 2, 21. IV, 1. 14. सहशी III, 2, 16. 23. सहरो IV, 1, 16. सदेवताभ्यः III, 8, 10. सदैवतस्य III, 8, 31. सदैवताय III, 8, 9. 10. सदैवतेभ्यः III, 8, 30. सद्य: I, 5, 118. 126. II, 2, 59. सद्योजातं II, 5, 20. सनक्षत्राणि II, 5, 16. 17. 18. 19. **सनत्कुमारं** II, 5, 22. **सन्ततं** III, 9. 5. **सन्तताः** I, 5, 50. सन्तातिः II, 4, 14. सन्तु II, 5, 4. सन्धिषु II, 4, 24. **सन्ध्ययोः** 1, 11, 35. II, 4, 14. सन्ध्यां II, 4, 15. 18. 10, 62. सन्ध्योपासनं I, 4, 16.

सन्ध्योपासनकालात् II, 4, 4. सन्ध्योपासनविधि II, 4, 1. 3 II, 6, 24. II, 3, 58. IV, 1, स सर्ग सार् सापण्डान् सपिण्डाभावे I, ठ, सापण्डेषु I, 5, 90 सप्त I, 10, 34. II, 9, 5. IV, 5, 22. 6, 1. सप्तकृत्वः I, 5, 42. सप्तत्या II, 10, 6. सप्तपूर्वान् III, 9, 17. सप्तभिः III, 8, 16. सप्तमः I, 8, 14. सप्तमात् ।, 5, 91. सप्तमासात् I, 5, 92. **सप्तमी** I, 2, 57. सप्तमी III, 8, 9. सप्तरात्रं 1, 2, 57. 6, 38. III, 6, 18. सप्तरात्रात् III, 5, 5. IV, 6, 6. सप्तरात्रेण II, 1, 63. IV, 5, 23.सप्तरात्रोपवासः IV, 5, 23. सप्तर्षय: III, 9, 21. लप्तर्षिभ्य: III, 9, 21. सप्तर्षीन् II, 5, 27.

Вно-хііі

सप्तव्याहातिभिः II, 10, 62. सप्तस्त IV, 1, 6: सप्तहोत्रा III, 7, 15; विक् सप्ताहोत्रा I 2, 17, स्तागाराणि II, सप्ताहर, न III.

., 5, 14. स्रोस्त्र चा I, 5, 116. सभीर्थ 💯 1, 10, 30. सभ्यावसध्यौ 11, 10, 46. समं I, 5, 63. II, 2, 7. 8, 12. IV, 5, 30. समकम्पत 1, 5, 79. समतां II, 2, 67. 1V, 6, 9 **समतोलयत्** I, 5, 79. समधिगच्छति I, 1, 12. समनसा II, 10, 25. **समर्घ** I, 5, 79. समर्थे IV, ४, 1). समवसाय $\Pi, 1, 49$. समवाये I, 2, 33.समशः $\Pi_1/2, 3$. समञ्जते I, 5, SG. III, 7, 16. समस्तया II, 10, 14. **समस्ताम्** 1√, 4, 6. समस्ताः IV, 4, 7. समाः II, 1, 2, 8, 3, 52, IV, 6, 2.

समाख्या II, 9, 2. समाचरन् II, 1, 62. समाचरेत् I, 5, 47. 122. II, 7, 11. IV, 1, 3. समाजिञ्चति II, 10, 26. समादाय II, 10, 13. 32. समाधुच्छन्दसा IV, 6, 1. **समान:** I, 5, 103. समानाः III, 8, 16. समानाय III, 8, 10. समाप्रयात् II, 4, 12. समाप्नोति II, 6, 2. 3. 4. 5. 6. समामनान्त III, 8, 10. समाझातं I, 6, 8. समारोपयते II, 10, 26. समारोप्य I, 6, 49. II, 10, 21. समावृत्तस्य II, 1, 47. समाश्रितः II, 7, 10. समाहित: IV, 5, 18. समाहितानां IV, 3, 1.4, 1.समित् 11, 3, 51. समित्पाणिः **III**, 7, 11. समिद्धः I, 2, 58. समिद्धारी I, 2, 32. समिद्वाति II, 10, 18. समिधं I, 2, 52. 53. 54. 57. 7, 20. III, 7, 11. समिध: I, 2, 20, 56, IV, 3, 6.

समिन्द्रः $\Pi, 1, \, 34. \, \mathrm{IV}, \, 2, 11.$

समीस्य I, 1, 16. समुत्पन्नानि IV, 8, 5. समुदीरितं IV, 6, 9. 8, 14. समुद्रगां I, 5, 1-6. समुद्रसंयानं I, 1, 20. II, 1,समुपस्पृशेत् I, 5, 74. समुष्काभ्यां II, 2, 74. III, 2, 2. समुद्रतीनि II, 5, 16. 17. 18. 19. **समृदं** I, 5, 59. समूहन्या III, 2, 9. समूहन्याः II, 3, 54. स्मृहा III, 1, 5. 2, 9. समृश्च III, 2, 9. समृद्धानि I, 5, 84. समृद्ध**यते** II, 8, 17. समेतानां I, 1, 10. सम्पत्ती 11, 4, 14. सम्पन्नं II, 3, 18. सरस्वर्ती देवी II, 5, 24. **सरितः** III, 10, 13. सर्पाः II, 5, 16. सर्पि: I, 5, 123. 140. IV. 5, 10. 11. 14. 25. **सर्पिर्मिश्रम्** III, 1, 19. सर्पिषा II, 1, 57. IV, 8, 18. सर्पिष्के IV, 6, 5.

सर्वे I, 6, 4. 21. II, 7 सर्वकमा. सर्वऋतुफलं 🎹 , सर्वक्रतुयाजिनां Π , सर्वच्छन्दस्यु III, 🌬 सर्वतः [, 10, 7. सर्वतनुः IV, 2, 11. सर्वत्र I, 2, 23. II, 8, 18. सर्वदोषोपघातार्थं IV, 1, 30. सर्वपण्यै: II, 1, 41. सर्वपातकेषु IV, 3, 2. सर्वपातकै: IV, 2, 14. सर्वेपापप्रणादानः IV, 5, 15. सर्वपापविशुद्धात्मा IV, 8, 16. सर्वपापानां III, 6, 4. सर्वपापार्णमुक्तात्मा IV, 8, 13. सर्वेपापार्णसागरात् IV, 8, 11. सर्वपापेभ्यः IV, 5, 31. 6, 3. 8. 7, 7. 8, 15. सर्वपापै: IV, 2, 9. 8, 16. सर्वपृष्टया I, 1, 30. सर्वप्रायश्चित्तिः III, 10, 18. सर्वभक्षत्वं II, 2, 58.

सप्तव्याद्यतिभिः 17, सप्तस्य 17, 1, 6, 5, सप्तद्येत्रा 111, 7, 15, सप्ताक्यरं 1, 2, 17, 54. सप्ताक्यरं न 111,

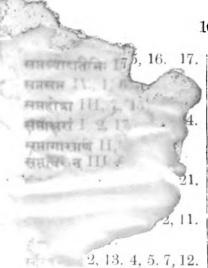
> 7, 2, 3. 4. 5.

7. 10. समाय हुए I, 10, 19. देश I, 11, 31. सर्वाः II, 5, 29. III, 10, 13. IV, 3, 5. सर्वाणि 1, 3, 12, 11, 7, 15. सर्वातिथिः II, 6, 17. सर्वान I, 10, 30, II, 5, 29. सर्वानुभं II, 6, 33. सर्वान्नभोजिना II, 2, 77. सर्वापराधेषु I, 10, 17.सर्वाभिः II, 3, 21 IV, 3, 2. सर्वारण्यकाः III, 3, 3. 4. सर्वावश्यकावसाने 🗓, 7, 2. सर्वास 111, 4, 2. **सर्वे** I, 2, 57. 5, 50. II, 1, 39. 6, 13. III, 10, 13. IV, 1, 27. सर्वेभ्यः III, 8, 34, IV, 5, 32. 6, 3.

सर्वेषां I, 11, 16. II, 2, 3. 55. III, 3, 18. IV, 2, 5. सर्वेषु I, 2, 18. 6, 30. 31. III, 5, 8. सर्वै: III, 5, 8. 8, 14. सलोकतां III, 8, 39. IV, 5, 20. सवन II, 10, 55. सवनत्रयं IV, 7, 6. 8, 18. सवनानकर्पं II, 1, 41. सवनीयं II, 1, 37. सवने III, 9, 20. सवनेषु II, 6, 17. III, 14. सवर्णाः I, 8, 6. 9, 1. II. 2, 11. सवर्णानन्तरासु I, 8, 6. सवर्णापुत्र II, 2, 12. सवर्णायां II, 2, 14. सवर्णायाः I, 5, 95. सवर्णास I, 9, 1. सविता II, 5, 5, 17. सवित: 11, 10, 14. सवित्रे III, 9, 5. सवुषणं II, 1, 14. सब्यं I, 2, 26. 5, 5. 21. 7, 14. IV, 3, 5. सन्याहतिकां IV, 1, 28. सव्याहतिकाः IV, 1, 29. सब्ये 1, 4, 18.

सब्येन I, 2, 26. II, 7, 3. सशकदसे IV, 6, 5. ससप्तव्याहतिकां II, 4, 7. सह I, 1, 19 2, 49. 4, 17. 5, 89. II, 1, 50. 52.6, 30, 35. III, 2, 6. 16. 3, 23. 7, 11. IV, 1, 28. सहधर्मः I, 11, 3. सहस्रं I, 10, 35. IV, 4, 10. सहस्रकृत्वः II, 4, 5. 5, 12. 10, 36. सहस्रदंष्ट: I, 5, 134. सहस्राः I, 1, 9, 10. IV, 8, 5. सहस्राक्षं IV, 8, 3. सहस्राक्षः IV, 7, 5. सहासनं I, 2, 35. सहोदं II, 2, 32. सहोद: II, 2, 25. सा I, 1, 32. इत्यादि. साक्षिणं I, 10, 30. 31. साक्षिण: I, 10, 36. साक्षी I, 10, 29. 34. 35. साध्यं I, 10, 35. साइं II, 1, 49. सादियत्वा II, 10, 20. साधयति III, 1, 15. साधयन्ति IV, 7, 2. साध्येत IV, 5, 2. साधवः I, 11, 18. साधु I, 11, 31.

सामञ्च सामवेदं 11, 5 सामवेदानां 1V, 5,सामशब्देषु I, 11, सामानि II, 8, 4. 5. 12. **सामान्यां** III, 3, 21. सामुद्रशुल्कः I, 10, 13. साम्पराये II, 2, 36. 6, 33. साम्प्रदायिकं II, 2, 44. सायं II, 1, 64. 65. 3, 11. 4, 15. 16. 18. 7, 17. 18. 10, 20. 61. 62. III, 3, 5. 6. 7. सायमाशं II, 7, 26. सायुज्यं III, 8, 39. सारानुरूप्येण I, 10, 15. सार्वकामिकं 111, 8, 38. सार्ववर्णिकं II, 4, 3. सावित्रीं 1, 4, 7. II, 4, 5. 5, 12. 14. 27. 10, 14. 36. III, 10, 11. IV, 4, 6. **सावित्रयै** III, 9, 5.

स्कृष्ट विषां I, 6, 45. स्निद्ध II, 3, 53. IV, 5, 2. 8, 13. सिद्धि: II, 7, 23.

सिद्धेच्छा III, 1, 5, 2, 13. सिद्ध्यति I, 4, 19.

सिख्यन्ति II, 7, 23. III, 5, 8. IV, 7, 1.

सिन्धु I, 1, 29.

सिन्धु: I, 1, 28.

सिरी: II, 6, 34.

सिलै: III, 2, 11.

सिलोञ्छा III, 1, 5. 2, 11.

सिषाधायेषुः IV, 8, 17.

सीदाति IV, 8, 1

सीमान्तं I, 4, 22.

सुकृतं I, 10, 32

सुकृतां IV, 8, 10.

स्कतांशान II, 1, 54. सुखे II, 6, 10. सुजागृहि III, 8, 19. स्तं II, 5, 20. सुरका: III, 6, 15. स्रुनिगुप्तान् Π , 2, 37. **स्त्रनियतात्मा** 11, 3, 53. सुपञ्चात् II, 4, 13. **स्रपर्वा** II, 4, 12. सुप्तां I, 11, 9. सुप्रक्षाळितपादपाणिः II, 3, 21. सुबद्दाने IV, 6, 8. सन्नहाण्यं II, 5, 22. स्त्राह्मण II, 3, 19. सुमित्रा II, 5, 4. सुरभिमत्या II, 4, 2. 10, 32. सुरां II, 1, 17. सुराकरं I, 5, 50. स्राधाने II, 1, 21. सुराध्वजान् I, 10, 18. सरापानं III, 5, 6. 6, 18. सुरापानेषु I, 10, 18. सराष्टाः I, I, 29. सुरेश्वरान् IV, 8, 3. सुवः 1, 6, 46. II, 5, 12. 20. 10, 14, 32, 33, स्वर्णरजताभ्यां l, 5, 126.

सुधर्णस्तन्यं III, 5, 6. 6, 9. 18.

सुचर्णानां I, 5, 27.

सुभवसः I, 11, 31.

स्रिषरायाः I, 6, 17. सुसमृद्धोऽपि II, 8, 21. **स्रसरिषा** IV, 7, 9. सहित: II, 6, 10. सुहज्जनस्य II, 3, 18. सहत्त्रेषाय III, 8, 6. सकेन III, 7, 11. सूक्सा I, 1, 13. स्तः I, 9, 8. सूत्रकारं II, 5, 27. सुनव: IV, 8, 8. स्रुमि II, 1, 13. सूर्य II, 3, 31. 5, 20. **सूर्यः** I, 7, 31. II, 6, 33. III. 2, 6. 8, 21. सूर्यस्य I, ', 28.सूर्याचन्द्रमसोः III, 8, 39, **सूर्ये** IV, 5, 18. **स्**गाल I, 10, 10. सेतुकृत् II, 3, 5. सेतृन् II, 3, 6. सेन्द्रियः II, 1, 49. सेवमानः II, 1, ± !. सेंध्रकं II, 1, 15. सोदकं I, 3, 4. सोदकेन II, 4, <math>i. सोदर्याः I, 5, 95. सोपचयान् II, 2, 37.सोमं II, 5, 23. IV, 8, 3. सोम: 1, 7,11. II, 2, 58.5,16. सं वर्ष सीरी III, 8, 9:--सौरीमिः III, 8, ' सौविष्टकृतीं III, 8, पर **सौबीराः** 1, 1, 29. सौर्वण्रान् I, 1, 30. स्कान्धं II, 5, 22. स्कन्दपांषदान् II, 5, 22. स्कन्दपार्वदीः II, 5, 22. स्कन्ययेत् IV, 1, 22. स्कन्देन II, 1, 15. 16. स्तनयिक I, 11, 24. **स्तुवतः** II, 2, 80. स्तूयमानस्य II, 2, 80. स्तेनः II, 1, 15. 16. III 7, 2.स्तेनात् II, 1, 16. **स्त्रियं** I, 11, 36. II, 1, 29. III, 4, 2. 7, 8. **ब्रिय:** I, 5, 40, 94, II, 1, 50. 2, 47. 57. 58. **स्त्रिया** I, 1, 19.

दानां II, 1, 65. 2, 24. f: 1, 10, 23.

[III, 8, 20. 4.

स्त्रीशद्रौ I, 5, 18. **▼** II, 5, 30.

स्विडलं III, 5, 2.9, 4.

स्वविरे II, 2, 46.

सा: II, 5, 12.

स्वान II, 10, 55. 58.

खानासनफलं II, 4, 17.

खानासनाभ्यां II, 1, 41.

खालीपाकस्य III, 8, 28.

स्थितं I, 1, 15.

स्थित: IV, 5, 32.

सिता: IV, 6, 10.

सिते IV, 5, 19. 30.

स्थलं II, 5, 21.

जातः III, 5, 2. 8.

ज्ञातकः II, 8, 2.

बातकवतानि II, 3, 10. ज्ञातकस्य ${
m I, \ 3, \ 1.}$ बात्वा I, 2, 57. 123. 126. II, 10, 32. III, 4, 7 **जानं** 1, 5, 122.

II, 3, 24. 43.

बापन I, 2, 36-38.

द्यायात् I, 2, 40. II, 3, 44.

45. IV, 5, 4.

स्नास्यन् I, 2, 56.

स्त्रवा II, 2, 64.

होहानुगतत्वात् I, 11, 16.

स्पर्धमानः II, ७, ३०.

स्पर्शनं I, 5, 75.

स्पृशन्ति I, 5, 89.

स्पृश्य I, 5, 18.

स्पृष्टा I, 5, 52. 118. 122.

स्मः II, 6, 36.

स्मार्तः I, 1, 3.

स्मृतं I, 4, 9. II, 3, 60. III,

6, 4. IV, 1, 23. 2, 5. 5,

11. 17. 18.

स्मृत: I, J, 14. 5, 66.

स्मृताः II, 3, 56. 4, 15.

स्मृतौ I, 10, 37.

स्मृत्वा IV, 8, 16.

स्यां II, : , 18.

स्यात I, 1, 9. 22. 2, 31. 5,

18. 20. 22. 23. 78. 6, 1.

7, 28. 29. इत्यादि.

This book should be returned to the Library on or before the last date stamped below.

A fine of five cents a day is incurred by retaining it beyond the specified

Presse return promptly.

STALL-STUDY CHARGE

